

५३८८

8

Handwritten scribble or signature in the upper right quadrant.

10.1.1. Ramanujam
10.1.1. Ramanujam

पक्षी

Navinanyaya Vidya of Mandyam

नवीनयया विद्या मण्ड्याम

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

११३

श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम्

पक्षताप्रकरणम्

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां न्यायशास्त्रप्रधानाध्याप-

केन म. म. पं० श्री प्रभुदत्तशास्त्रितनुजेन न्यायाचार्य

पं० श्री शिवदत्तमिश्रगौडेन विरचितया “गङ्गा”-

व्याख्यया संवलितं तत्कृतटिप्पण्यादिभि-

विभूषितं तेनैव संशोधिञ्च

चैरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा विक्रेता

पो० बा० चौखम्भा, पो० बा० नं० १३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : द्वितीय, वि० संवत् २०३६

मूल्य : रु० ३५-००

हमारे प्रकाशनों की एकमात्र वितरक संस्था—

चौखम्भा ओरियन्टालिया

प्राच्यविद्या एवं दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक तथा विक्रेता

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० ३२

गोकुल भवन के. ३७/१०९, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

टेलीफोन : ६५८८९

टेलीग्राम : गोकुलोत्सव

शाखा—बंगलो रोड, ६ यू० बी० जवाहर नगर

दिल्ली-११०००७

फोन : २२१६१७

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस ग्रन्थ का परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल पाठ

एवं टीका - परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं ।

प्रधान शाखा :—

चौखम्भा विश्वभारती

पो० बाक्स नं० १३६

चीक (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी

फोन : ६५४४४

THE
KASHI SANSKRIT SERIES -

113

****

THE
PAKṢATĀ PRAKARANAM

BY
ŚRĪ JAGADIŚA TARKĀLAṆKĀRA

*Edited with
the gangā commentary & notes*

By
N. P. ŚRĪ ŚIVADATTA MIŚRA
Professor, Government Sanskrit College, Benares

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publisher and Seller of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, Post Box No. 139
Jadau Bhawan K. 37/116, Gopal Mandir Lane
VARANASI (INDIA)

Also can be had from

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 139

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

© **Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi**

Second Edition 1980

Price : Rs. 35-00

Sole Distributors :—

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA

A House of Oriental and Antiquarian Books

P. O. Chaukhambha, Post Box No. 32

Gokul Bhawan, K. 37/109, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (India)

Telephone : 65889

Telegram : Gokulotsav

Branch—Bungalow Road, 9 U. B. Jawahar Nagar

DELHI-110007 (India)

Phone : 221617

* श्रीः *

भूमिका

जनकः प्रभुदत्तः श्रीनाहीदेवी च मत्प्रसूः ।

न्यायाचार्यो गुरुर्वामाचरणः शरणं मम ॥

अथेदं प्रस्तूयते पक्षताप्रकरणम् । पक्षता चाऽनुमितौ हेतुः, सत्यपि परामर्शादौ पक्षे साध्यनिश्चयसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पत्तेः । तत्र साध्यसंशयः पक्षतेति प्राचीनाः । तेषामयमाशयः । साध्यनिश्चयसत्त्वे बाधनिश्चयसत्त्वे वाऽनुमितिर्न भवतीति तयोर्विघटनाय संशयस्याऽनुमितिकारणत्वमावश्यकम् । एवं च साध्यनिश्चयस्य बाधनिश्चयस्य वा संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वादुभयसत्त्वे संशयरूपकारणाभावादेव नानुमितिः । एतन्मते स्वातन्त्र्येणाऽनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं नास्ति संशयस्य सिद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्संशयोत्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शाऽसम्भवात्सिद्धिसत्त्वे आपत्तिविरहात् । सिद्धेश्च साध्यसंशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्सिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरं संशयासम्भवात्सिद्धिसत्त्वे आपत्तिविरहात् । परन्तु साध्यसंशयोत्तरं स्मृत्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वे अनुमितिर्भवत्येव । प्रत्यक्षनिश्चयं प्रत्येव ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतया स्मरणात्मकसिद्धिं प्रति साध्यसंशयस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् ।

अत्र साध्यसंशयश्च न साध्यप्रकारकसंशयः, वह्निः पर्वते न वा, वह्निः पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगी नवेत्यादिसाध्यविशेष्यकसंशयानामसंग्रहापत्तेः, किन्तु पक्षधर्मिकसाध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्धसंशयः पक्षता, तथा च निखिलसंशयानां संग्रहः, प्राचीनमते समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतास्वीकारात् ।

नव्यास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता सिषाधयिषा च प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमितीच्छा । सिद्धिः प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्य-निश्चयः । तथा च पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकाऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशानुमितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालि-निश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वादिना कारणत्वम् । यत्र सिद्धिः सिषाधयिषा च तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । यत्र केवलं सिषाधयिषा तत्रोभयाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । यत्र केवलं परामर्शः तत्र विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । बाधनिश्चयस्य च स्वातन्त्र्येणाऽनुमितौ विरोधित्वमिति प्राहुः ।

प्राभाकरास्तु सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात्सिद्धिर्नानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । उत्पन्नानुमितिव्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणाय तत्तदनुमितिं प्रति तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां हेतुत्वकल्पने गौरवात्, सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तु सामान्यसामग्रीविरहादापत्यसम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः ।

इदन्तु बोध्यम्—प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिता अवधेयवचनो भवति प्रेक्षावतामित्यभियुक्तोक्त्या प्रतिपित्सितोऽर्थः प्रतिपादनीयः, अपेक्षितानि चाऽनुमानखण्डीयप्रकरणेषु क्रोड़पत्राण्येव । क्रोड़पत्राणि च कालीशङ्करी—चान्द्रनारायणी बलदेवीत्यादिनामभिः प्रसिद्धानि । अतो मया तान्येव स्थलविशेषेऽनुगतीकृतानि । स्वर्गीय गुरुवरम० म० पं० श्रीवामाचरणभट्टाचार्यचरणानुग्रहतः स्थलान्तरानुधावनै लक्षणान्तरानुसरणे च पूर्वस्मिन् स्थले लक्षणे चाऽस्वरसः, कुत्रचिल्लक्षणसमन्वयप्रकारोऽपि प्रदर्शितः । नायं साहित्यग्रन्थः, येन पर्यायविग्रहादीनामावश्यकता भवेत् । एतेन “मया स्वबुद्ध्यैव रचित इति” के षांचिदुक्तिरपलाप एवेति बोध्यम् ।

तदेवं कृतेऽपि संशोधने दृष्टिदोषाद् बुद्धिदौर्बल्याद्वा जाता अशुद्धीः क्षाम्यन्तो गुणगृह्या विद्वांसो मामकीनं श्रमं सफलयिष्यन्ति । स. चायं

(७)

ग्रन्थः श्रेष्ठिकुलभूषणेन जयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन छात्रोपकाराय
स्वायत्तीकृत्य प्रकाशितः ।

येषां पितृवशाराध्यानामसीमकृपया ग्रन्थोऽयं निर्विघ्नेन समाप्ति-
मवाप, तेषामेव विश्वनाथसदृशानामस्मज्ज्येष्ठसोदराणां श्रीमतां
विद्याधरशास्त्रिणां चरणकमलयोरिमां कृतिं समर्पयामि, भविष्यति
चाऽनेन प्रीतो भगवान् सर्वान्तर्यामी गौरीशङ्कर इत्याशास्ते ।

विद्याभवन
वै० शु० १५ शनौ
१९९२

}

विदुषामनुविधेयः
श्रीशिवदत्तमिश्रः

❀ श्रीः ❀

चिन्तामणेः पक्षता

म व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

यत्कारुण्यकणस्पशान्मूको वाचस्पतीयति ।
 ब्रह्मोपेन्द्रशिवैर्वन्धां नौमि तां वागधीश्वरीम् ॥ १ ॥
 जगदीशगदाधरौ कृतौ जनुषा येन नवौ पुरातनौ ।
 रघुनाथपदानि चिन्तयन् हृदि वामाचरणोऽस्तु मे गुरुः ॥ २ ॥
 अपरः किमु जैमिनिः स्थितोऽप्यथ कात्यायन एव नूतनः ।
 यमवेक्ष्य विवादिनां वचः प्रमुदतोऽवतु नः पिता स मे ॥ ३ ॥
 जगदीशपदोद्भूता शिवदत्तेन धारिता ।
 अविद्याकलुषौघघ्नी गङ्गेयं गीयतां बुधैः ॥ ४ ॥

व्याप्त्यनन्तरमित्यत्र व्याप्तिपदस्य व्याप्तिनिरूपणे लक्षणा, व्याप्तिनिरूपणानन्तरमित्येव वा पाठः । तत्र निपूर्वकरूपधात्वर्थस्य ज्ञानानुकूलव्यापारस्य प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाऽऽनन्तर्यपदार्थैकदेशे ध्वंसेऽन्वयः । आनन्तर्यं च स्वोत्तरकालीनत्वम्, तच्च स्वध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वम् । स्वपदं व्याप्तिनिरूपणपरम्, अन्वयश्चास्य निपूर्वकरूपधात्वर्थे ज्ञानानुकूलव्यापारे । मयेत्यध्याहार्यम् । अस्मच्छब्दार्थो मूलकारः । तस्य निष्ठत्वसम्बन्धेन तृतीयार्थकृतौ अन्वयः । तस्याश्च जन्यतासम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः । तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन कर्माख्यातार्थविषयतायामन्वयः । कर्मप्रत्ययार्थो विषयत्वम्, वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरकालश्च । विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थपक्षधर्मत्वेऽन्वयः । तथा च व्याप्तिविषयकज्ञानानुकूलव्यापारध्वंसाधिकरणकालवृत्तिमूलकारसमवेतकृतिजन्यवर्तमानकालाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिज्ञानानुकूलव्यापारनिरूपितविषयतावती पक्षधर्मतेति वाक्यार्थबोधः । व्यापारश्चाऽत्र शब्दरूपः । न च ज्ञाननिरूपितत्वं विषयतायां सर्वसम्मतम्, न तु व्यापारनिरूपितत्वमपीति कथं तादृशव्यापारस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वय इति वाच्यम् । याचितमण्डनन्यायेन ज्ञानविषयतामादायैव तादृशव्यापारनिरूपितत्वमिति ध्येयम् । अथवा खण्डशक्तिवादिमते निपूर्वकरूपधातोः ज्ञाने व्यापारे च खण्डशक्तिः, एवं च ज्ञाने प्रयोज्यतासम्बन्धेन व्यापारस्याऽन्वयः । कर्माख्यातार्थः—कृतिः, वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरकालः, विषयत्वं च । मयेति तृतीयार्थो निष्ठत्वम्, तस्य चाऽऽख्यातार्थकृतौ अन्वयः, 'भयात्पचति, क्रयाच्चैत्रस्ये'त्यादिप्रयोगानुरोधाद्विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयाभ्युपगमात् । वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरकालस्य कृतौ अन्वयः । धात्वर्थज्ञानस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेन विषयत्वेऽन्वयः, तथा च मणिष्ठवर्तमानकालाव्यवहितोत्तरकालीनकृतिजन्यव्याप्तिनिरूपणध्वंसकालीनव्यापारप्रयोज्यज्ञानविषयतावती पक्षधर्मतेति

ली - अनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वसङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह-
व्याप्तीति ।

अनुमितिलक्षणेति । अनुमितिस्वरूपेत्यर्थः । व्याप्तिज्ञानजन्याया अनुमितेः
किमन्यत्कारणमिति जिज्ञासयैव पक्षतानिरूपणादिति भावः । अत्रानु-

बोधः । कंचित्तु स्वप्रयोज्यज्ञाननिरूपितत्वसम्बन्धेन व्यापारस्य विषयत्वेऽन्वय इत्याहुः ।

दीधितौ अनुमितीति । लक्षणपदं स्वरूपपरम् । अनुमितिस्वरूपैककार्येत्यर्थः ।
'सङ्गत्येत्यत्र ज्ञानजन्य' जिज्ञासाधीनत्वं तृतीयार्थः । अन्वयश्चाऽस्य निरूपणे । पक्ष-
धर्मतामिति द्वितीयाथो विषयित्वम् । तस्य च निरूपणघटकज्ञानेऽन्वयः । निरूपणस्य
च तुमुन्प्रत्ययार्थघटकेच्छायाम् । निरूपयितुमित्यत्र तुमुन्प्रत्ययार्थ इच्छाप्रयोज्यत्वम् ।
आह - प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञा च स्वाव्यवहितोत्तरकालकर्तव्यत्वप्रकारकबोधानुकूलो
व्यापारः । तथाचाऽनुमितिस्वरूपैककार्यानुकूलत्वसङ्गतिज्ञानजन्य जिज्ञासाधीनपक्षधर्मता-
विषयकज्ञानानुकूलव्यापारेच्छाप्रयोज्यव्याप्तीत्यादिग्रन्थाभिधानव्यवहितोत्तरकालकर्तव्यत्व-
प्रकारकबोधानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान्मूलकार इति वाक्यार्थबोधः^१ ।

अनुमितेर्लक्षणमिति समासभ्रमनिराकरणाय-अनुमितिस्वरूपेत्यर्थ इति । अनुमितिस्व-
रूपैककार्यानुकूलत्वसङ्गतित्वं हि पक्षधर्मतानिरूपणप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वम्,
एवं च पक्षधर्मतानिरूपणप्रयोजकजिज्ञासा च व्याप्तिज्ञानजन्याया अनुमितेः किमन्यत्का-
रणमित्याकारिका, तज्जनकं व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानं
तद्विषयत्वं व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वेऽस्तीति । अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाज-
नकज्ञानविषयत्वस्यैव सङ्गतिसामान्यलक्षणत्वात् । एककार्यानुकूलत्वसङ्गतिज्ञानजन्य-
जिज्ञासाधीनत्वं पक्षतानिरूपणे दर्शयति—व्याप्तिज्ञानजन्याया इति । ननु व्याप्तिप्रयोज्यानु-
मितिजनकत्वेन सङ्गतित्वं तदैव स्याद्यदि व्याप्तिप्रयोज्यानुमितिजनकज्ञानं जायतामिती-
च्छया पक्षतानिरूपणं स्यात्, तादृशेच्छैव न सम्भवति, व्याप्तिवादे व्याप्त्यभिधानाधीन-
व्याप्तिप्रयोज्यानुमितिजनकज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह—किमन्यत्कारणमिति । स्वभिन्नत्वे
सति स्वप्रयोज्यानुमितिजनकत्वमेककार्यानुकूलत्वम्, तथाच व्याप्तिज्ञानान्यव्याप्तिप्रयोज्या-
नुमितिजनकस्य पूर्वग्रन्थादलाभेन तत्तज्ज्ञानेच्छायां न किञ्चित्प्रतिबन्धकमिति भावः ।
इति जिज्ञासयैव पक्षतानिरूपणादिति । इति जिज्ञासयैव यतः पक्षतानिरूपणमतः पक्षता-
निरूपणप्रयोजकत्वं तादृशजिज्ञासायामिति दर्शितम् । निरूपणादिति पञ्चम्यर्थः प्रयोजक-

१. तद्वर्तमानान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छां प्रति तद्वर्तमानप्रकारकज्ञानस्य कारणतया स्वप्रयोज्य-
कार्यप्रयोजकत्वावान्तरधर्मप्रकारकं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तादृशसङ्गतिज्ञानजन्यत्वम् ।

२. कृष्णमट्टास्तु अत्र समभिव्याहृतक्रियायां समानकर्तृकत्वसहितस्वेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं
तुमुनोऽर्थः, अव्ययकृतो भावे इत्यनुशासनात् । अपरे तु तत्सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थक्रियाया एवाऽन्वयः,
तथाच पक्षताधर्मताप्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारेच्छाविषयो यः तत्समानकर्तृकः तादृशकर्तव्यताप्रकारकबो-
धानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमान् मणिकार इति बोधः । आद्यो व्यापारः "सन्धिग्वसाध्यकत्वमि"
त्यादिशब्दात्मकः, द्वितीयो "व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते" इति शब्दात्मक इत्याहुः ।

ज) कूलत्वं जनकजनकतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वमात्रम्, तेन व्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽपि न क्षतिः ।

यत्तु जनकतावच्छेदकत्वमेवाऽत्राऽनुकूलत्वम्, व्याप्तिवत्पक्षताया अपि कारणव्यापारतया सिद्धहेतुभावस्य परामर्शस्य जनकतायामवच्छेदकत्वा-

त्वम् । जिज्ञासाभिधानप्रयोगेणैवेत्यर्थः । तादृशजिज्ञासास्वरूपं च व्याप्तिज्ञानजन्यानुमिति प्रयोजकत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानं जायतामिति ।

अत्र-एककार्यानुकूलत्वमित्यत्र, प्रयोजकत्वमात्रम्, तत्त्वं च कारणतावच्छेदकाऽवृत्त्यन्यथासिद्धिचतुष्टयरहितत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्तित्वम्, तेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोरैककार्यकारित्वलाभः । व्याप्तेः कारणतावच्छेदकत्वेऽपि एतादृशानुकूलत्वसत्त्वे बाधकाभावादिति ध्येयम् ।

यत्त्विति । तथाच सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन पक्षताविशिष्टपरामर्शत्वेन कारणतया व्याप्ताविव पक्षतायामपि कारणतावच्छेदकत्वं निर्विवादमिति भावः । ननु पक्षताविशिष्टपरामर्शत्वेन कारणत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण परामर्शविशिष्टपक्षतावेनाऽपि कारणत्वं वाच्यम्, तथाच गुह्यतरकार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य परामर्शत्वेन पक्षतात्वेन च लघुरूपेण कारणताद्वयमेव कल्पनीयम्, एवं च पक्षताया जनकतावच्छेदत्वं न सम्भवतीत्यतः पक्षताविशिष्टपरामर्शत्वेन कारणतायां विनिगमकं दर्शयति—करणव्यापारतयेति । कारणत्वं च व्यापारवदसाधारणकारणत्वम्, व्यापारत्वं च तज्जन्यत्वे सति तज्ज-

१. अथैतादृशशब्दप्रयोगात्कथमेतादृशजिज्ञासाभिधानमिति चेन्न । व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितेः किमन्यत्कारणमिति जिज्ञासाबोधकप्रश्नवाक्यम्, किंशब्दस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वेन वक्तुं जिज्ञासितविधेयव्याप्यधर्मावच्छिन्ने शक्तिः । जिज्ञासा च तादृश (व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वत्व) धर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितविधेय (तादृशजनकत्व) व्याप्यकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानं जायतामिति । एवं च व्याप्तिज्ञानजन्याया अनुमितेः किमन्यत्कारणमिति शब्दप्रयोगाव्याप्तिज्ञानातिरिक्तवृत्तिव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपिततादृशजनकत्वव्याप्यकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानसम्भवाज्जिज्ञासालाभः तद्धर्मावन्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छां प्रति तद्धर्म (सामान्यधर्म) प्रकारकज्ञानस्यैव स्वातन्त्र्येण हेतुत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वे तादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसङ्गतित्वलाभः ।

ननु इष्टसाधनताज्ञानधर्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादनद्वारा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य जिज्ञासाप्रयोजकत्वसम्भवे जिज्ञासां प्रति स्वातन्त्र्येण कारणताकल्पनमनुचितम् । सत्यम् । अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानीयज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितव्याप्यत्वसम्बन्धवच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वस्य सङ्गतिपदेन विवक्षणीयतया अनुमितिजनकत्वस्य तादृशजिज्ञासाजनकज्ञानसाधनताज्ञानीयसामान्यधर्मान्तरप्रकारकज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नावान्तरधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यधर्मनिष्ठावच्छेदकतावत्त्वसङ्गतिवत्त्वसम्भावान्न दोष इति ध्येयम् ।

२. ननु तादृशान्यथासिद्धिसामान्याभावनिवेशेनैव सामञ्जस्ये चतुष्टयपदं व्यर्थमिति चेन्न । अन्यथासिद्धित्वस्याऽनुगतस्याऽभावेन तत्तदन्यथासिद्धभावकूटनिवेशस्याऽऽवश्यकतया कूटलाघवार्थमेव तदुपादानात् । एतेन नियतपूर्ववर्तित्वदलं व्यर्थमिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । अनियतपूर्ववर्तित्वगतान्यथासिद्धभावघटितकूटनिवेशे कूटस्य गुरुत्वरितया महागौरवापत्तेरिति ।

ॐ दिति मतम् । तत्तुच्छम् । पक्षता न कारणमिति तु भ्रम इत्याद्युत्तरग्रन्थ-
विरोधा' पत्तेः ।

न्यजनकत्वम् । तृतीया च हेतौ बोध्या । कारणव्यापारतया सिद्धः सिद्धिविषयीभूतो हेतु-
भावः (कारणत्वं) यस्य परामर्शस्य, पष्ठ्या निष्ठत्वम्, तस्य जनकतायामन्वयः ।
जनकतायामित्यत्र सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्, अवच्छेदकतायां तस्यान्वयः, तत्र च पक्षताया
इति षष्ठ्यन्तार्थपक्षतानिष्ठत्वस्यान्वयः । व्यासिदिति दृष्टान्तः । तथाच करणजन्यत्ववि-
शिष्टकरणजन्यानुमितिजनकत्वरूपहेतुनेति फलितम् । एवं च परामर्शोऽनुमितिजनकः
व्यासिज्ञानजन्यत्वे सति व्यासिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वादित्यनुमानेन परामर्शोऽनुमिति-
जनकत्वसिद्धिरिति ग्रन्थतात्पर्यम् ।

अथ करणजन्यत्वविशिष्टकरणजन्यानुमितिजनकत्वस्य हेतुत्वे अनुमितिजनकत्वव्या-
प्यकरणजन्यत्वविशिष्टकरणजन्यानुमितिजनकतावापरामर्श इति परामर्शादनुमितिजनक-
त्वसाधने सिद्धसाधनम्, परामर्शांशे हेतुघटकानुमितिजनकत्वसिद्धेः । न चाऽधिकावगाहि
साध्यनिश्चयस्यऽप्रतिबन्धकत्वात् साध्यातावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्यैव
साध्यविधेयकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, उक्तहेतुमत्तानिश्चयस्य चानुमितिजनकत्व-
त्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वविरहात् सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अविशिष्टसाध्यवत्त्वानु-
मितौ विशिष्टसाध्यवत्तानिश्चयस्यापि विरोधित्वात् । अत एव गवाश्रितत्वे साध्ये सकलगवा-
श्रितत्वं न हेतुरित्युक्तं ग्रन्थकृता । न च करणजन्यत्वविशिष्टकरणजन्यजनकत्वमेव करण-
व्यापारत्वं वाच्यम्, न त्वनुमितिवत्त्वस्य तत्र प्रवेशः, तथाच न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ।
व्यासिसंस्कारे व्यासिज्ञानजन्यत्वव्यासिज्ञानजन्यस्मृतिजनकत्वयोः सत्त्वात् तत्रानुमितिज-
नकत्वाभावेन व्यभिचारपत्तेः ।

न च तद्वारणाय तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यस्मृतिभिन्नज्ञानजनकत्वं व्यासिज्ञान-
जन्यत्वे सति व्यासिज्ञानजन्यजनकज्ञानत्वमेव वा हेतुर्वाच्यः तथाच संस्कारे स्मृति-
भिन्नज्ञानजनकत्वाभावाद्, ज्ञानत्वविरहाद्वा न व्यभिचार इति वाच्यम् । बह्विव्या-
प्यधूमवानिति ज्ञाने व्यभिचारतादवस्थ्यात्, तस्य व्यासिज्ञानजन्यत्वात्, व्यासिज्ञान-
जन्यं यद्वह्विव्याप्यधूमवद्वान्देश इति ज्ञानं तज्जनकत्वाच्च तत्र चानुमितिजनकत्वविर-
हादिति चेत् ।

अत्र केचित् । व्यासिज्ञानजन्यानुमितिजनकत्वविशिष्टव्यासिज्ञानजन्यत्वस्यैव हेतुत्वात् सि-
द्धसाधनावकाशः, उक्तज्ञाने परामर्शांशे तादृशविशिष्टजनकत्वविरहात् । न च वैशिष्ट्यनियाम-
कसामानाधिकरण्यघटकाधिकरणविधया परामर्शोऽनुमितिजनकत्वस्य तावतापि सिद्धतया
पुनस्तत्साधने सिद्धसाधनं दुर्बलमिति वाच्यम् । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्तद्धर्माव-

१. न चात्र कारणपदस्य कारणतावच्छेदकपरतया न विरोध इति वाच्यम् । जनकतावच्छे-
दिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रम इत्यादिरेवोत्तरग्रन्थतया तादृशकल्पनाया असम्भवात् ।

२. न च सिद्धशासौ हेतुभावश्चेति सिद्धहेतुभावः तस्यावच्छेदकत्वात् सिद्धहेतुभावावच्छेदक-
त्वात्, तथाच करणव्यापारतया सिद्धपरामर्शस्य हेतुतावच्छेदकत्वादित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये जनकताया-
मित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । परामर्शस्य जनकताद्वयी एका स्वतन्त्रा अपरा करणव्यापारतया सिद्धा
तत्रास्यामेवावच्छेदकत्वसूचनाय तत् ।

म - तत्र^१ न तावत्सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् । P 50

पक्षधर्मतामित्यत्र पक्षे धर्मत्वं^२ यस्य इति व्युत्पत्त्या पक्षतामित्यर्थः । पक्षस्य धर्मत्वं धर्मविशेषः, पक्षत्वमिति वा, देवतादिशब्द इव तलः स्वार्थिकत्वात् । व्याप्तीतीति । न च प्रकृतग्रन्थस्वरसम्बलितस्यैव पाठस्य धर्तुमुचितत्वाद् व्याप्त्येत्येव (प्रतीक) धारणं युक्तमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात्, व्याप्तिनिरूपणान्तरमित्येवं मूलपाठमनुसृत्य वा तथोपन्यासादिति भावः ।

ननु सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वमिति मूलस्य यदि सन्देहविषयीभूतसाध्य-

च्छिन्नप्रकारताशास्त्रयनुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताघटितनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकतया परामर्शे हेतुघटकानुमितिजनकत्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकतयैव भानात्तादृशनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् । एवं परामर्शांशे निरुक्तहेतुमत्तानिश्चये व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन निरुक्तानुमितिजनकत्वसिद्धावपि पक्षतावच्छेदकीभूतपरामर्शत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्याऽनुमितिजनकत्वसाधनायाऽनुमानसम्भवादित्याहुः ।

अथवा करणव्यापारतया-करणव्यापारपदप्रतिपाद्यत्वेन, हेतौ तृतीया, तथाच परामर्शाऽनुमितिजनकतावान् करणव्यापारपदजन्यप्रतीतिविषयतावत्त्वादित्यनुमितिपरोऽयं ग्रन्थः । नचैवं सति करणव्यापारपदजन्यवह्न्यव्याप्यधूमवान्पर्वतो घटवांश्चेति समूहालम्बनज्ञानीयविषयतायाः घटादावपि सत्त्वेन तत्राऽनुमितिजनकत्वविरहाद् व्यभिचारः स्यादिति वाच्यम् । करणव्यापारपदप्रयोज्यतायाः ज्ञानीयविषयताया एव हेतुत्वात् । तादृशसमूहालम्बनज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशपदप्रयोज्यत्वविरहान्नोक्तदोषः । वस्तुतस्तु अनुमितिग्रन्थे अनुमानं प्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदकरूपवत्त्वादित्यनुमानेनाऽनुमाने प्रामाण्यं साधितम्, तत्र प्रामाण्यं प्रमितिकरणत्वम्, करणत्वं व्यापारत्वं च निरुक्तमेव । तत्र परामर्शेऽप्यनुमितिजनकत्वस्य फलतः सिद्धतयाऽत्र पुनस्तत्साधने पौनरुक्त्यं स्यादतो नायं ग्रन्थोऽनुमानपरः, अपि तु करणव्यापारतयेत्यत्र तृतीयाप्रकारे तदर्थश्चाऽभेदः, सिद्धपदं क्लृप्तपरम्, तथाच करणव्यापारत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूतो हेतुभावो यस्येत्यर्थकरणेन करणव्यापारत्वाभिन्नहेतुतावत्परामर्शनजनकतावच्छेदकत्वं पक्षतायां क्लृप्तमिति फलितम्, तेन न सिद्धसाधनमिति ध्येयम् ।

व्यधिकरणवद्गुह्रीहेरसाधुत्वादाह-पक्षस्येति । धर्मविशेषः असाधारणधर्म इत्यर्थः, सन्देहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमिति यावत्, न तु पर्वतत्वादिकम्, तस्य तत्पर्वतभेदविशिष्टत्वेनाऽसाधारणधर्मत्वाभावात् । असाधारणत्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमिति दिक् ।

मूले सन्दिग्धेति । सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्मो यत्रेति व्युत्पत्त्या यद्विशेष्यकसंशयवि-

१. तत्पदं निरूपणपरम्, विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच निरूपणविषयीभूतं पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वरूपं नेत्यर्थः ।

२. पक्षनिरूपिताधेयतावति पक्षत्वे पक्षधर्मताशब्दस्य योगरूढिरिति भावः । तेन न तत्पदात्साध्यहेत्वादीनामवगमः ।

६- सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्यो
यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षता इत्यर्थः ।

वत्त्वमर्थस्तदा विनष्टवह्यादेर्हृदादावनुमितिर्न स्यात्तत्र तादृशसाध्या-
भावेन पक्षताविरहादतः साध्यसंशयस्यैव पक्षतात्वमाह-यत्रेत्यादिना । यद्ध-
र्मिकयत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारकनिश्चयत्वेन यत्संशयं प्रति निवर्त्तकत्वं
स सन्देहस्तत्पक्षकतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्विधेयकानुमितौ हेतुभूता पक्षते-
त्यर्थः ।

षयताविशिष्टसाध्यरूपधर्मवत्त्वं तन्निष्ठपक्षधर्मतेत्यर्थः । विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया
संशयकाले एव संशयविषयताविशिष्टसाध्यरूपधर्मत्वं पक्षेऽस्तीति संशयपक्षतावादिनां
संशयकाले एवाऽनुमिति रिति भावः ।

विनष्टवह्यादेर्हृदादावनुमितिर्न स्यादिति । वह्न्यादेर्हृदादौ, विनष्टवह्न्यादेः पर्वतादावनु-
मितिर्न स्यादित्यर्थः । अथवा विनष्टस्य वह्न्यादेः केनापि सम्बन्धेन हृदादावनुमितिर्न स्यादि-
त्यर्थः । विभिन्नकालीनयोर्विषयताविषयित्वातिरिक्तसम्बन्धेनाऽऽधाराऽऽधेयभावविरहात् ।
अत्र सन्देहविषयीभूतस्य वह्न्यादेः कालिकेन हृदादावनुमितिसम्भवादानुमितिर्न
स्यादित्यसङ्गतमत उक्तम्-विनष्टेति । विनष्टस्य ज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धेन हृदादावनुमिति-
सम्भवाद्-वह्न्यादेरिति । विनष्टवह्न्यादेरपि विषयितासम्बन्धेन विनष्टवह्न्यविषयकज्ञाने-
नुमितिर्भवत्येवेत्यत उक्तम्-हृदादाविति ।

दीधितौ-यत्रेति । यद्धर्मिणीत्यर्थः, ससम्यर्थो विशेष्यत्वम्, तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन
साध्यस्येति षष्ठ्यन्तार्थसाध्यनिष्ठप्रकारतायामन्वयः, यत्रेति यत्पदं पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नपरम्, साध्यपदं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरम्, साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहित्वम्-
साध्यनिष्ठयादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वम्, निर्णयनिवर्त्यत्वम्-निश्चयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धयतावत्त्वम्, तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशा-
लिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धयताशाली संशयः प्रकृतपक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
विधेयताशास्त्रानुमितौ हेतुभूता पक्षतेति यावत् ।

ननु विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नतया षष्ठ्यर्थप्रकारतायां ससम्यर्थविशेष्य-
ताया निरूपितत्वसम्बन्धेन कथमन्वय इति चेन्न । 'क्रयाच्चैत्रस्य धनमि'त्यत्र पञ्चम्यर्थप्रयो-
ज्यत्वस्य षष्ठ्यर्थस्वामित्वेऽन्वयः प्रामाणिक इति व्युत्पत्तिवादे लिखितत्वान्नानुपपत्तिः ।

वस्तुतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वं निश्चयत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य भासते,
तादृशप्रकारकत्वनिश्चयत्वोभयधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य पक्षविशेष्यकत्वं भासते, एवं च

१. सन्दिग्धः साध्यः सन्दिग्धसाध्यः स धर्मो यस्येति व्युत्पत्त्या तादृशार्थलाभः, धर्मपदस्य वृत्ति-
मदर्थकत्वात्, तथाच विशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयतत्साध्यविधेयकानुमिति प्रति तत्पुरुषीयसन्देहविष-
यसाध्यवत्त्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कारणत्वं बोध्यम्, तेन न कार्यकारणयोर्वैयर्थिकरण्यमिति ।

पक्षता

॥ तेन वह्निधर्मिकघटादिनिर्णयात्मकस्य पक्षधर्मिकवह्निमत्त्वनिश्चयस्य निवर्तनीयोऽपि वह्नौ घटादिसन्देहो न पर्वतपक्षकवह्न्यनुमितौ पक्षता, तत्र वह्निमत्त्वनिश्चयत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥६॥

सप्तम्यर्थविशेषकत्वस्य पष्ठमर्थप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानेऽन्वयात्तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावेनाऽर्थत एव प्रकारतायां विशेष्यतानिरूपितत्वस्य लाभ इति । न च समानाधिकरणैकज्ञानीयविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावनियमेन विशेष्यकत्वं विशेष्यतानिरूपिताविशेष्यत्वम्, प्रकारकत्वं च प्रकारतानिरूपितप्रकारित्वम्, तादृशविशेष्यत्वप्रकारित्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः, तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारितावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्याद्येवायौ लभ्यते, तथाच कथं प्रकारतायां विशेष्यतानिरूपितत्वमिति वाच्यम् । ययोर्विषयतयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावस्तन्निरूपितविषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इति नियमेन तादृशविषयतयोरनिरूप्यनिरूपकभावसम्भवादिति ।

तेन—निवर्तकतायां निश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेन, तथाच पर्वतो, वह्निमान् वह्निर्घटवानिति समूहात्मनननिश्चयनिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय वह्निर्घटवानवेति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय निश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनम्, निश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिश्चयत्वैतद्धर्मद्वयावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकता पर्वतो वह्निमान्नवेति संशये एव, वह्निर्घटवान्नवेति संशये नास्तीति नातिव्याप्तिः । अग्रे प्रतिबन्धकतायां साध्याविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन पर्वते घटादिसन्देहेऽतिव्याप्तिमुपेक्ष्य वह्नौ घटादिसन्देहेऽतिव्याप्तिर्दत्ता । न चोक्तसंशयस्य पक्षतात्वे न क्षतिः, तादृशसिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरं ततोऽनुमित्यापत्तिस्तु न सम्भवति तादृशपरामर्शकारणत्वस्याऽकलसत्वादिति वाच्यम् । यत्र वह्निर्घटवान्नवेति सन्देहानन्तरं सिद्ध्यात्मकपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः साध्यसन्देहः परामर्शेऽप्रामाण्यज्ञानं च ततोऽप्रामाण्यज्ञानधर्मिकाऽप्रामाण्यज्ञानं तदनन्तरं जायमानाया वह्न्यनुमितेः प्रथमाऽप्रामाण्यज्ञानसमये आपत्तिः, सामग्रीसत्वादिति ।

ननु तादृशप्रतिबन्धकतायां वक्ष्यमाणसाक्षात्परंपरासाधारणपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसाध्यविशेष्यकत्वसाध्याभावप्रकारित्वान्यतरावच्छिन्नत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति । न च वह्नौ पक्षे वह्नेस्साध्यतायां वह्निर्घटवानवेति संशयेऽतिव्याप्तेः, तत्र वह्निघटवानित्येकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाननिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतिबन्धकतानिवेशात् तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशनिरूपितत्वाभाववत्तादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वविरहान्न तादृशप्रतिबन्धकतामादाय तादृशसंशयेऽतिव्याप्तिरिति ।

पर्वतो वह्निमानिति निश्चयस्य वह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रति यथा वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, वै न स्वनिरूपितत्वस्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, तथा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वेनापि, वै न स्वनिरूपकत्वस्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन

इति विशेष्यताया इव प्रकारताया अपि साक्षात्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विनिगमनाविरहादिति ध्येयम् ।

अथाऽत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
त्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतिबन्धकतानिवेशादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवे किं गुरुतरतादृशनि-
रूपितत्वाभावघटिततादृशनिश्चयत्वनिवेशेनेति चेन्न । पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो घटवा-
न्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिः, तत्र पर्वतो वह्निघटवानित्येकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञाने प्रकारताद्वय-
निरूपिता विशेष्यता एकैवेति घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
शालिनिश्चत्वावच्छिन्नप्रतिकन्धकतायां तादृशावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वेन तत्संशयीयप्र-
तिबन्ध्यतायां सत्त्वात्, निश्चयत्वोपादाने च तादृशप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्ववि-
रहेणाऽतिव्याप्तिविरहात् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतिबन्धकताविरचनादेव निरुक्तातिव्याप्तिवारणं स-
म्भवतीति निश्चयत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति पर्वतो वह्निमानित्यादौ घटो
वह्निमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तेः, तत्र पर्वतघटौ वह्निमन्तौ इति द्वयोरेकमिति रीत्या ज्ञानीय-
शेष्यताद्वयनिरूपिता एकैव प्रकारतेति घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्र-
कारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतारूपितत्वस-
त्त्वेन तन्निरूपितत्वस्य एवं विपर्ययत्वावच्छिन्नत्वस्य च तत्प्रतिबन्ध्यतायां सत्त्वात् । न च
तादृशातिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वे
सति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वं प्रतिबन्धकतायां
वाच्यम्, तादृशप्रतिबन्धकतायां च पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छि-
न्नत्वविरहेणावच्छेदकताद्वयनिरूपितत्वविरहादिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमानित्यादौ
वह्निः वह्निमत्पर्वतवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तेः, वह्निमत्पर्वतवान् वह्निरीत्याकारकनि-
श्चयनिष्ठतत्प्रतिबन्धकताया अपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप-
र्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतया तन्निरूपितप्रतिबन्ध्यतावत्त्वात् । न च निश्च-
यत्वोपादानेपि तत्रातिव्याप्तेरावश्यकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकत्वनिष्ठा-
वच्छेदकताप्रतिबन्धकता वाच्या, तावत्तैव तत्रातिव्याप्तिव्युदास इति वाच्यम् । तथा-
सति वह्निमत्पर्वतो भूतलवृत्तिर्नवेति संशयेऽतिव्याप्तेः । यदि च वक्ष्यमाणसाध्याभावप्र-
कारित्वसाध्यविशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नत्वविरहादेव न तत्रातिव्याप्तिरित्युच्यते, तदा वह्नौ
पक्षे वह्नेः साध्यतायां वह्निमद्वह्निर्देशवृत्तिर्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिः । न चावच्छेदकतानात्म-
कसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिवेशादेव तत्रातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यम् ।
तथासति पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तेः तत्संश-
यीयमहानसीयवह्निमान्पर्वत इति निश्चयनिष्ठमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनि-
श्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताकतया तन्निरू-
पितप्रतिबन्ध्यतावत्त्वात् । न च साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानि-
रूपितप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतिबन्धकतानिवेशादेवातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति
वाच्यम् । तथासति महानसीयवह्निसाध्यकस्थले वह्निमान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तेः, तत्र

१. वह्निमत्पर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया
इत्यर्थः ।

बह्नितावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्चादिति ।^१

१. ननु साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रकार-
त्वनिष्ठप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशादेव तत्रातिव्या-
प्तिवारणं सम्भवति, तत्प्रतिबन्धकतायां बह्नितावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व-
विरहात् । न च महानसीयबह्निमानिति निर्णयदशायामपि बहुभभाववानिति प्रतीयनुदयाद् बहुभ-
भावबुद्धिं प्रति महानसीयत्वबह्नितावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया वाच्यतया
तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादाय महानसीयबह्निसाध्यकस्थले बह्निमात्रवेति संशयेऽति-
व्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । बहुभभावबुद्धिं प्रति महानसीयबह्निमान् चत्वर्ययबह्निमानित्यादि-
नानाज्ञानानां नानारूपेण नानाप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्ष्य लाघवाद्बह्नितावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिनिश्चयत्वेनैकरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनमुचितम्, तथाच सति स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकगतद्वित्ववृत्तिप्रकारत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादाय निरुक्तसंशयेऽतिव्याप्तिविरहात् । न च द्वित्ववृत्तिप्रकारताया
अपि बह्नितावच्छिन्नप्रकारतात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया रूपवृत्तित्वनिवेशेऽपि उक्तदोषतादव-
स्थामिति वाच्यम् । स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यताव-
च्छेदकगतरूपवृत्तिप्रकारतात्वावच्छेदकताविवक्षणादुक्तातिव्याप्तिविरहादिति । स्वपदं प्रकारतानिष्ठा-
वच्छेदकतापरम् ।

[स्वनिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेत्यपि केचित् । तथाचोक्त-
संशयीयमहानसीयबह्निमान्पर्वत इति निश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितबह्नितावच्छिन्नप्रकारतात्वा-
वच्छिन्नावच्छेदकतायां तादृशरूपं यन्महानसीयत्वबह्नितावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनैकरूपेण प्रतिबन्धकता-
मादाय तदवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिप्रकार-
त्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया रूपवृत्तित्वनिवेशं विनोक्तस्थले निर्वाहविरहेण तद्विशेषणस्या-
वश्यकतया गौरवानवकाशादिति चेन्न । नीलपर्वतो बह्निमानित्यादौ पर्वतत्वावच्छेदेन वन्धभावाव-
गाहिपर्वतो बह्निमात्रवेति संशयेऽतिव्याप्तेः, तत्र पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितबह्नितावच्छिन्न-
प्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतासत्वात्, निश्चयत्वदाने च साध्यतावच्छेदकगत-
रूपवृत्तिप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रति-
बन्धकतायां विरहात्, पर्वतत्वावच्छेदेन वन्धभावबुद्धौ नीलपर्वतो बह्निमान् पीतपर्वतो बह्निमानि-
त्यादिनानाज्ञानसाधारणपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वात् । न
चेष्टापत्तिः । नीलपर्वतत्वावच्छेदेन बह्निनिश्चये पर्वतो बह्निमात्रवेति संशयसत्त्वे नीलपर्वतो बह्निमा-
नित्यनुमित्यापत्तेः । न च विशेष्यतायां पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वनिवेशेनैव तादृशदोषवारणमिति
वाच्यम् । शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायाऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न
च पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकताविवक्षणादेवाऽतिव्याप्ति-
वारणसंभवे निश्चयत्वनिवेशनमनर्थकमेवेति वाच्यम् । पर्वतो बह्निमानित्यादौ पर्वतो बह्निघटोभयवान्न-
वेति संशयेऽतिव्याप्तिः स्यात् बह्निघटोभयभाववानिति बुद्धिं प्रति बह्निघटवानित्येकत्र द्वयमितिरीत्या
ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन बह्नितावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया वाच्यत-
या बह्नितावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
त्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्चात् ।

ननु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां स्वनिरूपितप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वनिवेशादेव निरुक्तातिव्याप्तिवारणं सम्भवति बह्वित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवृत्तावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया निरुक्तसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकतायां बह्वित्वगतैकत्ववृत्तित्वविरहात् । न च बह्विनिश्चयत्वस्य बह्वित्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावद्विशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य साक्षाद्बह्वित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां विरहेणाऽसम्भवात्तादृशावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वं निवेशयितुमशक्यम्, परंपरया तादृशावच्छेदकतानिरूपितत्वनिवेशोऽर्थतो निश्चयत्वलाभ इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहाद्बह्विनिश्चयस्य बह्वित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितबह्वित्वावच्छिन्नावत्त्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेनापि प्रतिबन्धकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां प्रसिद्धत्वेन तादृशविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वनिवेशसम्बन्धेन पूर्वोक्तदोषवारणसंभवात् । एवमग्रे विवक्षणीयस्य साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वसाध्यविशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नत्वघटकपर्याप्तिनिवेशेनैव तद्वारणसंभवे निश्चयत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेत् । अत्र केचित्-पर्वतो बह्विमानित्यनुमितौ भूतलं बह्विमात्रवेति संशयेऽतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती पक्षविशेष्यत्विनिष्ठावच्छेदकताप्रतिबन्धकतामध्ये पर्वतत्ववान् बह्विमान् पर्वतत्ववद्भूतलमिति ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वस्योक्तसंशयप्रतिबन्धकतायां सत्त्वादितरवारकपर्याप्तिरहितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वाच्चेति । निश्चयत्वविवेशे तु ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां निश्चयत्वव्यापकत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्याहुः । परे तु संशयत्वनिश्चयत्वयोजातिविशेषत्वमेव, न तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितत्वार्थकत्वम्, तथाच प्रकारत्विनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वनिवेशस्यैव लघुत्वादित्याहुः ।

वस्तुतस्तु पर्वतो बह्विमानित्यनुमितौ अतिव्याप्त्यापत्तेः, तत्र तादृशानुमितिं प्रति सिद्धेर्विरोधितया पर्वतो बह्विमानितिसिद्धिनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वात् । न च निश्चयत्वनिवेशेपि वरणासम्भवः, तादृशसिद्धेस्तादृशानुमितिं प्रति बह्वित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । तथासति निश्चयत्वनिवेशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभाविनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्विनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती अप्राप्यज्ञानाभाविनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती बुद्धित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वाभाविनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततादृशविशेष्यत्विनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽप्राप्यज्ञानाभाविनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितबुद्धित्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतिबन्धकतानिवेशात् अनुमितिप्रतिबन्धकतावारणसंभवात्, तत्र सिपाधयिषाविरहस्यावश्यावच्छेदकत्वात् । न चानुमितौ संशयत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । संशयत्वस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वार्थकतया तत्संभवात् । न वानुमितेरपि समानविषयकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकतया अनुमितौ तादृशनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वरूपसंशयत्वविरह इति वाच्यम् । तथासति समानविषयकानुमितिं प्रति अनुमितेः अनुमितित्वेन प्रतिबन्धकतया अनुमितौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षावच्छेकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वरूपसंशयत्वस्या-

१. पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नाया प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताया इत्यर्थः ।

शक्तत्वात् । यदि च संशयपक्षतावादिमते सिद्धित्वे संशयानुत्पादेनैवानुमित्यनुत्पादात् सिद्धेरनु-
मिति विरोधित्वे मानाभावेन सिद्धिप्रतिबन्धकतामादाय निश्चयत्वव्यावृत्त्यसम्भव इत्युच्यते, तदा
पर्वतो वह्निमानित्यादिशब्दं प्रति समानविषयकशब्दत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् पर्वतो वह्निमानितिशा-
ब्दत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय तादृशशब्दबोधेऽतिप्रसङ्गवारणाय निश्चयत्वप्रवेशात्, तथाच
तस्य शब्दत्वेन प्रतिबन्धकतया निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वस्य शब्दबोधे
विरहादिति । न च तत्र संशयत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानत्वरूपसंशयत्वस्याक्षतत्वात् तस्य समानविषयकशब्दत्वेन प्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभाव इति दिक् । न च तत्र ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तादृशबोधेऽतिव्याप्ति-
वारणं सम्भवति तत्र च शब्दत्वेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावात्, शब्दत्वं च जातिविशेष इति
वाच्यम् । शब्दजन्यज्ञानत्वं शब्दत्वमिति मते ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशबोधेनिरूपितप्रतिबन्धकताया-
मक्षततया तन्मत एव निश्चयत्वस्य व्यावृत्तिसम्भवात् । न च शब्दज्ञानत्वेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावे
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-
विषयिताशून्यज्ञानत्वरूपसंशयत्वविरह इति वाच्यम् । बाधनिश्चयकाले अनुमितीच्छादशायामनु-
मित्यनुत्पादात्तादृशेच्छाव्यक्तीनां विशिष्टबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वे तादृशेच्छादशायामं विशि-
ष्टप्रत्यक्षानुदयेन व्यभिचारात्, अनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां अनुमितीच्छाव्यक्तेरुत्तेजक-
ताया वाच्यतया विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्ध्या संशयत्वशरीरे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशासम्भवेनानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशस्या-
वश्यकतया तादृशशब्दबोधे शब्दजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतासत्त्वेऽपि
अनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानत्वस्याक्षतत्वात्-इति । शब्दत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यज्ञानत्वनिवेशे पर्वतो वह्निमानित्या-
दौ पर्वतो वह्निमान्न वा वह्निवदंभयाभाववान्नवेतिसमूहालम्बनसंशयेऽप्यासिः स्यात्, वह्निघटवानिति-
शब्दनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वविरहात्, अस्माकन्तु अनुमि-
तित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशे वह्निघटवानित्येकत्र द्वयमिति ज्ञाने अनुमितित्वविरहात् इति ध्येयम् ।

वस्तुतस्तु प्रत्यक्षनिश्चयं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतया पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षनिश्चयत्वा-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वस्य पर्वतो वह्निमान्नवेति संशये
विरहेण तत्राव्याप्या प्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
त्वयोः ज्ञानत्वस्य च इतरवारकपर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया शब्दबोधत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां ज्ञान-
त्वावच्छिन्नत्वेऽपि शब्दजन्यत्वस्याधिकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशप्रकारत्वविशेष्यत्वज्ञान-
त्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वविरहात्तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतविषयिताशून्यज्ञानत्वस्य निरुक्तशब्दबोधे सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतायां निश्चयत्व-
निवेश इति । तादृशनिश्चयत्वघटकसकलपदार्थानामितरवारकपर्याप्तिनिवेशाच्छब्दजन्यत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतामादाय शब्दबोधेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति कृतं पल्लवितेन ।

यत्तु कामिनीज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति कामिनीजिज्ञासायाः कामिनीत्वप्रकारकज्ञानेच्छात्वेन
प्रतिबन्धकतया विषयितासम्बन्धेन कामिनीत्वसाध्यकज्ञानपक्षकस्थले घटवान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, तत्र
साध्यतावच्छेदकीभूतकामिनीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतापक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
त्वनिष्ठावच्छेदकताकज्ञानत्वनिष्ठावच्छेदकताकामिनीज्ञानेच्छानिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताव-
त्त्वादिति, अतो निश्चयत्वनिवेश इति । तत्तुच्छम् । विषयविषयकत्वमनिवेश्य कामिनीज्ञानान्यज्ञानसा-
मान्यं प्रत्येव कामिनीजिज्ञासायाः प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतायां वक्ष्यमाणसाध्यविशेष्यकत्वसाध्याभा-
वप्रकारित्वान्यतरावच्छिन्नत्वविरहादिति । तथा च कामिनीजिज्ञासानिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितकामिनी-
ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्ना सकलप्रतिबन्धे एकैव प्रतिबन्धकता तदवच्छेदककोटौ प्रकारत्वयोर्न प्रवेश
इति ध्येयम् ।

केचित्तु भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया पर्वतो वह्निमानित्यादौ भूतलं घटवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिः, तत्र पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयरूपानुमितिसामग्र्याः तत्प्रतिबन्धकतया तादृशसंशयनिष्ठप्रतिबन्धकतायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिष्ठावच्छेदकताकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकतया तत्प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वादिति । न चाऽनुमितिसामग्र्याः येन रूपेणानुमितिं प्रति कारणत्वम् भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति तेन रूपेण तादृशानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वम्, एवं च पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिं प्रति पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयानामनुगतरूपेणैककारणतालाभाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयनिवर्त्यसंशयत्वेन कारणताया वाच्यतया भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति तादृशसामग्र्याः तादृशप्रतिबन्धकतावत्त्वसंशयत्वेनैव प्रतिबन्धकता वाच्या, तथाच पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयानिष्ठप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वविरहादेव नातिव्याप्तिः, लक्षणघटकीभूतायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावत्त्वमुपलक्षणविषया अनिवेश्य, विशेषणविषया तादृशप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताकतप्रतिबन्धकतानिवेशादिति वाच्यम् । तथासति च यादृशस्थलविशेषे केवलं पर्वतो वह्निमान्नवेत्येकविधसंशयादेवानुमितिः तत्र तादृशसंशयस्य लाघवात् वह्नितावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिसंशयत्वेनैव कारणता, भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति तेनैव रूपेण प्रतिबन्धकतेति तस्थल एव तत्स्थलीयानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतामादाय घटवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिः । यत्रैकविधसंशयादेवानुमितिः तत्र पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकसंशयत्वेनैव कारणता तत्स्थले पक्षतालक्षण एवास्तीति यदि विभाव्यते, तदा तत्स्थलीयानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतामादाय वह्न्यभावसाध्यकस्थले वह्न्यभावो घटवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिः तादृशसामग्रीनिष्ठप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वादिति । अथ भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्या विनिगमनाविरहात्परामर्शविशिष्टपक्षतात्वेन पक्षताविशिष्टपरामर्शत्वेनापि प्रतिबन्धकतया निश्चयत्वनिवेशेपि वह्निव्याप्यधूमसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवानित्याकारकतादृशस्थलीयानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायाः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नतया तमादाय वह्निव्याप्यधूमो घटवान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारतया तद्वारणाय प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्टयानवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतामादाय नातिव्याप्तिः सम्भवति, तस्या एकविशिष्टापरत्वेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतया ज्ञानवैशिष्टयानवच्छिन्नत्वविरहादिति चेत्, तर्हि तादृशाङ्कुरस्थले एव वह्निः, वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिः, तादृशप्रत्यक्षं प्रति वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शस्य विशेषणज्ञानमुद्रया कारणतया परामर्शविशिष्टपक्षतात्वेन प्रतिबन्धकताया कल्पयितुमशक्यतया तादृशप्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्टयानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् । अथाऽलौकिकसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताशून्यानुमितित्यतिरिक्तज्ञानसामान्यं प्रति तादृशानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया विषयविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी अप्रविष्टतया प्रतिबन्धकतायां वक्ष्यमाणसाध्यविशेष्यकत्वसाध्याभावप्रकारित्वान्यतरावच्छिन्नत्वविरहादेवाऽतिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति चेद् । सत्यम् । घटप्रत्यक्षेच्छासहकृतपटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीसत्त्वे तादृशप्रत्यक्षोत्पादेन तादृशेच्छाव्यक्तीनामुत्तेजकताया आवश्यकतया घटप्रत्यक्षेच्छासहकृतपटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां पटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां घटप्रत्यक्षवारणाय विषयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । नन्वेवमपि घटप्रत्यक्षेच्छाघटितघटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां घटशाब्देच्छाघटितघटशाब्दसामग्रीदशायाम् घटशाब्दानुदयेन घटप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टतादृशानुमितिसामग्र्याः घटप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकता वाच्या, ज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया प्रतिबन्धकतायां ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वनिवेशादेवाऽतिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति । न च प्रत्यक्षत्वस्य इन्द्रियजन्यज्ञानत्वरूपतया प्रतिबन्धकतायां ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमबाधितमिति वाच्यम् । ज्ञानयमानलिङ्गस्य कारणतामते

१. एवं घटशाब्देच्छाविरहविशिष्टतादृशानुमितिसामग्र्याः घटविषयकशाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वम् ।

इन्द्रियहेतुकानुमितावपि इन्द्रियजन्यज्ञानत्वसत्त्वेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरतो जातिविशेषस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । अथवा इन्द्रियजन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नत्वं प्रतिबन्ध्यतायां प्रवेद्यादतिव्याप्तिवारणादिति चेन्न । प्रत्यक्षेच्छावटितप्रत्यक्षसामग्र्या एव समानविषयकशब्दबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं प्रकल्प्य प्रत्यक्षेच्छावटितप्रत्यक्षसामग्र्योक्तेः समानविषयकशब्दबोधवारणसम्भवात् प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्ध्यतायां निवेशेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादतो निश्चयत्वनिवेश इत्याहुः । तदसत् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां रूपवृत्तित्वनिवेशादेवाऽतिव्याप्तिवारणं सम्भवति, पर्वतो वह्निमान्न वेत्याकारकानुमितिसामग्र्याः वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिसंशयत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतायां वह्निवर्गैकत्ववृत्तित्वाभावात् ।

अथ निश्चयत्वनिवेशेऽपि वह्निघटोभयसाध्यकस्थले वह्निघटोभयवान्न वेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, वह्निघटोभयभावबुद्धिं प्रति वह्निघटवानित्येकत्र द्वयमितिरात्या ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन वह्निघटनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया वाच्यतया साध्यतावच्छेदकीभूतवह्निघटोभयत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावत्त्वविरहादिति चेत् । सत्यम् । संशयातिरिक्तज्ञाने मुख्यविशेष्यांशे एकत्र द्वयमिति रीत्या भानानभ्युपगन्तुमर्तेन लक्षणकरणात् ।

अथ पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान्न वेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, तत्र महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावाक्रान्ततया महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावत्त्वादिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नअवच्छेदकत्वानिरूपितअवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितपरम्परया निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावविशेष्यताकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्यादिनिवेश्यत्वात् । महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितप्रतियोगिताकत्वविरहात् । ननु तथापि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमान्नवेत्याकारकसंशयेतिऽव्याप्तिर्दुर्वारैव, वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नवच्छेदकत्वानिरूपितप्रतियोगिताकतया तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावत्त्वादिति । न च साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वं नास्तीत्यभावस्य निवेशात् महानसीयत्ववह्निवर्गैकत्वगतरूपवृत्तिप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्यैव निवेशाक्रान्ततया तस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । वह्न्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति महानसीयवह्निमानित्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन वह्निवर्गैकत्ववच्छेदकताप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया वाच्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासत्यसम्भवापत्तेः, रूपवृत्तिप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः कुत्राप्यसम्भवात् । न च तादृशसंशयनिष्ठप्रतिबन्ध्यतायां वक्ष्यमाणसाध्यविशेष्यकत्वसाध्याभावप्रकारित्वान्यतरावच्छिन्नत्वविरहादेव तादृशसंशये नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्निपक्षकमहानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निर्वह्निमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न स्वनिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकर्षाप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्त्यवच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिताकाभावनिवेशाद्वह्निमान्नवेतिसंशयनिष्ठप्रतिबन्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितपरम्परानिरूपितसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वविरहात्, स्वनिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाप्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य वह्निवर्गैकत्वे सत्त्वादिति दिक् । अथात्र तादृशनिश्चयनिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन पर्वतत्ववद्भूतलमितिनिश्चयकालीनपर्वतत्ववान्

वह्निमानित्याकारकनिश्चयदशायां भूतलं बहुयभाववत् इति ज्ञानानुदयेन भूतलविशेष्यकबहुयभावबुद्धिं प्रति पर्वतत्ववद्भूतलमित्याकारकनिश्चयकालीनपर्वतत्ववान् वह्निमान् इत्याकारकनिश्चयस्यापि तादृश-निश्चयविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्ध-कताया वाच्यतया तादृशनिश्चयविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-मादाय पर्वतो वह्निमानित्यादौ भूतलं वह्निमानवेतिसंशयेऽतित्यासिरिति चेन्मैवम् । प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशात् । अथवा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वा-भावनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वेनिष्ठावच्छेदकत्वभिन्ना सती ज्ञानत्व-निष्ठावच्छेदकत्वभिन्ना सती यत्किञ्चित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेद-कत्वानिरूपिततादृशावच्छेदकतानिरूपितेत्यादिरित्या इतरवारकन्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशात्तादृशप्रति-बन्धकतायामितरतादृशनिश्चयवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततया धारणाऽसम्भवादिति ।

नन्वेवमपि गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभावसाध्यकघटपक्षकस्थले घटस्तादृशगगनाभाव-वान्नवेति संशयेऽप्यासिः, घटस्तादृशगगनाभाववानिति निश्चयस्य घटस्तादृशगगनवानिति बुद्धिं प्रति निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः वाच्यतया तत्र ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताविरहात्, इतरज्ञानवैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वविरहाच्चेति चेन्न । अभाववति गगनाभावोऽप्याप्य-वृत्तिरिति व्यापकाशेऽप्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनगगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभाववान् घट इति निश्चयदशायां घटो गगनवानिति बुद्ध्युदयेन तादृशाप्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकताया वाच्यतया घटो गगनाभाववानितिवद् घटस्तादृशगगनवानिति बुद्ध्युत्पादापत्तेः ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नायाः प्रतिबन्धकतायास्तत्रावश्यं वक्तव्यतया तादृशवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय निरुक्तस्थले लक्षणमनात् । अथ तथापि गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनाभाववानित्यत्र तादृशघटो गगना-भाववान्नवेतिसंशयेऽप्यासिर्दुर्बलैव ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । न चोक्त-रीत्या अभाववति गगनाभावोऽप्याप्यवृत्तिरिति ज्ञानकालीनगगनाभाववान् तादृशघटः, घटत्वाव-च्छेदेनाभावावगाहि अभाववान् गगनाभाववान् अभाववान् घट इति समूहालम्बननिश्चयदशायां घटत्वसामानाधिकरण्येन घटो गगनवानितिवुद्ध्युदयेन तादृशाप्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतया तादृशघटो गगनवानितिवुद्ध्युत्पादापत्तेः अवश्यं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं स्वीकार्यम् तादृशप्रतिबन्धकतायां व्यापकाशेऽप्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्यानुत्तेजकत्वान्नपत्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसमू-हालम्बननिश्चये अभाववान् गगनाभाववानिति निश्चयविशिष्टाभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालि-निश्चयत्वावच्छिन्ना एका प्रतिबन्धकता, एका चाऽभाववान् गगनाभाववानितिनिश्चयविशिष्टघटत्वा-वच्छेदेनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्ना तथा च घटत्वावच्छेदेनाभाववद्घट-त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशाप्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतयैवा-पत्तिवारणसम्भवे ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनासम्भवात् ।

अथ तथापि गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनाभाववानिदं ज्ञानं गगनाभावाभाववति गगना-भावप्रकारकमित्याकारकाऽप्रामाण्यज्ञानदशायां तादृशघटो गगनवानिति बुद्ध्युत्पादने गगनाभावा-भाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितगगनाभावप्रकारताकाप्रामाण्यज्ञानस्य तादृशप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकता वाच्या, एवं तादृशघटो घटाभाववानिदं ज्ञानं घटाभावाभाववति घटाभावप्रकारताकमित्याद्यप्रमाण्य-ज्ञानस्यानुगतरूपेणोत्तेजकता वाच्या, तथासति तादृशघटो गगनाभाववानिदं ज्ञानं घटाभाववति घटप्रकारताकमित्याप्रामाण्यज्ञानकालीनवाधनिश्चयदशायां तादृशघटो गगनवानितिवुद्ध्युत्पादापत्त्याऽ-वश्यं ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतास्वीकारः, तथा च गगनाभावाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपित-गगनाभावप्रकारकाऽप्रामाण्यज्ञानस्य तादृशघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितगगनाभावत्वावच्छिन्न-प्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां घटाभावाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितघटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-काप्रामाण्यज्ञानस्य तादृशघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितघटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्च-यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेव घटाभावाभाववन्निष्ठविशेष्यताकपटाभावप्रकारताकाप्रामाण्यज्ञानस्य तादृशघटत्वावच्छिन्नपटाभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां वाच्यतया आपत्ति-

केचित्तु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतो वह्निकालीनघटवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिः, वह्निमान् वह्निकालीनघटाभाववानितिनिरुक्तविशिष्टस्य वह्निमान्पर्वत इति निश्चयस्य तादृशसंशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, तत्प्रतिबन्धकतायाश्च पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नत्वादतस्तादृशनिरुक्तनिश्चयत्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम्, तथा च निरुक्तसंशयप्रतिबन्धकतायाः वह्निमान् तादृशघटाभाववानिति ज्ञानासमानकालीनपर्वतो वह्निमानिति निश्चयेऽसत्त्वेन निरुक्तनिश्चयत्वव्यापकत्वविरहाच्चातिव्याप्तिः। एवं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिरुक्तविशेष्यत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धयताशालिसंशयः पक्षतेति पर्यवसितार्थे निश्चयत्वानुपादाने पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वस्य संशयसाधारणतया तत्र च प्रतिबन्धकताया अभावेन व्यापकत्वविरहादसंभवः स्यादतो निश्चयत्वनिवेश इति प्राहुः^१।

विरहः। एवं च साध्यतावच्छेदकीभूतगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकीभूततादृशघटत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिरुक्तविशेष्यत्वावच्छिन्नानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रसिद्धा तादृशघटो गगनवान्नवेति संशये लक्षणसमन्वयसम्भवादिति चेद्। सत्यम्। अप्रामाण्यज्ञानस्य तत्तत्वात्कृतेनोत्तेजकत्वात्, तादृशघटो गगनाभाववानिदं ज्ञानं घटाभावाभाववति घटाभावप्रकारकभित्तुदार्शानाऽप्रामाण्यव्यक्तेरुत्तेजकोटावपवेशादेवापत्तिविरहात् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नानानाप्रतिबन्धकताकल्पने मानाभावादिति चेन्न। यन्मते अप्रामाण्यज्ञानस्यानुगतरूपेणोत्तेजकता ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना नानाप्रतिबन्धकता च तन्मते एव लक्षणकरणादिति संक्षेपः।

१. न च प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैवोक्तदोषवारणसम्भवाद् व्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। तथासति गगनाभाववदभाववत्कालीनघटो गगनाभाववानित्यनुमितौ तादृशघटो गगनवान्नवेति संशयेऽव्याप्तेः, तादृशसंशयं प्रति तादृशनिरुक्तस्य अभाववान् गगनाभाववानितिनिरुक्तविशिष्ट अभाववान् तादृशो घट इति निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात्। न च व्यापकत्वनिवेशेऽपि वह्निकालीनघटाभाववद्वह्निमान्कालीनपर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ तादृशपर्वतो घटाभाववान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिर्द्वारैव, तत्प्रतिबन्धकतायां ज्ञानविशिष्टज्ञानात्मकपक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिरुक्तव्यापकत्वादिति वाच्यम्। वस्तुतत्त्वत्यादिना साध्याभावप्रकारकत्वसाध्यविशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धयतायां निवेशनीयतयोक्तदोषवारणात्। न च बहुयभाववद्वटाभाववद्वह्निमान्कालीनपर्वतो वह्निमानित्यत्र तादृशपर्वतो घटवान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशात्। न चैवं सति तादृशनिरुक्तविशेष्यत्वव्यापकत्वनिवेशेन व्यर्थम्। वह्निकालीनघटवान्नवेति संशयीयप्रतिबन्धयतायां निरुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति वाच्यम्। एवमपि पर्वतो वह्निमानित्यत्र पर्वतो बन्धभाववत्पर्वतत्वादेवेति संशयस्य पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बन्धभावावगाहिनो वारयितुमशक्यत्वात्, तथाहि-वह्निमान् बन्धभाववत्पर्वताभावावानिति निश्चयविशिष्टस्य पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निमान्निश्चयस्य तादृशसंशयविरोधित्वात्। न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव नोक्तदोष इति वाच्यम्। तस्य लक्षणान्तरत्वात्। यन्मते व्यापकत्वनिवेशेनैव दोषाभावात्। एवं पर्वतत्ववद्भूतलमिति निश्चयविशिष्टपर्वतत्ववान् वह्निमानितिनिरुक्तविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिरुक्तविशेष्यत्वव्यापकत्वविरहेण पर्वतो वह्निमानित्यादौ भूतले वह्निमन्नवेति संशये नातिव्याप्तिः। अनुमितावपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिरुक्तत्वसत्त्वेन शाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय शाब्दे नातिव्याप्तिः। महानसीयवह्निसाध्यकत्वे वह्निमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिस्तु तत्र प्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वनिवेशादेव

७१ अत्र पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्तनीयत्वमात्रं बाधनिश्चयेऽतिव्याप्तम्, अतः संशयपदम् । न च बाधनिश्चयस्य पक्षतात्वेऽपि न क्षतिः, विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य विरोधित्वादेव तत्राऽनुमित्यसम्भवादिति वाच्यम् । सन्दिग्धाऽप्रामाण्यकबाधनिश्चयसत्त्वे सिद्ध्यत्माकदापि परामर्शाद्वह्यनुमित्यापत्तेः, तादृशबाधनिश्चयस्य विशिष्टबुद्ध्यप्रतिबन्धकत्वात् ॥४॥

अत्रेति । तथाच संशयपदानुपादाने पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धो यः ह्येत्येतावन्मात्रोक्तौ बाधनिश्चयस्य पक्षतात्वापत्तिः, तस्याऽपि पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धत्वादिति भावः ।

बाधनिश्चयानन्तरं अलौकिकप्रत्यक्षाऽनुमितिशाब्दानामनुत्पादेन तत्तद्रूपेण प्रतिबन्धकत्वकरूपेण गौरवाद्वाच्यत्वाद्द्विशिष्टबुद्धित्वस्यैव प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वं वाच्यमित्याह—विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येवेति । अनुमित्यसम्भवादिति । अनुमितेरपि विशिष्टबुद्धिवत्, तथाच बाधनिश्चयस्य स्वातन्त्र्येण विरोधितयाऽनुमित्यापत्तिर्न संभवतीति भावः ।

अथ विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य विरोधित्वे बाधनिश्चयकाले विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नस्याऽपत्तिर्माभूत्, अनुमितित्वावच्छिन्नस्याऽपत्तिः कुतो न बाधकविरहादिति चेन्न । विशिष्टबुद्धित्वस्याऽनुमितित्वव्यापकतया 'व्याप्यधर्मावच्छिन्ने कार्ये जननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नकार्यसामग्री सहकारिणी'ति नियमानुरोधेन अनुमितित्वावच्छिन्नकार्योत्पत्तौ बाधनिश्चयाभावरूपविशिष्टबुद्धिसामग्र्याः सहकारितया बाधनिश्चयकाले सहकारिविरहादनुमितित्वावच्छिन्नस्याऽपत्त्यसम्भवादिति ध्येयम् ।

सन्दिग्धाऽप्रामाण्यकबाधनिश्चयसत्त्वे इति । पर्वतो वह्न्यभाववानिदं ज्ञानमप्रमान वेति बाधनिश्चयधर्मिकाऽप्रामाण्यसंशयदशायामित्यर्थः । तथाचैतादृशबाधनिश्चयसत्त्वे 'वह्न्यव्याप्यधूमवानपर्वतो वह्निमानि'त्याकारकसिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वेऽनुमितिवारणाय संशयपदमिति भावः । नन्वत्र गृहीताऽऽप्रामाण्यकेत्यपहाय सन्दिग्धाऽप्रामाण्यकेत्युक्तिः सन्दर्भविरुद्धा, सन्दिग्धाऽप्रामाण्यकबाधनिश्चयवत् निश्चिताऽऽप्रामाण्यकबाधनिश्चयस्याऽप्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेनोभयविधाऽप्रामाण्यज्ञानस्यैव बाधनिश्चयप्रतिबन्धकताविघटकत्वेनाऽनुमित्यापत्तिसम्भवादिति चेन्न । परामर्शकारणतायां यथाऽप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वम्, तथा संशय(पक्षता)कारणतायामपि तस्योत्तेकत्वे यत्र पर्वतो वारणीया । सामग्रीप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वविरहाद्वन्धभावसाध्यकस्थले पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतामादाय वन्धभावो वह्न्यव्याप्यपर्वतवान्नवेति संशये नातिव्याप्तिरिति प्राहुः ।

१. केचित्तु बाधनिश्चयकाले अनुमितिर्जायतामितीच्छादशायामनुमित्युत्पादेन तदिच्छान्यक्तेरुत्तेजकतया तदिच्छान्यक्तेरदशायाम् प्रत्यक्षादिवारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तदिच्छान्यक्तेरुत्तेजकतायां वाच्यतायां अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यपि बाधनिश्चयस्य विरोधितया बाधनिश्चयकालेऽनुमितित्वावच्छिन्नस्याऽपत्त्यसम्भवादिति प्राहुः ।

२. यस्य निश्चयत्वेन कारणत्वं तद्धर्मिकसंशयनिश्चयसाधारणद्विविधाऽप्रामाण्यज्ञानत्वेनैवोत्तेजकत्वम्, निश्चयधर्मिकोभयविधाऽप्रामाण्यज्ञानस्यैव निश्चयत्वव्याघातकत्वात् । यस्य तु संशयत्वेन ज्ञानत्वेन वा कारणत्वं तत्र अप्रामाण्यनिश्चयत्वेनोत्तेजकत्वम्, संशयधर्मिकाऽप्रामाण्यसंशयस्याव्याघातकत्वादिति निश्चिताऽप्रामाण्यकबाधनिश्चयसत्त्वे कारणत्वाऽसम्भव इति ध्येयम् ।

वह्निमात्र वेति संशयः, इदं ज्ञानमप्रमा नवेत्यप्रमाण्यसंशयश्च वर्तते तत्रानुमितिर्न स्यात् ; अतः संशयकारणतायामप्रामाण्यनिश्चयत्वेनैवोत्तेजकता वाच्या, एवं चाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितस्यैव साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यसंशयस्य कारणत्वं फलितम् ; तथा च संशयपदानुपादानेऽपि निश्चिताप्रामाण्यकवाधनिश्चयस्य साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वेऽपि अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वविरहेण निश्चिताप्रामाण्यकवाधनिश्चयस्य पक्षतापत्यसंभवादुक्तम्—सन्दिग्धेति^१ ।

ननु प्रामाण्यसंशयमपह्याप्रामाण्यसंशयानुधावनं गौरवप्रस्तमिति चेन्न । प्रामाण्यस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपतया अप्रामाण्यस्य च तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपतया बह्व्यभाववति बह्व्यभावप्रकारकं न वेति प्रामाण्यसंशयाऽपेक्षया वह्निमिति बह्व्यभावप्रकारकं न वेत्यप्रामाण्यसंशयस्याभावाघटितत्वेन लघुशरीरत्वात् ।

ननु इदानीन्तनपरामर्शादतीतानागताद्यनुमितिवारणाय तत्तदनुमितिं प्रति तत्तत्परामर्शव्यक्तेर्विशिष्य हेतुता वाच्या, एवं च सन्दिग्धाप्रामाण्यकवाधनिश्चयकालेऽनुमितिः प्रसिद्धा चेदापत्तिः सम्भवति, यादृशं च फलं क्वचित्प्रसिद्धयति तस्यैवापत्तिः सम्भवति क्लृप्तसामग्रीबलाद्, यादृशं च फलं सर्वथैवाप्रसिद्धम्, तस्यापादकाभावादापत्तिरशक्यैवेति सन्दिग्धाप्रामाण्यकवाधनिश्चयस्थलीयसिद्ध्यात्मकपरामर्शव्यक्तेरनुमितिहेतुत्वात्वीकारादेव नोक्तापत्तिः । न च सन्दिग्धाप्रामाण्यकवाधनिश्चयसत्त्वे सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः संशयस्तदुत्तरानुमितेः संशयोत्पत्तिक्षणे आपत्तिरिति वाच्यम् । संशयं प्रति परामर्शस्य प्रतिबन्धकतया तदुत्तरं संशयोत्पत्त्यभावेन तदुत्तरमनुमित्यसंभवादिति^२ चेन्न । प्रथमं सन्दिग्धाप्रामाण्यकवाधनिश्चयः ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः—ततः सिद्धयंशेऽ-

१. संशयधर्मिकाप्रामाण्यसंशयसत्त्वेऽनुमितिर्भवति, संशयधर्मिकाप्रामाण्यनिश्चयसत्त्वेऽनुमितिर्न भवतीति ।

२. न च यद्यदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तिसत्त्वे पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यसत्त्वे अनुमितिर्न जायते तत्तदप्रामाण्यग्रहाभावकूटविशिष्टसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वेनैव कारणत्वं वाच्यं तथाच नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनामनन्तानां तत्तद्व्यक्तिनोत्तेजकत्वेऽतिगौरवान्निश्चयव्यक्तीनामेवोत्तेजकत्वं वाच्यम्, न तु संशयव्यक्तीनामिति ।

३. यत्तु यत्रादौ सन्दिग्धाप्रामाण्यकवाधनिश्चयः—ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः—ततः साध्यांशेऽन्याप्यवृत्तित्वज्ञानं—ततः साध्यसंशयः—ततोऽनुमितिः तस्या अन्याप्यवृत्तित्वग्रहकाले आपत्तिरिति । तत्र । तदभावव्याप्यपत्तानिश्चयस्य तद्वत्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकतायां व्यापकांशेऽन्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्यैवोत्तेजकतया उक्तस्थले साध्यांशेऽन्याप्यवृत्तित्वग्रहसत्त्वे साध्यसंशयाऽसम्भवात्, संशयं प्रति कोट्यंशेऽन्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वात् एतस्य च सत्प्रतिपक्षग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तत्वात्, तादृशस्थले समुच्चयस्यैवोपगमात्, तथाचाऽन्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविरहादेव संशयाऽसम्भवेन तदुत्तरानुमितेस्तक्षणे आपत्त्यसम्भवात् । न च यत्र प्रथमं सन्दिग्धाप्रामाण्यकवाधनिश्चयः ततः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यभावावाहिसंशयः ततोऽनुमितिः तस्याः संशयक्षणेत्यापत्तिरिति वाच्यम् । संशयपक्षतावादिनये पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्य संशयस्यैव हेतुतया सामानाधिकरण्येन तादृशसंशयस्याऽहेतुत्वात्, अवच्छेदकावच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले च अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यैव हेतुतया तद्विरहादेवाऽनुमितिः सम्भवादिति ।

जी० यद्यपि निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेत्यादिसन्देहात्मकस्य बाधनिश्चयस्य पर्वतधर्मिकवह्निमत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वं संशयत्वं चास्तीति वह्निसाध्यक

प्रामाण्यज्ञानं ततः साध्यसंशयः पूर्वाप्रामाण्यज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानं च^१ ततोऽनुमितिः तस्याः सिद्धिधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानगुणे आपत्तिः, तत्र सन्दिग्धाप्रामाण्यकबाधनिश्चयरूप-पक्षतासत्वादिति ।

यद्यपीति । नन्वज्ञानसन्दिग्धाप्रामाण्यकबाधनिश्चये एवाऽतिव्याप्तिः सम्भवे स्थलान्तरानु-धावनमनुचितमिति चेन्न । पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वे सति पक्षतादच्छेदका-वच्छिन्नविशेष्यता—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता—एतदन्यतरनिरूपितकोटिता-वत्त्वमेव संशयत्वं वक्तव्यम्, तथा च^२ प्रकारताविशिष्टपक्षसाध्यान्यतरविशेष्यतावत्त्वं साध्यवत्तानिश्चयप्रतिवध्यसंशये फलितम्, वै० स्वनिरूपितत्व स्वान्यप्रकारतानिरू-पितत्वोभयसम्बन्धेन, एवं च सन्दिग्धाप्रामाण्यकबाधनिश्चयीयाप्रामाण्याप्रामाण्या-भावकोटितायां निरुक्तान्यतरनिरूपितत्वविरहेणोक्तदोषाभावात्, निर्वह्निः पर्वतो रूप-वान्नवेति संशयीयरूपाभावकोटितायां चान्यतरघटकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-निरूपितत्वसत्त्वेन भवति तत्राऽतिव्याप्तिः^३ ।

१. नचाप्रामाण्यज्ञानधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानं संशयश्च नैकदोषोत्पत्तमर्हति, सिद्धेः परामर्शस्य स्वां-शेऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टं यदप्रामाण्यज्ञानं तदभावविशिष्टस्य कार्यकालवृत्तितया प्रतिबन्धकत्वा-दिति वाच्यम् । एवमपि उत्पत्तिक्षणावच्छिन्नो घटो गन्धाभाववानित्यत्र प्रथमं सन्दिग्धाप्रामाण्यक-बाधनिश्चयः—ततः तादृशघटो गन्धाभाववान् गन्धाभावव्याप्यावांश्चेति सिद्धात्मकापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरा-मर्शः—ततः सिद्धांशेऽप्रामाण्यज्ञानं—ततः साध्यसंशयः—ततोऽनुमितिः तस्यास्तृतीयक्षणे आपत्तेः, उत्पत्तिकालवच्छिन्नो घटो गन्धानिति बुद्धौ तादृशघटो गन्धाभावव्याप्यावानिति निश्चयस्याऽप्रतिबन्धक-त्वस्य संप्रतिपक्षग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तवादिति ध्येयम् ।

चन्द्रनारायणभट्टाचार्यास्तु भाविसंशयधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानात्मकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसन्दिग्धाप्रामा-ण्यकबाधनिश्चयः—ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकसाध्यसंशयः—ततः सिद्धात्मकपरांमर्शः—तदुत्तरक्षणेऽनुमि-तिर्न भवति, तत्तृतीयक्षणे चानुमितिरूपयते तस्याः परामर्शोत्तरक्षणे आपत्तिः । अथवा सन्दिग्धा-प्रामाण्यकबाधनिश्चयोत्तरक्षणे वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् द्रव्यव्याप्यधूमवांश्चेति वह्निसाध्य-कसिद्धात्मकद्रव्यसाध्यकसिद्धयनात्मकसमूहात्मनपरामर्शाद् द्रव्यानुमितौ वह्निवावच्छिन्नविषेयक-त्वापत्तेः, तत्प्रयोजकपक्षतापरामर्शसत्त्वात् । न च वह्न्यनुमि-यापत्तिरिति लेखनमसङ्गतमिति वा-च्यम् । वह्न्यनुमि-यापत्तिपदस्य वह्निविषेयकानुमित्यापत्तिपरत्वात् कार्यकारणभावे व्यभिचारो दुर्वारः अतः संशयपदमिति प्राहुरिति संक्षेपः ।

२. यदा पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिवध्यतावच्छेदिका या संशयवानिरूपका विशेष्यता तद्वत्स्वनिवेशादेवोक्तबाधनिश्चयवारणसम्भवात् । प्रकारकवादिनिष्ठा या संशयत्वनिरूपकविषयता सा न प्रतिवध्यतावच्छेदिका, निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेतिसंशयीयपर्वतवावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रति-वध्यतावच्छेदकत्वम्, अन्तराभासमानविषयतयोरैक्यादिति ध्येयम् । संशयत्वं चात्र प्रकारताविशिष्ट-विशेष्यताकत्वम्, वै० स्वनिरूपितत्वस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । तथा च सन्दिग्धप्रामाण्यकबाधनिश्चयीयपर्वतवावच्छिन्नविशेष्यतायां प्रकार-ताविशिष्टत्वविरहेणाऽतिव्याप्तिविरहात्, निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेतिसंशयीयपर्वतवावच्छिन्नविशे-ष्यतायां च रूपवावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वेनातिव्याप्तिः सम्भवादिति ध्येयम् ।

३. न च ज्ञानं वह्निमदित्यत्र बाधनिश्चयधर्मिकाप्रामाण्यसंशयीयाप्रामाण्यतदभावकोटितायां

ज) पक्षतालक्षणस्य तत्राऽतिव्याप्तिः, पक्षे साध्यसंशयत्वोक्तौ च नानुगम-
वार्त्ताऽपि ।

तथापि संशयत्वमत्र तादृशनिश्चयाऽप्रतिबन्धकत्वम्, तथाच पक्ष-
धर्मिकसाध्यवृत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वे सति तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकविषयिताशून्यज्ञानत्वं फलितार्थः, तेन गृहीताप्रामाण्यकवाधनिश्चय-
स्य पक्षधर्मिकसाध्यवृत्तानिश्चयनिवर्त्तकत्वाभावेऽपि तन्निवर्त्तकतावच्छेदक-
विषयिताकत्वादेव व्युदासः । ५५

न च तथापि निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेति लघुसंशयमपहाय गुरुसंशयानुधावनं व्यर्थ-
मिति वाच्यम् । रूपं नवेति संशयस्य रूपत्वाभावकोटिकतया तस्य रूपत्वत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतया गुरुशरीरत्वात्, रूपाभावस्य च रूपत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताक-
प्रतियोगिताकत्वेन लघुशरीरत्वात् । न च रूपत्वरूपत्ववद्देदकोटिक एव तादृशसंशयः
सम्भवतीति वाच्यम् । स्व-स्ववद्देदकोटिकसंशयानुपगमात् ।

अथ तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकोटिताख्यविषयतावत्वरूपसंशयत्वनिवेशादेव
निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेति संशये रूपरूपाभावनिष्ठकोटिताख्यविषयतायाः तादृशप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वविरहेणाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे तादृशनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वरूपसंशय-
त्वनिवेशनं व्यर्थमिति चेन्न । संशये उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताभ्युपगन्तुजगदीश-
मते कोटिताख्यविरुद्धविषयताया अनभ्युपगमात्, समुच्चये च उभयप्रकारतानिरू-
पितविशेष्यताद्वयाभ्युपगमादिति दिक् ।

पक्षे साध्यसंशयोक्ताविति । बन्धभाववत्पर्वतकालीनभूतलं वह्निमान्नवेतिवेसंशयेऽतिप्रसंग-
वारणाय पक्षनिवेशः । निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेतिसंशयेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्येति ।
साध्यनिष्ठप्रकारताविशिष्टपक्षनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वं तत् । वै० स्वनिरूपितत्व-स्वविशि-
ष्टप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वोभयसं० । स्ववै० स्वावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसं० । नानुगमवार्त्तापीति । संशयस्य तादृ-
प्येण हेतुत्वे साध्यविशेष्यकसंशयाद्यसंग्रहापत्तिः, तस्यापि हेतुत्वेऽननुगमतादवस्थ्यात् ।
इदमुपलक्षणम्—परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः, प्रकारान्तरेण तन्निवारणे
गौरवमिति ध्येयम् ।

तथापीति । तेन—तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वनिवेशेन । निवर्त्तकत्वा-
भावेऽपि—पक्षधर्मिकसाध्यवृत्तानिश्चयाऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि । समानाकारक' ज्ञानीयविष-

तादृशान्यतरघटकपक्षविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वात्तत्र बाधनिश्चयेऽतिव्याप्तिः सम्भवतीति वाच्यम् ।
स्थलान्तरानुधावनस्याऽवश्यकत्वे निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेति संशयानुधावने क्षतिविरहात् । अथवा
पक्षतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाप्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिविशेष्यताधितान्यतरनिरू-
पितत्वं कोटितायां निवेशनीयम्, रूपवृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाप्यनु-
योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, तथा च तादृशसंशयीयकोटितायां तद्रूपवृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वविरहेणा-
ऽतिव्याप्तिविरहात्स्थलान्तरानुधावनमिति मन्तव्यम् ।

१. अत्र ज्ञाननिष्ठं समानाकारकत्वं च स्वीयमुख्यविशेष्यतावृत्तित्वम्, वृत्तित्वं च स्वीयमुख्यवि-
शेष्यतावत्त्वसम्बन्धेन । एवं समानाकारकत्वेनाऽभिमतं ज्ञानम् । मुख्यविशेष्यतावत्त्वं च स्वसमनिय-

यिताया ऐक्येन अप्रासाप्यज्ञानानास्कन्दितबाधनिश्चयविषयिताया अप्रासाप्यज्ञानास्कन्दितबाधनिश्चयविषयितायाश्चैक्यतया तस्या अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादुक्तनिश्चयव्युदास इति भावः ।

अत्र सत्यन्तदलानुपादाने घटवान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, तत्र पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वसत्त्वात् । विशेष्यदलानुपादाने सन्दिग्धाप्रासाप्यकबाधनिश्चयेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वात् । तथा च पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वे सति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वमिति फलितम् ।

तनु तथापि विशेष्यदले यत्किञ्चिज्ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वमेवोच्यतां किं तादृशनिश्चयपर्यन्तानुधावनेनेति चेन्न । घटाभाववान् पर्वतो वह्निमान्नवेतिसंशयेऽप्याप्तेः, तत्र पर्वतो घटवानिति ज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितासत्त्वात् ।

ननु तथापि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वमेवोच्यतां किं निश्चयत्वनिवेशेन, एवं निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया अप्रसिद्ध्या तन्निवेशोऽशक्यश्चेति चेद् । सत्यम् । तादृशनिश्चयत्वस्य सकृदेव निवेशात् । तथाहि—स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्वसमानाधिकरणपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितावत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वं एतदुभयसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वविशिष्टज्ञानत्वमेव पक्षतात्वम्, अत्र निरुक्तोभयसम्बन्धस्यैकप्रतियोगिकत्वलाभार्थमेव निश्चयत्वोपादानम् ।

तत्त्वस्वनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । रूपवृत्तित्वं च स्वनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । अत्र घटत्वेनैकघटावगाहिज्ञान-घटत्वेन नानाघटावगाहिज्ञानयोः समानाकारकत्ववारणाय समनियतत्वनिवेशः । पटत्वेन नानाघटावगाहिज्ञानयोः समानाकारकत्ववारणाय समनियतत्वनिवेशः । पटत्वेन घटावगाहि-घटत्वेन घटावगाहिज्ञानयोः समानाकारकत्ववारणाय स्वनिरूपितेत्यादिद्वितीयसम्बन्धनिवेशः । बह्व्यभाववान् हृद इति बह्व्यभाववद्बह्वन्देह इति ज्ञानयोः समानाकारकत्ववारणाय मुख्यत्वनिवेश इति ध्येयम् ।

१. तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य तादृशनिश्चयत्वेऽपि सत्त्वेन नाऽसम्भवः, पर्याप्यनिवेशादिति कश्चित् ।

अपरे तु निश्चय वप्रवेशो ग्रन्थलाघवायेव, अन्यथा तादृशज्ञानाऽप्रतिबन्धकत्वमित्यादिलेखने पक्षविशेष्यकत्वसाध्यप्रकारकत्वादीनां निवेशे गौरवं स्यात् । अत एव व्यासिपञ्चके 'तत्प्रतियोगित्वं 'चे'त्यभिमग्रन्थलाघवानुरोधेन हेत्वभावोपीत्येव लिखितम्, न तु साध्याभावोपीति वदन्ति ।

नव्यास्तु निश्चयत्वाऽप्रवेशे पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतो वह्निमान्न वा वह्निघटोभयाभाववांशेत्याकारकसमूहात्मनसंशयेऽप्याप्तिः । पर्वतो वह्निघटवानित्येकत्र द्वयमिति रीत्या वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताका या

अथ तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ ज्ञान-
पदमनर्थकम् । न च पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं जायतामितीच्छ्यायामतिव्याप्तिः, तस्याः पक्षधर्मिकसाध्यवत्ता-
निश्चयप्रतिबन्धकतावत्त्वात् तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वाच्च,
ज्ञानं जायतामितीच्छ्यां प्रति ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम्, ननु निश्चयत्वेनेति तादृशप्रतिब-
न्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वपविशेषणदलाभावेनातिव्याप्तिविरहेऽपि पर्वतत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयो जायतामितीच्छ्यायामतिव्याप्तिः,
तस्या अपि तादृशत्वादिति वाच्यम् । अग्रे विवक्षणीयस्य पक्षविषयतावहिर्भूतसाध्यविषयता-
घटितधर्मावच्छिन्नत्वस्य तदिच्छीयप्रतिबन्धकतायां विरहात्, तत्र वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतात्वा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नविशेष्यता तदभिन्न-
प्रकारतानिरूपितनिश्चयत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वमेव वर्तते न तु साध्योभूतवह्नि-
विषयत्वावच्छिन्नत्वमिति तद्वारणात् । न च तन्निवेशो न सिद्धान्तसिद्धः, एवं प्रकारतायां वह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नत्वं वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वप्रकारतात्वोभयधर्माव-
च्छिन्नत्वमेव, तथा च तादृशेच्छीयप्रतिबन्धकतायां साध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वात्त-
द्दोषतादवस्थं चेति वाच्यम् । एवमपि प्रतिबन्धकतायां वक्ष्यमाणसाध्याभावप्रकारकत्वं
विहाय साध्यविशेष्यकत्वसाध्यप्रकारित्वान्यतरावच्छिन्नत्वविशेषणेनैव तादृशेच्छ्यायामति-

ज्ञाननिष्ठा प्रतिबन्धकता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताया एव समूहात्मन्वे सत्त्वात् । निश्च-
यत्वनिवेशे तु यज्जातीयं ज्ञानं निश्चयरूपं तज्जातीयानुमित्यादिविशेषलाभाद्, अनुमितित्वव्यापकप्र-
तिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वं लभ्यते, तथा च वह्निघटवान्पर्वत इत्येकत्र
द्वयमिति रीत्या ज्ञानेऽनुमितित्वविरहेण तत्प्रतिबन्धकतामादाय निरुक्तसंशयेऽप्यसि विरहात् । एवं
ज्ञानत्वनिवेशेऽनाद्वैतत्वादिनिवेशे गौरवमपि । अथवा प्रतिबन्धकतायां स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवेशः, तथा च तादृशप्रतिबन्धकतायां साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपसाध्यनिश्चय-
त्वावच्छिन्नत्वविरहेण तादृशप्रतिबन्धकतामादायाऽप्यसि विरहात् ।

ननु निश्चयत्वनिवेशेऽपि पर्वतत्वावच्छेदेन बह्वेः साध्यतायां पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्वथव-
गाही पर्वतत्वावच्छेदेन बह्वथभाववागाही पर्वतो वह्निमान् वेति संशयः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
बह्वथभाववान्पर्वत इति बाधनिश्चयात्मकः, तत्राऽप्यसिर्दुर्वारैव, तत्र साध्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वसत्त्वेऽपि
साध्यनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बह्वथभाववत्पर्वतविषयिता तच्छू-
न्यत्वविरहीदिति चेत् ।

पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या विष-
यिता तद्वज्ज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वात् उक्तसंशयीया या पर्वतत्वावच्छेदेन बह्वथभावकोटिता तस्यां प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वयोः सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
विषयिताया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिवेशात्पर्वतो बह्वथभाववान् घटवद्भूतलमिति समूहात्मन्वे
नाऽतिव्याप्तिरिति वदन्ति ।

तच्चिन्त्यम्, एवं निवेशे पर्वतो वह्निमान् वा वह्निघटोभयाभाववांश्चेति संशये तादृशप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकीभूतनिरुक्तप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतसंशयीयबह्वथभावत्वावच्छिन्नविषयितावत्त्वेनाऽप्यसि-
वारणसम्भवे नव्यमते निश्चयत्वनिवेशो व्यर्थ एव स्यात् । वस्तुतस्तु संशयनिश्चयविषयताव्यावृत्तये
तादृशविषयताशालिज्ञानं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य सत्प्रतिपक्षग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तया
तादृशनिश्चयात्मकसंशयस्यैवाऽनुत्पत्तेरित्यस्मद्गुरुरचरणाः ।

व्यासिवारणात्, तादृशेच्छीयप्रतिबध्यतायां वह्निस्त्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-
पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनिश्चयत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य
सत्त्वात्, न तु वह्निविषयत्वावच्छिन्नत्वमिति । न चात्मपक्षकनिश्चयसाध्यकस्थले “आत्मा
निश्चयवानित्यनुमितौ” निश्चयत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितात्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालि-
निश्चयो जायतामितीच्छायामितिव्याप्तिः, तादृशेच्छीयप्रतिबध्यतायां निश्चयत्वावच्छिन्नप्र-
कारतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितात्मत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्न-
प्रकारतानिरूपितनिश्चयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्त [साध्याभूत]
निश्चयनिष्ठविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपि-
तत्वस्याऽन्यतरावच्छिन्नत्वघटकसाध्यातावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां निवेशात्, तत्प्रति-
बध्यतायामात्मत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वविरहादेवाऽतिव्या-
सिवारणादिति चेन्न ।

विशेष्यतापक्षकनिश्चयसाध्यकस्थले निश्चयत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयो जायतामितीच्छायामितिव्याप्तिः, तादृशेच्छीयप्रतिबध्यतायां
निश्चयत्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वनिष्ठविशेष्यत्वाभिन्नप्रकारता-
निरूपितनिश्चयत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेन विशेष्यतारूपपक्षविषयतानिरूपित-
निश्चयनिष्ठविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, विशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिश्चय-
निष्ठविशेष्यतायाः प्रतिबध्यतावच्छेदकतया साध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य चाऽक्षतत्वा-
दतो ज्ञानपदमिति ।

ननु तथापि पक्षधर्मिकसाध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती सामान्यतः प्रतिब-
न्धकतानवच्छेदिका या विषयिता तद्बुद्धिज्ञानत्वमेव निवेश्यतां किं प्रतिबन्धकतायां पक्षध-
र्मिकसाध्यनिश्चयनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितत्वनिवेशेन । निर्वह्निः पर्वतो रूपवान्न वेति संश-
यस्य न सङ्ग्रहः, साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकं यद्वह्निभावत्वावच्छिन्नविषयित्वं,
तस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहादिति चेन्न ।

१. न च तत्राऽतिव्यासिवारणाय पक्षतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकरूपवृत्तिविषयतानिरूपितसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वमेवाऽन्यतरघटकतया प्रतिबध्यतायां
निवेशनीयम्, विषयतायां रूपवृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन, एवं तादृशरूपं विशेष्यतात्वगतैकत्वं तद्वृत्तिविषयतानिरूपितत्वस्य साध्याभूत-
निश्चयत्वावच्छिन्नविषयतायां विरहात् तत्र विशेष्यतात्वावच्छिन्नत्वविशेष्यतात्वगतद्वयवृत्तिविषयता-
निरूपितत्वस्यैव सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति ज्ञानत्वपक्षकज्ञानसाध्यकानुमितौ ज्ञानत्वे
ज्ञाननिश्चयो जायतामितीच्छायामितिव्याप्तिः, तत्र पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिज्ञानत्वनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितपरम्परया ज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् ।

वह्निः पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशयेऽप्याप्त्या साध्यविशेष्यतायां साक्षात्पक्षविषयतानि-
रूपितत्वस्य पक्षविषयतायां अवच्छेदकतानात्मकत्वस्य निष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशासम्भ-
वादिति ध्येयम् ।

केचित्तु पर्याप्तिनिवेशाऽपेक्षया लाघवेन ज्ञानत्वनिवेशस्यैवौचित्यादित्याहुः ।

नीलपर्वतो महानसानुयोगिकसंयोगेन महानसीयवह्निमानित्यादौ नीलपर्वतो महानसीयवह्निमान्न वेतिसंशयेऽप्याप्तेः, तत्र महानसीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः नीलाभाववान्पर्वत इति निश्चयप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन महानसीयवह्निप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमहानसीयवह्न्यभाववान् अभाव इति निश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन महानसीयत्वप्रकारतानिरूपितवह्नितावच्छिन्नविशेष्यतायाश्च बहिर्महानसीयत्वाभाववानिति निश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन सामान्यतः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयतावत्त्वविरहात् ।

१. न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयतावत्त्वनिवेशादेवोक्तस्थले तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्नितावच्छिन्नविषयतावत्त्वसत्त्वेनाऽप्याप्तिविराणात्, अवच्छेदकत्वं चाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणम्, नाऽतो बाधनिश्चयेऽतिव्याप्तिः । अथवा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतिबन्धकतैव वाच्येति वाच्यम् । तथासति पर्वते बहिःसंशयो जायतामतीच्छां प्रति बहिःसंशयस्य विरोधितया बहिःसंशयीयविषयताया अपि तादृशेच्छाप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन सामान्यतः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहात् वह्निमान् धूमदित्यादौ वह्निमान्नवेति संशयेऽप्याप्तेः ।

अथ तदन्यासिवारणाय ज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकताऽनवच्छेदकविषयतावत्त्वमेव निवेद्यम् । न चैवं पुनस्तत्रैवाऽप्याप्तिः, तत्र बह्व्यभावत्वावच्छिन्नविषयितायां तादृशप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबह्व्यभाववानभाव इति ज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेनाऽनवच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छिन्नविषयितायामेव तादृशप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेनाऽनवच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छिन्नविषयितायामेव तादृशप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वसामान्यतो ज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वयोः सत्त्वेन लक्षणसमन्वयादिति चेत् ।

सत्यम्, प्रत्यक्षं प्रति ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वमते संशयीयविषयितामात्रस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादसम्भवापत्तेः । न च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनिवेशेनैव तद्वारणं, प्रत्यक्षनिष्ठप्रतिबन्धयतायाः ज्ञानत्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । तथासति पर्वतो घटवानित्याकारकमिन्नविषयकाऽनुमित्यतिरिक्तज्ञानं प्रति पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयघटितपर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया तादृशसंशयीयविषयतायाः मिन्नविषयकानुमित्यतिरिक्तज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरुद्धेन वह्निमान्नवेतिसंशयेऽप्याप्त्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिवेशस्याऽवश्यकत्वात् ।

एवं वह्निमान् घट इति मिन्नविषयकाऽनुमित्यतिरिक्तज्ञानं प्रति पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयघटितपर्वतो वह्निमानित्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया तादृशसंशयीयविषयतायाः तथाविधज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविरहात्, पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयेऽप्याप्त्या तादृशप्रतिबन्धयतायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशः, तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनोऽनुमित्यतिरिक्तज्ञानस्याऽनुमितिसमानविषयकतया तं प्रति अनुमितिसामग्र्याः अविरोधित्वरूपनात् ।

न चाऽनुमितिनिष्ठप्रतिबन्धयतानिवेशेनैवोपपत्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वप्रवेशे प्रयोजनविरह इति वाच्यम् । तथासति शाब्देच्छाघटित-पर्वतो वह्निमानिति-शब्दसामग्रीकाले घटवान्पर्वत इत्यनुमित्यनुदयेन शब्दाघटिततादृशशब्दसामग्र्यां तादृशमिन्नविषयकानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्ततया तादृशमिन्नविषयकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धयतामादाय वह्निमान्न वेतिसंशयेऽप्याप्तेः । न च शाब्दसामग्र्याः योग्यताज्ञानविषया वह्नितावच्छिन्न-

अथ यद्यपि चैवमपि वह्निय्याप्यसाध्यकानुमितौ पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयः पक्षता स्यात्, तस्याऽपि पक्षधर्मिकवह्निय्याप्यवत्त्वरूपसाध्यनिर्णयनिवर्त्य-

यद्यपीति । एवमपि—एतादृशसंशयत्वानिवेशोपीत्यर्थः । वह्निय्याप्यसाध्यकानुमितौ—पर्वतो वह्निय्याप्यवानित्यनुमितौ । पक्षता स्यादिति । तथाच वह्निय्याप्यसाध्यकानुमिति-

विषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमवाधितमेवेति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयस्य योग्यताज्ञानविधया वह्न्यभावविषयकवोधजनकतया तदीयवह्न्यभावविषयताया अपि इच्छावदिततया विभिन्नविषयकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । अभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निविशिष्टाभावपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्निमदभावो वह्निमान्नवेति संशयेऽप्याप्तेः, तदीयवह्निविषयताया अपि प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावोऽभाववानिति प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽभावप्रकारताशास्यनुमितिनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकतयानवच्छेदकत्वविरहात्, प्रतिबन्धयतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् । प्रतिबन्धकत्वस्याऽनुमितिकारणभूताभावप्रतियोगित्वरूपतयाऽननुगतत्वेन प्रतिबन्धकत्वं नास्तीति सामान्याभावनिवेशाऽसम्भवादिति दिक् ।

न च तदीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया अनवच्छेदकत्वेनाऽनवच्छेदकीभूततत्प्रकारतामादाय लक्षणगमनं सम्भवतीति वाच्यम् । एकज्ञानीयसमानाधिकरणविषयताद्वयोरभेदेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तदीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाऽक्षतेः । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिवेशेऽपि समानविषयकानुमितिं प्रति समानविषयकशब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया तदीयविषयतायां तादृशप्रतिबन्धकतऽनवच्छेदकत्वविरहणाऽप्याप्त्या तादृशप्रतिबन्धकतायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकतया तादृशसामग्रीनिष्ठमिन्नविषयकज्ञानप्रतिबन्धकतामादायाऽप्यासिवारणसम्भवे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमनर्थकमेवेति वाच्यम् । वह्निमान्न वेति संशयस्य योग्यताज्ञानविधया वह्नित्वावच्छिन्नविषयताशास्त्रिज्ञानत्वेन कारणतया समानविषयकानुमितिं प्रति तेन रूपेण प्रतिबन्धकतया तदीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयतायां प्रतिबन्धकताऽनवच्छेदकत्वस्याक्षतत्वादिति चेदत्रोच्यते । वह्न्यभावनित्यर्थं प्रति वह्निसंशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया तादृशवाधनिश्चयात्मकसंशयाऽसम्भवेन तादृशनिश्चयात्मकसंशयेऽप्यासिविरहेण प्रतिबन्धयतावच्छेदकीभूतनिरुक्तप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयितावत्त्वनिवेशे प्रयोजनविरहात्, एवं च पर्वतो वह्निमान्न वा वह्निघटोभयाभाववाञ्छेति समूहालम्बनसंशयेऽप्यासिवारणार्थमेव निश्चयत्वोपादानमिति ।

वस्तुतो निश्चयत्वस्य सकृदेव प्रवेशः, तथाहि—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिनिश्चयत्वविशिष्टविषयताशास्त्रिज्ञानत्वम् । वै० स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतानवच्छेदकत्व-स्वसमानाधिकरणज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । एतेन साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिप्रकारताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतिबन्धकतानिवेशात् तादृशप्रतिबन्धयतावच्छेदकीभूतनिरुक्तप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूतविषयितावत्त्वनिवेशाद्वा वह्निमान्न वा वह्निघटोभयाभाववाञ्छेति संशयेऽप्यासिवारणसम्भवे निश्चयत्वनिवेशनमनर्थकमेवेति परास्तम् ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावविशिष्टविषयितावच्छिन्नज्ञानत्वं पक्षतात्वम् । वै० स्वाश्रयीभूतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धयतावच्छेदकत्वम्-स्वाश्रयीभूतविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन, एतादृशानुगमलाभायैव तथाभिधानादिति प्राहुः ।

ॐ त्वात् । न चेष्टापत्तिः, पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयोत्तरं पर्वतो वह्निव्याप्य-
वानित्येवं साध्यनिर्णयेऽपि वह्निव्याप्यसाध्यकानुमित्यापत्तेः ।

तथापि प्रकृतपक्षविषयतावहिर्भूतप्रकृतसाध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नं
यत्प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वं तन्निवेशितमित्यदोषः ।
पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयस्य च वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वेऽपि
तादृशनिवर्त्यतायाः पर्वतधर्मिकवह्न्यभावप्रकारत्वेनैवावच्छेद्यतया वह्नि-
व्याप्यवत्स्वरूपसाध्यवत्त्वविषयत्वानवच्छेद्यत्वात् ।

हेतुभूतपक्षतालक्षणस्य तादृशसंशयेऽतिव्याप्तिरिति भावः । तस्याऽपि—पर्वतो वह्निमान्नवे-
तिसंशयस्यापि, निवर्त्यत्वात्—प्रतिबध्यत्वात् । तादृशसंशयघटकवह्न्यभावबुद्धेः तदभा-
वव्याप्यवत्तामुद्रया तादृशसाध्यनिश्चयप्रतिबध्यत्वादित्यर्थः । साध्यविषयताघटितेति । घटि-
तपदं पर्याप्त्यनिवेशसूचनाय, अन्यथा साक्षात्परम्परासाधारणाऽवच्छेदकत्वोपगमेन
साध्यविषयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धिः स्यात्, तथाच साध्यविषयिता-

१. तथाच घटितपदमितरवारकपर्याप्त्यनिवेशलाभार्थकम्, अन्यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
षयतामात्रानिष्ठावच्छेदकताकत्वनिवेशे वह्निमान्नवेति संशयादावसम्भवः स्यात्, संशयाप्रतिबध्यता-
वच्छेदककोटौ पक्षविशेष्यत्वस्य आहार्यभेदस्य च निवेशनीयतया तत्प्रतिबध्यतायां साध्यविषयता-
मात्रनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वाभावादिति तत्त्वम् ।

वस्तुतस्तु बन्धभाववानितितुद्धेलोपवादवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्निप्रकारता-
निरूपिताऽभावत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाऽभिन्नप्रकातानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वेन
प्रतिबध्यतायाः साध्यवत्तानिश्चयनिरूपितायाः वक्तव्यतया साध्यतावच्छेदकाविच्छिन्नविषयतायाः प्रति-
बध्यतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तिरतः साध्यविषयाघटि-
तपर्यन्तनिवेशः । न च तादृशरूपेण प्रतिबध्यत्वेऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वह्निवत्त्वभाव-
वानितिज्ञानस्यापि पर्वतो वह्निमानितिनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तिरपि वाच्यम् । अवच्छिन्नप्रतियोगि-
कत्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्निवत्त्वनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यत्वाभिन्नप्रकार-
तानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वेनैव प्रतिबध्यत्वस्य वाच्यतयोक्तज्ञाने वह्निवत्त्वनिष्ठनिरवच्छिन्न-
प्रकारत्वविरहात्, बन्धभाववानितिज्ञाने च वह्निवत्त्वनिष्ठप्रकारतायाः निरवच्छिन्नत्वात् । न च घटि-
तत्वनिवेशेऽपिसाध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वविरहेण तदोपतादवस्थमिति वाच्यम् । घटितत्वनिवे-
शेन पक्षविषयितावहिर्भूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताव्याप्यत्वस्य प्रतिबध्यतायां लाभात्, तादृश
विषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाऽप्रसिद्धावपि तादृशविषयताव्याप्यत्वस्य प्रतिबध्यतायां निरावाधादिति ।

न चैवं पक्षविषयतावहिर्भूतसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वमेव लाघवात्प्रवेश्यताम्,
सर्वत्र साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताख्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादाय लक्षणसम-
न्वये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतापर्यन्तमनर्थकमिति वाच्यम् । वह्निव्याप्यो वह्निव्याप्यवानित्य-
नुमितौ वह्निव्याप्योवह्निव्याप्यवान्नवेति संशयेऽव्याप्तेः, वह्निव्याप्यत्वनिष्ठविषयतायां पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुभवत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रकारताभिन्नत्वस्य पक्षविषयता-
वहिर्भूतत्वस्यासत्त्वात्, साध्यविषयतानिवेशे तु वह्निव्याप्यनिष्ठमुख्यविशेष्यतामादायैव लक्षणसमन्व-
यात् । न च वह्निव्याप्यत्वनिष्ठावच्छेदकत्वमेव तादृशावच्छेदकताभिन्नमिति वाच्यम् । वह्निव्याप्यसाध्य-
कस्थले वह्न्यभावत्वेन वह्निव्याप्यत्वावगाहिवह्निमान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः तत्संशयीप्रतिबध्यतायां
साध्यतावच्छेदकवह्निव्याप्यत्वनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, न च भवन्मतेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
विषयताव्याप्यत्वं प्रतिबध्यतायां निवेश्यम्, मन्मतेऽपि साध्यतावच्छेदकविषयताव्याप्यत्वं निवे-

घटितधर्मावच्छिन्ना या पञ्चधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
ता तच्छ्रुती संशयः पक्षतेति । पर्वतो वह्निमात्रवेति संशयनिष्ठा या पर्वतो वह्निव्या-
प्यवानितिनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धता सा न साध्यभूतवह्निव्याप्यवि-
षयताघटितधर्मावच्छिन्ना किन्तु बह्व्यभावविषयिताघटितो यो धर्मो बह्व्यभावत्वावच्छि-
न्नप्रकारतशालिबुद्धित्वरूपस्तदवच्छिन्नेति नातिव्याप्तिः । तदेवाह—तादृशनिवर्त्यताया
इति । वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धताया इत्यर्थः । साध्यविषयितायां पक्षविषयितावहि-
त्यन्, एवं च वह्निव्याप्यत्वनिष्ठविषयत्वाभाववति वह्निव्याप्यत्वानवगाहिवह्व्यभावत्वेन बह्व्यभावावगाहि
पर्वतो वह्निमात्रवेतिसंशये प्रतिबन्धताया वृत्तित्वेन व्याप्यत्वविरहान्नातिव्याप्तिः, अथवा साध्यतावच्छे-
दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिविषयत्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबन्धतायां
निवेशनीयम्, रूपवृत्तित्वं च स्वात्मकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकत्वसंबन्धेन, निरूपितप्रतिबन्धताया बह्व्यभावत्वनिष्ठावच्छेदकताकतया वारणादिति वाच्यम् । पर्व-
तस्य पक्षत्वे व्याप्यतासम्बन्धेन वह्निविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां संयोगेन पर्वतो वह्निमात्रवेतिसं-
शयेऽतिव्याप्तिः, बह्व्यभाववत्ताबुद्धौ यथा वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथा वह्निव्याप्य-
वत्तासाधारणस्य व्याप्यतासंबन्धेन वह्निविशिष्टवत्तानिश्चयस्यापीति, उक्तसंशयीयप्रतिबन्धतायां पक्ष-
विषयतावहिर्भूतसाध्यतावच्छेदकविषयताव्याप्यत्वसत्त्वात् वह्निनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतायाः साध्यता-
वच्छेदक गनरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकतया तादृशवच्छेदकतात्मकविषयताघटितधर्मावच्छि-
न्नत्वसत्त्वाच्च । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे तत्प्रतिध्यातायां बह्व्यवच्छिन्न-
विषयत्वावच्छिन्नत्वविरहेणाऽतिव्याप्तिविरहात् । यदि च व्याप्यतासम्बन्धेन वह्निविशिष्टवानितिनिश्चयस्य
संयोगेन बह्व्यभाववत्ताबुद्धेर्विरोधित्वमनुभवविरुद्धं, तदा पर्वते संयोगेन वह्निविशिष्टस्य तादात्म्येन
साध्यतायां संयोगेन वह्निमात्रवेति संशयेतिव्याप्तिः, तत्प्रतिबन्धतायां तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकतानिरूपितत्वस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात्, तादात्म्येन
वह्निविशिष्टवानितिनिश्चयस्य संयोगेन बह्व्यभाववत्ताबुद्धिविरोधिताया अनुभवसिद्धत्वात्, साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे तु तस्यां साध्यातावच्छेदकबह्व्यवच्छिन्नत्वविरहेणाति-
व्याप्तिविरहात् । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताव्याप्यत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थम्,
तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकवह्निनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवह्निनिष्ठावच्छेदकताख्यविषय-
ताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतासत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यविषयतानिवेशेन स्वावच्छेदकतात्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतानिवेश-
लाभान्नातिव्याप्तिः, वह्निनिष्ठावच्छेदकतावह्निनिष्ठावच्छेदकताख्यविषयतायां तादृशसम्बन्धेन रूप-
वृत्तिविरहात् । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदक-
तानिरूपकत्वम्, एवं चोक्तसंशयीयप्रतिबन्धतायां साध्यतावच्छेदकवह्निनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताभावनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादुक्तदोषतादवस्थम्, साध्यतावच्छेद-
कनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे तु वह्निः पर्वते न
वेति संशयेऽप्याप्तिः, वह्नितावच्छिन्नविशेष्यतायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । साध्यवच्छेद-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य,
साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां वा साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशे नैवोक्त-
दोषवारणात्, प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठावच्छेदकताख्यविषयतायां साध्यतावच्छेद-
कताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात् । न चैवं मन्मतेऽपि साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे नैवोक्तदोषवारणसम्भवे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
विषयतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । साध्यपदस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व-
लाभार्थकत्वात्, साध्यपदं साध्यातावच्छेदकताघटकसम्बन्धलाभार्थमिति ग्रन्थकृताऽन्यत्राभिधानादिति
ध्येयम् ।

न च तथापि वहिर्भूतान्तदलं व्यर्थमिति वाच्यम् । वह्न्याप्यवत्सध-
र्मापर्वतो वह्निमात्रवेति संशयस्य तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्न्याप्य-
साध्यकानुमितौ पक्षतात्वव्युदासकत्वात् । १७

भूतत्वविशेषणं किमर्थमित्याशङ्कते—नचेति । उत्तरयति—वह्न्याप्यवत्सधर्मापर्वत इत्यादिना
तथाच वह्न्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्न्याप्यवानित्यनुमितौ वह्न्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो
वह्निमात्रवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तादृशसाध्यनिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपिता
या संशयनिष्ठा तादृशपक्षविशेष्यकबहुभवावप्रकारताशालिङ्गित्वावच्छिन्ना प्रतिबध्यता
तस्याः पक्षान्तर्गतसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वात्, तद्विशेषणे तु साध्यविषयितायाः पक्षवि-
षयितावहिर्भूतत्वाभावात्तद्व्याप्तिरिति भावः ।

अथाऽत्र किं तादृशपक्षविषयितावहिर्भूतत्वम् ? यदि पक्षविषयिताभिन्नत्वं, तदा वह्न्या-
प्यसाध्यकस्थले वह्न्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमात्रवेति संशयेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव,
पक्षतावच्छेदकीभूतवह्न्याप्यविषयितायां पक्षविषयिताभिन्नत्वसत्त्वात्, पक्षतावच्छेदक-
विषयिताभिन्नत्वनिवेशेऽपि निरुक्ताऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, वह्न्याप्यत्वेन घटावगाहिवह्न्या-
प्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमात्रवेति संशये वह्न्याप्यत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविषयितायां पक्षता-
वच्छेदकीभूतवह्न्याप्यविषयिताभिन्नत्वसत्त्वात्, तद्वद्विधमवच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वात् ।
न च घटविषयितायां भिन्नत्वेऽपि तदाश्रयस्य साध्यताविरहात्तद्व्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्य-
पदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वात्, यदि च पक्षतावच्छेदकघटकविषयिताभिन्नत्वं पक्ष-
विषयितावहिर्भूतत्वम्, तदा वह्न्याप्यो वह्न्याप्यवानित्यनुमितौ वह्न्याप्यो वह्निमात्र-
वेति संशयेऽतिव्याप्तिः, साध्यविषयितायां पक्षतावच्छेदकघटकविषयिताभिन्नत्वसत्त्वात् । न च
पक्षतावच्छेदकघटकविषयिताभिन्ना सती पक्षविषयिताभिन्ना या साध्यविषयिता तदवच्छि-
न्नत्वमेव निवेश्यम्, तथाचोक्तस्थले पक्षविषयिताभिन्नत्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
एवमपि तादृशस्थले वह्न्याप्यो वह्न्याप्यवान्नवेति संशयेऽव्याप्तिः, प्रतियोगित्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितायां पक्षविषयिताभिन्नत्वाऽसत्त्वादिति चेद् ।

१. एवं पक्षतावच्छेदकघटकविषयिताभिन्नत्वमपि यदि पक्षतावच्छेदकविषयिताव्यापकविषयितावच्छ-
तन्निष्ठविषयिताभिन्नत्वं, तदा वह्न्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्न्याप्यवानित्यत्र तादृशपर्वतो वह्न्याप्य-
वात्रवेति संशयेऽव्याप्तिः, प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि पक्षताघट-
कवह्न्याप्यनिष्ठत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वाऽव्यापिका या साध्यविषयिता
तदवच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेश्यम्, एवं च तादृशाऽव्यापकीभूतसंशयीप्रतियोगित्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नवह्न्याप्यविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य संशयीप्रतिबध्यतायां सत्त्वान्नोक्तदोषावकाश इति
वाच्यम् । तादृशविषयित्वाव्यापकत्वं हि तादृशविषयित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्,
एवं च तदधिकरणं वह्न्याप्यवत्सधर्मा घट इति ज्ञानमपि तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयितायाः
सत्त्वात्, तत्र च वह्न्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमान्नवेति ज्ञानीयवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविषयिता-
व्यक्तिमात्रेति भेदसत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकपक्षघटकसाध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य तत्प्रति-
बध्यतायां सत्त्वेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वसमानाधिकरण-
भेदायप्रतियोगितावच्छेदकता किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नसाध्यविषयितात्वावच्छिन्ना वाच्या न तु तत्तद्वि-
क्तित्वावच्छिन्ना, तादृशसाध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम्, एवं च नोक्तदोष
इति वाच्यम् । वह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकभेदस्य वह्न्या-
प्यविषयकज्ञानेऽसत्त्वेन वह्न्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्न्याप्यवानित्यत्र तादृशपर्वतो वह्न्याप्य-
वात्रवेति संशयेऽव्याप्तिः । न च किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नकिञ्चिद्वर्मावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नं तादृशभे-
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वाच्यम्, प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितात्वाव-

च्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकभेदमादाय तत्र लक्षणसमन्वयात्, एवं तादृशविषयित्वाव्यापकी-
भूतप्रतियोगित्वसमन्वावाच्छिन्नसाध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य तादृशपर्वतो वहिमान्नवेति संशयीयप्रति-
वध्यतायां विरहान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमपि वहिव्याप्याभाववत्सधर्मा पर्वतो वहिव्याप्यवा-
नित्यनुमितौ तादृशपर्वतो वहिव्याप्यवान्नवेतिसंशयेऽव्याप्तेः, पर्वतो वहिव्याप्यवानित्यनुमितौ
वहिव्याप्यः पर्वतवान्नवेतिसंशयेऽव्याप्तेश्च, तत्प्रतिवध्यतायां किञ्चित्समन्वावच्छिन्नसाध्यविषयित्वाव-
च्छिन्नत्वाभावात् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वमेव साध्यविषयितायां, पक्षविषयितावहिभूतत्वं वाच्यम्, साक्षात्परम्परसाधारणं
चाऽवच्छेदकत्वं ग्राह्यम्, तथाचोक्तप्रतिवध्यतायां तद्विषयित्वानवच्छिन्नत्वान्न दोष इति वाच्यम् ।
तथासति पर्वतो वहिमानित्यनुमितौ पर्वतो वहिमान्नवेति संशयेऽव्याप्तेः, वहित्वावच्छिन्नविषयिता-
निरूपिताऽभावत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयितावान्नेति भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वस्य निखिलवहिविषयितायां सत्त्वात् । न च पक्षतावच्छेदकेतरवृत्तिविषयित्वानिरूपिता सती
पक्षतावच्छेदकनिष्ठविषयितानिरूपिता या पक्षविषयिता तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तथाच तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकपर्वतविषयितायां पक्षतावच्छेदकेत-
राऽभावविषयितानिरूपितत्वसत्त्वात् शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविषयितावान्नेति भेदप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वस्य साध्यविषयितायां सत्त्वायोक्तदोष इति वाच्यम् । एवं सति वहिव्याप्यो वहिव्याप्यवानित्यत्र
वहिव्याप्यो वहिमान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तेः, इतरविषयित्वानिरूपिता या वहिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयिता
सा संशयीयवह्यभावप्रकारतानिरूपितवहिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयिता न भवति, अपि तु वहिव्या-
प्य इति पक्षमात्रविषयकज्ञानीयविषयितैव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
संशयीयवहिव्याप्यविषयितायां सत्त्वात् । एवं वहिव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वहिव्याप्यवानित्यत्र तादृश-
पर्वतो वहिमान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तेः, तादृशविषयिता पक्षमात्रविषयकज्ञानीयैव तदवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तत्संशयीयवहिव्याप्यविषयितायां सत्त्वात् । न च पक्षताव-
च्छेदकनिष्ठविषयितानिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपिता सती पक्षतावच्छेदकविषयितानिष्ठा-
वच्छेदकतानिरूपिता या पक्षविषयितात्वावच्छिन्नावच्छेदकता तादृशवच्छेदकताप्रतियोगिताकभेद-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यविषयितायां प्रवेश्यम्, तथाच तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नविषयिता-
वान्नेति भेदस्यैव तादृशभेदान्तर्गततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सकलतादृशपर्वतघटकविषयितायां
सत्त्वेऽपि अनवच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वसमन्वावाच्छिन्नवहिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयितायामेवेति तदवच्छि-
न्नत्वस्य तादृशपर्वतो वहिमान्नवेति संशयीयप्रतिवध्यतायां विरहान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवं सति
वहिव्याप्यो वहिव्याप्यवानित्यत्र वहिव्याप्यो वहिव्याप्यवान्नवेतिसंशयेऽव्याप्तेः, प्रतियोगित्वसम-
न्वावच्छिन्नवहिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयिताया अपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । न च
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव निवेश्यम्,
तस्य च प्रकारत्वाख्यसाध्यविषयितायां सत्त्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवं सति वहिव्याप्यो वहिव्या-
प्यवानित्यत्र वहिव्याप्यवहिनवेतिसंशयेऽतिव्याप्तेः, तत्प्रतिवध्यतायाः वहिव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्य-
त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकवहिव्याप्यप्रकारत्वावच्छिन्नत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वे सति
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यविषयत्वावच्छिन्न-
त्वं निवेश्यम्, तथाचोक्तसंशयीयप्रतिवध्यतायां सत्यन्तदलसत्त्वेऽपि विशेष्यदलाभावात्तातिव्याप्तिः ।
अथवा पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगानुभवत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वम्,
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वसमनियतकारणतानवच्छेदकत्वमेव वा निवेश्यम्, एवं
च नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवं सति वहिव्याप्यो वहिव्याप्यवानित्यत्र वहिव्याप्यो वहिव्याप्य-
वान्नवेतिसंशयेऽव्याप्तेः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वं निवेश्यम्, वहिव्याप्यवान्नवेति संशये च वहिव्याप्यं न मुख्यप्रकारः, अपि तु

अत्रोच्यते पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वं पक्षविषयितावहिर्भूतत्वम् । अवच्छेदकत्वं चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणम् ,
तथाच नोक्तदोषः, तथाहि—वह्न्यप्यप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाधर्म्यविषयतानिरू-
पितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्न्यप्य-साधर्म्य-पर्वतत्वं तत्त्रि-
तयधर्मावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकस्य वह्न्यप्यवत्सधर्मापर्वतवि-
षयितावाञ्चेति भेदस्य निवेशाक्रान्ततया वह्न्यप्यविषयितास्तादृशभेदप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वविरहेण वह्न्यप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्न्यप्यवाञ्चेति संशयेऽतिव्याप्तिविरहात् ।
न चैवं वह्न्यप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्न्यप्यवाञ्चेति संशयेऽव्याप्तिः, तदीयप्रतियोगि-
त्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यप्यत्वावच्छिन्नविषयिताया अपि पक्षतावच्छेदकीभूतवह्न्यप्य-
त्वावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तदनवच्छेदकत्व-
रूपपक्षविषयितावहिर्भूतत्वविरहादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्यनु-
योगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयितावाञ्चेति भेदनि-
वेशात् । न च वह्न्यप्यवत्सधर्मापर्वतत्वावच्छिन्नविषयिताया वह्न्यप्यत्वनिष्ठावच्छेद-
कताकतया वह्न्यप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकविषयितावाञ्चेतिभेदस्यापि तादृशनिवेशाक्रा-
न्ततया वह्न्यप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकविषयितामात्रस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया
प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यप्यत्वावच्छिन्नविषयिताया अपि अवच्छेदकत्वेन वह्न्य-
प्यत्वावाञ्चेति संशयेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्यनुयोगितावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
निरूपितविषयित्वाऽवृत्तित्वे सति पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयितावृत्तिर्याऽवच्छेदकता
तन्निरूपकप्रतियोगिताकभेदनिवेशात् , वह्न्यप्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकविषयितावाञ्चेति
भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयितावृत्तित्वेऽपि तादृशा-
वच्छेदकत्वानिरूपितवह्न्यप्यत्वमात्रावच्छिन्नविषयितावृत्तित्वेन तादृशावच्छेदकत्वानिरू-
पितविषयित्वावृत्तित्वविरहात् । रूपवृत्तिविषयितावृत्तित्वनिवेशाद् वह्न्यप्यकमहानसीयवह्न्य-
साध्यकस्थले महानसीयवह्न्यत्वावच्छिन्नविषयितावाञ्चेति भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकताया-
स्तादृशावच्छेदकत्वानिरूपितविषयित्वावृत्तितया महानसीयवह्न्यत्वावच्छिन्नविषयितायास्तादृ-
शभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्न्यमहानसीयवह्न्यत्वावाञ्चेतिसंशयेऽव्याप्तिः, तत्तद्भेदी-
यप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पक्षतावच्छेदकीभूतवह्न्यत्वगतैकत्ववृत्तिविषयितावृत्तित्वविरहा-
दिति । न च तथापि वह्न्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकविषयितावाञ्चेतिभेदीयप्रतियोगितावच्छेद-
कतायां तादृशावच्छेदकत्वाऽनिरूपितविषयित्वावृत्तित्वास्तद्विरूपविषयितावृत्तितया महासीय-
वह्न्यत्वावच्छिन्नविषयिताया अपि वह्न्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकविषयितात्वेन तद्भेदीयप्रतियो-
गितावच्छेदकतया अनवच्छेदकत्वरूपपक्षविषयितावहिर्भूतत्वविरहेण वह्न्यमहानसीयवह्न्य-
त्वावाञ्चेतिसंशयेऽव्याप्तिरुद्धारैवेति वाच्यम् । तथासति पक्षतावच्छेदकगतरूपावृत्तिविषय-
त्वावृत्तिर्येन अवच्छेदकतावत्प्रतियोगिताकभेदनिवेशेनाऽव्याप्तिविरहात् । रूपावृत्तित्वघटक-
रूपवृत्तित्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेद-
कत्वसम्बन्धेन, वह्न्यत्वमात्रावच्छिन्नविषयितावाञ्चेति भेदस्यैव निवेशाक्रान्ततया महानसी-

अ भाव एवेति वाच्यम् । एवं सति वह्न्यप्यभावावच्छिन्नवह्न्यत्वानित्यत्र वह्न्यप्यभावो वह्न्ये-
वेति संशयेऽतिव्याप्तिरिति दिक् ।

यवह्नितावच्छिन्नविषयतायां तदनवच्छेदकत्वसत्त्वादिति^१ ।

१. अथवा पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वमपि निवेश्य तादृशरूपवृत्तिविषयतावान्नेति भेदो निवेश्यः, वन्हित्वनिष्ठावच्छेदकताविषयतावान्नेति भेदस्य वस्तुगत्या पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतानिष्ठा-वच्छेदकत्वेऽपि रूपवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वविरहात्, वन्हित्वगतैकत्ववृत्तिविषयतावान्नेति भेदस्य निवेशाक्रान्ततया महानसायवन्हित्वावच्छिन्नविषयतायां तदनवच्छेदकत्वेनऽप्यासिविरहात्, वन्हि-व्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वन्हिव्याप्यवानित्यादौ वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाधर्म्यविषय-तानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतावान्नेति भेदस्यापि निवेशाक्रान्ततया साधर्म्यविषयतानिरूपितवन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायास्तद्भेदप्रति-योगितावच्छेदकत्वेन वन्हिव्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वन्हिमात्रवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिविरहात् ।

नन्वेवमपि पर्वतो वन्हिमानित्यादौ वन्हित्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताऽभावत्वावच्छिन्नविषयता-निरूपितपर्वतत्वगतैकत्ववृत्तिविषयतावान्नेतिभेदस्यापि प्राप्ततया अभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपित-वन्हित्वावच्छिन्नविषयताया अपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया वन्हिमात्रवेतिसंशयेऽप्याप्तिरिति चेन्न ।

तादृशरूपवृत्तिविषयतात्वव्यापकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदनिवेशात्, तादृशविषयतात्वस्य घटत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतासाधारणतया तादृशावच्छेदकतायास्तादृश-रूपवृत्तिविषयतात्वव्यापकत्वविरहात् । वन्हिव्याप्यवत्सधर्मापर्वतपक्षकस्थले तु पक्षतावच्छेदकगतरूप-वृत्तिविषयतात्वस्य तादृशावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयतामात्रसाधारणतया वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्न-विषयतानिरूपितसाधर्म्यविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्ति-विषयतावान्नेतिभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां तादृशविषयतात्वव्यापकत्वसत्त्वात् । न च तथापि विषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतावान्नेतिभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया अपि तादृशरूप-वृत्तिविषयतात्वव्यापकतया विषयतानिरूपितविषयतानिरूपितविषयतायास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नविषयताया अपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्धिमात्रवेतिसंशयेऽप्यासिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । तथासति विषयतात्वनिष्ठा-वच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या विषयतानिष्ठावच्छेदकता तदनिरूपिततादृशविषयतात्वव्यापकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदनिवेशात्, तादृशभेदस्य तादृशा-वच्छेदकत्वानिरूपितावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वविरहात्, वन्हिव्याप्यवत्सधर्मापर्वतपक्षकस्थले तु विषयतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नवन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयतानिष्ठावच्छेद-कतानिरूपितरूपवृत्तिविषयतात्वव्यापकावच्छेदकतायास्तादृशावच्छेदकत्वानिरूपिततया तन्निरूपित-प्रतियोगिताकभेदमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च तथापि अवाच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयता-निरूपितविषयतावान्नेतिभेदस्य तादृशतयाऽप्यासिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । नीलपर्वत इति ज्ञानीयनिर-वच्छिन्ननीलत्वप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतायामपि रूपवृत्तिविषयतात्वसत्त्वेन तद्भेदीय-प्रतियोगितावच्छेदकताया व्यापकत्वविरहात् । न चैवमपि धर्मनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतानिरूपित-विषयतावान्नेतिभेदमादायाऽप्याप्तिरिति वाच्यम् । निष्ठत्वसम्बन्धानवच्छिन्नविषयतात्वनिष्ठावच्छेदक-ताभिन्नावच्छेदकत्वाऽनिरूपितेत्यादि निवेशात्, तादृशावच्छेदकताभिन्नधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपित-त्वेऽपि भिन्नावच्छेदकतायां निष्ठत्वसम्बन्धानवच्छिन्नत्वविरहात् । वन्हिव्याप्यवत्सधर्मापर्वतपक्षकस्थले च वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वेन तद्भेदमादायाऽ-तिव्याप्तिवारणसम्भवादिति ।

अथैवमपि वन्हिव्याप्याभावपक्षकवन्हिसाध्यकस्थले वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभाव-त्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नाभावत्वोभयधर्मावच्छिन्नविषयतावान्नेतिभेदस्य पक्षतावच्छेदकरूपवृत्तिविष-यतात्वव्यापकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकतया वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायामपि प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वेनऽवच्छेदकत्वविरहात् वन्हिव्याप्याभावो वन्हिव्याप्यवान्नेति संशयेऽप्यासिर्दुर्वारै-वेति चेन्न ।

प्रतियोग्यंशे यद्विशेषणं तदेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु प्रतियोगितावच्छेदके यद्विशेषणं तदपि, तत्प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकमिति विभाव्यते, तदा पञ्चविषयितावहिर्भूतत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्युद्दिष्टत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वम्, एवं च वह्निय्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो घटवानित्याकारकानुभवं प्रति वह्निय्याप्यवत्सधर्मा पर्वतवान्देश इत्याकारकानुभवं प्रति च वह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाधर्म्यविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेनेव विनिगमनाविरहात् पर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाधर्म्यविषयतानिरूपितवह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेनापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणताया वाच्यतया साक्षादेव वह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि अनुभवत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वेन वह्निय्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो वह्निय्याप्यवत्सधर्म्येति संशये नातिव्याप्तिः । न चैवमुक्तस्थले वह्निय्याप्याभाववान्देश इत्याकारकवह्निय्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभवं प्रति वह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताऽभावत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेनेवाऽभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेनाऽपि कारणताया वाच्यतया अभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायामपि पक्षतावच्छेदकीभूतवह्निय्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभवत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वसत्त्वाद् वह्निय्याप्यवान्नवेति संशयेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वस्य साध्यविषयितायां निवेशात्, तथा च वह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नजन्यतायाः रूपवृत्तिविषयत्वावच्छिन्नत्वविरहेण वह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्व अभावत्वावच्छिन्नविषयत्वोभयधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतामादायाऽव्याप्तिरित्यात् । न च वह्निय्याप्याभावपक्षकवह्निय्याप्यसाध्यकस्थले वह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तितादृशोभयधर्मावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन वह्निय्याप्याभावो वह्निय्याप्यवान्नवेति संशयेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतानिरूपितविषयत्वानिरूपितत्वतादृशजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वोभयाभावनिवेशान्नाव्याप्तिः, तादृशवह्निय्याप्यसाध्यकस्थले

पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतानिरूपितविषयत्वानिरूपितत्वतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयाभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां निवेशात्, अभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायाः पक्षतावच्छेदकरूपवृत्तिभयधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वेन तादृशविषयत्वानिरूपितत्वप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् । न च वह्निय्याप्यवत्सधर्मापर्वतपक्षकस्थले पक्षघटवह्निय्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां तत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाधर्म्यविषयतानिरूपितत्वसत्त्वेन तदीयपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतायाः त्रितयधर्मावच्छिन्नरूपवृत्तिविषयतायाश्चाभेदेन त्रितयधर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाधर्म्यविषयतासत्त्वेनोभयाभावसत्त्वात् तत्रातिव्याप्तेर्द्वारत्वमेवेति वाच्यम् । तथासति तादृशविषयतादयोरेभेदे तदीयसाधर्म्यविषयतायां पर्वतत्वावच्छिन्नविषयतायाः शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन साधर्म्यविषयतात्वेन निरूप्यनिष्पन्नरूपकभावो न तु त्रितयधर्मावच्छिन्नविषयतात्वेन, एवं च पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकानिरूपितनिरूप्यतावद्विषयत्वानिरूपितत्वघटितोभयाभावानिवेशान्न कोपि दोष इति ।

साध्यविभूतवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतायां तादृशविषयतानिरूपितत्वविरहेण तद्वदितोभयाभावसत्त्वादिति^१ ।

अथ साध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वमित्यस्य साध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वार्थकत्वे वन्हेरपि वह्न्याप्यतया पर्वतपक्षकवह्न्याप्यसाधकस्थले पर्वतो वह्निमान्नवेतिसंशयेऽतिव्यासिर्दुर्वारैव, साध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वार्थकत्वे च वह्न्यभावत्वेन वह्न्याप्यत्वावगाहिवह्न्यवह्न्यभावत्वान्वा पर्वत इति संशयेऽतिव्यासिः, तत्र वह्न्याप्यत्वनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वात् ।

अत्र ब्रूमः—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वार्थकत्वाज्ञातिव्यासिः, वह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायामसत्त्वात् । न च वह्न्याप्यत्वस्य वह्न्यभाववदवृत्तिस्वरूपतया वह्न्यभावत्वस्याऽपि साध्यतावच्छेदकत्वेन पर्वतो वह्निमान्नवेतिसंशये साध्यतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वादतिव्यासिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् ।

अथ प्रकारावच्छिन्नत्वमते वह्नित्वेन वह्न्याप्यत्वावगाहिसंशये साध्यतावच्छेदकीभूतवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नज्ञाभावनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वादतिव्यासिर्दुर्वारैवेति चेन्न । तादृशविषयतायाः स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वह्नित्ववह्न्याप्यत्वाभावत्वैतद्गतसमुदायत्वे सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविरहात् । अथवा प्रतियोगित्वसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नरूपवृत्तिविषयतानिवेशेनाऽतिव्यासिविरहात्, अभावनिष्ठविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वविरहादिति ध्येयम् ।

नन्वेवमपि प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमत्पक्षकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावसाध्यक-

१. श्रीचरणास्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुभवत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकप्रकारताभिन्नत्वम्, पक्षतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकप्रकारताभिन्नत्वं वा पक्षविषयितावहिर्भूतत्वम्, वह्न्याप्यो वह्न्याप्यवानित्यत्र च वह्न्याप्यो वह्न्याप्यवान्नवेतिसंशयीयवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतायास्तादृशत्वान्वाव्यासिः । न चैवमुक्तयुक्त्या उक्तस्थले वह्न्याप्यो वह्निमान्नवेतिसंशयेऽतिव्यासिः, वह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतायास्तादृशत्वादिति वाच्यम् । तादृशप्रकारताभिन्ना सतो पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयिताविशिष्टा या साध्यविषयिता तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशात् । वै० स्वभिन्नत्वस्वरूपकज्ञानीयत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच वह्न्याप्यो वह्निमान्नवेतिसंशयीयवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां तादृशप्रकारताभिन्नत्वसत्त्वेऽपि पक्षविषयिताविशिष्टत्वविरहान्नातिव्यासिः । न च तथापि वह्न्याप्यो वह्निमान्नवा वह्न्याप्यघटवांश्चेति समूहालम्बनज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वात्मकपक्षविषयिता - वैशिष्ट्यस्य संशयीयवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां सत्त्वात् उक्तस्थले वह्न्याप्यो वह्निमान्नवेति संशयवारणमशक्यमेवेति वाच्यम् । निरुक्तप्रकारताभिन्ना या पक्षविषयिताविशिष्टसाध्यविषयिता तद्याप्यत्वस्यैव प्रतिबध्यतायां निवेशात् । वै० उक्तोभयसम्बन्धेन । उक्तस्थले च पक्षविषयिताविशिष्टा या समूहालम्बनज्ञानीयवह्न्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यता तदभाववति समूहालम्बनात्मात्मकवह्न्याप्यो वह्निमान्नवेतिसंशये निरुक्तप्रतिबध्यतायाः सत्त्वेन व्याप्यत्वविरहात्तदोपपत्तिरिति प्राहुः ।

एवमेव अत्रागो वहिमाजवेति संशयेऽतिव्याप्तिः, प्रतियोगितासम्बन्धेन वहिमान् बहुवचनवाच्यं वहिमांश्चाऽभाव इति निश्चयविशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः पक्षधर्मिकसाध्यनिश्चय-
त्वेऽप्यपक्त्वात्, तादृशविषयविशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वस्य तत्संशयीय-
प्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिषेधे तु गगनाभाववद्भा-
ववत्कालीयघटो गगनाभाववानित्यादौ तादृशघटो गगनवाजवेति संशयेऽव्याप्तिः, साध्यवृत्तानिश्च-
यनिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वस्य तत्संशयीयप्रतिबन्धकतायां विरहात् । न
च तत्र पक्षविषयितावर्हिर्भूतसाध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वाविरहादेव नातिव्याप्तिः, एवमेव तादृशघ-
टो गगनवाजवेति संशयेऽव्याप्तिरपि ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वं प्रतिबन्धकतायां न निषेधार्थं-
म्, अपि तु साध्यविषयतावर्हिर्भूतपक्षविषयत्वावच्छिन्नत्वमेव, एवं च वृत्तिरपक्षकस्थले उ-
क्तसंशयीयप्रतिबन्धकतायास्तद्वर्हिर्भूतवह्नयवच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नत्वाभावापातिव्याप्तिः । न
च पक्षविषयत्वावच्छिन्नत्वमात्रनिषेधेनैव तद्वारणसम्भवे किं साध्यविषयतावर्हिर्भूतत्वानिषेधेनेति
वाच्यम् । वहिहस्याप्यवत्पर्यंतकालीनवह्निह्याप्यसाध्यकस्थले तादृशवह्निह्यागो वहिहमाजवेति
संशयेऽतिव्याप्तेः, तत्संशयीयप्रतिबन्धकतायां पक्षविषयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, अतः साध्य-
विषयतावर्हिर्भूतत्वद्वयम् । एवं च तत्संशयीयप्रतिबन्धकतायां साध्यविषयतावर्हिर्भूतपक्षविषय-
त्वावच्छिन्नत्वविरहात् दोष इति वाच्यम्, एवमपि जलकालीनवह्नयभावजलवत्कालीनवह्नौ
जलवानित्यादौ तादृशवह्नौ जलकालीनवह्नयभाववाजवेति संशयेऽतिव्याप्तिः, तत्र पक्षे साध्य-
वैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तर्गतजलवान् जलकालीनवह्नयभाववागिति नि-
श्चयविशिष्टजलवान् तादृशवह्न इति निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वस्य तत्प्रतिब-
न्धकतायां सत्त्वात्, एवं तादृशप्रतिबन्धकतायाः पक्षविषयतावर्हिर्भूतसाध्यविषयतावच्छिन्नत्वाव-
च्छिन्नत्वसाध्यविषयतावर्हिर्भूतपक्षविषयत्वावच्छिन्नत्वयोः सत्त्वाच्चेति चेत् ।

वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पेनैव तद्वारणात् । तत्करूप चोक्तसंशयीयप्रतिबन्धकतायां साध्याभा-
वप्रकारकत्वसाध्यविक्षेप्यकत्वाऽन्यतरानवच्छिन्नत्वात् दोष इति (१) ।

(१) नञ्वास्तु पक्षधर्मिकसाध्यवृत्तानिश्चयत्वेऽप्यपक्षप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे-
दसाध्यवृत्तानिश्चयधर्मितावच्छेदका ये ये धर्माः तत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतानि रूपितसाध्यावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयतावच्छिन्नत्वम् पक्षतात्वम्, तथा चायमनुगमः-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्यावयितावच्छिन्नत्वम् पक्षतात्वम् । वै-
स्वनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाश्रययोगिताकपर्याप्तिककूटत्वाव-
च्छिन्नत्वोपपत्त्यसम्बन्धेन, कूटत्वावच्छिन्नत्वात् च स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, प्रतिबन्धकत्वात् च स्वावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन,
तथा च नोक्तसंशयादावतिव्याप्तिश्चक्रे ।

न च पर्यतो वहिमाजवेति संशयादावसम्भवः, बहुवचनवाच्यवच्छिन्नविषयितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रकारतावैशिष्ट्याविरहात्, तत्र स्वनिरूपितपर्यंतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि स्वनिरूपितवह्नयभाववत्पर्यंतत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदककूटत्वविरहात् ।

ननु पक्षतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपश्रुतिविषयता-
निरूपितसाध्यविषयतावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेद्यतां किं पक्षविषयतावद्भिर्भूतत्वनिवे-
शेन, बहिर्व्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो बहिर्माणवेति संशयीयप्रतिबध्यतायां तादृशरूपश्रुतिविशे-
ष्यतानिरूपितसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वविरहादिति चेन्न ।

पर्वतो बहिर्माणवेति संशयस्याऽसंग्रहापत्तेः । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नबहिर्त्वावच्छि-
न्नविषयताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकतया तत्र पक्षविषयतानिरूपितत्वविरहात्, तत्संशयी-
यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तादृशरूपश्रुतिपर्वत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
साध्यविषयतात्वेन च निरूप्यनिरूपकभावविरहात् । यदि च तादृशरूपश्रुतिविशेष्यतानिरूपि-
तत्वं साक्षात्परम्परासाधारणमित्युच्यते, तदा तद्दोषवारणेऽपि बहिर्व्याप्याभावपक्षकबहिर्व्या-
प्यसाध्यकस्थले साध्याभावव्याऽऽव्ययतासम्बन्धने पक्षवाक्यवेति संशयस्याऽलक्ष्यत्वेन तत्राऽ-
तिश्याप्तिः स्यादिति (१) ।

व्यावच्छिन्नविशेष्यतामिरूपितबहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य आहार्यतया तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेरिति
वाच्यम् । स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेद्यात् ।
न च तथापि पर्वतो ब्रह्मत्वाभाववान् इत्यत्र पर्वतो ब्रह्मत्वाभाववान्नेति संशयेऽप्याप्तिः, ब्रह्मं पर्वतो ब्रह्म-
त्वाभाववानिति ज्ञात्रीयप्रकारतानिरूपितनिवच्छिन्नावच्छेदकतापदब्रह्मपर्वत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितब्रह्म-
त्वाभावावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य आहार्यत्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारता-
निरूपितविशेष्यतायामवाहार्यज्ञानीयत्वस्य निवेद्यात् अज्ञानीयब्रह्मपर्वत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतायामाहार्य-
ज्ञानीयत्वविरहान्न दोष इति प्राहुः ।

पक्षे साध्यवशानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकस्य सति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापिका भवति य-
द्रूपावच्छिन्नविशेष्यताविरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता तद्रूपाव-
च्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकज्ञानपैशिष्ट्यान्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
निरूपितप्रतिबध्यतावच्छिन्नान्वं पक्षतात्वम्, तथाच अलकालीनबह्वक्षभावअलवत्कालीनदत्त्वावच्छिन्नविशे-
ष्यतानिरूपितजलत्वावच्छिन्नप्रकारता तादृशनिश्चयत्वव्यापिका भवति तादृशजलदत्त्वावच्छेदेन जलत्वावच्छिन्न-
प्रकारताशालिनापैशिष्ट्यान्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वस्य तत्संशयीयप्रतिबध्यतायां विरहान्न दोषः ।
एवं प्रतियोगितया बहिर्मत्पक्षकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याभावसाध्यकस्थलेऽभावो बहिर्मा-
नवेति संशयेऽपि नातिव्याप्तिः, अथ च गगनाभावबद्धभावत्कालीनघटो गगनाभाववानित्यत्र तादृशघटो
गगनाभाववान्नेति संशयेऽपि न दोषः, तादृशघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितगगनाभावाभावत्वावच्छिन्नप्र-
कारताशालिबुद्धिं प्रति शुद्धघटत्वावच्छेदेन गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादि-
त्यस्मद्गुरुचरणाः ।

(१) नन्वत्र धर्मितावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव बहिर्व्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो
बहिर्व्याप्यवानित्यनुमितौ तादृशपर्वतो बहिर्माणवेति संशयस्य पक्षतात्वधारणसम्भवे पक्षविषयतावद्भिर्भूतत्व-
दलं व्यर्थमिति चेन्न ।

तत्रैव बन्धभावस्तत्तादृशपर्वतवान्नेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तेः, तत्र धर्मितावच्छेदकतानात्मकसाध्यविष-
यत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न चावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशादेव न तत्रातिव्याप्तिः, तत्र
साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवे-
द्यम्, तावतैव बन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रकारतावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य पर्व-
तो बहिर्माणवेति संशयीयप्रतिबध्यतायां सत्त्वात् तस्मै पक्षतात्वहानिरिति वाच्यम् । बहिर्व्याप्याभाववत्सधर्मा

पर्वतो बन्धिष्याप्यवानित्यनुमितौ तादृशपर्वतो बन्धिष्यान्वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तेः, तत्संशयीयप्रतिबध्यतायां बन्धिष्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छप्रकारतावच्छेदकतानात्मकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् ।

नन्वेवमपि पक्षघटकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नबन्धिष्याप्याभावच्छिन्नविषयतायां साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छाधर्म्यप्रकारतावच्छेदकतानात्मकत्वेनावच्छेदकतानात्मकत्वविरहात्क्रोदोष इति चेन्न । साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वपदेन साध्याभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिष्कृपितत्वं विवक्षणीयम्, तथाचोक्तस्थले साधर्म्यप्रकारतायामपि बन्धिष्याप्याभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिष्कृपितत्वसत्त्वात्प्रकारतापि न मित्रा, अपि तु घटादिप्रकारतैव तदवच्छेदकतानात्मकत्वस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यविषयितायां सत्त्वात्पुनरुक्तस्थले तादृशपर्वतो बन्धिष्यान्वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिरतः साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वपदेन साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानिष्कृपितसाध्यनिष्ठावच्छेदकतामिच्छा स्तौ अभावत्वनिष्ठावच्छेदकतामिच्छाया इवच्छेदकता तन्निष्कृपितत्वं प्रकारतायां निवेद्यम्, तथाच साधर्म्यप्रकारता न साध्याभावत्वावच्छिन्ना तादृशपक्षच्छेदकतामिच्छाधर्म्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिष्कृपितत्वात्, भवति च बन्धिष्याप्याभावत्वावच्छिन्नैव तद्विषयसाधर्म्यप्रकारतावच्छेदकतानात्मकत्वस्यैव सत्त्वेनाऽनात्मकत्वस्य पक्षघटकसाध्यविषयतायां विरहाज्जातिव्याप्तिः । न चैवमपि पर्वतो बन्धिष्याप्यवानित्यनुमितौ बन्धिष्याप्याभावत्वपर्वतो बन्धिष्यान्वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तेः, तदीयप्रतिबध्यतायां बन्धिष्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छप्रकारतावच्छेदकतानात्मकप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादतः पक्षविषयतावादिभूतत्वनिवेश इति वाच्यम् । बन्धिष्याप्याभावत्वसत्त्वकबन्धिष्याप्यसाध्यकस्थले बन्धिष्याप्याभावं बन्धिष्यान्वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तेः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतामिच्छप्रकारतावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयित्वावच्छिन्नत्वस्योक्तसंशयीयप्रतिबध्यतायां सत्त्वात् । न च तथापि साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छविषयतावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वं निवेद्यम्, तथाचोक्तस्थले तादृशप्रकारतामिच्छाविशेष्यतावच्छेदकतानात्मकत्वस्यैव साध्यविषयतायां सत्त्वाज् दोष इति वाच्यम् । तत्रैव बह्वचभावो बन्धिष्याप्याभावत्वान्वेति संशयादावतिव्याध्यापत्तेः, तदीयप्रतिबध्यतायां तादृशपक्षच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छविषयतावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वसं विवेक्ष्यम्, तथाच तत्संशयीयप्रतिबध्यतायां तादृशप्रकारतामिच्छस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावेद्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नविषयतावच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वाज् तज्जातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्वतपक्षबह्वचभावसाध्यकस्थले पर्वतो बह्वचमवसानवेति संशयादावव्याध्यापत्तेः, तदीयप्रतिबध्यतावच्छेदकबह्वचभावत्वावच्छिन्नविषयतायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारतामिच्छसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नबह्वचभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतानात्मकत्वेनाऽवच्छेदकतानात्मकत्वविरहात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवतमहापरोक्षिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छेत्यादि निवेद्यम्, तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्नबह्वचभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता न तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छा, अपि तु घटादिप्रकारतैव तदवच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वस्योक्तसंशयीयप्रतिबध्यतायां सत्त्वाज्क्रोदाज्जातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पूर्वोक्तस्थले बह्वचभावो बन्धिष्याप्याभावो नवेति संशयादावतिव्याप्तितादवस्थात्, आधेयतासम्बन्धस्यापि तादृशबुद्धिचिते-चिताघटकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता न तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छा, अपि तु अन्वप्रकारतैव तदवच्छेदकतानात्मकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वस्योक्तसंशयीयप्रतिबध्यतायां सत्त्वात्, अतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसाध्यतामानीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छेत्यादिनिवेशः, तथाच तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छत्वस्याधेयतासम्बन्धावच्छिन्नबन्धिष्याप्याभावप्रकारतायां सत्त्वेन तदवच्छेदकतानात्मकत्वस्य तत्संशयीयप्रतिबध्यतावच्छेदकसाध्यविषयतायां विरहाज् तज्जातिव्याप्तिरिति । किं पक्षविषयतावृद्धित्वनिवेशेन । न च बन्धिष्याप्यप्रत्यक्षबन्धिष्याप्यसाध्यकस्थले बन्धिष्यान्वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः, तदीयप्रतिबध्यतायास्तुक्तसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतामिच्छविषयतावच्छेदकतानात्मकसाध्य-

ॐ वस्तुतस्तु पञ्चविषयतावद्भिर्भूतेत्याद्यपहाय साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वसाध्यविशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नमेव साध्यमिन्द्रियनिवर्त्यत्वं वाच्यम्, तेन यद्वै पक्षे बहेः साध्यतायां बहिर्वह्निमात्रवेतिसंशयस्य पञ्चविषयितावद्भिर्भावेण साध्यविषयित्वाऽप्रसिद्धावपि न तत्राऽव्याप्तिः ।

वस्तुतस्तिति । एवं च व्याप्यसाध्यकस्थले बहिर्भाजवेतिसंशयस्य न पक्षतावापत्तिः, तन्निष्ठायाः साध्यवसानिश्चयप्रतिबध्यतायाः बह्वयभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वेन साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वविरहात् साध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविरहाच्च न । एवं तो बहिर्भाजवेतिसंशयसङ्गहाय प्रतिबध्यतायां साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वनिवेशः । अतिः पक्षेते नवेत्यादिसंशयसङ्गहाय पञ्चविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशः । अत्राव्याप्यसाध्यकस्थलेऽभावभाजवेतिसंशयेऽतिप्रसङ्गवारणाय साध्याभावत्वावच्छिन्नवेति, अत्राभाववृत्तिप्रकारतायाः अत्राव्याप्याभावनिष्ठत्वेऽपि साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वात् । वस्तुतस्तु बहिर्वेन यदावगाहि-अभावत्वेन पटावगाहि-बहिर्भाजवेतिसंशयेऽव्याप्तिवारणाय साध्याभावप्रकारकत्वपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाशिवा याऽभावत्वोच्छिन्ना प्रकारता तत्कत्वावच्छिन्नत्वमर्थो बोध्यः । अन्यथा वस्तुतस्या साध्याभाववृत्तिप्रकारत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे उक्तसंशयेऽव्याप्तिः स्यादिति ।

नन्वत्र साध्यप्रकारकत्वसाध्यनिशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेश्यतां किमभावपदोपादानेन, विनिगमनाविरहादभावत्वावच्छिन्नाविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारताया अपि प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् ।

न च बहिर्व्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो बहिर्व्याप्यवानित्यनुमितौ तादृशपर्वतो बहिर्भाजवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, तत्प्रतिबध्यताया अपि पक्षतावच्छेदकषट्कसाध्यप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वादि वाच्यम् । प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यप्रकारताकत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशनीयत्वादिति चेत् ।

बहिर्व्याप्याभावो बहिर्व्याप्यवानित्यनुमितौ बहिर्व्याप्याभावो बहिर्भाजवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, पक्षात्मकाऽभावानि प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यप्रकारकत्वाद्(१) तोऽभावपदम्,

विषयत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वपदेन पञ्चविषयताविशिष्टतादृशसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य विषयित्वात् । वै स्वमिन्नत्वस्वरूपकज्ञानियत्त्वोपयसम्बन्धेन, तथाच तत्संशयीयविशेष्याप्यविषयतायां बहिर्व्याप्यविषयताविशिष्टत्वविरहात्, स्वरूपकज्ञानियत्वसत्त्वेऽपि स्वमिन्नत्वाभावात् कोऽपि दोष इति ।

तदसत् । एतादृशयुक्तनिवेशपेक्षया लाघवेन पञ्चविषयतावद्भिर्भूतत्वनिवेशस्यैवौचित्यादिति ध्येयम् ।

(१) न च धर्मितावच्छेदतानात्मकतादृशसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारित्वावच्छिन्नत्वं निवेद्यम्, तथा च तत्प्रतिबध्यतायां तादृशावच्छेदकतानात्मकप्रकारित्वावच्छिन्नत्वविरहात्तानिर्व्याप्तिरिति वाच्यम् । बहिर्व्याप्यवत्सधर्मा पर्वतो बहिर्व्याप्यवानित्यत्र बहिर्व्याप्यवत्सधर्मा पर्वते नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः । तत्प्रतिबध्यतायां धर्मितावच्छेदकतानात्मकसाध्यप्रकारित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न चावच्छेदकतानात्मकसाध्यप्रकारित्वावच्छिन्नत्वनिवेशादेव नोक्तानिव्याप्तिः, अकंशयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतसाध्यविषयतायाः प्रकारतावच्छेदकात्मकत्वादिति वाच्यम् । पर्वतो बहिर्भाजवेत्यादिसंशयस्याऽसंग्रहात्पत्तेः । तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविशेष्यप्रकारिताया अवच्छेदकतानात्मकत्वविरहादध्यक्षकमुपादिता ।

अथ बहिर्द्व्याध्यसाध्यकस्थले बहिर्माज्यवेतिष्वंशवेऽतिव्याप्तिर्द्वारैष च्छेरपि बहिर्द्व्याध्य-
तया बहिर्माज्यवेतिष्वंशवे साध्यप्रतियोगिकाभावप्रकारित्वावाच्छेदप्रतिबध्यतासत्त्वादिति चेन्न ।

अथ बहिर्व्याप्याभावपक्षकबहिर्व्याप्यसाम्यकस्थले बह्व्यभावे बहिर्व्याप्याभावनिष्ठाभाव
प्रतियोगी नवेतिसंशये बहिर्व्याप्याभावपक्षसाध्याभावप्रकारित्वावाच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वाद्दति-
व्याप्तिरिति चेन्न ।

सङ्ग्राभावप्रकारितायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वं प्रक्षिप्यादतिप्रसक्त
वारगसम्भवात् । न च बहुवचभाषवस्यापि पक्षतावच्छेदकतया बहुवचभावत्वावच्छिन्नविशे
ष्यतानिरूपितवाहिव्याप्याभावरूपसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वेन त
द्दोषतादवस्थमिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकगतरूपावच्छिन्नानुयौगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकता
कविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशात् (१) ।

साध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रतिषेधतानिषेधेनादोषाद् , वस्तुभावात्वावच्छिन्नविषयतायाः तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकुर्यात्तिकावच्छेदकताकत्वविरहाद् ।

केचित्तु पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रकारता—एषवृत्तित्वाभावप्रकारता—आधेयत्वसम्बन्धव्यञ्जकप्रतियोगिताकप्रकाशभावप्रकारता—एतदभ्यन्तमप्रकारतानिरूपितसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाद्यदोषः । एतन्मते साक्षात्परंपरासाधारणनिरूप्यनिरूपकभाषाव्युपगमः । ह्युक्तेन साक्षात्परंपरासाधारणपक्षविषयतानिरूपितसाध्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशेनैव सर्वदोषवारणसंभवे तादृशाभ्यन्तरावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति निरस्तम् ।

(१) न च तथापि दण्डिव्याप्यारम्भकवृत्तभाषो दण्डिव्याप्यभाषनिष्ठभाषप्रतियोगित्वाभाववाचितिसा-
नीयोभयधर्मविच्छिन्नविशेष्यतायां स्तोत्रशावच्छेदकतया तावद्विशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारि-
त्वावच्छिन्नप्रतिषेध्यतासत्त्वेन तदोपसादवस्थमिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविशेष-
प्रतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिषेध्यतानिवेशः, तावद्विषयधर्मविच्छिन्नविशेष-
यतायाः प्रकृतावच्छेदकगतरूपवृत्तित्वविच्छेदादेव तावद्विशेष्यतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वाव-
च्छिन्नप्रतिषेध्यतामादायाः अतिव्याप्तिव्युदासात् ।

अथ पञ्चतावच्छेदकगत रूपवृत्तिविशेष्यतामिह पितृसाध्यप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिषेध्यतानिवेशनेष्वसामं-
जस्ये साध्याभावात्त्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नत्वपर्यन्तनिवेशनं व्यर्थमिति चेद् ।

सत्यम्, बहिर्व्याप्यवस्तुधर्मा पर्वतो बहिर्व्याप्यवानित्यादौ तादृशपर्वतो बहिर्मात्रेणैतत्प्रशयेन नित्यत्वात्,
तत्र पक्षघटकबहिर्व्याप्यत्वाच्चिन्नविषयतायाः पक्षताच्छेदकगतरूपवृत्तिनिमित्तयधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वाभि-
न्नगुणपर्वतत्वाच्चिन्नाविषयतानिरूपितत्वसत्त्वेन पक्षताच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतानिरूपिततया तदवाच्छिन्न-
मातिबध्यतासंस्थात् । न च गुणपर्वतत्वाच्चिन्नाविषयतायाः रूपवृत्तिविषयताया अभिन्नतया रूपवृत्तिविशि-
ष्टयतानिरूपितत्वस्य बहिर्व्याप्यत्वाच्चिन्नप्रकारितयो सत्त्वेऽपि तादृशविषयताया रूपवृत्तिनिमित्तयधर्मावच्छि-
न्नविशेष्यतात्वेन बहिर्व्याप्यत्वाच्चिन्नप्रकारतात्वेन न निरूप्यानिरूपकाभावाः, अपि तु गुणपर्वतत्वाच्चिन्न-
विशेष्यतात्वेन, एवं च पक्षताच्छेदकगतरूपवृत्तिविशेष्यतया वाच्यचिन्ननिरूपकतानिरूपितनिरूपकतावस्था-

ध्यप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिषेधेनैव तत्रातिव्याप्तिर्युदास इति वाच्यम् । तथासति तयोर्विषयतयोरभेदेन वितयधर्मावच्छिन्नविषयतायां रूपवृत्तित्वसत्त्वेन शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताया अपि रूपवृत्तितया तादृश-विषयतात्वावच्छिन्नानिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानामादाय तद्विशतादवस्थायात् । न च स्थानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितानिरूप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याध्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिनिरूपकतानिषेधस्यावश्यकतया शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नानिरूपकतायाः तादृशसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविरहेण तयोर्विषयतयोरभेदेपि निरूपकताभेदाज तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति पक्षतावच्छेदकगत-रूपवृत्तिनिरूपकतानिरूपितत्वस्य परंपरासाधारणस्य निषेधस्यावश्यकतया पक्षवृत्तकवन्ध्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूप्यतायामुक्तत्वेन पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिनिरूपकतानिरूपितवन्ध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारितात्वावच्छिन्ना या निरूप्यता तादृशानिरूप्यतानिरूपितानिषयधर्मावच्छिन्नाविशेष्यतात्वावच्छिन्नानिरूपकतानिरूपितत्वावच्छिन्नविषयतादवस्थादिति, अन्यथा पर्वतो बन्धिमात्रवैशिष्ट्येऽसंभवापत्तेः, साध्यप्रकारतः भिन्ननिरूप्यतायां साक्षात्पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिनिरूपकतानिरूपितत्वाविरहात् । न च तथापि बन्ध्याप्याभावाकालीनपर्वतपक्षकवन्ध्याप्यसाध्यकस्थले तादृशपर्वतो बन्धिमात्रवैशिष्ट्येऽतिव्याप्तिः, तादृशानिरूपकतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वादिति वाच्यम् । साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारितायां साक्षात्पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वस्य अवच्छेदकतानामकत्वस्य वा निषेधेन सर्वसामञ्जस्यात् । साध्याविषयतायां साक्षात्पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविशेष्यतानिरूपितत्वस्य अवच्छेदकतानामकत्वस्य वा निषेधाऽसम्भवः, पर्वतो बन्धिमात्रवैशिष्ट्येऽपीयं निष्प्रकारतायां साक्षात्पक्ष-विषयतानिरूपितत्वस्य अवच्छेदकतानामकत्वस्य वा विरहेणाऽसम्भवापत्तेः । न च धर्मितावच्छेदकतानामकत्वस्य साध्यविषयतायां निषेधेनैव सर्वसामञ्जस्यामिति वाच्यम् । तथासति बन्ध्याप्याभावो बन्ध्याप्यनिष्ठाभाप्रतियोगी न वेति संशये धर्मितावच्छेदकतानामकसाध्यविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्त्वादित्यतिरि-रिति । एतेन पूर्वकल्पेऽपि पक्षाविषयताबहिर्भूतत्वं परित्यज्य पक्षतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविषयतानिरूपितसाध्यविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिषेधेनैव सामञ्जस्ये कल्पान्तरानुधान्नं व्यर्थं मिति परास्तम् ।

अथ पक्षतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्प्याध्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य पक्षविषयताबहिर्भूतसाध्यविषयत्वावच्छिन्नत्वपर्यवसितस्य प्रतिबध्यतायां निषेधे बन्ध्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायामनवच्छेदकत्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिर-रहात्किमन्यतरावच्छिन्नत्वघटितकल्पानुसरणेन । न च साध्यविशेष्यकसंशयवृत्तिप्रतिबध्यतायां निरूपकप्रकारत्वावच्छिन्नत्वभावेन तद्वत्प्रमाणाऽप्यतिरिच्यते वाच्यम् । साध्यप्रकारतास्थाने साध्यविषयतायां निषेधानी-यत्वादिति चेन्न ।

अन्तराभासमात्रविषयतयोरैक्यमते बन्ध्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितबन्ध्याप्यनिष्ठविशेष्यतायाः अभा-वत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबन्ध्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायासाधभेदेन बन्ध्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारता-यामपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतात्वसत्त्वेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे-दप्रतियोगितानवच्छेदकाविरहेण बन्ध्याप्यपक्षकवन्ध्याप्यसाध्यकस्थले बन्ध्याप्यो बन्ध्याप्यत्वान्नेति संशयेऽप्याप्तितादवस्थायात् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियो-गितानवच्छेदकाविरहे तत्र बन्ध्याप्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायां मुख्यत्वविरहेण मुख्यवि-शेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसत्त्वान्नाऽप्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति बन्ध्या-भावो बन्ध्याप्यनिष्ठाभाप्रतियोगी न वेति संशयेऽतिव्याप्तिः, तत्र बन्ध्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृश-भेदप्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्वत्प्रतिबध्यतासत्त्वादिति वाच्यम् ।

न च तथापि साध्याविषयतायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयत्वानिरूपितप्रकारता-न्यत्वनिषेधाद्वन्ध्याप्यनिष्ठाभाप्रतियोगी न वेति संशयीयबन्ध्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयत्वानिरूपिततया तदन्त्यत्वाविरहेण न तत्रातिव्याप्तिः, एवं

जा ५५ न चैवं हृदादौ बहुधभावस्याऽनुमाने हृदो वह्निमाज्जवेति संशयः पक्षता
न स्यात्, तन्निष्ठायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धतायाः वह्निमाज्जविषयक-
त्वेनैवावच्छेद्यता साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छेद्यत्वादिति वा-
च्यम् । इदमत्रात्, हृदो बहुधभाववाज्जवेत्याकारकसंशयस्यैव पक्षतात्वात् ।
साध्यपक्षभेदेन पक्षताया नानात्वाद्याप्यवत्तासाध्यकपक्षतालक्षणे एव
साध्यविषयित्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतायाः प्रवेक्ष्यत्वादिति वदन्ति । ५६

पर्वतधर्मिकवह्निमाज्जप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या पर्वतो वह्निमाज्जवेतिनिश्चयीयप्रकारिता
तथैवावच्छिन्नत्वात् । पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वाधनिश्चयीयप्रकारि-
तायां प्रसिद्धीकृत्य तदवच्छिन्नत्वस्य संशयीयप्रतिबन्धतायां सत्त्वालक्षणसमन्वय इति । एवं
वह्निव्याप्यो वह्निव्याप्यधानिरत्यनुमितौ वह्निव्याप्यो वह्निमाज्जवेतिसंशयस्य न पक्षतात्वं, तदीय
प्रतिबन्धतायां वह्निव्याप्यधर्मिकवह्निव्याप्यवत्ताप्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नत्वाविरहादिति । एवं च पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतो
वह्निमाज्जवा, वह्निः पर्वते न वा, बहुधभावः पर्वते न वा, पाहिः पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगी न वा,
वह्नित्वं पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वा, वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं पर्वतनिष्ठाभा-
वीयं न वा, पर्वतदृश्यभावः वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको नवेत्यादीनां सर्वेषामेव संशयानां
सङ्ग्रहः । न च पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितौ पर्वतो वह्निमाज्जवेतिसंशयस्य पक्षता-
त्वापत्तिः, तदीयप्रतिबन्धतायाः पर्वतधर्मिकमहानसीयवह्निमाज्जज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरु-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारित्वावच्छिन्नत्वात्, पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धतायां निवेशेन
तद्वारणेऽपि महानसीयवह्निर्बहिर्बहिर्माज्जवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिर्दुर्बारा, तदीयप्रतिबन्धतायाः
सादृश्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतमहानसीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताकविषयित्वावच्छि-
न्नत्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेद-
कताकविषयित्वावच्छिन्ना या साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धता तच्छा-
लिसंशयः पक्षता इत्यभिप्रायेण 'वस्तुतस्तु' करणानुसरणम् । निरूपितत्वं साक्षात्परम्परासा-
धारणं वाच्यम्, एवं च न कश्चिदेष इति ध्येयम् ।

एवं—उक्ताऽन्यतराऽवच्छिन्नत्वनिवेशे । हृदो वह्निमाज्जवेतिसंशयस्य पक्षतात्वे स्वाह
साध्यपक्षभेदेनेति । साध्यविषयित्वघटितधर्मावच्छिन्नेति । इदमुपलक्षणम्,
उक्ताऽन्यतराऽवच्छिन्नेत्यपि बोध्यम् ।

अथ व्याप्यभिन्नसाध्यकस्थले तदप्रवेशे पर्वतपक्षकवह्निव्यापकाभावसाध्यकस्थले पर्वतो-
वह्निमाज्जवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्याऽपि साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वात्, यदि च
तत्राऽपि तादृशान्यतरावच्छिन्नत्वं निवेश्य नातिव्याप्तिरिमुच्यते, तदा तत्रैव वह्निव्यापकवाज्ज-
वेति संशयेऽप्याप्तिः, तत्प्रतिबन्धतायां तादृशान्यतराऽवच्छिन्नत्वाविरहात्, एवं हृदो बहुध-
भाववानित्यनुमितौ हृदो महानसीयवह्निमाज्जवेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः, तस्यापि साध्य-
वत्तानिश्चयप्रतिबन्धत्वादिति चेन्न ।

(१) केचिन् पर्वते बह्मिन्यापकाभावसाध्यकस्थले पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय पञ्च धर्मैकसाध्यवत्तानिश्चयत्वाच्चिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टप्रतिबन्ध्यताशालेसंशय एव पक्षता । वै० स्वरूपितत्व स्वावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, उक्तस्थले च पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयीयप्रतिबन्ध्यतायां पर्वतो बह्मिन्यापकाभावनिति निश्चयत्वाच्चिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वविरहान्नातिव्याप्तिः । न च तथापि बह्मिन्यापकवद्बह्निमत्कालीनपर्वतपङ्ककबाह्मिन्यापकाभावसाध्यकस्थले तादृशपर्वतो वह्निमान्नवेतिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः, तदीयप्रतिबन्ध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसत्त्वात्, स्वावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व-स्वरूपितत्वोभयोः सत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताविशिष्टप्रतिबन्ध्यतानिवेशात् । वै० स्वरूपितत्व स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, स्ववृत्तित्वं च स्वावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्यापकप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, एवं च वह्निमान्नवेति संशयनिष्ठप्रतिबन्ध्यतानिरूपितवह्मिन्यापकाभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकबाह्मिन्यावच्छिन्नबह्मिन्यापकप्रतियो-गिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानवच्छिन्नत्वविरहेण स्ववृत्तित्वघटितोभयसम्बन्धेन प्रतिबन्ध्यतायां बह्मिन्यापकाभाववत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यविरहादेव तत्राऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात्तदनुरोधेन तदा-ध्यकस्थले तादृशनिवेशप्रयोजनाविरहेण बह्मिन्यापकवाजवेति संशयेऽत्याप्तिविरहात् । न चेवं बाह्मिर्वह्मिन्यापकवाजवेतिसंशयेऽप्याप्तिः, तजिष्ठप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकीभूतवह्मिन्यावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, स्ववृत्तित्वं च स्वावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्यापकप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, एवं च वह्निमान्नवेति संशयनिष्ठप्रतिबन्ध्यतानिरूपितवह्मिन्यापकाभावनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकबाह्मिन्यावच्छिन्नबह्मिन्यापकप्रतियो-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

अत्र हृत्पक्षकवह यथावसाध्यकस्थले बहिर्मानवेतिसंशयेऽप्यातिवारणायऽनुगतलक्षणस्या

बन्धकताया विरहादिति वाच्यम् । तथा सति स्वावच्छेदकीभूतप्रकारताया मुख्यविशेषतानिरूपितत्वनि-
शात्, मुख्यविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकीभूतबान्धव्यापकत्वावाच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकबान्धव्यापकत्वा-
वाच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिताकाभावत्वावाच्छिन्नप्रकारतानवच्छिन्नत्वस्य बान्धव्यापकाभावनानिश्चयत्वावाच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतायामसत्त्वाद ।

न चेतादृशरीत्या बान्धमानवेतिसंशयेऽतिव्यातिवारणेऽपि बान्धिः पर्वते न वेति आधेयतासम्बन्धेन पर्वत-
प्रकारकसंशयेऽतिव्यातिः, एतादृशप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकीभूतपर्वतप्रकारतावच्छेदकपर्वतत्वावाच्छिन्नव्यापका-
भावत्वावाच्छिन्नप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकतायामसत्त्वाद, सामान्यतः स्वावच्छेदकीभूतवि-
षयतानवच्छेदक धर्मावाच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिताकाभावत्वावाच्छिन्नप्रकारत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशे तदोषवारणे-
ऽपि स्वावच्छेदकीभूतविशेष्यत्वावाच्छिन्नव्यापकाभावत्वावाच्छिन्नप्रकारत्वानवच्छेदकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकताया
विरहादिति वाच्यम् । तथासति स्वावच्छेदकीभूतविषयत्वावाच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकी-
भूतविषयत्वावाच्छिन्नत्वसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वनिवेशाद्विज्ञानवेति संशयनिष्ठप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकीभूतविषयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकीभूतबन्धयभावत्वावाच्छिन्नविषयत्वावाच्छिन्नत्वस्य बान्धव्या-
पकाभाववानिश्चयत्वावाच्छिन्नप्रतिबन्धकताया विरहेणातिव्यातिविरहात् । साध्यभावत्वावाच्छिन्नप्रकारत्वा-
वाच्छिन्नत्वस्य स्वतन्त्रनिवेशे प्रयोजनविरहेण बान्धव्यापकत्वानवेति संशयेऽप्यातिविरहादिति ।

केचित्तु स्ववृत्तित्वं स्वविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकविषयतानिरू-
पकत्वच्छेदकधर्मावाच्छिन्नविषयत्वावाच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, स्वैव स्वाश्रयत्व—स्वावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावाच्छिन्नधर्माकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्काद्वित्त्वोभयसम्बन्धेन, एवं चो-
क्तनिश्चयविशिष्टनिश्चयत्वावाच्छिन्नप्रतिबन्धकताया स्वविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकत्वविरहात्, स्वविशिष्टनिश्चय-
तर्तते बन्धिमति बान्धव्यापकोऽप्याप्यवृत्तिरित्यप्यवृत्तित्वज्ञानास्काद्वित्त्वोभयसम्बन्धेन बान्धिमत्कालीन-
पर्वतो बन्धिमितिनिश्चये तादृशप्रतिबन्धकतावाज्ञेति भेदसत्त्वेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहात्,
तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अद्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्पत्तेरुक्तत्वात्, तथाचोक्तसंशयीयप्रतिबन्ध्यताया तेन
सम्बन्धेन स्ववृत्तित्वविरहेणोक्तसम्बन्धेन प्रतिबन्धकताविशिष्टत्वविरहात्तान्तिव्यातिरित्याहुः ।

यदा बान्धव्यापकबान्धिमत्कालीनपर्वतो बन्धिमतिवेतिसंशयादाहुःकस्थलेऽतिव्यातिवारणाय पक्षे सा-
ध्यप्रकारताशालुब्धित्वावाच्छिन्नप्रतिबन्ध्यताविशिष्टप्रतिबन्ध्यताशालिप्तशयः पक्षता । वै स्वविशिष्टनिश्चय-
त्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितत्व—स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, स्ववृत्तित्वं च स्वविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकप्र-
तिबन्धकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन, उभयत्र वै स्वाश्रयत्व—स्वावच्छेदकीभूतमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
वच्छेदकीभूतधर्मावाच्छिन्नधर्माकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्काद्वित्त्वोभयसम्बन्धेन । तथाचोक्तसंशयीयप्रतिब-
न्ध्यताया स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन पक्षे साध्यप्रकारताशालुब्धित्वावाच्छिन्नप्रतिबन्ध्यताविशिष्टत्वविरहात्तान्तिव्या-
तिः । न चाधोक्तसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वनिवेशेनैवाक्तदोषवारणसम्भवे स्वविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकता-
निरूपितत्वरूपप्रथमसम्बन्धानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्वतो बन्धिमतिनित्यदौ पर्वतो बन्धयभाववानवेतिसं-
शयस्य पक्षतात्वापत्तेः, तदीयप्रतिबन्ध्यताया पक्षे साध्यस्यालुब्धित्वावाच्छिन्नप्रतिबन्ध्यताविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तित्व-
सम्बन्धेन सत्त्वात् । न च स्वावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकधर्मावाच्छिन्नविषयत्वावाच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्ध्यतानिवेशेनैवोपात्तिरिति वाच्यम् । बन्धयभावव्याप्याभावबन्धिमत्कालीनपर्वतो
बन्धिमतिनित्यदौ तादृशपर्वतो बन्धयभावव्याप्यवानवेतिसंशयेऽतिव्याप्यपत्तेः तत्प्रतिबन्धकताया पक्षे साध्य-
वत्तालुब्धित्वावाच्छिन्नप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकबान्धव्यावाच्छिन्नविषयत्वावाच्छिन्नबान्धमान् बन्धमा-
व्याप्याभाववान् बन्धमान् तादृशपर्वत इति निश्चयविशिष्टनिश्चयत्ववाच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वसत्त्वेन
तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतिबन्ध्यताविशिष्टत्वसत्त्वादतः स्वविशिष्टनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वनि-
वेशः । एवं च तादृशनिश्चयत्वव्यापिका न ज्ञानवैशिष्ट्यानवाच्छिन्नप्रतिबन्धकता तादृशनिश्चयत्वस्य बन्धि-
मति बन्धयभावव्याप्याभावबन्धिमत्कालीनपर्वतो बन्धिमतिवेतिसंशयस्य पक्षे साध्यवत्ताप्रतिबन्ध-

CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

भावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितवक्ष्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नाव-
च्छेदकतावस्थस्य स्वाभ्यधीभूतवन्धित्ववन्धमावस्थोभयधर्मावच्छिन्नप्रकारतावृत्तितानुशापच्छेदकतानवच्छेदकी-
भूतवन्धित्वावच्छिन्नानिरूपकवन्धित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन पक्षविशेष्यतायां स-
त्येन स्वनिरूपितावच्छेदकतावस्थसम्बन्धावच्छिन्नस्यानिष्टावच्छेदकताप्रतियोगिताकमेदवत्त्वविरहेण प्रतिब-
ध्यताविशिष्टविशेष्यताशालिशान्त्वविरहादिति बाध्यम् । तथासति स्वनिरूपितप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदक-
तानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभाववद्वर्मावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्यानिष्टावच्छेदकताकमेदवत्त्व—स्यावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रति-
बध्यताविशिष्टविशेष्यतानिवेशात् । प्रतिबोधितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतायाः स्वनिरू-
पिततया तन्निरूपितप्रकारतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छे-
दकताभावस्य बन्धित्वे विरहेण बन्धित्वाध्यकस्थले बन्धित्वाजवेति संशयेऽतिव्याप्तिविरहात् । वक्ष्यभाववत्ता-
विशेष्यता प्रति महावसीयवन्धिमन्वद्वेस्तु बन्धित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गित्वेन प्रतिबध्यतया महानसीयत्वे-
तावृत्तानिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्ननावच्छेदकताभावसत्त्वात् तद्वर्मावच्छिन्नावप्रकारतानिरूपितत्वस्य पक्ष-
विशेष्यतायां सत्येन तावृत्तसम्बन्धावच्छिन्नस्यानिष्टावच्छेदकताप्रतियोगिताकमेदवत्त्वविरहेण वक्ष्यभावसा-
ध्यकस्थले महानसीयवन्धिमन्वद्वेति संशयेऽतिव्याप्तिविरहात् ।

अथैषमपि पर्वतो बन्धिमनिव्यादौ घटात्मकवक्ष्यभाववगाहिंसंशयस्यापि वक्ष्यभावत्वावच्छिन्नविषयता-
शालिज्ञानप्रतिबध्यतयाऽतिव्याप्तिः, प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपक्षविषयतायां तादृशनिरूपितानिष्ठत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववद्वर्मावच्छिन्नावप्रकारतानिरूपितत्वविरहेण प्रतिबध्यतानिष्टावच्छेद-
कताकमेदवत्त्वसत्त्वादिति चेन्न ।

स्वावच्छेदकत्व—स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रतिबध्यताविशिष्टस्य पक्षविषयतायां
निवेशात् । प्रकारतायां प्रतिबध्यताविशिष्टस्य च स्वावच्छेदकत्व—स्यानवच्छेदकीभूतावच्छिन्नत्वस्यत्वोभयस-
म्बन्धेन, एवं च पक्षविशेष्यतानिरूपितवक्ष्यभावत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नप्रकारतायां प्रतिबध्यतानवच्छेद-
कीभूतघटत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेन तच्छब्दस्यविरहाजातिव्याप्तिः । न च घटकालीनवक्ष्यभाववगाहिंसंशये-
ऽव्याप्तिरिति बाध्यम् । इदंत्वात्, घटात्मकवक्ष्यभाववगाहिंसंशयसमशीलतया तस्याप्यलस्यत्वादिति ।

वस्तुतस्तु पक्षधर्मिकसाध्यवचानिष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यकतानिरूपितप्रतिबध्यताविशिष्टा या विषयता-
विशिष्टविषयता तद्वज्ज्ञानत्वं पक्षतात्वम्, वै स्वनिरूपितत्वस्वविशिष्टविषयतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन,
वै स्वावच्छेदकविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकधर्ममात्रावच्छिन्नत्वत्व—स्वा-
वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्यायतुयोगितावच्छेदकत्ववृत्तिप्रतियोगिताभावत्वावच्छिन्नत्वाम्यत-
रसम्बन्धेन, तथा च घटात्मकवन्धिमन्वद्वेति संशयीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां न विषयता-
विशिष्टत्वमतो न तत्रातिव्याप्तिरिति ।

कोचेतु पक्षपक्षकवन्धित्वापकाभावस्थलानुरोधेन पर्वतपक्षकवक्ष्यभावसाध्यकस्थलानुरोधेन घटात्मक-
वन्धिमन्वद्वेति संशयेऽतिव्याप्तिविराणाय एकमेवाभ्यन्तरावच्छिन्नत्वं सर्वत्र निवेशनीयम् । तत्र पक्षे
साध्यवचानिष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यकतानिरूपितप्रतिबध्यतावृत्ति यस्याभ्यन्तरावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यता-
वच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारिताविशिष्टसाध्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारित्य—साध्यतावच्छेदकत्वसम्-
न्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारिताविशिष्टप्रकारत्वसाध्यविशेष्यकत्वाम्यतमम् । तन्निरूपकत्वं सं-
शये विशेषणीयम् । वै अवच्छेदकत्वसम्बन्धेन । द्वितीयैव स्वावच्छेदकविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्ममात्रावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । प्रतिबध्यतावृत्तिर्त्वं च स्वावच्छिन्नत्वसम्ब-
न्धेन, तथा च न काप्यनुपपत्तिः । न च संशयपदं व्यर्थम्, बाधनिश्चयानिष्ठप्रतिबध्यतावृत्तित्वस्य तादृशाभ्य-
न्तरे विरहादिति बाध्यम् । पर्वतो वक्ष्यभाववनिव्यादौ पर्वतो बन्धिमनिविवाधनिश्चयादावातिव्याप्तेः, तदीयप्रतिब-
ध्यतावृत्तित्वस्य तादृशाभ्यन्तमघटकवक्ष्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टवक्ष्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायां सत्त्वात्,
स्वावच्छेदकविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वेत्यादिस्वसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टत्वस्यापि सत्त्वादतः
संशयपदमित्याहुः ।

जा ५१ केचित्तु संशयत्वमत्र प्रकृतपक्षविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यनिष्ठविषयताकत्वम्, अतो वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निमत्त्वसंशयस्य निर्वह्नि-
त्वसाध्यकानुमितौ महानसीयवह्निमत्त्वसंशयस्य च न पक्षतात्वम्, तस्य-
तादृशसाध्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावात्, एव च पक्षधार्मिकसाध्यव-
त्तानिश्चयस्यापि तादृशत्वाच्छास्त्राय निवर्त्यन्तमित्याहुः । तन्न, साध्यं
पक्षवृत्ति न वा साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि नवेत्यादिसन्देहस्यापि ल-
क्ष्यतया तत्राव्याप्तत्वात् तेषां पक्षसाध्योभयवैशिष्ट्यानवगाहित्वात्, पर्वतो
वह्निव्याप्यवानित्येवं साध्यनिश्चयनिवर्त्तनीयस्य पर्वतो निर्वह्निः वह्निव्याप्यस्तु
पर्वतवान्नवेति समूहालम्बनस्य वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वप्रस-
ङ्गाच्च, तस्यापि वह्निव्याप्यात्मकसाध्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वात् ।
आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यविषयतायाः प्रवेशे तु पक्षः साध्यधान्वे-
त्यादिसंशयस्याऽसंग्रहापत्तेरिति दिक् ।

केचिरिति । अत्र साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वप्रवेशे उक्तानुपपत्त्य-
भावादापत्तिमाह पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्येवमिति । अत्र कृष्णरूपद्वय-साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं पक्षविषयतायां देयम्, तेन
वह्निभाववत्त्वमेतवान् वतिरिति बाधव्युदासः । एवं साध्यविषयतायां साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं देयम्, तेन पर्वतो वह्निभाववानिति बाधव्युदासः । न चैवं साध्यं
पक्षवृत्ति न वेति संशयाऽसङ्ग्रहः, पक्षविषयतायां तथाविधप्रकारतान्यत्वाभावादिति वाच्यम् ।
तथाविधसाध्यविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताव-
च्छिन्नविषयत्वानिरूपितप्रकारतान्यपक्षविषयताकत्वमर्थः । उक्तसंशये तादृशधेयतावाच्छि-
न्नविषयता प्रकारतात्परा साध्यं पक्षे न वेत्यादी च संसर्गतात्परेति भेद इति प्राहुः । प्रवेशे
तिरिति । अत्र आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नपक्षविषयतायाः प्रवेशे तु इत्येव सम्बन्धः पाठः ।
तथासति वह्निः पर्वते नवेति संशयसङ्ग्रहात् पक्षः सा(१)ध्यवानवेति संशयस्याऽसङ्ग्रहपदो-
दानं समीचीनं स्यात्, 'आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नसाध्यविषयतायाः' इति पाठे तु संशयमात्रस्या-
ऽसंग्रहापत्तेः । केचित्तु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वतो

केचित्तु संशयसमुच्चययावलक्षणया संशयीयप्रकारतयोरवच्छेदावच्छेदकभेदस्य स्वीकरणीयतया प्रति-
बध्यतायां विलक्षणान्तरावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणात् । तत्र पक्षे साध्यवचनान्तरावच्छिन्न-
तिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावृत्ति यत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता-
विशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वसाध्यविशेष्यत्वान्यतरत् तन्निरूपकसंशयत्वं पक्षतात्वम्, वै स्वाव-
च्छेदकत्वसम्बन्धेन । तादृशान्तरस्मिन् प्रतिबध्यतावृत्तिस्त्वं च स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, तथाचोक्तसंशयीय-
न्तभावत्वावच्छिन्नप्रकारितायां न वह्निमत्त्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वं किन्तु घटात्मकत्ववन्निष्ठोभयधर्मा-
वच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वमेवेति तादृशान्तरस्मिन्तादृशप्रतिबध्यतावृत्तिविरहान्नातिव्याप्तिरिति वदन्ति ।

(१) ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गातिरिक्तसम्बन्धान्धावच्छिन्नपक्षविषयतानिरु-
पितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धान्धावच्छिन्नसाध्यविषयताकत्वनिवेशेनैव पक्षः साध्यवानवेति सं-
शये नाव्याप्तिरिति चेन्न । तथासति साध्यं पक्षवृत्ति नवेत्यादिसंशयस्याऽसङ्ग्रहापत्तेः, तत्संशये आधेयत्वा-
नवर्तकस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनैव प्रकारत्वादिति ।

ज)

यत्तु साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यसंशयत्वमित्यत्र संशयत्वं साध्याभाव-
निश्चयनिवर्त्यत्वरूपं सर्वत्र ग्राह्यम्, अतो नोक्तदोषाणामवकाश इति । तत्तु-
च्छम् । पर्वतत्वावच्छेदेन बह्वः साध्यतास्थले बह्व्यभाववत्पर्वतसधर्मा व-
ह्निमत्पर्वतो द्रव्यं न वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तेः, तादृशसंशयस्य पर्वत-
त्वावच्छेदेन बह्निनिश्चयस्य तदवच्छेदेन बह्व्यभावनिश्चयस्यापि प्रतिबध्य
बाह्यमात्रवेति संशयसंप्रह इत्याहुः । ननु साक्षात्परम्परासाधारणपक्षविषयतानिरूपितघाघ-
विषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशेनैव सर्वानर्थपरिहारसम्भवे एतत्कल्पपरित्यागो
ऽनुचित इति चेन्न । तथासति 'वस्तुतस्तु' कल्पे एव पर्यवसानात् । वस्तुतस्तुकल्पस्यापि
तज्जिवेशे एव तात्पर्यस्य प्रागुक्तत्वादिति ध्येयम् ।

यश्चिति । साध्यवत्तानिश्चयेति । साध्यनिष्ठप्रकारताशालिनिश्चयेत्यर्थः । न चैवं
पर्वतो बहिमनित्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववान् बहिमत्पर्वतो घटवान्नवेति संशयेतिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयनिवेशात् । न चैवमपि बहिसाध्यक-
स्थले महानसीयबहिमानवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकीभूतबहिमत्ववच्छिन्नप्रकार-
ताशालिमहानसीयबहिमानितिनिश्चयनिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकेतरधर्मान-
वच्छिन्नप्रकारतानिवेशात् । न च तथापि पर्वतो बहिमान् महानसीयबहिमानितिनिश्चयस्य
साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नप्रकारताकतया तज्जिवर्त्यत्वसत्त्वेन तद्भोवतादवस्थ्यमिति
वाच्यम् । तादृशप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्व-
रूपनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशाच्च कोऽपि दोषः । न च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन
बहिसाध्यकस्थले नीलपर्वतो बहिमानवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
ताशालिनीलपर्वतो बहिमानितिनिश्चयनिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकेतरधर्मान-
वच्छिन्नविशेष्यतानिवेशात् । साध्याभावनिश्चयनिवर्त्यत्वमित्यत्र (१) साध्यप्रतियोगिका-
भावनिश्चयनिवर्त्यत्वोक्तौ महानसीयबहिसाध्यकस्थले बहिमानवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः स्यात्
बह्व्यभावस्यापि साध्यप्रतियोगिकाभावत्वात् तज्जिवर्त्यत्वस्य महानसीयबहिमतानिष्ठ-
निवर्त्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात्, अतः साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनु-
योगितावच्छेदकीभूतबहिमत्ववच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावनिवे-
शात्, बह्व्यभावन्य तादृशप्रतियोगिताकत्वविरहेणाऽतिव्याप्तिविरहात् । न च तथापि
प्रकारतासम्बन्धेन बहिसाध्यकस्थले प्रकारतासम्बन्धेन बह्व्यवगाहिप्रकारतासम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकवदयभाववागाहिनिश्चयघटितघटवान्नवेतिसंशयेऽतिव्याप्तिः, महानसीयबह्व्य-
भावस्यापि तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकतया तज्जिवर्त्यत्वस्य साध्यवत्तानिश्चयनि-
वर्त्यत्वस्य च सत्त्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकगतरूपशक्तिप्रतियोगिताकत्वविरहात् ।

बह्व्यभाववत्पर्वतसधर्मा बहिमत्पर्वत इत्यत्र बह्व्यभाववत्त्वं बहिमत्त्वं च पर्वत-
त्वसामानाधिकरण्येन, न-त्ववच्छेदकावच्छेदेन तथामताष्टिपातिसम्भवात्, तस्यापि बहिसंज्ञ-

(१) अत्र साध्याभावनिश्चयः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव प्रवेद्यः, तेन पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहि-
साध्यकस्थले पर्वततावच्छेदेन बह्व्यभावावागतिर्धर्मत्वसामानाधिकरण्येन बह्व्यवगाहिप्रत्ययस्य नःसङ्गः ।

आदिति दिक् । इदं तु चिन्त्यते—अन्यत्रास्तु यथा, तथापि, वह्निव्याप्यवति
वहेः साध्यतास्थले तद्वर्त्मिकताद्वयानिश्चयप्रतिबध्यस्य संशयस्याऽपत्तिः
वह्न्या कुत्र लक्षणं नेयम्, वह्निव्याप्यवान् वह्निमान्नयेत्यादिसंशयस्य आ-
हार्यत्वेन अप्रतिबध्यतादिति ।

यत्वात् । अत एव साधर्म्यपदोपादानमपि, अन्यथा एकस्मिन्धर्मिणि वह्निदभावयोरवगा-
हितेन संशयत्वसम्भवात् । केचित्तु पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहितत्वाभावा-
धर्मपदम्, अन्यथा तस्याहार्यत्वेनाऽप्रतिबध्यत्वापातादित्याहुः ।

अथ सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहनिश्चयसंशये अवच्छेदावच्छेदेन साध्यवत्तानि-
श्चयनिवर्त्यत्वसंशयेऽपि सामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वविरहेणैव नातिव्या-
प्तिः । न च सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहनिश्चयनिवर्त्यत्वविरहेऽपि अवच्छेदकावच्छे-
देन साध्याभाववगाहनिश्चयनिवर्त्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति, पक्षतावच्छे-
दकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभाववत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वनिवेशादेवाऽतिव्याप्तिवारणसम्भ-
वादिति चेन्न । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यकस्थले सामानाधिकरण्येन अवच्छेदका-
वच्छेदेन च वह्न्यभावावगाहिसंशयेऽव्याप्तिः, सामानाधिकरण्येन साध्याभाववगाहनिश्चयनिव-
र्त्यत्वविरहात्, सामानाधिकरण्येन वक्षिमतानिश्चयकाले सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावबुद्ध-
त्पत्तेरिति ।

अथ पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिकासती पक्षधर्मिकसाध्याभावनिश्चय-
प्रतिबध्यतावच्छेदिका या विशेष्यता तच्छालिसंशयत्वं वाच्यम्, एवं चोक्तस्थले बन्धुभाव-
वसंघर्मा वह्निमान्पर्वतो द्वयं नवेति संशयस्य वारणसम्भवः तदीयपक्षितदभावप्रकाताद्वय-
निरूपितविशेष्यताद्वयी तत्र कस्या अपि विशेष्यतायाः तादृशत्वविरहात् । पर्वतो वह्निमान्
वेति प्रकृतसंशये च वह्निदभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया ऐक्यात्तस्याश्च तादृशत्वा-
लक्षणसमन्वयः । न च पर्वतत्वावच्छेदेन वहेः साध्यतास्थले एकत्र द्वयमिति रीत्या वह्नि-
दभाववान् पर्वत इति निश्चयस्यापि पक्षतात्वापत्तिः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निदभाव-
योरवगाहनेऽनाहार्यत्वेन तादृशत्वादिति वाच्यम् । पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताव-
च्छेदिका सती पक्षधर्मिकसाध्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती पक्षधर्मिकसाध्यवत्ता-
निश्चयप्रतिबन्धकतानवच्छेदिका या विशेष्यता तच्छालिस्त्वनिवेशेनैवोक्तशेषवारणादिति चेद् ।

अत्र केचित्तु—वह्न्यभावावगाह्याभावसाध्यकस्थले वह्न्यभावव्याप्यात्मकवह्न्यवगाहनि-
श्चयेऽतिव्याप्यापत्तेः, वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकीभूतवह्न्यभावव्याप्याभा-
ववत्तानिश्चयनिवर्त्यतावच्छेदकीभूततादृशोभयधर्मावच्छिन्नविषयतासत्त्वादिति प्राहुः ।

नव्यास्तु पर्वतो वह्न्यभावव्याप्यवानित्यनुमितौ वह्न्यभावव्याप्याभाववत्पर्वतो वह्निमान्
वेति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिः, तदीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया ऐक्यतया तस्यामुभयप्र-
तिबध्यतावच्छेदकत्वसत्त्वात् । न च तत्संशये बन्धुभावव्याप्यधर्मितावच्छेदकीकृत्य वह्निमत्वं
भासते इति तस्याऽऽहार्यत्वेन तदीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविरहा-
देव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्रैव पर्वतो बन्धुभावव्याप्याभावभावसाध्यवत्तानिश्चयनि-

की तेन न पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयाननुगमः, न वा सम्बन्धान्तरेण सन्दे-
हेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम्, न वा तमःप्रभृतिषु समवायेनाऽकाशादि-

जा ननु पक्षधर्मिकसाध्यलक्ष्यत्वं, साध्यधर्मिकपक्षवृत्तित्वसंशयत्वादिकं वा
लघुलक्षणं कुतः परित्यक्तमतआह तेनेति । यादृशसम्बन्धावगाह्यस्य फलमा-
ह—नेवेति । मूलस्थस्य सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वमित्यस्य परित्यागे बीजमाह—
न वा तम इत्यादि । सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वमिति मूलस्य सन्दिग्धं साध्ये धर्मत्वं
यस्येति व्युत्पत्त्या यद्वृत्तित्वं साध्ये सन्दिग्धमिति यावत् । किं वा स-
न्दिग्धः साध्यरूपो धर्मो यनेति व्युत्पत्त्या यथाश्रुतोऽर्थः । तत्र प्रथमे पक्षी-
भूततमःसमवेतत्वस्य द्वितीये च धर्मात्मकगगनसाध्यस्याऽप्रसिद्ध्या इद-
मपि लक्षणं दुष्टमित्याशयेन तमसः पक्षतया गगनस्य साध्यतया उल्लेखः ।

प्रतिबन्धकतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवाह्निवाचाच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वा
वच्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वं—साध्याभावनिरूपिततादृशविशेष्यतानिरूपितवन्धाभाव-
व्याप्याभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वयोः सत्त्वात् ।
(अत्र च संशयः बह्व्यभावव्याप्याभावाभाववदिकोटिकः वदिसामान्याभावकोटिकश्च) यदि
च साध्यवत्तानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदिका सती साध्याभावनिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदिका या
विषयता तदनिरूपिता सती साध्यवत्तानिरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदिका सती साध्याभावनिर-
ूपितप्रतिबन्धतावच्छेदिका या मुख्यविशेष्यता तच्छालिज्ञानत्वमेव पक्षता, तथा च नोक्तदोष
इत्युच्यते, तदा लक्षणान्तरत्वादिति प्राहुः ।

कुत्र लक्षणं नेयमिति । ननु बहिः बह्विव्याप्यवद्वृत्तिर्नैवेति संशयस्य लभ्यतया
तस्य चाऽनाहार्यत्वेन तत्र लक्षणगमनादिति चेन्न । पक्षः साध्यवाजवेति संशयभात्रे एवाऽ-
व्याप्यभिप्रायकत्वात्तद्व्यत्यस्य, चिन्त्यमित्यनेन चाऽस्यैवाऽस्वरस्य सूचितत्वादिति ।

द्वितीयौ पक्षसाध्येति । पक्षविशेष्यकस्य पक्षः साध्यवानपेक्षस्य, साध्यविशेष्यकस्य
साध्यं पक्षवृत्ति नवत्याकारकस्य संशयस्य, नाऽननुगमः, अननुगतस्य कारणत्वे तु परस्परजन्ये
व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककौटो अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया कारणतानन्त्यं
स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम्—साध्यवत्तद्भेदकोटिकसंशयाननुगमोऽपि बोध्यः । सम्बन्धा-
न्तरेण—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेनेति यावत् । सन्देहे—धन्देहदशायां ।
निर्णीतसम्बन्धेन—पक्षशे तत्कालीननिर्णयविषयोभूतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, एतदन-
न्तरमनुमिताविति पूरणियम् । तत्सम्बन्धेन संशयासत्वेऽपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टा-
पतिसम्भवाभिर्णीतेत्युक्तम् । सम्बन्धमनिवेश्य साध्यनिर्णयसामान्यानिवर्त्यत्वनिवेशोऽप्रसिद्धि-
सङ्गात्, अतो यत्किञ्चित्संसर्गकनिर्णयसामान्यानिवर्त्यत्वनिवेशपक्षेऽयमिति प्रसङ्गो बोध्य इति ।
संशयपक्षतावादिनां मते त्वातन्त्र्येणानुमिति प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् संशयस्य
सिद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वासंशयोत्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शोऽसम्भवासिद्धिसत्त्वे आपातिविर-
हात्, सिद्धेश्च साध्यसंशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वासिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरं संशयाऽसम्भवात् सि-

१५ सन्देहो हि न विशेषणम्, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्या-
सिस्मरणादिना तस्य नाशात् । नोपलक्षणम्, अव्यावर्त्तक-
साधने तद्वैकल्यम् ।

अत्र च मते पक्षे साध्यवत्तासंशयोत्तरं सिद्ध्यात्मकपरापक्षादपि अनुमिति-
र्भवेत्येति बोध्यम् ।

न चोक्तलक्षणस्य साध्यसंशयमात्रपरत्वेऽग्रिममूलेन तस्य विशेष-
णत्वादिष्विकल्पस्याऽऽसङ्गतिः । तत्र विशेषणोपलक्षणपदयोः साक्षात्परम्परा
कारणमात्रपरत्वात् । सन्निवृत्तं साध्यं यत्र तद्वैकल्यं तत्सम्बन्धित्वमिति
व्युत्पत्त्या लब्धं स्वविशेष्यकसाध्यसंशयसम्बन्धित्वरूपं यथाश्रुतार्थमा-
दायैव विशेषणतोपलक्षणत्वयोरप्येव विकल्प इत्यप्याहुः । तद्वैकल्यम्—पक्षता-
वैकल्यम् ।

द्विसत्त्वे नापत्तिः, परन्तु प्रत्यक्षानेक्ष्यं प्रत्येव ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतया स्मरणात्मकसिद्धि-
प्रति साध्यसंशयस्याऽप्रतिबन्धकतया साध्यसंशयोत्तरं स्मरणात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शसम्भवात्
तत्सत्त्वे अनुमित्यापात्तरत आह—अत्र च मत इति । आपत्तौ इष्टापत्तिरित्यर्थः । सिद्ध्या-
त्मकस्मरणात्मकपरामर्शादित्यर्थः । अयं संशयोत्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमितेस्त्वाकारे व-
ह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वटिमात्रवेति संशयोत्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापात्तिदानासङ्गति-
रिति चेन्न । तद्व्याप्यसाध्यकस्थले वटिमात्रवेतिसंशयोत्तरप्रत्यक्षात्मकपरामर्शादनुमित्याप-
त्तिदानात् वटिमात्रवेति संशयस्य बहिर्व्याप्यवानित्याकारकप्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यप्रतिबन्धकतया
तादृशसंशयोत्तरं तादृशप्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शसम्भवादिति विभावनीयम् ।

स्वविशेष्यकेति । स्वं पर्वतादिकम्, तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यसन्देहवत्त्वं प-
क्षत्वमिति फलितम् । आहुरित्यस्वरसः, तद्वीजन्तु विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यसन्देहस्याऽनुमि-
तिहेतुत्वे पर्वतत्वरूपेण यत्किञ्चित्पर्वते साध्यसन्देहात्, तेन रूपेण पर्वतान्तरेऽनुमित्यनुदयापत्तिः ।
रूपान्तरेण साध्यसन्देहानिर्णोतरूपेणाप्यनुमित्यापत्तिश्चेति ध्येयम् । मूले परामर्शपूर्वं तस्य
संशयस्य नाशादित्यन्वयः । यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्याप्तिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य,
यत्रादौ व्याप्तिस्मरणं ततो लिङ्गदर्शनं तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमाभिहितम्,
अत एकत्रोभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु व्याप्तिस्मरणानन्तरं लिङ्गदर्शनस्यानुपयो-
गात् परामर्श एव तदनन्तरं वाच्यः, तथा च कथमेतदिति चेन्न । यत्र प्रथमं साध्यसन्देहः
ततो धूमव्याप्यवत्तापरामर्शरूपव्याप्तिस्मरणम्, ततो लिङ्गदर्शनात्मिका धूमानुमितिः अलौ-
किकमानससामग्र्यपेक्षया अनुमितिसामग्र्याः बलीयस्त्वात्, ततोऽलौकिकपरामर्शः तदभिप्रा-
येण तदभिधानसङ्गतिः ।

मूले-नोपलक्षणम्—न कालिकसामानाधिकरण्यामात्रप्रत्यासत्त्याकारणमित्यर्थः । अ-
व्यावर्त्तकतापत्तेरिति । सिद्धिकाले अनुमित्यवधारकतापत्तेरित्यर्थः । तत्कालीनपरामर्श-

तापत्तेः । नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभयाभाव-

संशययोग्यतां निरस्यति नापीति । साधकबाधकमाने सिद्धिबाधौ,

ननु 'योग्यतायाश्चाऽनिरूपणादिति ग्रन्थेनाऽप्येऽनुमितस्याया इव संश-
यस्यापि योग्यताया निरसितुमुचितत्वात् तदनिरसनान्मूलस्य न्यून-
त्वमत आह संशयेति । सिद्धिबाधयोजनकस्य व्याप्तिज्ञानमनोयोगादेः सर्व-
त्रैवानुमितेः पूर्वं सत्त्वाद् व्याचष्टे साधकेत्यादि । तथा च साधकेन बाधकेन
जनितं यस्मानमिति मूलेऽन्वयः । स्वार्थे वा कद्वयमिति भावः ।

स्यापि कालान्तरीणसंशयविषयधर्मिद्युतिःवायगादितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति ।

अथ साध्यसन्देहो अनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना पूर्वोत्पन्नसंशयना-
शेऽपि तदनन्तरं परामर्शोऽव्यवहितप्राक्क्षणजातसंशयान्तरादेव अनुमितिरिति कल्पनात् । न
चानुत्पन्नसंशये यत्र ह्यसामग्रीवशात्परामर्शोत्पत्तिः तत्रानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः परामर्शकाले
तदुत्तरं च विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशेन संशयोत्पादाऽसम्भवादिति वाच्यम् । फलानुरोधेन
सर्वत्रैवाऽनुमित्युपधायकपरामर्शपूर्वं संशयोत्पादकल्पनात् । यत्र संशयोत्पादप्राक्क्षणे पराम-
र्शसामग्री प्रमाणसिद्धायत्र वा परामर्शसामग्रीपूर्वक्षणे संशयजनकवर्षमिज्ञानाद्यभावः प्राणागिकः
तत्र परामर्शानन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षनिश्चय एवोपगम्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः, तत्रानुमि-
नोमीत्यनुव्यवसायस्याऽगत्या भ्रमसर्वं कल्प्यते, अनुगतविषाधिविषाधिरहकूटविशिष्टसिद्धिभा-
वापेक्षया संशयहेतुतायां लाघवात् । संशयहेतुत्वोपगमे बाधनिश्चयकाले संशयाभावेदेवाऽ-
नुमितिवारणसम्भवेन नानाविधबाधनिश्चयाभावस्य अनुमित्यहेतुत्वे अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्ध-
कतायां तदनिवेशेन च लाघवात् । जनकभूतसंशयविरोधितयैव बाधादीनां हेत्वाभासत्वं
पपत्तेः । साध्यसंशयस्य च साध्यसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेन कारणत्वादिति चेत् ।

प्रत्यक्षादिना निर्णोतस्वापि साध्यस्यानुमित्यया अनुमितेरानुभविक्त्वात्, संशयस्य पक्ष-
तात्वे तदनुपपत्तेः, अनुभवपक्षे अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलोपापत्तिः प्रत्यक्षादितोपि प्र-
तिसम्भवात् । एवमप्रसिद्धसाध्यकस्यले संशयाऽसम्भवादनुमित्यनुपपत्तिश्चेति सङ्क्षेपः ।

तदनिरसनादिति । योग्यताया अनिरासादिति भावः । संशययोग्यताकारणतावा-
दिनामयमाशयः—संशयनाशेऽपि यावन्न निर्णयः तावत्पर्यन्तं संशययोग्यताया अनपाया-
त्तस्या एव पक्षतात्वं सम्भवतीति । संशययोग्यता च संशयप्रतिबन्धकयोः साध्यवृत्तानिश्चय-
साध्याभाववृत्तानिश्चययोरभाववृत्ता । मूलस्य न्यूनत्वमिति । यथाऽप्ये सिधाधयिषायोग्य-
तावा दुर्वचतया निराकरणम्, तथाऽस्या अपि निराकरणस्यावश्यकत्वात् । व्याप्तिज्ञानमनो-
योगादेः । आदिना चक्षुरादेः संप्रहः । यद्यपि बाधकमानपदस्य बाधजनकसामग्रीपर-
त्वेऽपि न क्षतिः, बाधसामग्र्यनन्तरक्षणे अनुमितेरनुत्पादात्, तथापि बाधजनकत्वान्नेत्रेण त-
स्यामग्रीपरत्वे उक्तानुपपत्तिः मनोयोगादेरपि बाधजनकतया तदभावविरहात्, बाधसामग्रीत्वेन
तत्परत्वं न लक्षणां विना, लक्षणया आवश्यकत्वे तु बाधे एव लक्षणोचितेत्यभिप्रायेणैदम् ।

केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाधः ।

ननु पक्षधर्मिकसाध्याभावनिश्चयात्मनो बाधस्य केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिरत आह केवलान्वयिनि चेति । पर्वतो न वाच्यत्ववानित्याकारकः पटाद्यभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्वाद्यवगाह्यपि बाधः खण्ड्यः प्रसिद्ध्या तत्र सम्भवतीत्यावेदयितुं सुलभ इत्युक्तम् । नचैवं नानाविधानां बाधबुद्धीनामनुगमाऽसम्भवः, प्रतिस्विकरूपेण तासां निवेशे तु 'नाप्यभावद्वयमिति' मूलाऽसङ्गतिः बाधाभावस्याऽनेकत्वादिति वाच्यम् । पक्षधर्मिकसाध्यवत्तावानविरोधिनिर्णयत्वेन तासामनुगमादिति भावः ।

अप्रसिद्धिरिति । तत्र साध्याभावाऽप्रसिद्ध्या बाधाप्रसिद्धिरित्यर्थः । दीधितौ पक्षनिष्ठेति । साध्ये इत्यादिः । धीः—निर्णयः । नाप्यभावद्वयमिति मूलासङ्गतिरिति । नन्वत्र बाधस्याऽनेकतया तदभावस्याप्यनेकत्वेनोभयाभावस्य प्रत्येकपक्षेऽपि सत्वादिति पूर्वमूलाऽसङ्गतिः कुतो नोक्तेति चेन्न ।

सिद्धितद्वाधवैश्वैतदुभयाभाव इति रीत्या उभयाभावप्रसिद्धिसम्भवात् । तासां—बाधबुद्धीनामित्यर्थः ।

अथ साध्यवत्ताबीविरोधित्वेनाऽनुगमसम्भवे निश्चयपदं व्यर्थमिति चेन्न । प्रत्यक्षनिश्चयं प्रति ब्राह्मसंशयस्य प्रतिबन्धकतया पर्वतो बहिर्मात्रवेति संशये बाधनिश्चयत्वापत्तेः । न च पर्वतो घटाभाववानिति बाधनिश्चयस्यापि पर्वतो बहिर्मान् घटावस्थेति समूहात्मन्वन्साध्यवत्ताधीविरोधिनिर्णयत्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिः, अतोऽवश्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रिहत्वव्यापकत्वं निवेशनीयम्, तादृशप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धितायास्तादृशप्रत्यक्षव्यापकत्वविरहात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । लाघवाद्दुर्दासीननिश्चयेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धितायां स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नत्वनिवेशात्, तादृशप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धितायां स्वरूपसम्बन्धरूपतादृशविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नत्वेनाऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न च व्यापकत्वानिवेशे विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्ज्ञानत्वस्य चेतनवारकभ्यासिनिवेशादेवाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे निश्चयत्वनिवेशो निरर्थक इति वाच्यम् । तथाप्यति लाघवानपकाशात् । वस्तुतः प्रतिबन्धकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तच्च व्याप्यवृत्त्येव, तथा च यत्र प्रथमक्षणे बहव्यभाववात्पर्वत इति बाधनिश्चयः तद्वितीयक्षणे च तत्राऽप्राप्त्याप्यज्ञानं लौकिकसिद्धिर्कर्मजन्यपरामर्शश्च ततोऽनुमितिर्जायते अद्युना तस्या अनुपपत्तिः, तत्र बाधनिश्चयस्य प्रथमक्षणे प्रतिबन्धकत्वे द्वितीयक्षणेऽपि प्रतिबन्धकत्वमस्ति पूर्वक्षणावच्छेदेनाऽप्राप्त्याप्यज्ञानाभावविशिष्टसाध्यवत्ताधीविरोधित्वसत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वाभावरूपपक्षताविरहात् अतो निश्चयपदम्, निश्चयत्वनिवेशस्य पर्याप्तिमूचकत्वात्तथा च निश्चयत्वनिवेशेऽस्माकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणनिवेशलाभात्परक्षणे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूताऽप्राप्त्याप्यज्ञानाभावादिनिश्चयस्योभयधर्मावच्छिन्नाधिकरणताविरहेण तादृशपर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना

इय प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् । नापि अभावद्वयं तथा, बाध-
कप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, हृदादेः पक्षत्वेऽपि बाधहे-
त्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेनाऽनुमित्यनुत्पादात् । नापि साध-
कप्रमाणाभावः, 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुत्या समानवि-
षयश्रवणानन्तरं मननबोधात्, प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्श-
नात्, एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च,
'मन्तव्य श्रोतव्यमिति' इति स्मरणात् ।

अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मो पक्षः, तथाहि

भावस्वरूपपक्षतायाः सम्भाविति ध्येयम् । उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वादि-
ति । तथा च केवलसिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति भावः । नाप्यभावद्वयमिति । नापि पक्ष-
धर्मिकसाध्यनिश्चयाभावः, पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताधीविरोधिनिश्चयाभावस्य पृथक् पृथक् प्रवेश्य
इत्यर्थः । ननु तदपेक्षया लाघवात् पक्षधर्मिकसाध्यसंशयविरोधिनिश्चयामात्र एक एव निवे-
श्यताम्, साध्यसंशयं प्रति साध्यनिश्चयस्यैव बाधनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न ।
एवंसत्यसम्भवापत्तेः, साध्यसंशयं प्रति साध्यव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकतया
तदभावस्याऽनुमितेः पूर्वमसम्भवादिति दिक् । मूले—व्यर्थत्वादिति । अनुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति जनकताकल्पनाया व्यर्थत्वादित्यर्थः । ननु हृदो वडिमानित्याद्यनुमिति-
वारणायाऽनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पाधकप्रमाणाभावस्य जनकत्वमावश्यकमित्यत आह—
हृदादेः पक्षत्वेऽपीति । हृदादेशं पक्षत्वं तत्रापीत्यर्थः । आद्यस्य कत्वेनेति ।
साध्यहेत्वादिविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति अवश्यकल्पप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । हेत्वसिद्ध्यादेरि-
त्यादिपदाद् भुमवान् वदेरित्यादौ व्यभिचारव्याप्यत्वासिद्ध्यादेः परिग्रहः । नापीति । सा-
धकप्रमाणं—पक्षे साध्यनिश्चयः । समानविषयकते । आत्मविशेष्येकेतरभेदप्रकारकशाब्द-
बोधानन्तरमित्यर्थः । मननबोधात्—आत्मपक्षकेतरभेदसाध्यकानुमितिगोषादित्यर्थः । 'आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यावितव्य' इति श्रुतिः । अत्र तस्य प्रत्ययार्थ इहसा-
धनत्वम्, मुमुक्षोरामदर्शनमिष्टसाधनमित्यर्थः । दर्शनोपायानां श्रोतव्यः—शाब्दबोध-
विषयः कर्तव्यः । प्रात्यक्षिकसिद्ध्याभावमात्रं योजयतेत्युक्तावपि दोषमाह प्रत्यक्षदृष्टेऽपीति ।
प्रत्यक्षतो निश्चितेऽपीत्यर्थः । अनुमानदर्शनात्—अनुमित्यया अनुमितिदर्शनात् । तदनुमा-
नाच्चेति । सिषाधयिषयेति शेषः । ननु एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेणाऽनुमितिरसिद्धेत्यत
आह मन्तव्यश्चेति । आत्मनि आत्मेतरभेदोऽनुमातव्यश्चेत्यर्थः । उपपत्तिभिः—पटुभिर्हेतु-
भि-रित्यर्थः । अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेरिति भावः ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा तु सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इति स्मरणादित्यर्थः । अथेति । सिषाधयिषितं साध्यं धर्मो यस्य, एवम्भूतो धर्मो पक्षः

प्र. मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितिच्छयाऽऽत्मानुमानम्, अत एव (१) 'प्रत्य-

क्षो. मूले-प्रत्यक्षपरिकलितमिति । प्रत्यक्षपरिकलितत्वविशिष्टविषयको योऽनु-
जा इत्यर्थः । तथाच सिषाधयिषा पक्षेत्यर्थः । एतेन सिषाधयिषितसाध्यवत्वस्य पक्षत्वे महा-
नसादौ बाधितसाध्यके चाऽव्याप्तिस्तत्र तादृशसाध्यवत्त्वाभावादिति निरस्तम् । सिषाधयिषायाः
पक्षत्वे मननस्थले पूर्वोक्तव्याप्तिं निरस्यति तथाहीति । तथाचेत्यर्थः । आत्मावगमेऽपि-
आत्मनि इतरभेदानिश्चयेऽपि । मोक्षोपायत्वेन-मोक्षोपायत्वज्ञानेन । एतेनेच्छाकारणं सम्पादि-
तम् । सिद्धिविशेषेति अनुमितिविशेषणम् । आत्मानुमानम्-आत्मनि आत्मेतरभे-

(१) प्रत्यक्षपरिकलितमिति मूलम् । तत्र प्रत्यक्षपदमिन्द्रियपरम्, तस्य ज्ञानतासम्बन्धेन परिपू-
र्यकलभास्वर्थज्ञानेऽन्वयः, कप्रत्ययार्थोऽतीतः, परिकलितमिति द्वितीयायाः विषयत्वमर्थः, तत्र निरू-
पितत्वसम्बन्धेनाऽतीतज्ञानस्याऽन्वयः, तथाच प्रत्यक्षपरिकलितमित्यनेन्द्रियजज्ञ्यातीतज्ञाननिरूपितवि-
षयत्वलाभः, तस्य स्वरूपसम्बन्धेनार्थेऽन्वयः । अर्थमित्यत्र विषयत्वं द्वितीयाथः, तत्र निष्ठत्वसम्बन्धेना-
र्थेऽन्वयः, तादृशबोधस्य विषयितासम्बन्धेन सन्नर्थेच्छायामन्वयः तादृशविषयताया निरूपकता-
सम्बन्धेन बुधभास्वर्थज्ञानेऽन्वयः । तत्रैवाऽनुमानेनेति तृतीयाथजन्मत्वस्याध्यन्वयः, आख्यातार्थ-
श्चाश्रयत्वम्, तस्य स्वरूपसम्बन्धेन तर्करासिकेऽन्वयः, तथाचेन्द्रियजज्ञ्यातीतज्ञाननिरूपितविषयतावदर्थ-
निष्ठविषयतानिरूपकानुमानजन्मबोधविषयकेच्छावन्तस्तर्करासिका इति वाक्यार्थबोधः । नहि करि-
णीत्यादिशक्याच्च चाक्षुषज्ञानं दृशभास्वर्थः, कप्रत्ययार्थोऽतीतत्वं, लौकिकाविषयता च, तस्याः स्वरूपेण
कारिण्यन्वयः, तथाच चाक्षुषनिरूपितलौकिकाविषयतावति कारिणीत्यर्थः । तत्पदार्थः करी, द्वितीयाथो विष-
यत्वम्, तत्र निष्ठत्वसम्बन्धेन कारिण्यन्वयः, तादृशविषयताया निरूपकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽनुमितावन्वयः,
आख्यातार्थ आश्रयत्वम्, तस्यानुमातरि स्वरूपेणाऽन्वयः, तथाच चीत्कारालिङ्गकतादृशकारिनिष्ठविषयता-
निरूपकानुमित्याश्रयत्वाभाववन्तोऽनुमातार इति बोधः ।

वाचस्पतिवचनयोरविरोध इति । न चायं ग्रन्थो न संगच्छते, प्रथमतोपि अविरोध एव सम्भवति,
इन्द्रियजन्यं यत्पर्वतो घटवानिति ज्ञानं तदीयविषयताविशिष्टपर्वतरूपार्थनिष्ठविषयतानिरूपकानुमानजन्यप-
दैतो बाह्यमानित्याकारकबोधः सम्भवतीति तादृशबोधेच्छायास्तर्करासिके सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षपरि-
कलितमित्यादिवाक्येन "इन्द्रियजन्यं यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताज्ञाज्ञानं तदी-
यविषयतावदर्थनिष्ठतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताज्ञानजन्यबोधेच्छावन्तस्त-
र्करासिका इत्यस्य विषयित्वात् प्रथमतो विरोधसम्भवात् । नन्वेवमपि एककाले एकपुरुषस्य वा इन्द्रि-
यजन्यज्ञानसत्त्वे कालान्तरे पुरुषान्तरस्य वा अनुमानजन्यबोधसम्बन्धेन कथं विरोध इत्यत आह प्रत्य-
क्षपरिकलितत्वविशिष्टविषयक इति । तथाचेन्द्रियजज्ञ्यानीयविषयतायाः स्वातन्त्र्येण बोधविषय-
तायामन्वयस्वीकारेण इन्द्रियजन्यतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताज्ञानानिरूपि-
तविषयताविशिष्टा या तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नप्रकारता तच्छाल्यनुमानजन्यबोधेच्छा-
वन्तस्तर्करासिका इत्येव वाक्यार्थबोधः । वै० स्वरूपकज्ञानविशिष्टज्ञानीयत्वसम्बन्धेन । वै० स्वाधिकरणस-
ण्बुचित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन इति न कालान्तरीयपुरुषान्तरीयज्ञानमादायोक्तप्रथासङ्कतिरिति
तदेवाह-तेनेति । प्रत्यक्षविषयत्वोद्देशेक्षणत्वेनेत्यर्थः । उपजातप्रत्यक्षाविषयत्वदृशायामिति । काला-
न्तरीयप्रत्यक्षविषयत्वदृशायामित्यर्थः । वचनगतविरोधस्तु विरुद्धार्थमतिपादकत्वम् ।

ननु अनुमितिच्छाविषयत्वाऽनुमितिविषयत्वाभावायोरविरोधात्कथं जगदीशमते वचनद्वयविरोधसंगतिः,
दर्शनविषयत्वस्य गगनेऽसत्त्वेऽपि दर्शनेच्छाविषयत्वस्य तत्र सत्त्वाद् गगनं दिव्यते इति प्रयोगात्, अत

दानुमानम् । अतएव-अनुमिच्छायाः पक्षत्वादेव, वाचस्पतिवचनयोरविरोध इत्यनेनाऽन्वयः ।

एव मथुरानाथेन “बुभुक्षन्ते जानन्ति सम्प्रत्ययार्थस्याऽविवाञ्छितत्वादि” इत्युक्तमिति चेन्न । जगदीशमते मूल-
धात्वर्थकर्मत्वमेव सन्नन्तकर्मत्वम्, न त्विच्छाविषयत्वरूपम्, एवं च प्रत्यक्षाविषयीभूतार्थेऽनुमितिर्विषयत्व-
स्यैवोक्तवाक्येन बोधनाद् नहि करिणीत्यादिषः कयाच्च प्रत्यक्षाविषयीभूतार्थेऽनुमितिर्विषयत्वभावबोधनाच्च
विरोधासंगतिः । न च तथासति विषं बुभुक्षते इति प्रयोगापत्तिः, विषे भोजनकर्मत्वस्याऽबाधादिति वाच्यम् ।
इच्छाविषयत्वे सति धात्वर्थकर्मत्वस्यैव सन्नन्तकर्मत्वात्, विषे इच्छाविषयत्वबाधादेव उक्तापत्तिवारणः ।
नन्वेवं गगनं दिदृक्षते इति प्रयोगानुपपत्तिः, गगने दर्शनकर्मत्वासत्त्वादिति । वाच्यम् । जगदीशमते तादृ-
शप्रयोगानुपपत्तेरिदृत्वात्, मथुरानाथमते तु इच्छाविषयत्वमेव सन्नन्तकर्मत्वमिति तन्मते प्रत्यक्षाविषयीभू-
तार्थेऽनुमितिर्वाच्छाविषयत्वाऽनुमितिर्विषयत्वाभावयोर्विरोधासम्भवात् बुभुक्षन्ते-जानन्तीत्युक्तम् । न चैतन्मते
गृहं तिष्ठासतीत्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थकर्मत्वेनेच्छाविषयत्वस्य विवाञ्छितत्वात्, उक्तस्थले
गृहाधिकरणकस्थितिर्भवतु इतीच्छाविषयत्वस्यैव सत्त्वात्, स्थितिकर्म गृहं भवत्वातिवैसम्पदादीच्छासत्त्वं तु
तादृशप्रयोगो भवत्येवेति ध्येयम् ।

केचित्तु प्रत्यक्षपरिकलितमनुमानेन बुभुक्षन्ते इत्यादौ सनो धात्वर्थविशेष्यकेच्छावाचित्वात्, बोध-
विशेष्यकेच्छा बुभुक्षापदार्थः, प्रत्यक्षपरिकलितादौ च बोधकर्मत्वमेव द्वितीयाया प्रत्याख्यते नतु इच्छाविषयत्व-
रूपं कर्मत्वम्, गृहस्थित्यादीच्छानादाय गृहं तिष्ठासतीत्यादिप्रयोगापत्त्या इच्छाविषयताया कर्मत्वासम्भवात्
प्रत्यक्षपरिकलितादौ ध्येयतासम्बन्धेन द्वितीयार्थबोधविषयत्वरूपकर्मत्वेऽन्वयः, कर्मतायाश्च बोधे निरूपकता-
सम्बन्धेनाऽन्वयः, प्रत्यक्षपरिकलितत्वाविशिष्टविषयताविशिष्टानुमानजन्यबोधविशेष्यकेच्छावन्तस्तत्करासिका इ-
त्यन्वयबोधः । तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहेबोधमयार्थाया प्रत्यक्षपरिकलितत्वादौर्ध्वपारतन्त्र्येण बोधविषयत्व-
रूपकर्मत्वे समानकालनित्यसम्बन्धेन भानम्, एकज्ञानविषयतारूपकर्मत्वेऽपराज्ञानविषयतायाः पारतन्त्र्येण भाने
समानकालीनत्वस्यैव संसर्गत्वात्, तथाच प्रत्यक्षाविषयतासमानकालीनानुमितिर्विषयतालाभाज वचनविरोधा-
सङ्कातिरिति जगदीशमभिप्रायः, तथाच सम्प्रत्ययार्थविवक्षायामपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

ननु सम्प्रत्ययस्थले स्वयङ्मुख्यार्थकर्मताया द्वितीयार्थकत्वे यदोदनकर्मभोजनमप्राप्तम्, अथ च भोजन-
कर्मताया च तदिष्टं तत्रायमोदो बुभुक्षते इत्यादि, दर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगोचरेच्छास्थले गगनं दि-
दृक्षते इत्यादिप्रयोगस्यानुपपत्तेः तदोदने भोजनकर्मताविरहात्, गगने च दर्शनकर्मताविरहाच्च । एवं यत्रो-
दनकर्मकभोजनं भवतु इतीच्छा तद्भोजनमपि देवादिष्वकर्मकं तत्र विषं बुभुक्षते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गाच्च । एवं
भोजनविषयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् । वस्तुतस्तु धात्वर्थविशेष्यकेच्छा सम्प्रत्ययेन बोध्यते तत्कर्मत्वमेव द्वितीया-
र्थः, तत्कर्मत्वं च धात्वर्थकर्मतया ताद्विषयत्वरूपं, तच्च स्वयं धात्वर्थविषयतानिरूपितकर्मत्वविषयतानिरू-
पितविषयतारूपमिति यावत् । यदोदनकर्मकभोजनमप्राप्तं तत्रोदने बुभुक्षते इति प्रयोगनिर्वाहः, ओदने
भोजनकर्मताविरहेऽपि भोजनविषयतानिरूपितकर्मताविषयतानिरूपितविषयतारूपेच्छाकर्मतायास्तत्त्वानुपायात् ।
गगनं दिदृक्षते इति प्रयोगनिर्वाहश्च गगनादौ दर्शनकर्मताविरहेऽपि दर्शनविषयतानिरूपितकर्मविषयतानिष्ठवि-
षयतानिरूपितविषयतारूपेच्छाकर्मताया गगनेऽबाधात् । एवं विषं बुभुक्षते इति प्रयोगवारणं च विषे भोज-
नकर्मतासत्त्वेऽपि भोजनविषयतानिरूपितकर्मताविषयतानिरूपितविषयतारूपेच्छाकर्मतायास्तत्र बाधात् । एत-
न्मते गृहं तिष्ठासतीतिप्रयोगवारणं सुकरम्, यन्मते इच्छाविषयत्वरूपकर्मत्वं तन्मते गृहकर्मताकस्थितिर्भव-
तु इतीच्छानादाय गृहं तिष्ठासतीति प्रयोगापत्तेरिति चेन्न ।

स्वीयधात्वर्थविषयताविशिष्टकर्मविषयतानिरूपितविषयत्वरूपं कर्मत्वं बोध्यम् । वै० स्वरूपितत्वत्वा-
श्रयानिरूपकानिष्ठत्वोभयसं० । तथाच प्रत्यक्षपरिकलितविषयताविशिष्टबोधनिष्ठविषयताशालिबोधविषयकेच्छा-
वन्तस्तत्करासिका इति बोधः । तत्र च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहेबोधमयार्थाया प्रत्यक्षपरिकलितत्वस्य समा-
नकालीनत्वसम्बन्धेन द्वितीयार्थेच्छाविषयत्वे पारतन्त्र्येण भानेऽपि अनुमानजन्यबोधविषयतासमानकालीन-
त्वं न प्रत्यक्षाविषयताया लभ्यते, अपि तु इच्छाविषयतासमानकालीनत्वमेवेति कथं विरोधासङ्कतिपरिहारस-
म्भवः इत्याभिप्रायेण मथुरानाथतर्कवागीशैः सम्प्रत्ययार्थो न विवाञ्छित इत्युक्तमिति वदन्ति ।

क्षपरिकलितमप्यर्थं अनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः, नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते अनुमातार' इति वाचस्पतिवचनयोरविरोधः, अनुमितसातद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेरिति चेन्न । सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अप्यभावात् योग्यतायाश्चाऽनिरूपणात् ।

ननु तत्रापि पुनरनुमिप्सा ततः परामर्शान्तरं स्मरणात्मकाद्वा परामर्शोऽनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमिप्सा ततोऽनुमितिरिति फलवत्तात्करूपनीयमिमानजग्यो बोधस्तद्विच्छावन्त इत्यर्थः । तेनोपजातप्रत्यक्षविषयत्वदशायामेषाऽनुमितिषिषयत्वलाभाच्च वचनयोर्विरोधस्याऽसङ्गतिरिति व्येयम् ।

तत्रापि—अनुमितसानाशस्थलेऽपि । पुनरोति । उत्पन्नपरामर्शान्तरमित्यर्थः । ननु पुनरनुमित्यर्थं अनुमितीष्टसाधनताज्ञानस्य पूर्वमपेक्षणात्तैव प्राक्तनपरामर्शनाशात्कुतस्तत्रानुमितिः स्यादत आह—ततः परामर्शान्तरमिति । ततोऽनुमितिरित्यप्रेऽन्वयः । इष्टसाधनताज्ञानपरामर्शयोः पृथक्कल्पने गौरवादाह स्मरणात्मकेति । विशिष्टानुभवं प्रत्येव विशेषणज्ञानस्य साक्षाद्वेतु स्या तादृशविशिष्टपरामर्शार्थं विशेषणज्ञानकल्पने गौरवमपि नास्तीत्यावेदयितुं स्मरणात्मकाद्वेत्युक्तम् । तच्चोक्तपरामर्शान्तरमनुमितसादशायामनुमितिप्रसङ्गः सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् । सिषाधयिषारूपायाः पक्षतायाः प्रागसत्त्वान्, इच्छासामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः ।

अविरोधमुपपादयति अनुमितसातद्विरहाभ्यामिति । ताद्विरहः—सिषाधयिषाविरहः । तदुपपत्तेः—वचनयोरुपपत्तेः । अनुमितसादशायां 'प्रत्यक्षपरिकलितमि'त्युक्तम्, अनुमितसाविरहदशायां 'नहि करिणी'त्युक्तम् । सिषाधयिषाया इति । सिषाधयिषाया अपि क्वचिदभावादित्यर्थः । यत्रादौ सिषाधयिषा ततो व्याप्तिस्मरणं लिङ्गसन्निकर्षश्च ततो लिङ्गज्ञानं ततः परामर्शः ततोऽनुमितिस्तत्रेत्यर्थः । योग्यतायाः—सिषाधयिषायोग्यतायाः, अनिरूपणात्—निरूपयितुमशक्यत्वात् । व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमितसानाशस्थले अनुमितिमुपपाद्य सिषाधयिषाविरहेपीत्यादिप्रन्थमवतारयति नन्विति । अनुमितसानाशस्थलेऽपि परामर्शपूर्वमित्यादौ योज्यम् । अनुमितसा—अनुमितसान्तरमित्यर्थः । पूर्व—अनुमितसायाः पूर्व परामर्शान्तरमिति यावत्, तेनैव—इष्टसाधनताज्ञानेनैव । इच्छाजननसमकालमित्यर्थः हायम् । यद्यप्यत्र परामर्शान्तरं फलेच्छा तत इष्टसाधनताज्ञानं ततोऽनुमितेति फलेच्छाया एव परामर्शनाशकत्वात्तेनैवेत्यसङ्गतम्, तथापि तेनैवेत्यत्र तृतीयार्थः प्रयुक्तत्वम्, तच्च अध्याहार्य इच्छाजननेऽन्वितम्, तथाच परामर्शान्तररोपेक्षेष्टसाधनताज्ञानप्रयोज्येच्छाजननाधिकरणकाले परामर्शस्य विनाशादित्यर्थः । तच्चेष्टसाधनताज्ञानात् प्राक् पूर्व वा फलेच्छया निर्वहतीति बोध्यम् । वस्तुतस्तु इष्टसाधनताज्ञानस्येत्यत्र इष्टसाधनताज्ञानपदमिच्छाजनकज्ञानपरम्, तथाच फलेच्छा-

कल्पनीयमिति । न चैतावतापि प्रत्यक्षादिभिन्नं वह्निज्ञानं जायतां वदन्-
नुमितिर्जायतामित्यादिरूपाणामनुत्साव्यक्तानामनुगत रूपविरहात्कारणत्वा-
सम्भव इति वाच्यम् । यद्यनुमित्सासत्त्वे एव यत्पक्षकयत्साध्यकानुमिति-
स्तत्तदनुमित्साविरहकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव तत्पक्षकतत्साध्यकानुमि-
तौ अनुमित्साया हेतुत्वसम्भवादिति भावः ।

यत्तु यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितिनिवर्त्यानुमित्सात्वेनैव तत्पक्षकत-
त्साध्यकानुमितौ हेतुत्वमिति । तत्र । तादृशानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
कतानिरूपितप्रतिबन्धत्वस्योक्तौ अशाब्दज्ञानं जायतामित्याकाराया अनु-
मित्साया असंग्रहापत्तेः, तस्यामशाब्दज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्, प्रकृतप-
क्षसाध्यकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धकतामात्रस्योक्तौ च समूहालम्बनतादृशप्र-
तिबन्धतामादाय घटाद्यनुमित्सायामतिव्याप्यपत्तिरिति ध्येयम् ।

जनकं फलज्ञानमेव तत्पदेन विवक्षितम्, तथाच फलज्ञानेन फलेच्छाकाले परामर्शविनाशादि-
त्यर्थ इति ध्येयम् ।

यद्यदनुमित्सासत्त्वे इति । ननु यद्यनुमित्सासत्त्वे यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितिस्त-
त्तदनुमित्साकूटत्वाश्रयत्वेनैव हेतुत्वमस्तु किं नवद्वयोपादानेन, कूटत्वाश्रयत्वं च स्वरूपसम्ब-
न्धेन बोध्यमिति चेन्न । यत्र साध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यबोध पक्षः पक्षे
साध्यानुमितिः तस्याप्यामितिष्वेष्टसाधनमिति ज्ञानं, ततः पक्षे साध्यानुमितिस्तस्याप्यानुमि-
तिश्च जायतामितिच्छा, ततः पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यबोधेत्यनुमितिः, तत्र तदनन्तरं
पुनः साध्यानुमितिप्रसङ्गधारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तत्तदिच्छायां विशेषणं देयम्, एवं
च विशिष्टस्य शुद्धादनतिरिक्ततया उक्तेच्छाया अपि उर्यतिक्षणवच्छेदेन स्वविषयसिद्ध्यनुप-
हिततया स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशिष्टतदिच्छाकूटत्वाश्रयशुद्धेच्छायाः प्रथमानुमित्युत्पत्ति-
क्षणेऽपि सत्त्वादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, नवद्वयोपादाने तु स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशिष्टत-
दिच्छाविरहस्यैव प्रथमानुमितिक्षणे सत्त्वात्तद्भावविरहापत्तिरिति ध्येयम् ।

यार्वन्ति । तादृशेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यताशालित्यर्थः । अशाब्दज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्-अनुमितित्वावच्छिन्न-
त्वविरहादिति यावत् । समूहालम्बनतादृशप्रतिबन्धतामादायेति । उदासीनघटादि-
विषयकसमूहालम्बनानुमितिनिष्ठघटानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतामादा-
येत्यर्थः । अथात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
ताशास्यनुमितित्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिवेशनेनैवाऽशाब्दज्ञानेच्छानिरूपितप्रतिबन्धकतायां ता-
दृशानुमितित्वव्यापकत्वसत्त्वेन तत्प्रतिबन्धतामादाय तादृशेच्छासङ्ग्रहः, घटानुमित्साप्रतिब-
न्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकत्वविरहात् घटानुमित्सायां नातिव्याप्तिरिति चेन्न । तदनु-
मितिर्जायतामितिच्छायामव्याप्तेः तादृशानुमित्सां प्रति तथ्याक्तिर्वैनैव प्रतिबन्धकतया प्रतिब-
न्धकतायां तादृशानुमितित्वव्यापकत्वविरहात् ।

अथ तादृशानुमितित्वव्याप्यत्वं प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम्, तच्च पक्षतावच्छेदका-

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशून्यानुमितिश्रुतिप्रतिबन्धकताभि-
न्नप्रतिबन्धकत्वम्, तथाच तादृशप्रतिबन्धकतानिवेशेनैव तद्व्यक्तिविषयकेच्छासङ्ग्रह इति । न
च पर्वतेऽनुमितिर्जायतामितिच्छाया, बह्व्यनुमितिर्जायतामितिच्छाया चाऽव्याप्तिः, तत्प्रतिब-
न्धकतायाः तादृशविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशून्यपर्वतो घटवान् भू-
तलं वह्निमद् इत्याद्यनुमितिश्रुतितया तद्विज्ञत्वविरहादिति वाच्यम् । तादृशानुमितिश्रुतिप्रति-
बन्धकतायां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वानव-
च्छिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वा-
नवच्छिन्नत्वनिवेशात् बह्व्यनुमितिर्जायतामितिच्छाया बहिःप्रकारकानुमितिमात्रस्यैव विरोधि-
तया बहिःत्वावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रानुमितित्वेन प्रतिबन्धकताया वाच्यतया पर्वतत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितबहिःत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि तादृशप्रकारतात्वेनाऽवच्छेदकतया तदनव-
च्छिन्नत्वविरहात् । पर्वते अनुमितिर्जायतामितिच्छाया पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रानुमिति-
मात्रस्यैव विरोधितया पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रानुमितित्वेन प्रतिबन्धकताया वाच्यतया
बहिःत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया अपि तादृशविशेष्यतात्वेन प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतया तादृशप्रतिबन्धकतायास्तदनवच्छिन्नत्वविरहात् । न चाऽशास्त्रज्ञानं
जायतामितिच्छायामव्याप्तिः, एतत्प्रतिबन्धकतायां तादृशप्रकारताशून्यानुमितिश्रुतितया
तदन्यत्वविरहादिति वाच्यम् । तादृशानुमितिश्रुतिप्रतिबन्धकतायां यत्किञ्चिद्विषयकत्वाव-
च्छिन्नत्वनिवेशात् तादृशप्रतिबन्धकतायां यत्किञ्चिद्विषयकत्वावच्छिन्नत्वविरहेण तदन्यत्वस-
त्वात् । न च तथापि घटानुमितिरूपव्याक्तर्जायतामितिच्छायाभातिव्याप्तिः तत्प्रतिबन्धकतायां
विषयत्वावच्छिन्नत्वविरहेण तद्विज्ञत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । भिन्नप्रतिबन्धकतायां साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रानुमितिश्रुतिधर्मा-
वच्छिन्नत्वनिवेशात् तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशधर्मावच्छिन्नत्वविरहेणातिव्याप्तिविरहा-
दिति चेन्न ।

यत्र बहिर्विषयकानुमितिर्घटविषयकानुमितिर्जायतामितिच्छा केवलसिद्धात्मकबहिर्व्या-
प्यवत्पारामर्शः तत्र तादृशप्रतिबन्धकताभिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छिन्न-
सत्त्वाद् बह्व्यनुमित्यापत्तेः । न च तादृशपरामर्शसत्त्वे तादृशेच्छादशायामनुमितेरलीकतया न
दोष इति वाच्यम् । यत्र केवलवाटिव्याप्यवत्पारामर्शानन्तरं तादृशोभयविषयकानुमितिच्छा
वद्व्याप्यधूमवान् घटव्याप्ययत्किञ्चिद्विद्वांवेति समूहालम्बनपरामर्शादुभयविषयकानुमितिस्तत्र
समूहालम्बनपरामर्शक्षणेऽनुमित्यापत्तिः । न च तत्रापि यत्र धूमपरामर्शोत्तरं धूमालोकोभय-
लिङ्गकानुमितिर्जायतामितिच्छा तत्रोभयलिङ्गकपरामर्शोत्पत्त्याऽनुमितिः तत्र तदुभयलिङ्गक-
परामर्शोत्पादक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तिः, अप्रिमानुमित्यनुरोधेन तादृच्छाव्यकरेण्युत्तेज-
कत्वादिति वाच्यम् । तथासति समूहालम्बनपरामर्शविशिष्टतादिच्छाव्यक्तिरेवैवोत्तेजककोटौ
प्रवेशादिति ।

वस्तुतस्तु यत्र वह्निमान् बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वत इति द्रव्यत्वव्याप्यत्वावेति समूहालम्बन-
परामर्शः तत्रानुमितिर्जायतामितिच्छादशायां द्रव्यत्वानुमितिर्भवति बह्व्यनुमितिर्न जायते

सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानान्,
स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेनाऽनपोक्षतानुमानदर्शनाच्चेति ।

इति मूलपक्षतापूर्वपक्षः ।

त्यत आह सिषाधयिषेति ।

न चानुमितिजनिकेच्छैव पक्षता, सा च कचित्स्वनिष्ठैव सर्वत्रेश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम् । तस्याः निर्व्यत्येन सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसंगात् । न

मिश्रमतमाशङ्क्य निषेधति नचेति । वाच्यमित्यन्वयः । अनुमितिजनिकेति । तत्पुरुषीयतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ तादृशानुमितिजनिकेच्छैव पक्षतेत्यर्थः । विषयितया धात्वर्थान्वयिन एव सनः समानकर्तृकतस्य तन्त्रत्वादिति तत्र बह्वनुमित्यापत्तिः अतस्तत्तद्व्यक्तिरनेवेच्छायाः प्रवेश आवश्यक इति संक्षेपः । मूले-
स्वकारणाधीनेति । स्वं—तृतीयलिङ्गपरामर्शः, तस्य कारणं व्याप्तिज्ञानादिः तदधीनेत्यर्थः । तृतीयलिङ्गपरामर्शेन—तृतीयक्षणेऽपन्नलिङ्गपरामर्शेन । अनपोक्षतेति । अनुभूतेन शत्रु-
संपदादेरेत्यर्थः । मद्यिशत्रुः संपन्नः हास्तेषोऽकृत्स्नात्मत्वादित्यनुमानदर्शनादित्यर्थः । एवं च व्यतिरेकव्यभिचारेण न सिषाधयिषायाः अनुमितौ कारणत्वसंभव इति ।

मिश्रमतमिति । तच्च विषयनिष्ठप्रत्यासर्त्यैव अनुमित्याया हेतुत्वमिति । तत्पुरुषी-
येति । ननु अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति अनुमितिजनिकेच्छात्वेनैव हेतुत्वमस्तु किं तत्पुरुषी-
यत्वतत्पक्षकत्वादिनवेक्षेन । न च घटानुमित्सादृशायां बह्वनुमन्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्पुरु-
षीयत्वाद्युपादानेऽपि ईद्वरेच्छामादाय तत्रापत्तितादवस्थात् इति चेत् । तत्पुरुषीयतत्पक्षक-
तत्साध्यकानुमितौ तादृशानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षगृहीतत्वनिष्ठेच्छात्वेन हेतुत्वोक्तौ मन्मते
जापसिद्ध्युदावसंभवात् । एवं च तत्पुरुषीयत्वानुक्तौ यदा मैत्रस्य बह्वनुमितिजायतामितीच्छा
सिद्धयात्मकपरामर्शश्च, चैत्रस्य च केवलसिद्धयश्मकपरामर्शः तत्र चैत्रस्यानुमित्यापत्तिः,
एवं तत्पक्षकत्वानुपादाने पर्वते बह्वनुमितीच्छा पर्वते महानसे च सिद्ध्यात्मकपरामर्शः
तत्र महानसे बह्वनुमित्यापत्तिः, एवं तत्साध्यकत्वानुक्तौ यत्र पर्वते बह्वनुमितिर्जायतामि-
तीच्छा वक्षेः सिद्धयात्मकपरामर्शः द्रव्यत्वस्य सिद्धयात्मकपरामर्शश्च तत्र द्रव्यत्वानुमित्या-
पत्तिः, तथाचेच्छानिष्ठविषयितासंबन्धेन तत्पुरुषीयतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ तादृशानुमिति-
जनिकेच्छा तादात्म्येन कारणम् । यदा कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्तादात्म्यम्, तदा कारणतावच्छे-
दकसंबन्धो विषयतैवेति ध्येयम् । यत्तु कार्यतावच्छेदकः कारणतावच्छेदकश्च संबन्धो
विषयतैवेति, तन्मते अनुमितिर्जायतामितीच्छाया असम्भारतेरिति । वीक्षितौ इच्छैव-
समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणेच्छामात्रमेव । स्वनिष्ठैव—अनुमानादौ । ईद्वरानि-
ष्ठेवेति । ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुशासनसंबन्धे, अनुमित्याश्रयत्ववच्छेदक-
त्वयोर्वैयधिकरण्यादत आह विषयितया धात्वर्थान्वयिन एवेति । ननु जनकतया धा-

च तस्यास्तदानीं न तज्जनकत्वम्, तद्धि न योग्यता, अनपायात्, न च तदुपधानम्, अनुमितेः पूर्वं तदभावात्, न च तत्सामग्रीसमवधानम्, कारणभात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसंगात् शेषवैयर्थ्यात्, तदानीं सामग्रीविर-

भावः। सुलभेति । तथाच घनगजिताद्यनुमितौ न व्यभिचार इति भावः । तस्याः- ईश्वरेच्छायाः, तदानीं—सिद्धिदशायाम्, न तज्जनकत्वम्—तादृशानुमितिजनकत्वम्, तद्धि—तादृशानुमितिजनकत्वं हि, अनपायात्—स्वरूपतः सत्त्वात् । न च तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयतादृशानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तित्वविशिष्टेच्छात्वेन हेतुत्वात्तदानीं स्वरूपयोग्यत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । कार्याव्यवहितपूर्वत्वादिना हेतुत्वस्याग्रे सार्वभौमनिरुक्तौ निरस्य । ३३ त्वादिति भावः । तदुपधानम्—तादृशानुमितिविशिष्टत्वम् । तदभावादिति तथाचाऽस्त्यामपि सिद्धौ अनुमितिर्न स्यात्, प्रत्युत एकानुमित्यनन्तरमेवाऽनुमित्यनन्तरं स्यादिति भावः ।

तत्सामग्रीति । तत्पुरुषीयतत्पक्षकतत्साध्यकानुमिति सामग्रीविशिष्टत्वमेव तादृशानुमितिजनकत्वमित्यर्थः । प्रसङ्गादिति । तथाच परामर्शादिकं हेतुर्न स्यात् अवच्छेदकत्वादिति भावः । इष्टापत्तौ बाधकमाह शेषेति । तादृशानुमितिसामग्रीविशिष्टत्वेनैव हेतुत्वसंभवाद्विच्छाभागस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः । न चाऽत्र सामग्रीपदेनेच्छेतरकारणस्तोम एव धर्तव्यस्तथाच सिद्धिकालीनपरामर्शस्यापि तादृशस्तोमविशिष्टत्वात्ततोऽनुमितिवारणार्थमेवेच्छाभागः प्रवेशनीय इति वाच्यम् । सिद्धिदशायामिच्छान्यस्याऽनुमितिकारणस्तोमस्याऽसत्त्वात्, अन्यथा तादृशस्तोमविशिष्टाया भगवद्विच्छायाः तदानीमपि सत्त्वाद्विच्छानिवेशेऽपि अनुमितेर्दुर्वारतापत्तेः, घनग-

त्वर्थान्वयिन इत्यर्थः । तन्त्रत्वात्—प्रयोजकावात् । दीधितौ—पक्षताप्रसङ्गात्, तथाच सिद्धयनन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । योग्यता—स्वरूपयोग्यता । स्वरूपतः सत्त्वादिति । कारणतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यतायाः सर्वदैव सत्त्वादित्यर्थः । तादृशानुमितिविशिष्टत्वमिति । वै० एकक्षणावच्छिन्नैकारमवृत्तित्वसंवन्धेन । स्वाव्यवहितपूर्वत्वसंवन्धेन अनुमितिर्विशिष्टयोर्त्वा पूर्वानुपपत्तिवारणसंभवात् प्रत्युतेत्युक्तम् । स्वापहितपूर्वत्वादिना हेतुत्वस्याऽग्रे सार्वभौमनिरुक्तौ निराकृतत्वमिति यदि विभाव्यते, तदा अनुमित्युपलक्षितेच्छात्वेन कारणत्वोक्त्या पूर्वानुपपत्तिवारणसंभवे प्रत्युतेति । एकानुमित्यनन्तरमिति । तदैव फलविशिष्टेच्छा संवलनादिति भावः । ननु अनुमितिजनकतावच्छेदका यावन्तो घर्माः प्रत्येकं तद्वच्छिन्नकूटविशिष्टत्वरूपतत्सामग्रीसमवधानमेवेच्छाविशेषणं देयम्, तच्च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे एव इति नातिप्रसङ्ग इत्यत आह दीधितौ—तत्सामग्रीसमवधानमिति । कारणभात्रस्येति । तथाच परामर्शाद्यसत्त्वदशायामीदृशपक्षताविरहादेवाऽनुमितिवारणसंभवात् परामर्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति बाधः । सामग्रीविशिष्टत्वेनैवेति । ननु सामग्री-

उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभा-
वो यत्रास्ति स पक्षः । तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं सा-
हप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च ।

इति दीधितौपक्षतापूर्वपक्षः ।

जिज्ञासुनुरोधेन तादृशेच्छायाः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या हेतुत्वासंभ-
वादेति भावः । ननु इच्छाभागो न देयः तादृशानुमितिसामग्रीविशिष्टत्वेनै-
व हेतुत्वं वाच्यम्, तथैवाऽनुमित्तायाः सर्वत्र हेतुत्वसंभवादित्यत आह
तदानीमिति । सिद्धिदशायां यत्कारणाभावप्रयुक्तः सामग्रीविरहस्तत्कारण-
स्येत्यर्थः । वक्तव्यत्वापातादिति । तथाचाऽवश्यकत्वात्सैव पक्षता युक्ते-
ति भावः ।

इति पक्षतापूर्वपक्षः ।

विशिष्टेच्छात्वेनेत्यर्थः । ननु अनुमितिसामग्रीत्वेनैव हेतुत्वसंभवे वैशिष्ट्यस्यापि वैयर्थ्यं
कथञ्चोक्तमिति चेन्न । तथासति अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्, सामग्रीपदेन एककारणविशिष्टा-
परकारणस्यैव बोधनेन तत्कारणविशिष्टापरकारणस्य सामग्रीत्वेन हेतुत्वम् उत अपरकारण-
विशिष्टतत्कारणस्येति विनिगमनाविरहात्, सामग्रीविशिष्टत्वेन हेतुतोक्तौ तु सर्वेषां कारणाना-
मेकत्र द्वयमिति न्यायेन विशेषणत्वाच्च विनिगमनाविरहावकाश इति । वस्तुतस्तु इच्छा-
भागवैयर्थ्यकथनेन सकलानुपयुक्तभागवैयर्थ्यस्योक्तत्वादिति ध्येयम् ।

गंगायां पक्षतापूर्वपक्षव्याख्या ।

सिषाधयिषाविरहसहकृतेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः । “साधकप्र-
माणं” साध्यनिश्चयः । तथाच सिषाधयिषाविरहसहकृतं यत्साधकप्रमाणं तस्याऽभावा यत्रास्ती-
त्यर्थः । साध्यनिश्चये सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वविशेषणस्य फलं दीधितिद्वन्द्वयति(१) ।
सिषाधयिषाविरहस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, तेन कालिकादिषम्भ-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसिषाधयिषाविरहस्य सर्वदैवात्मनि सत्त्वेऽपि न सिषाधयिषासिद्ध्यु-
भयसत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तिः । सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमेकक्षणावच्छिन्नैकार्थमनुतिवसम्बन्धेन,
फलन्तु वक्ष्यति । साध्यनिश्चयाभावश्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः ।
यत्र—आत्मनि, सः—आत्मा । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेनऽऽत्मनि
सत्त्वेऽपि पक्षे तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासम्बन्धेन साध्यनिश्चयस्यैव
पर्वते सत्त्वात्, तथाचोद्देश्यतासम्बन्धेनाऽनुमितिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन सिद्धिः प्रतिब-
न्धिका, विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसिद्ध्यभावः कारणमिति फलितम् । विशिष्टा-

(१) यत्राऽनुमितस्तन्तरं सिद्ध्यात्मकः परामर्शः ततोऽनुमितिः तत्र पक्षतासम्पत्तये इत्यादिनेति भावः ।
घनगर्जितादौ पक्षतासम्पत्तये विशेष्यदत्तामिति ध्येयम् ।

धकप्रमाणं यन्नास्ति स न पक्षः । यत्र साधकप्रमाणे सति
असति वा सिषाधयिषा, यत्र बोभयाभावस्तत्र विशिष्टा-
भावात्पक्षत्वम् । यद्यापि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य
भेदकत्वम्, तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

दी सिषाधयिषेति । यत्रानुमित्तानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवस्त्वविशिष्टपक्ष-
स्मरणम्, अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्ता, अनुमित्ता
पूर्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणाद्वा अनुमित्ताकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितारसा-
ध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरं चानुमितिस्तत्र पक्षतासंपत्तये सहकृ-
तान्तं साधकमानविशेषणम् ।

ननु क्रमोत्पन्नानां सिद्धीच्छापरामर्शानां युगपदसत्त्वात्सहकृतास्तदलं-
व्यर्थमत आह यत्रेति । पक्षस्मरणमिति । तदनन्तरं चानुमितिरेत्यग्रेऽन्वयः । वि-
शिष्टानुभवं प्रत्येव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्तदपेक्ष्य गौरवं नास्तीत्याशयेन
स्मरणपर्यन्तानुधावनम् । अत्रानुमित्तार्थमनुमितीष्टसाधनताज्ञानान्तरं
कल्प्यमतो लाघवादाह अनुमितीत्यादि । तादृशस्मरणादेति । साध्यतद्व्याप्यवि-
शिष्टपक्षस्मरणादित्यर्थः । अनुमित्तेति । तदनन्तरं चानुमिनिरित्यग्रेणान्वयः ।
स्मृत्यात्मकसिद्धौ सहकृतान्तविशेषणस्य प्रयोजनमुक्त्वाऽनुभवात्मकसि-
द्धौ तदाह पूर्वकालेत्यादिना । ज्ञानेच्छयोरयौगपद्याऽनुमित्ताजन्मक्षणे विशे-
भावस्याऽनुमितिजनकत्वे अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति तेनेति । अस्यऽनुमितिजनकत्वेने-
त्यर्थः । व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयं दर्शयति यत्रेति । साधकप्रमाणे—साध्यनिश्चये,
तथाच यत्र सिद्धिः सिषाधयिषा च तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, यत्र सिद्धिर्ना-
स्ति सिषाधयिषा चाऽस्ति तत्रोभयाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, यत्र न सिद्धिर्नापि सिषाधयि-
षा तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इति भावः । पक्षत्वस्य—पक्षपदवाच्यत्वस्य,
भेदजनकत्वं—भेदसाधकत्वम् । तदितराऽप्रसिद्धेरिति भावः । प्रवृत्तिनिमित्तं—व्य-
वहारनिमित्तमित्यर्थः । केचित्तु पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्य अनुमितौ कारणमित्यर्थ इत्याहुः ।
तथाचाऽनुमितौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः कारणम्, स एव पक्षतेति संक्षेपः ।

सिद्ध्युत्तरक्षणे सिषाधयिषाधीनानुमितेरुपपादनाय सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम्, तच्च
तदेवोपपद्यते यदि सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽवस्थानं
सम्भवेत्, तच्चाऽसम्भवि, विभुसमवेतयोग्यावशेषगुणानां द्विक्षणस्थापितया त्रयाणां युगप-
दनवस्थानात्, यत्राऽपेक्षावुज्ज्वलकस्य परामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथममुत्पादस्तत्रैव
तृतीयक्षणे त्रयाणामवस्थानमिति तु न सम्भवदुक्तिकम्, अपेक्षाबुद्धेः त्रिक्षणावस्थायित्वं
स्वीकुर्वान्स्तदव्यवहितोत्तरक्षणे विशेषगुणोत्पत्त्यनभ्युपगमादित्याशङ्कते नन्विति ।

४) सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारिका अनुमितिर्वि-

षणश्मरणस्यासम्भवादुत्तरक्षणे तत्स्मरणे तु परामर्शदशायामनुमित्साना-
शात्तत्र पक्षतैव नोपेयते इत्यत उक्तम्-पूर्वकालोत्पन्नति । अनुमित्सापू-
र्वकालोत्पन्नेत्यर्थः । अनुमित्सायाः पूर्वं पक्षसन्निकर्षेऽनुमित्सामवधूय व
हृद्यादिसाध्यकतद्व्याप्यवत्त्वेन पर्वतादेः प्रत्यक्षमेव स्याद् बहिरर्थलौकिक-
प्रत्यक्षसामान्याः सर्वतो यत्नवत्त्वादनुमित्सानन्तरं सन्निकर्षे च परामर्श-
दशायां नानुमित्सायाः सत्त्वमत उक्तम्-अनुमित्साकालेति । इदमुपलक्षणम्-
यन्नानुमितीष्टसाधनताविषयकस्य साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षान-
न्तरमनुमित्सा तत्रापि पक्षतासम्पत्त्यर्थं सहकृतान्तं बोध्यम् । न चानुमि-
त्सादशायामपि वृथाद्यवच्छेदेन तदभावात्स्यादन्तनि सत्त्वात्पक्षताभंगप्रसं-
गः । देशानवच्छिन्नविशेषणतयैव सामानाधिकरण्यात्स्यादनुमित्सावि-
रहवैशिष्ट्यस्योक्तत्वादिति भावः ।

ननु सिद्धिगोचरेच्छामात्रस्य सिषाधयिषात्वे द्रव्यत्वेन द्रव्यज्ञानं
जायतामितिच्छायामपि सिद्ध्यात्मकपरामर्शाद्वह्वनुमितिः स्यादत आह
सिषाधयिषेति । तस्याधेति । प्रकृतसाध्यविधेयतानिरूपितप्रकृतपक्षविषयताक-
त्वप्रकारिकेत्यर्थः, तेन बहिर्विशिष्टहृद्याद्यप्रसिद्धावापि हृदो बहिर्मानि-
त्याद्यनुमितौ न पक्षनाहानि, न वा पाषाणमयत्वेन पर्वते तेजस्त्वेन वह्न्य-
नुमितर्जायतामितिच्छायामपि सिद्धिदशायां पर्वतो बहिर्मानित्यनुमितिः,
तदिच्छायाः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितबहिर्त्वावच्छिन्नविधेय-
ताद्यवनगाहित्वादिति भावः । बहिर्मत्त्वेन पर्वतस्य प्रत्यक्षं जायतामितिच्छा-
वारणार्थमाह अनुमितिर्विषयिणीति ।

प्रकृतेति । तथाच प्रकृतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
धेयतानिरूपितप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वप्रकारिकानुमितिविशेष्यिकेति यावत् ।
अत्र (विधेयतात्वेनाऽनिवेशे) प्रकृतसाध्यनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोक्तौ सिद्धिस्तत्वे बहिर्मत्त्व-
वर्ते घटानुमितिर्जायतामितिच्छासत्त्वे बहिर्साध्यकानुमित्यापत्तेः । तेन-—निरूप्यनिरूपकभावा-
पक्षपक्षसाध्यविषयतानिवेशनेन । नचैवं बहिर्प्रकारकपर्वतविशेष्यकानुमितिर्जायतामितिच्छा-
याः पृथगुत्तेजकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षाधारणधर्मतावच्छेदकावृत्तिप्रकारताया एव
विधेयतारूपत्वेन व्यवस्थप्यायाः तादृशविधेयतात्वेनैव उत्तेजककोटिप्रवेशादिति । बहिर्वि-
शिष्टमहानसविषयकानुमितिर्जायतामितिच्छावलात् सिद्धिस्तत्वे पर्वतो बहिर्मानित्यनुत्पादात्त-
त्पक्षेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नैत्यर्थः । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोः क्रमेण
व्यावृत्ती आह नवेति । इदमुपलक्षणम्-पर्वतत्वेन हृद्यादिगोचरतादृशेच्छायाः अनुत्तेजकत्वा-
पत्तिश्चेति । एवं कालिकसम्बन्धेन बहिर्विशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामितिच्छासत्त्वेऽपि
सिद्धिकाले न संयोगेन वह्न्यनुमितिरिति द्रष्टव्यम् । यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वं नवेत्याऽपि

षयिणीच्छा । यत्किञ्चिद्भूतं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अ-

यत्किञ्चिदित्यादि । द्रव्यत्वेन द्रव्यगोचरज्ञानं जायतामिच्छायामपि बह्वैः सिद्ध्यतामकपरामर्शादनुमित्यनुत्पादादित्यर्थः । एतेन ज्ञानं जायतामितीच्छोत्तरं सिद्ध्युत्पादे वक्ष्यमाणस्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशेषणादेव तदिच्छावारणम्, सिद्ध्युत्तरं च तादृशेच्छा न भवत्येव ज्ञानमात्रस्यैव ज्ञानत्वप्रकारकेच्छाविरोधित्वादिति प्रत्युक्तम् ।

यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चिद्वाच्यत्वप्रकारकेच्छानुधावनमुदाधत्तौ । यत्किञ्चिद्भूतमिति । अस्या अनगतसकलविषयकत्वेनाऽनुमितिविषयकत्वं बोध्यम् । द्रव्यत्वेन द्रव्यगोचरं ज्ञानं जायतामितीति । द्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकद्रव्यनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानं जायतामित्यर्थः । ननु द्रव्यविषयकं ज्ञानं जायतामित्याकारकद्रव्यत्वप्रकारकद्रव्यविशेष्यताशालिज्ञानेच्छामादायैव तदापत्तिसम्भवाद् द्रव्यत्वेन द्रव्यविषयकज्ञानविषयिणीच्छापर्यन्तानुधावनं सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न । तदिच्छाकारणाभूतस्य द्रव्यविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य द्रव्यांशे द्रव्यत्वप्रकारकतया विरोधित्वेन तादृशेच्छोत्पत्त्यसम्भवात् । न च समवायेन द्रव्यत्वप्रकारताशालिज्ञानं जायतामितिच्छामादायैवापत्तिसम्भवः, तत्र कारणीभूतस्य समवायेन द्रव्यत्वप्रकारताशालिज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानस्य निष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वप्रकारताकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठविशेष्यताकतया विरोधित्वासम्भवेन तादृशेच्छोत्पत्तिसम्भवात्, समवायेन द्रव्यत्वप्रकारताशालिज्ञानं जायतामितीच्छां प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वप्रकारताशालिज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति वाच्यम् । समवायेन द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञाने प्रकारत्वांशे निष्ठत्वसम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वस्य ज्ञानाद् द्रव्यत्वत्वस्य च द्रव्येतराङ्गित्वे सति निखिलद्रव्यवृत्तिरूपतया तदुपलब्धद्रव्यांशे द्रव्यत्वस्य समवायेन भानात्तादृशेष्टसाधनताज्ञानस्यापि समवायेन द्रव्यत्वप्रकारकतया विरोधित्वेन तादृशेच्छोत्पत्त्यसम्भवात्, द्रव्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकद्रव्यनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानं जायतामितीच्छापर्यन्तानुधावनम् । केचित्तु द्रव्यत्वेन ज्ञानं जायतामित्युक्तौ द्रव्यवलिङ्गकानुमित्साधननिबन्धनाऽन्यलिङ्गकानुमित्साधननिबन्धकत्वाधीनवद्वयनुमित्यनुत्पादिनिर्वाहशंका स्यादतो द्रव्यपदमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

एतेन-यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामिति प्रत्येन द्रव्यत्वेन द्रव्यज्ञानं जायतामितिच्छाबोधनेन । तदिच्छावारणमिति । ननु ज्ञानं जायतामितीच्छत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानस्य कारणतया तज्ज्ञानस्यावश्यं पूर्वापेक्षणीयत्वेन विषयतासम्बन्धेनेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति तादृशेन विषयस्य प्रतिबन्धकत्वेन ज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानमेव तादृशेच्छाप्रतिबन्धकमिति तादृशेच्छाया असम्भवात्कथं स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशेषणोत्थापनं कृतमिति चेन्न । ज्ञानं जायतामितीच्छां प्रति इष्टसाधनत्वाप्रकारकज्ञानत्वेन विरोधित्वं वाच्यम्, कारणीभूतज्ञानान्यज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा ज्ञानं जायतामितीच्छा कुत्रापि नोत्पद्येत, तथा चेष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाप्रतिबन्धकत्वविरहेण तादृशेच्छासम्भवाद्, अतः स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेत्यायुक्तम् इति केचित् ।

नुमित्यनुत्पादात्, अनुमितित्वाऽप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं पर्वते व-
द्दिज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादाच्च ।

ननु अनुमितिविषयत्वेन अनुमित्साध्यक्तीनां प्रवेशे गौरवादननुमितित्व-
प्रकारिकेच्छैव प्रवेद्यतामत्र आह अनुमितित्वेति । सिद्ध्यत्मात्मकपरामर्शोत्तरं
पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छेव नोत्पद्यते सिद्धिविरोधित्वात्, सिद्ध्यत्मा-
त्मकपरामर्शपूर्वकालोत्पन्नायास्तादृशेच्छाया नानुमिताद्युपयोगः स्वविषय

तदसत् । सिद्ध्युत्तरं तादृशेच्छा न भवत्येवेत्याद्युत्तरग्रन्थविरोधात् । तत्र पर्वतो वह्निमान्
वह्न्याप्यधुप्रवान् ज्ञानं मद्विषयाधनमिति समूहालम्बनज्ञाने इष्टसाधनताज्ञानान्यज्ञानत्वविर-
हेण ज्ञानं जायतामितीच्छां प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावाद्, अतो ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरु-
पितइष्टसाधनत्वप्रकारताविशिष्टज्ञानान्यज्ञानत्वेनैव तादृशेच्छाप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । वै०
स्वनिरूपकत्वस्वभिन्नकिञ्चिद्वर्मावच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपकत्वोभयसं, तथा चोक्तसमूहालम्बनज्ञाने
तादृशप्रकारताविशिष्टत्वं नास्ति, स्वनिरूपकत्वसर्वेऽपि स्वभिन्नवन्त्यादिप्रकारत्वनिरूपकत्व-
विरहादिति तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तादृशेच्छायास्तदुत्तरक्षणेऽसम्भवाच्च तादृशग्रन्थवि-
रोध इति । केवलं ज्ञानं मद्विषयाधनमिति ज्ञानस्य च तादृशप्रकारताविशिष्टज्ञानान्यज्ञानत्व-
विरहेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तदुत्तरक्षणे तादृशेच्छासम्भव इति तादृशविशेषणोत्थापन-
मिति । न च तत्रापि ज्ञानं मद्विषयाधनं घटवद्भूतलमितिसमूहालम्बनज्ञानस्यापि धर्तुं श-
क्यतया तज्ज्ञाने तादृशप्रकारताविशिष्टज्ञानान्यज्ञानत्वस्य सत्त्वेन तादृशेच्छा न सम्भवतीति
वाच्यम् । यत्र स्थले केवलं ज्ञानं मद्विषयाधनमिति ज्ञानं ततो ज्ञानं जायतामितीच्छा तत्स्थ-
लाभिप्रायेणैव स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशेषणोत्थापनमिति(१) ।

गौरवादिति । अथात्राऽनुमितित्वप्रकारकत्वनिवेशे किं लाघवम् ? न चानुमितिविष-
यकत्वप्रवेशे अनुमितेरनुमितित्वस्य चोभयोर्घटकत्वात्, अत्रानुमितित्वस्यैव घटकत्वेन लाघ-
वमिति वाच्यम् । अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वेऽपि उल्लिख्यमानानुमितित्वजातेरनु-

(१) केचित्तु ज्ञानं जायतामितीच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानान्यज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम् उत्तरग्र-
न्थस्तु यत्र प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततः सिद्ध्यत्मात्मकपरामर्शः तदुत्तरक्षणे तादृशेच्छा न सम्भवति इष्टसा-
धनताज्ञानान्यसिद्ध्यत्मात्मकपरामर्शरूपप्रतिबन्धकसत्त्वादित्येव सिद्ध्युत्तरं तादृशेच्छा न भवतीत्यस्याभिप्राय
इत्याहुः ।

नव्यास्तु ज्ञानं जायतामितीच्छां प्रति नेष्टसाधनताज्ञानं कारणं किन्तु ज्ञानविषयकद्वेषाभाव एव, तथाच
तादृशेच्छायाः पूर्वं द्वेषाभावसत्त्वेनेष्टसाधनताज्ञानस्याऽनपेक्षणीयत्वेन प्रतिबन्धकत्वविरदादतस्तादृशेष्टवर्णोत्था-
पनमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु तद्विच्छापदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं जायतामितीच्छा वाच्या, तादृशेच्छां प्रति
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिरूपितेष्टसाधनत्वप्रकारताशालिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः तादृशेष्टसाधनताज्ञाने संयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वविरहाच्च तस्य तादृशेच्छाप्रतिबन्धकत्वम् तेनैव रूपेण तां प्रति विषयस्य
प्रतिबन्धकत्वान्तायाच तादृशेच्छा सम्भवत्येवातः स्पष्टविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेत्यादीति ध्येयम् ।

खिद्यनुपहितत्वाभावादतः प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमित्युक्तम् । अनुमित्युत्पादाच्चे-
ति । तथाच व्यभिचाराल्लाघवमर्कित्वात्कर्ममिति भावः ।

ननु यत्र वह्निमत्त्वेन पर्वतस्य प्रत्यक्षं जायतामितीच्छेत् प्रत्यक्षत्वेन-
ऽनुमितिमवगाह्य वृत्ता तत्रापि सिद्धौ सत्यामनुमित्यापत्तिः, किञ्च प्रक-
तसाध्यविधेयतानिरूपितप्रकृतपक्षविषयताकत्वप्रकारकेच्छाया एवोत्पेज-
कत्वे अङ्गुलिजान्यविधेयकानुमितिर्जायता प्रत्यक्षादिभिर्बन्ध विधेयकं

मिति तत्त्वेनाऽनुमितित्वस्य निष्ठस्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात् प्रवेशः । अनुमितिस्त्वं चाऽनुमि-
तितरावृत्तित्वे सति सकलानुमितसमवेतत्वमेव, एवं चानुमितित्वैतादृशगुदभूतानुमितित्ववयवोः
प्रवेशे एव गौरवमिति कथमनुमितिद्वयकत्वं विहाय अनुमितित्वप्रकारकत्वमिच्छाया निवेद्य
लाघवशुक्लमिति चेन्न ।

अयं गौरवित्त्वानामन्तरं गोत्वेनेमं जानामीति निरवच्छिन्नगौरवनिष्ठानिष्ठस्वसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रकारताकानुव्यवसायदर्शनात् समवायान्यसम्बन्धनोद्दिश्यमानजातेरपि स्वरूपतो भानमभ्यु-
पेक्ष्य लाघवमिषानादिति दिक् ।

वह्निमत्त्वेन पर्वतस्य प्रत्यक्षं जायतामितीच्छेयेति । अत्र वह्निमत्त्वेनेति
तुल्यार्थः प्रकारत्वम्, पर्वतस्येत्यत्र विशेष्यत्वं वक्ष्यर्थः, तथाच पर्वतस्यावच्छिन्नविशेष्य-
तानिरूपितवद्वित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रपक्षं जायतामितिच्छालाभः ।

ननु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपिता या इच्छा-
त्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगिताकाभावविशिष्टसिद्धभावत्वेनेव कारणत्वं वाच्यम्,
तथाच नोक्तानुमित्यापत्तिः, तत्र तत्तदवच्छेदकताभिन्नप्रत्यक्षत्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं न
तादृशप्रत्यक्षं जायतामेत्याकारकेच्छात्वनिष्ठावच्छेदकतायाम्, अपि तु पर्वते वक्ष्यनुमिति-
र्जायतामित्याकारकेच्छात्वनिष्ठावच्छेदकतायामेवेति — तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव-
विशिष्टसिद्धिनिष्ठवसत्वात् । न चाऽशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छादशायां बहोः सिद्ध्यात्मक-
परामर्शादनुमितिर्न स्यात्, तत्तदवच्छेदकताभिन्नाऽशाब्दज्ञानमनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितस्वरूपं
तादृशेच्छात्वनिष्ठावच्छेदकतायां विरहाद्, भवति च पर्वते वक्ष्यनुमितिर्जायतामितिच्छात्व-
निष्ठावच्छेदकतैव तादृशी तन्निरूपकप्रतियोगिताकेच्छाभावविशिष्टसिद्धस्तत्र सत्त्वादिति वाच्यम् ।
अनुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वं परित्यज्याऽनुमित्यवृत्तिधर्म(१)निष्ठावच्छेदकताभिन्नत्व-
स्य निवेशात् । तथाचाऽशाब्दत्वनिष्ठावच्छेदकतायां तादृशधर्मनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वविरहेणा-
ऽव्याप्तिर्विरहात् । एवं प्रत्यक्षत्वेनाऽनुमितिमवगाह्य वृत्ता वह्निमत्तया पर्वतस्य प्रत्यक्षं जाय-
तामितीच्छामादायाऽपत्तिवारणसंभवादित्यत आह किञ्चैति । नन्वत्र प्रकृतसाध्यविषयतानि-

(१) पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना या अनुमित्यवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकता-
तदनिरूपकत्वं अनुमितिनिष्ठविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतायां निवेश्यम्, अर्थात् प्रकृतसाध्यविषयतानि-
रूपितप्रकृतपक्षविशेष्यकत्वप्रकारितानिरूपिता या अनमित्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपकेच्छा
वाच्येति भावः ।

यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य
विशेषणत्वाद्विच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः ।

ज्ञानं जायतामितिच्छायामपि सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमितिनं स्यात् , त-
थाच तादृशतादृशेच्छानामप्युत्तेजकत्वं वाच्यमित्यननुगम इत्यत आह
यादृशेति । सिद्धसमानकालीनानामनुमितिप्राक्क्षणावस्थायिलिङ्गाध्यायिषा-
णामुत्तेजकविषया पक्षतायां प्रवेशो व्यर्थः, कारणतावच्छेदकगौरवापा-
दकश्च स्यादतः सिद्धौ सत्यामित्युक्तम् ।

रूपितप्रकृतपक्षविषयताकत्वप्रकारकेच्छानिवेशेनैव सामञ्जस्ये विधेयताप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न ।

यत्र पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमर्वाश्च वह्निमत्पर्वतो द्रव्यत्वव्याप्यवाधेति समूहालम्ब-
नपरामर्शः ततः पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवर्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशास्त्र्यनुमितिर्जा-
यतामितिच्छा ततो वह्निमत्पर्वतो द्रव्यत्ववानित्येवाऽनुमितिर्जायते ननु पर्वतो पठिमानिति
“प्रकाशान्तरेण”त्यादि वक्ष्यमाणत्वात्, इदानीं तु पर्वतो वह्निमानित्यप्यनुमितिः स्यात्, प-
र्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवर्तित्वावच्छिन्नप्रकारताकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिभावसत्त्वात्,
अतो विधेयतानिवेशः, तथाच वह्निमत्पर्वतो द्रव्यत्ववानित्यनुमितौ वह्निविधेयताकत्वविरहेण
नापत्तिः, तादृशेच्छायां वह्निविधेयताकत्वविरहेण तादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । न
चेवंसति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवर्तित्वावच्छिन्नप्रकारताशास्त्र्यनुमितिर्जायतामि-
तीच्छादृशयाधेवाऽनुपपत्तिर्भवति वह्निभिन्नान्यविधेयकानुमितिर्जायतामित्तिच्छापयन्तानुधावनं
व्यर्थमिति वाच्यम् । विधेयत्वं नातिरिक्त पदार्थः प्रकारताविशेष्यताऽन्यतररूपमेव, परन्तु
यस्याप्यवत्ताज्ञानजन्यत्वमनुमितौ आसते तदंशे एव विधेयत्वाख्यविषयतास्वीकारादिश्रुत्तर-
ग्रन्थबलात्तादृशेच्छायां वह्निविधेयताकत्वमस्त्येवेति तद्विच्छामादायानुपपत्त्यभावाद्वातिभि-
न्नान्यविधेयकेत्याद्यनुधावनमिति व्यर्थम् ।

कारणतावच्छेदकगौरवापादकश्च स्यादिति । तथाच यद्यदिच्छासत्त्वे स्वकार-
णमात्रादेव अनुमित्युत्पादः निष्कलतद्भावस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवं स्यादिति
भावः । अथात्र घटानुमित्सासत्त्वे सिद्ध्यात्मकशङ्खिपरामर्शसत्त्वे बह्वयनुमितेः प्रामाणिकतया
सिद्ध्यात्मकपरामर्शदृशयां बह्वयनुमित्या (१) पत्तिसंभव कारणतावच्छेदकगुरुत्वानुधावनमत्यन्त-
मनुचितमिति चेन्न । तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वस्याऽपि वस्तुत इत्यादिना वक्ष्यमाणतया सिद्ध्या-
त्मकतादृशपरामर्शकालीनतादृशेच्छाव्याप्तिदृशयाऽनुमितेरप्रामाणिकतया तादृशेच्छाव्यक्तेरुत्ते-
जककोटौ प्रवेशात् । न च तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वपक्षेऽपि यत्र घटानुमितिर्जायतामितिच्छा
ततो वह्निव्याप्यवत्तासिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽनुमित्सा ततोऽनुमितिः तस्या अनुमित्साधे

(१) यत्र सिद्ध्यात्मकशङ्खिपरामर्शः ततो घटेच्छा ततः सिद्ध्यात्मकशङ्खिपरामर्शः ततोऽनुमितिः तस्याः
सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणे आपत्तिरित्यर्थः । यादृशयादृशेच्छापरामर्शाया घटेच्छाया आधुत्तेजकतया तादृशे-
च्छासत्त्वे परामर्शोत्तरक्षणेऽनुमितेः प्रामाणिकत्वेन तादृशतादृशेच्छाविरहकूटाविशिष्टसिद्धिभावस्य घटेच्छा-
क्षणे सत्त्वात् ।

अत्रैकाकारानुमित्वाव्यक्तीनामनुगतरूपेणोत्तेजकत्वलाभार्थं यादृश-
यादृशेच्छेत्युक्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतो यद्यदिच्छाव्यक्तिसत्त्वे इत्येव वक्त-
व्यम्, अन्यथा यत्र सिद्ध्यात्मको वह्निमात्रपरामर्शस्तत्रानुमितिर्जायता-
मितिच्छायांमपि बह्यनुमित्युत्पादादनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनाऽप्युत्तेज-
कतया यत्र सिद्ध्यात्मको वह्निपरामर्श एव सिद्ध्यनात्मकद्वयत्वादि साध्य-
कः परामर्शस्तत्रानुमितिर्जायतामितिच्छादशायां बह्यनुमित्यापत्तेः । एव
पर्वतमात्ररक्षकात्सिद्ध्यात्मकपरामर्शाद्यत्र बह्यनुमितिर्जायतामितिच्छायां
पर्वते बह्यनुमितिस्तत्र बह्यनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे यत्र प-

आपत्तिः स्यात्, घटानुमितिच्छासत्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया तदिच्छाव्यक्तेरप्युत्तेजकत्वा-
दिति वाच्यम् । अनुमित्साकारानुमित्सासत्त्वे अनुमितेः प्रामाणिकतया अनुमित्साऽकारा-
नतदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकोदावप्रवेशादिति ध्येयम् । एतेन सिद्धौ सत्यामिति निवेशेऽपि यत्रादौ
सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततो घटेच्छा ततः परामर्शान्तरं ततोऽनुमितिः तत्र द्वितीयपरामर्श-
क्षणेऽनुमित्यापत्तिः, उत्तरक्षणेऽनुमितेरुत्पादेन तदिच्छाव्यक्तेरपि उत्तेजकत्वात्तदिच्छाविरह-
विशिष्टसिद्ध्यभावस्य घटेच्छोत्पादक्षणेपि सत्त्वात्, एवं यत्रादौ अपेक्षाबुद्ध्यत्मकवाचनि-
श्चयः ततो वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवाक्षेति अपेक्षाबुद्ध्यत्मकसमूहात्मकपराम-
र्शः ततो घटेच्छा ततो वह्निबुद्ध्यव्याप्यानुमितिर्जायतामितिच्छा ततोनुमित्यात्मकसिद्ध्यव्या-
क(१)परामर्शः ततोनुमित्यन्तरं जायतामितिच्छा ततोऽनुमितिः तत्रानुमित्यन्तरं जा-
तामि-
तीच्छाक्षणेऽनुमित्यापत्तिः वह्निव्याप्यानुमितिर्जायतामितिच्छाया अप्युत्तेजकत्वात्, तथाच गौ-
रवो स्वीर्त्तनमुन्नेतमिति वदन्तः परास्ताः ।

अन्तिमपरामर्शविशिष्टषट्तिव्याप्यानुमितिर्जायतामितिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्वीकारेण प्रथमे,
समूहात्मकपरामर्शविशिष्टघटेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वस्वीकारेण च द्वितीये दोषवारणादिति ।

केचित्तु सिद्धौ सत्यामिति निवेशेऽपि यत्रापेक्षाबुद्ध्यव्यात्मकसिद्ध्यव्यात्मकपरामर्शस्ततो घटे-
च्छा ततश्च बह्यनुमित्सा, तदुत्तरानुमितेरनुमित्साक्षणेप्यापत्तिः स्यात् । यादृशयादृशेच्छान्त-
र्गतायाः घटेच्छायाः सत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युत्तरक्षणे अनुमितेः प्रामाणिकत्वेन तादृशघटे-
च्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य घटेच्छाक्षणेऽपि सत्त्वात्, अतो भवद्विरनुमित्सा-
विशिष्टघटेच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यं, तथाचानुमित्साविशिष्टघटेच्छाविरहविशिष्टसिद्धेः घटे-
च्छाक्षणे सत्त्वान्न तत्रानुमित्यापत्तिः । एवमास्माभिरपि यादृशपरामर्शान्तरमनुमितिर्जायते
तादृशपरामर्शविशिष्टायाः घटेच्छाया एवोत्तेजकत्वं वाच्यं, तथाच तत्परामर्शविशिष्टघटेच्छा-
विरहविशिष्टसिद्धेः तदिच्छाक्षणे सत्त्वात् सिद्धौ सत्यामित्यनुकाशपि न तत्रातिव्याप्तिः अतो
गौरवाभिधानमिति । न च तथापि यत्र बह्यभावान्वपर्वत इत्यपेक्षाबुद्ध्यव्यात्मकवाचनिश्चयः,
ततः पर्वतो वह्निव्याप्यवान्वह्निव्याप्यव्याप्यवाक्षेत्यपेक्षाबुद्ध्यव्यात्मकसमूहात्मकपरामर्शः
ततः घटेच्छा ततो वह्निव्याप्यानुमितिर्जायतामितिच्छा ततः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यवा-

र्वते महानसे च वह्निय्याप्यवत्तापरामर्श एव पर्वते सिद्ध्यात्मकः तत्रापि वह्नयनुमितिर्जायतामित्याकारकचेच्छायां पर्वते वह्नयनुमित्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, प्रकारान्तरेण स्वविषयपर्यवसानसम्भवेनाऽनुमित्सानामवगतार्थगोचरज्ञानानर्जकत्वात्, अस्माकन्तु समूहालम्बन-

निति अधुमितिः पुनः तदगन्तरमनुमित्यन्तरं जायतामितिच्छा ततः पर्वतो वह्नियानित्यनुमितिः, तस्याः अनुमित्यन्तरं जायतामितिच्छाक्षणे जापत्तिः स्यात्, यादृशयादृशेच्छासंध्ये वह्निय्याप्यानुमितिर्जायतामितिच्छाया अपि उत्तेजकत्वेन तत्सत्त्वे पर्वतो वह्नियानित्यनुमितिः प्राप्ता गिक्ता तादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्य प्रथमानुमितिक्षणेऽपि सत्त्वात् सिद्धौ सत्यामि-
त्यनुक्तावतिप्रसङ्गः सम्भवत्येवेति कथं गौरवानुसरणमिति वाच्यम् । तत्र समूहालम्बनपरा-
मर्शविशिष्टवह्निय्याप्यानुमितिर्जायतामितिच्छाया एवोत्तेजकत्वात्, तथाच तादृशपरामर्श-
विशिष्टतादृशेच्छायास्तादृशेच्छोत्पत्तिक्षणे एव सत्त्वेन तदभावविशिष्टायाः सिद्धेः सत्त्वेन त-
पादस्याभावादित्यतो गुह्यत्वाभिधानमिति प्राहुरिति श्लेषः ।

प्रकारान्तरेणेति, अनुमानपरोऽयं ग्रन्थः । अनुमित्सा अवगतार्थगोचरज्ञानानर्जिका प्रकारान्तरेण स्वविषयपर्यवसानसम्भवकालीनत्वात्, तथाहि—या यादृशप्रकारतानिकपितयादृ-
शविशेष्यताशालिज्ञानान्यस्वविषयकज्ञानप्रयोजकत्वे सति तादृशस्वविषयकज्ञानासमानाकारक-
ज्ञानसामग्री सा तादृशप्रकारतानिकपिततादृशविशेष्यताशालिज्ञानानर्जिका इति । वह्नियविषय-
कघटविषयकसमूहालम्बनसिद्ध्यात्मकपरामर्शकालेऽनुमितिर्जायतामितिच्छादशायां वह्नयनुमि-
त्युत्पत्त्या व्यभिचारेण हेतुताघटकविशेष्यदलम्, तथाच तादृशेच्छाया तादृशस्वविषयघटा-
नुमितिरूपज्ञानसमानाकारकघटविषयकसिद्धिसमानकालीनसामग्रीकालीनत्वेन व्यभिचारवार-
णात् । अनुमितिर्जायतामितिच्छादशायां वह्निय्याप्यवत्तासिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वन्द्वयनुमित्युत्पत्त्या
व्यभिचारेण तादृशप्रयोजकत्वनिवेशः, तथाच तादृशज्ञानान्यघटानुमितिरूपस्वविषयकज्ञान-
समानकालीनसामग्रीकालीनत्वसत्त्वेऽपि तादृशस्वविषयकज्ञानप्रयोजकत्वाविरहात् । इच्छावि-
षयकसाक्षात्कारं प्रति इच्छायास्तादात्म्येन कारणतया अनुमितर्जायतामितिच्छायां तादृश-
ज्ञानान्यइच्छानिषयकसाक्षात्कारप्रयोजकत्वविशिष्टज्ञानसमानकालीनसामग्रीकालीनत्वसत्त्वेन व्य-
भिचारास्वविषयेति, तथाच तादृशसाक्षात्कारस्य इच्छाविषयत्वाभावाच्च व्यभिचारः । परा-
मर्शस्यैव तादृशज्ञानान्यतया तत्समानाकारकत्वात्मकज्ञानसमानकालीनसामग्रीकालीनत्वस्य
महानसधार्मिकसिद्ध्यात्मकपर्वतधार्मिकसिद्ध्यात्मकपरामर्शकालीनानुमितिर्जायतामितिच्छायास-
त्त्वेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गः, अतो विशेष्यदले स्वविषयकत्वनिवेशः, तथाच परामर्शेच्छाविर-
हान्न स्वरूपासिद्धिः । पर्वते महानसे च सिद्ध्यात्मकपरामर्शदशायामनुमितिर्जायतामितिच्छा-
काले उभयत्रानुमित्युत्पादात्तत्र तादृशेच्छायां स्वविषयकमहानसधार्मिकवह्नयनुमितिरूपज्ञान-
समानकालीनसामग्रीकालीनत्वसत्त्वेन व्यभिचारवारणाय असमानाकारत्वनिवेशः, तथाच ता-
दृशानुमितिसमानाकारकमहानसधार्मिकसिद्धिसमानसामग्रीकालीनत्वसत्त्वेन तदसमानकालीन-
सामग्रीकालीनत्वस्य तादृशेच्छायामभावाच्च व्यभिचार इति । एवं चानुमितिर्जायतामितिच्छा-

स्थलीयतत्त्वज्ञानानामुच्चैः ककोटावप्राविष्टत्वात् दोष इति । परन्तु तत्पक्ष-
कतस्साध्यकतद्विलङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव पक्षतायाः कारणत्वमिति
कल्पे तद्विलङ्गकतत्पक्षकतस्साध्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वाद्यवच्छिन्ना-

काले पर्वतधार्मिकसिद्ध्यात्मकमहानसधार्मिकसिद्धान्तमकपरामर्शकाले महानसे बह्वनुमितिरे-
वानुभवविद्धा न तु पर्वते तादृशेच्छाया निरुक्तेषुना पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवहि-
त्वावच्छिन्नप्रकारताशात्यनुमित्युत्तेजकत्वाभावसिद्धिरिति भावः ।

परन्त्विति । नन्वत्र बह्वर्धुमल्लिङ्गकसिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वे आलोकलिङ्गिका सती धूम-
लिङ्गिका या बन्धनानुमितिः सा जायतामितिच्छादशायां धूमलिङ्गकबन्धनानुमित्यापत्तिः, तत्र धू-
मलिङ्गकानुमितित्वप्रकारकेच्छाविरहाविशिष्टासिद्ध्याभावसत्त्वादिति चेन्न ।

तत्पक्षकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नतत्साध्यकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नानुमितित्वनिष्ठावच्छेद-
कत्वानिरूपिता याऽनुमितिविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितेच्छास्वनिष्ठावच्छेदकताकप्र-
तियोगिताकाभावस्यैव निवेशात्, तथाच तत्तदवच्छेदकताभिन्नालोकलिङ्गकत्वनिष्ठावच्छेदक-
त्वानिरूपितत्वस्य तादृशेच्छाभावीयप्रतियोगितानिरूपितानुमितिविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतायां
विरहान्न तत्रातिव्याप्तिः । एवं सति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निस्वावच्छिन्नप्रकार-
कानुमित्यायां सिद्ध्यात्मकपरामर्शान्न धूमलिङ्गकानुमितिः स्यात् तत्र तत्तदवच्छेदकताभिन्नप्र-
कारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वात् । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वनि-
ष्ठावच्छेदकत्वादिभेदोऽपि निवेद्य इति वाच्यम् । पर्वतपक्षकवह्निस्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्या-
दशायां सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शाद्धूमलिङ्गकबन्धनानुमित्यनुपपत्तेः, तत्र तादृशप्रकारस्वनिष्ठाव-
च्छेदकताभिन्नसाध्यकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वात्, अतः पक्षविषयत्वनिष्ठाव-
च्छेदकताभिन्नसाध्यविषयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नस्यादि निवेद्यम्, तथा च साध्यकत्वप्रका-
त्वादीनां विषयत्वात्मकतया न तद्दोष इति चेद् ।

अत्र नव्याः—पक्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्निनिष्ठविशेष्यताशात्यनुमित्यादशायां बह्वेः
सिद्ध्यात्मकपरामर्शाद्वह्निविषयकानुमित्यापत्तेः तत्र तादृशविषयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नोदासी-
नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वसत्त्वात्, अतः पक्षविषयतायां संसर्गानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् ।
तथाच तादृशप्रकारतात्मकपर्वतनिष्ठविषयतायां संसर्गानवच्छिन्नत्वविरहेण तादृशपक्षविषयत्व-
निष्ठावच्छेदकताभिन्नादृशप्रकारस्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वविरहान्न तत्रातिव्याप्तिः । न
च तथापि संसर्गानवच्छिन्नत्वं संसर्गनिष्ठविषयत्वानिरूपितत्वमेव पक्षविषयतायां, तथाच
पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निस्वावच्छिन्नप्रकारताशात्यनुमित्या-
दशायां धूमलिङ्गकबह्वेः सिद्ध्यात्मकपरामर्शात्पर्वतो बहिमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः, पर्वतत्वावच्छि-
न्नविशेष्यतायां संयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गिकविषयतानिरूपितत्वेन तादृशपक्षविषयत्वनिष्ठावच्छे-
दकताभिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् । संसर्गानवच्छिन्न-
त्वपदेन संसर्गनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्यैव विवक्षितत्वात्, संसर्गनिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छि-
न्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यत्वाभाववत्पक्षविषयतानिष्ठावच्छेदकताभिन्नसाध्यविषयत्वनिष्ठाव-
च्छेदकताभिन्नस्यादि. तथाच संयोगविष्ठावच्छेदकतात्वेन पर्वतविष्ठावच्छेदकतात्वेन न निरूप्य-

भावोऽनुगतरूपेणैव पक्षतायां लाघवाजिज्ञेयनीयो न तु तत्तद्विच्छेदाव्यक्ती-
नामभावसमुदाय इत्याद्येनैव यादृशयादृशोच्छेदकमिति ध्येयम् ।

निरूपकभाव इति तादृशोच्छाया नास्ति इति ।

वस्तुतस्तु संसर्गानवच्छिन्नपक्षविषयतानिरूपितसाध्यविधेयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञेयमा-
दिनिवेशान् काच्यनुपपत्तिः । न च पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवाटिप्रकारताद्यात्यनुमित्साया
असंग्रहः, तत्र तादृशविधेयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव
सत्त्वादिति वाच्यम् । विधेयत्वं नातिरिक्तः पदार्थः, किन्तु प्रकारताविशेष्यतान्वतरूपमित्यु-
त्तरग्रन्थवत्त्वात् प्रकारतानिष्ठावच्छेदकतायामपि विधेयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञत्वविरहादतो
नाऽसंग्रह इति हि ।

अथात्र स्वयमेवैषि तत्पक्षकतरसाध्यकानुमितिविषयिणीच्छायाजनुगत रूपेणोत्तेजकत्वसं-
वातपक्षकतरसाध्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छावावच्छिन्नाभावस्यानुगत रूपेण पक्षतायां निवेशा-
च्छायायां यादृशयादृशोच्छेदकमित्यनुपपत्त्या तल्लिङ्गकतत्पक्षकतरसाध्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया ज-
नुगत रूपेणोत्तेजकत्वलाभार्थं यादृशयादृशोच्छेदकमिति मिश्रमतानुसरणं व्यर्थमिति चेद् ।

अत्र केचित्-पर्वते पक्षयनुमितच्छादशायामप्राप्त्याप्यज्ञानास्कन्दिताविध्यात्मकपरामर्श-
काले बह्वयनुमितिप्रसंगात्, तादृशोच्छाया अनुगत रूपेणोत्तेजकत्वात्, अस्माकं तु तादृशोच्छा-
यास्तत्पक्षकत्वेन प्रवेशात् अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितापरामर्शकालेऽनुमित्यनुत्पादात् तादृश-
परामर्शकालीनतादृशोच्छाव्यक्तीनामुत्तेजकत्वात् परामर्शधर्मिकतादशाप्राप्त्याप्यज्ञानस्योत्ते-
जकत्वे तु गौरवात् । न च तवापि लिङ्गकत्वघटिततादृशोच्छाव्यक्तीनामनुगत रूपेणोत्तेजकत्वात्
धूमेन पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छादशायामप्राप्त्याप्यज्ञानास्कन्दिताविध्यात्मकपरामर्श-
दशायामनुमित्युत्पत्त्या परामर्शधर्मिकतादशाप्राप्त्याप्यज्ञानस्योत्तेजकविधया प्रवेशस्यावश्यक-
तया गौरवानवकाशादिति वाच्यम् । धूमेन पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छाव्यक्तीना त-
वापि तत्पक्षकतरसाध्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगत रूपेणोत्तेजकत्वात् धूमेन पर्वते बह्वय-
नुमितिर्जायतामितिच्छाकालीनपरामर्शधर्मिकतादशाप्राप्त्याप्यज्ञानस्य उत्तेजकविधया प्रवेश-
स्यावश्यकतया तदंशे साम्यात् पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छाकालीनपरामर्शधर्मिकाऽ-
प्राप्त्याप्यव्यक्तीनामुत्तेजकविधया प्रवेशे गौरवतादवस्थ्यात् । न च पूर्वकूपे अस्माकं पर्वते
बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छाया एवानुगत रूपेणोत्तेजकत्वम्, न तु लिङ्गकत्वघटितेच्छाव्यक्ती-
नामतस्तत्पक्षकत्वघटितेच्छाकालीनपरामर्शधर्मिकनानाऽप्राप्त्याप्यव्यक्तीनामुत्तेजकविधया प्रवे-
शे गौरवमिति वाच्यम् । तथासति अनन्तलिङ्गकत्वघटितेच्छासत्त्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया
अनन्ततादृशोच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वेऽतिगौरवादिति । न च परकूपे पर्वते
बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छाया धूमेन पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छाव्यक्तीनां पक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा सती साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारस्व-
निष्ठावच्छेदकताभिज्ञा या अवच्छेदकता तल्लिङ्गकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञावच्छेदकत्वानिरु-
पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यताधालीच्छात्वेनानुगत रूपेणोत्तेजकत्वसमवायात् पर्वते बह्वय-

नुमितिच्छाकालीनपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्य तत्रापि उत्तेजकविषया प्रवेशस्यावश्यक-
तया गौरवानवकाशादिति वाच्यम् । सिद्ध्यात्मकापेक्षाबुद्ध्यात्मकधूमालिङ्गकपरामर्शस्त्वे पर्वते
बह्वयनुमितिच्छासत्त्वेनाऽऽलोकेन पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छासत्त्वदशायां धूमलिङ्गका-
नुमित्यापत्तेः पक्षतासत्त्वात्, अस्मन्मते च तादृशेच्छाव्यक्तौनामनुगतरूपेणोत्तेजकत्वेऽपि
अन्यलिङ्गकानुमित्सायाः प्रतिबन्धकत्वादित्याहुः ।

तत्र, तत्पक्षकतत्साध्यकतल्लिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तल्लिङ्गकत्वत्वाप्रकारकत्वतदव्य-
लिङ्गकानुमित्साकालीनत्वोभयाभाववत्तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वप्रकारकच्छात्वेन तदिच्छाया
लाघवादानुगतरूपेणोत्तेजकत्वसंभवात्, उक्तस्थले च निरुक्तोभयाभाववत्त्वविरहेण तदापत्य-
संभवात् पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छाकालीनपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजक
विषया प्रवेशस्यावश्यकतया गौरवानवकाशाद्, अन्यथा तादृशेच्छासत्त्वे अप्रामाण्यज्ञानात्क-
न्दितपरामर्शकाले बह्वयनुमित्युत्पादापत्तेरिति । एतेन यत्र तत्पक्षकतत्साध्यकतल्लिङ्गकच्छाकाली-
नपरामर्शांशे अप्रामाण्यज्ञानं कदापि न जातं किन्तु तल्लिङ्गकत्वाघटिततत्पक्षकतत्साध्यकानु-
मितिच्छाकालीनपरामर्शांश एव तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रति पूर्वकल्पे तादृशेच्छाकालीनप-
रामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकविषया प्रवेशे गौरवाद्, अस्माकन्तु तल्लिङ्गकत्वाघटिते-
च्छाव्यक्तेस्तत्साध्यकत्वेनोत्तेजकानन्तर्गतत्वादित्यपि निरस्तम् । लिङ्गत्वाघटितालिङ्गत्वघटितेच्छा-
व्यक्तौ लाघवादानुगतरूपेणोत्तेजकत्वसंभवादिति । अत एव पर्वतो बहिमात् बहिध्याप्यधूम-
वान् बहिध्याप्यध्याप्यवांश्चेति बह्वयनुमितिः बहिध्याप्यानुमितिश्च मद्विषयानुमिति
इष्टसाधनताविषयकसमूहालम्बनपरामर्शदशायां पर्वते बह्वयनुमितिः बहिध्याप्यानुमिति
श्च जायतामितिच्छादशायां बहिध्याप्यधूमानुमितिक्षेपे बह्वयनुमित्यापत्तिः पूर्वकल्पे बह्वय-
मितिर्जायतामितिच्छाव्यक्तेरनुगतरूपेणोत्तेजकत्वात् परकल्पे पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामिति-
च्छाव्यक्तेस्तत्साध्यकत्वेनोत्तेजकतया तत्स्थलायतदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकविषयाऽप्रवेशात् अप्रिमक्षणे
सिद्ध्यात्मकपरामर्शादेवानुमित्यसंभवात् । न च तत्क्षणे बह्वयनुमितिरिष्टेवेति वाच्यम् । अनुभ-
विरोधात् प्रकारान्तरेण स्वावश्यपर्यवसानसंभवे ननुमित्तानामवगतार्थगोचरज्ञानानर्जकत्वात्
इति । न च तत्रापि धूमेन पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छादशायां पूर्वक्षणे अनुमित्यापत्त्या
स्वाध्यवहितपूर्वत्वस्वप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन धूमलिङ्गकपरामर्शविशिष्टधूमलिङ्गकपरामर्शत्वे-
न धूमलिङ्गकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् अस्माकमपि पर्वतपक्षकबह्वय-
मितिं प्रति तादृशपरामर्शविशिष्टतादृशपरामर्शस्य तादृशपरामर्शत्वेन प्रतिबन्धकताया वाच्य-
तया पूर्वक्षणे अनुमित्यापत्तेरयोग इति वाच्यम् । पर्वतपक्षकबह्वयनुमितिं प्रति उक्तरीत्याऽऽलोक-
लिङ्गकपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गकपरामर्शत्वेन भस्मलिङ्गकपरामर्शविशिष्टभस्मलिङ्गकपरामर्श-
त्वेन नानाप्रतिबन्धकताकल्पनापत्तिरिति परास्तम् । पूर्वक्षणे एव बह्वयनुमितेरनुभवसिद्धत्वात्
प्रकारान्तरेणेत्यस्यप्राप्त्यभावात् प्रत्युतोत्तरकल्पे एव गौरवम्, आलोकेन बह्वयनुमितिर्जायतामिति-
च्छादशायां धूमेन बह्वयनुमितिच्छासत्त्वे उभयलिङ्गकाप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितसमूहालम्बनप-
रामर्शदशाग्रानुमित्युत्पत्त्यापत्तेः तत्र तन्मते प्रत्येकोभयलिङ्गकानुमितिं प्रति प्रत्येको
भयलिङ्गकानुमित्साया अनुगतरूपेणोत्तेजकतया पक्षतासत्त्वेनाऽनुमित्युत्पादापत्त्या तावृशा

इच्छाभावसमुदायस्येति । इदमुपलक्षणम् — सिद्धिर्वात्मिकयद्यदप्रामाण्यज्ञान
दशायां सिद्धिदशायां मनुमितिस्तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावसमुदायस्यापि सि-
द्धौ विशेषणत्वं बोध्यम् । अतएव मिश्रैरनुमितिग्रन्थे अप्रामाण्यज्ञानादक-

ऽप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकविषया प्रवेशात्, अस्माकन्तु तल्लिङ्गकानुमितिं प्रति तदन्यलिङ्ग-
कानुमित्सायाः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतयाऽनुमित्यनुत्पत्तेरुत्तादृशाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकविषया
प्रवेशाऽसम्भवात् । न च तल्लिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहवि-
शिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्वेन प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया उक्तस्थले तल्लिङ्गकानुमित्साविर-
हविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्साविरहण प्रतिबन्धकमावसत्त्वादनुमित्युत्पादापत्त्या तादृशाप्रामा-
ण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकविषया प्रवेशस्यावश्यकतया परकल्पे गौरवानवकाश इति वाच्यम् ।
तल्लिङ्गकानुमित्सासत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सासत्त्वे यत्पक्षकतसाध्यकानुमितिर्यायते तत्पक्षकत-
साध्यकतल्लिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्पक्षकतसाध्यकतल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टान्य-
लिङ्गकानुमित्सात्वेन प्रतिबन्धकतयत्र तत्तादृच्छाव्यक्तानां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया निवृत्त-
स्थले तादृशतादृशेच्छासत्त्वेऽप्रामाण्यज्ञानादकन्दितापरामर्शदशायां मनुमितेरलीकतया ता-
दृशेच्छाव्यक्तेरुत्तेजकविषयाऽप्रवेशात्, उत्तेजकीभूतेच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सायाः
सत्त्वेन प्रतिबन्धकमावरूपकारणविरहेण अनुमित्यनुत्पत्तेरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु पूर्वकल्पे
सिद्ध्यनन्ततया एतत्कल्पे एव तत्पक्षकतसाध्यकतल्लिङ्गकानुमित्साव्यक्तानामनुगतरूपेणोत्तेज-
कस्थलाभायैव यादृशयादृशेति जगदीशल्लिखनमिति ध्येयम् ।

परे तु पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानिति सिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्नय-
नुमितिर्यायतामितिच्छादशायां धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तिः, स्वमते पर्वतपक्षकवह्निषाध्यकानु-
मितीच्छापदेन तादृशेच्छाया अप्युत्तेजकत्वात् । न च तत्पक्षकत्वेनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत-
साध्यकत्वेनिष्ठावच्छेदकताभिन्नानुमितित्वेनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितानुमिति-
विशेष्यत्वेनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेच्छात्वेनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकामात्रो निवेशनीयः,
तथा च तत्पक्षकत्वेनिष्ठावच्छेदकताभिन्नालोकलिङ्गकत्वेनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्त्वविरहात् तत्र धूमलि-
ङ्गकानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र धूमलिङ्गकवहेः सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्रैवालोको वह्नि-
व्याप्य इति विशेषणज्ञानं तत्रैव च वन्धनमुक्तिर्मिदृष्टसाधनमिति समूहालम्बनज्ञानोत्तरं पर्वते
वन्धनमुक्तिर्यायतामितिच्छा तत आलोकपरामर्शादालोकलिङ्गकानुमितेः, अधुनाऽऽलोकलि-
ङ्गकपरामर्शक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तेः, तत्पक्षकतसाध्यकानुमितिच्छान्तःपातितादृशे-
च्छाया अप्युत्तेजतत्वादित्याहुः ।

तत्र, इष्टत्वात् । आलोकलिङ्गकपरामर्शमवधूय धूमलिङ्गकानुमितेरेव किञ्च स्यात् । न च
तथापि प्रथममपेक्षानुद्ध्यात्मकः सिद्ध्यात्मको धूमलिङ्गकपरामर्शः ततः सिद्ध्यात्मकपराम-
र्शेऽप्रामाण्यज्ञानम् ततः पर्वते वन्धनमुक्तिर्यायतामितिच्छादशायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमि-
त्यापत्तिः, तत्पक्षकतसाध्यकानुमितिच्छान्तःपातितादृशेच्छाया अप्युत्तेजकत्वेन तद्विरहविशिष्ट
सिद्ध्यभावाच्चेदशायां सर्वादिति वाच्यम् । वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शस्याऽप्रा-
माण्यज्ञानाभावाविशिष्टपरामर्शत्वेनैव तत्पक्षकतसाध्यकानुमितिहेतुत्वात्, तथाचोक्तस्थले त-

न्दितायाः सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । न क्षतिरिति । अद्यप्येवमपि तत्तदि-
च्छाविरहद्वयकीनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणाऽनन्तकार्ये-

द्विरहादेव बन्धनुमित्यापत्तेरयोगात्, एवंसति अप्रामाण्यज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ तत्
व्यक्तिवैनेनोत्तेजकतया गौरवमिति ।

यदि च तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितीच्छाया अननुगतरूपेणोत्तेजकत्वं तदाऽप्रामाण्यज्ञान-
कालीनायास्तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वाभावात्तानुमित्यापत्तिरित्यपि केचित् ।

तत्र, अनन्तायास्तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितीच्छायास्तत्पक्षकत्वेनोत्तेजकत्वस्य कल्पनयितयैव
गौरवात्, अस्माकन्तु यत्र परामर्शधर्मिकाऽप्रामाण्यज्ञानं तत्रोत्तेजकत्वम्, तथाचाऽप्रामा-
ण्यज्ञानस्य तत्पक्षकत्वेनोत्तेजकत्वे लाघदमस्तीत्यतो नोक्तदोषावसर इति कथं स्वमतं पारित्य
उच्यते मतान्तरानुसरणं कृतमिति न शङ्क्यम्, पूर्वं सिद्धाध्यापनेन तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षवि-
षयत्वप्रकारिकाऽनुमितिविषयिणीच्छाया वाच्यत्वात्, तथाच तत्पक्षध्यायकानुमितीच्छायाः
पूर्वमनुगतरूपेणोत्तेजककोटौ प्रविष्टतया पुनस्तादृशेच्छाया अनुगतरूपेणोत्तेजकत्वलाभार्थं यादृ-
शयादृशेति ये वदन्ति, तेऽप्यप्राज्ञाः । न च बहिमतया पर्वतस्य प्रत्यक्षं जायतामितीच्छाद-
शायां पूर्वोक्तयुक्तयाऽतिव्याप्तितादृशस्यमिति वाच्यम् । पक्षविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा
साध्यप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा या अनुमितिवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकता तदतिरूपितानुमि-
तिविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितेच्छात्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षित-
त्वात्, तथाच तत्तदवच्छेदकताभिज्ञप्रत्यक्षत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव तत्र सरवाच्च
तत्रातिव्याप्तिः, स्वमते यादृशयादृशत्वस्य फलाभावात्मतान्तरानुसरणमिति ध्येयम् ।

अपरे तु ननु तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छेदं प्रति तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्व-
प्रकारकेच्छाया अनुगतरूपेणोत्तेजकत्वमस्मत्वात् लिङ्गविशेषघटितकल्पानुसरणं व्यर्थम् । न
च धूमेन बन्धनुमितिर्जायतामितीच्छादशायां सिद्ध्यात्मकाकोपपरामर्शाद्वन्धनुमित्यापत्तिरि-
ति वाच्यम् । तत्पक्षकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा सती तत्साध्यकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा सती
अनुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिज्ञा याऽवच्छेदकता तदतिरूपितविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताके-
च्छात्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावनिवेशेनैव तद्दोषपारणात् । न च यत्र पर्वते ब-
ह्वनुमितिर्जायतामितीच्छा बह्वः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः परामर्शांशेऽप्रामाण्यज्ञानं च तत्र
बह्वनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजककोटौ प्रवेशे गौरवम्, मन्मते च
निरुक्तेच्छाया उत्तेजककोटावप्रवेशादेव नापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेस्तत्पक्ष-
क्तिवैनेनोत्तेजकतायाः निरुक्तेच्छायास्तत्पक्षक्तिवैनेनोत्तेजकतायास्तुत्यत्वात् इति चेन्न ।

सिद्धाध्यापना तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयिणी अनुमितिविषयिणीच्छा इति ग्रन्थेन तत्पक्ष-
कतत्साध्यकानुमितिसाया अनुगतरूपेणोत्तेजकत्वस्योक्तत्वात् इदानीं पुनस्तत्कथने पौनःपुन्यप-
त्तिः स्यात् अतो लिङ्गघटितकल्पानुसरणं कृतमिति ध्येयम् ।

ननु तथापि यत्र बहिमान् बहिष्याप्यधूमवांश्च पर्वत इति परामर्शः ततः आलोकालिङ्ग-
का सती धूमलिङ्गिका या पर्वते बह्वनुमितिः सा जायतामितीच्छा ततो धूमलिङ्गकबह्वनु-
मित्यापत्तिः तदिच्छाव्यक्तेरप्युत्तेजकत्वादिति चेन्न ।

कारणभावः । न चैकेच्छाविरहविशिष्टो योऽपरेच्छाविरहस्ताद्विशिष्टसिद्धि-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वे सामानाधिकरण्यात्मकवैशिष्ट्यस्य द्विधा प्रवेशे गौरव-
म्, अतस्तावतीनामिच्छाविरहव्यक्तीनामेकत्र द्वयमिति रीत्या युगपदेव
सिद्धिविशेषणत्वं लाघवादिति वाच्यम् । सिद्धौ तावदिच्छाविरहस्य वि-
शेषणत्वेऽपि सिद्धयंशे प्रत्येकं तत्तदभावसामानाधिकरण्यस्य वैशिष्ट्य-
विषया प्रवेशात्सिद्धौ तावदभाववैशिष्ट्यस्येव तत्तदेकैकाभावेऽपराभाव-
वैशिष्ट्यस्य च प्रवेशेऽपि गौरवानवकाशात् । तथापि सिद्धौ तत्तदभावा-
नां युगपद्विशेषणत्वे वैशिष्ट्यरूपसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वांशस्य
सकृदेव प्रवेशात्लाघवम्, प्रत्येकाभावेऽभावात्तरवैशिष्ट्यस्य सम्बन्धत्वे तु
वैशिष्ट्यघटकवृत्तित्वांशस्य बहुशः प्रवेशे गौरवम्, अतो युगपदेव ताव-
तीनामभावव्यक्तीनां सिद्धिविशेषणत्वं युक्तम् । किञ्च सिद्धौ तावदभाव-
स्य युगपद्विशेषणत्वे विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणसमवेत-
त्वेवानुगतः संबन्धः, तव तु एकाभावेऽपराभाववैशिष्ट्यं विशेषणताविशे-
षावच्छिन्नाधिकरणे विशेषणतया वृत्तित्वम्, सिद्धौ अभावान्तवैशिष्ट्य-
न्तु विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधिकरणे समवेतत्वमित्यनुगतवैशिष्ट्या-
सम्भवादेव नैकाभावविशिष्टापराभावविशिष्टसिद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वम्,
किन्तु तावदभावविशिष्टसिद्धित्वेनैवेति दिक् ।

स्वतन्त्रास्तु तत्तादेच्छाविरहकूटविशिष्टसिद्धित्वावच्छिन्नाभावस्याऽ-

तत्पक्षकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती तत्साध्यकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती तल्लिङ्ग-
कत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती अनुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना या अवच्छेदकता तदनि-
कृपिता या विशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपितेच्छात्तन्निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव-
निवेशेनैवोक्तापत्तिवारणादिति वदन्ति ।

गौरवानवकाशादिति । ननु तत्तदेकाभावेऽपराभाववैशिष्ट्यप्रवेशे विनिगमकाभावेना
नन्तकार्यकारणभावकरूपनाप्रयुक्तमेव गौरवम्, अस्माकन्तु तत्तादिच्छाविरहव्यक्तीनामेकत्रद्वय-
मिति रीत्या युगपत्सिद्धिविशेषणत्वेन नानन्तकार्यकारणभाव इति कथं न चेत्त्यादिप्रत्यक्षस्य खण्ड-
नमिति चेन्न । नचेत्यादिप्रत्यक्षेन सामानाधिकरण्यस्य द्विधाप्रवेशप्रयुक्तगौरवमुक्त्वा एकत्रद्वयमि-
तिरीत्या युगपद्विशेषणत्वे लाघवं प्रदर्शितं नतु कार्यकारणभावस्य गौरवमुक्त्वा लाघवम्प्रदर्शित-
तम्, अतस्तस्य खण्डनमिति दिक् ।

स्वतन्त्रास्त्विति । ननु एकेच्छाविरहविशिष्टो योऽपरेच्छाविरहस्ताद्विशिष्टसिद्धित्वा-
वच्छिन्नाभावस्य अखण्डस्य यथा तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं तथैव अपरेच्छाविरहविशिष्टो य
एकेच्छाविरहस्ताद्विशिष्टसिद्धित्वावच्छिन्नाभावस्यापि अखण्डतया तत्तद्व्यक्तित्वेन विनिगमनावि-
रहात् हेतुत्वं दुर्गारमित्यनन्तकार्यकारणभावस्तदवस्य एवेति चेन्न ।

समनियताभावानामैक्याभ्युपगमेन तद्व्यक्तित्वेन सकृतादृशाभावव्यक्तीनां कारणत्व-
सम्भवाच्च दोष इति ।

अण्डस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वम् तत्तद्व्यक्तिः प्रतु तादात्म्येन सैव व्य-
क्तिरित्यदोषः, चिन्तामणिहन्मते विशिष्टाभावस्याऽतिरिक्तत्वात् । न च का-
रणतामान्नस्य धर्मावच्छेद्यत्वे प्रमाणाभावादवच्छेदकं विनैव तादृशसिद्ध्य-
भावस्यानुमितिकारणत्वमिति प्रलापो ग्राह्यः । व्यापकतागर्भायाः कारण-
ताया अवच्छेदकस्य नानाव्यक्तित्वस्थलेऽपि सम्भवेन वार-
यितुमशक्यत्वात्, पदार्थान्तररूपायास्तत्कारणताया अवच्छेदकस्य नाना-
व्यक्तिकारणेऽपि परित्यागप्रसङ्गादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

कोचित्तु पक्षधर्मिकसाध्यविधेयकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैवानुगत-
रूपेणोत्तेजकता लाघवात्, इच्छान्तरस्थले च तादृशेच्छोऽप्यस्यैवानुमितिः
इत्येव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तेरिति प्राहुः ।

आलोकपरामर्शादिति । आलोकमान्नपरामर्शादित्यर्थः । तदन्येति । धूमेनाऽऽ-
लोकेन वा पर्वते बहुधनुमितिर्जायतामितीच्छायामपि धूमलिङ्गकानुमित्य-
र्थं मात्रपदम्, तथाच धूमलिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टबालोकलिङ्गकानु-
मित्सा धूमलिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि धूमलिङ्गकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैवोत्तेजकत्वे धूमेन
द्रव्यत्वस्य आलोकेन च बहुः पर्वतेऽनुमितिर्जायतामितीच्छायामपि बहि-

ननु तद्व्यक्तित्वं ततादात्म्यविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन तादृशसिद्ध्यभावत्वं, तथाच विशिष्ट-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहात्तद्व्यक्तित्वमप्यनन्तमित्यत आह । तद्व्यक्तित्वान्तु तादा-
त्म्येन सैव व्यक्तिरिति । ननु विशिष्टाभावो विशेषणाभावरूपो विशेष्याभावरूपश्च, अत्र
यदि विशेषणाभावस्य 'तद्व्यक्तित्वेन' हेतुत्वं तदा केवलपरामर्शादनुमितिर्न स्यात्,
विशेष्याभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे च यत्र विषयविषयिष्यस्मात्परामर्शः तत्रानुमितिर्न
स्यादत आह चिन्तामणिहन्मते इति । एकव्यक्तित्वस्थलेपीति । कारणत्वं यदि
कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वम्, तदा विशिष्टाभावोभयाभावमादायाऽप्रसिद्धिः, अतः
कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां कारणतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वम्, कारण-
तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपे वा तादृशभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्यम् इति एकव्य-
क्तिकारणस्थलेऽपि कारणतावच्छेदकधर्म आवश्यक इति ।

वस्तुतः चालिनीन्यायेन तत्तद्व्यक्त्यभस्वप्रतिगोित्वस्य सर्वत्र कारणे सत्त्वात् तादृश
प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य कारणतारूपत्वे तु अकारणस्यापि तादृशप्रतियोगितानव-
च्छेदकीभूतप्रमेयत्वादिमत्त्वेन कारणत्वप्रसङ्गादतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यन्निष्ठं
तस्य तेन रूपेण कारणत्वं वाच्यम्, तथाचाऽकारणनिष्ठप्रमेयत्वस्य तादृशानवच्छेदकत्वविर-
हाज तेन रूपेण कारणत्वमिति । एवं चैकव्यक्तित्वस्थलेऽपि विशिष्टाभावोभयाभावप्रतियोगि-
त्वसम्बन्धेन कारणत्वानुपपत्त्या तत्रापि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यन्निष्ठं तस्य तेन रूपेण
कारणत्वं वाच्यमिति ।

६) धूमेनाऽनुमिन्यामितीच्छायामालोकपरामर्शादसत्यामपि सिद्धौ यदि
नाऽनुमितिस्तदा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितिच्छा कामिनीजिज्ञासादिवत्पृथक्
प्रतिबन्धिका ।

व्याप्यधूममात्रपरामर्शात्पर्वते बह्वधुनमित्यापत्तेः, धूमलिङ्गकबह्वधुनमितित्व-
प्रकारकेच्छात्वेन तथात्वे तु धूमेन महानसादौ आलोकेन च पर्वते बह्वधु-
नमितिर्जायतामितिच्छायामपि धूममात्रपरामर्शात्पर्वते बह्वधुनमित्यापत्तेः,
न च पर्वतपक्षकधूमलिङ्गकबह्वधुनमितौ तादृशानुमितित्वप्रकारकेच्छावि-
रहविशिष्टालोकलिङ्गकच्छात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम्, धूमेनालोकेन वा अनु-
मितिर्जायतामितिच्छायामपि धूममात्रस्य परामर्शाद् धूमलिङ्गकानुमित्य-
भावापत्तेः, तादृच्छायाः पर्वतपक्षकबह्वधुनमितित्वप्रकारकत्वाभावात् ।

सत्पक्षकत्वे तु—उत्तेजकत्वे तु । ननु धूमलिङ्गकबन्धनमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे-
धूमेन आलोकेन वा अनुमितिर्जायतामितिच्छादशायां धूमपरामर्शाद् पर्वते धूमलिङ्गकबन्ध-
नमितिर्न स्यात्, धूमलिङ्गकबन्धनमितित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकेच्छासत्त्वाद्
बन्धननुमित्यनुपपत्तिर्न भवे आपत्तिराजमसंगतमिति चेन्न ।

तत्पक्षकत्वनिवेशस्य व्यावृत्तिदानायैव आपत्तेः प्रदर्शनात्, अनुपपत्तिस्तु तत्पक्षकत्वनि-
वेशोऽपि स्यात्सतीति न तदभिधानाऽसंगतिः । अथवा धूमलिङ्गकबन्धनमितित्वप्रकारकेच्छा-
त्वस्य वदिसाध्यकत्वातिरिक्तसाध्यकत्वाप्रकारकधूमलिङ्गकत्वार्थः, तथाव धूमेन आलोकेन वा
अनुमितिर्जायतामितिच्छाया अपि उत्तेजकत्वाज दोषः । न च धूमेन बन्धविषयकानुमितिः
घटविषयकानुमितित्व आलोकेन बन्धनमितिर्जायतामितिच्छादशायां बन्धव्याप्यधूमवत्ताप-
रामर्शाद् बन्धनमित्यनुपपत्तिः, तादृशेच्छायाः बन्धसाध्यकत्वातिरिक्तघटविषयकत्वप्रकार-
कत्वेनोत्तेजकत्वासम्भवात्, तथाच तदप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टाऽन्यलिङ्गकानुमितिसाध्यप्रति-
बन्धकसत्त्वादिति वाच्यम् । तत्साध्यकत्वातिरिक्तसाध्यकत्वप्रकारत्वानिरूपिता या अनुमितिनि-
ष्ठा विशेष्यता तच्छालीच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितिसायास्तत्साध्यकतलिङ्गकानुमितौ प्रति-
बन्धकत्वोक्तौ तदनुपपत्त्यभावात्, बन्धसाध्यकत्वातिरिक्तघटसाध्यकत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वस्य
बन्धसाध्यकत्वप्रकारकानुमितिनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वेन तादृच्छासङ्गहात् ।

अथ तथापि धूमेन बन्धविषयिका सती घटविषयिका या अनुमितिः आलोकेन बन्ध-
नमितित्व जायतामित्याकारिका यत्रेच्छा ततो बन्धव्याप्यधूमवान् घटव्याप्यधूमवानित्युभय-
साध्यकपरामर्शः तस्य उभयसाध्यकानुमित्यनुपपत्तिः, उभयप्रकारतानिरूपितैकानुमितिनिष्ठवि-
शेष्यताशालितादृशेच्छाया बन्धसाध्यकत्वातिरिक्तसाध्यकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यत-
कत्वपिरेण तादृच्छाया असङ्गहात् । नचालोकलिङ्गकत्वप्रकारकानुमितिनिष्ठविशेष्यतायाः व-
न्धसाध्यकत्वातिरिक्तसाध्यकत्वाप्रकारत्वात्तत्सम्बन्ध इति वाच्यम् । एवंसति धूमेन आलोकेन
च बन्धनमितिर्जायतामितिच्छायाः सङ्गहापत्तेः, तद्वारणाय बन्धसाध्यकत्वातिरिक्तसाध्यक-

त्वप्रकारवानिरूपिता धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता या अनुमातेनिष्ठाविशेष्यता तन्निष्कर्षे-
च्छायावच्छेदकत्वेनोक्तद्वेषतादवस्थ्यादिति चेन्न ।

तद्वर्मावच्छिन्नविधेयत्वातिरिक्तविधेयत्वानिरूपकानुमितित्वादच्छिन्नं प्रत्येव तादृशेच्छा-
विरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितिसायाः प्रतिबन्धकत्वोक्त्या निष्कानुपपत्तेरभावात्, निष्कानु-
मितित्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकानाकान्तत्वादिति ।

वस्तुतो धूमलिङ्गकवन्धनमितित्वत्वावच्छिन्नं प्रति लिङ्गकत्वनिष्ठावच्छेदकताविन्नतत्साध्यक-
त्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नपक्षकत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना या धू-
मलिङ्गकवन्धनमितित्यनुत्पत्तेर्धर्मनिष्ठावच्छेदकता तदनिर्दिष्टा सती ताल्लिङ्गकानुमितित्वनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपिताविषयताशालीच्छात्वावाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टान्यलिङ्गकेच्छात्वेन प्रति-
बन्धकत्वं वाच्यम्, तथा च पूर्वोक्तेच्छाभावस्यापि तादृशेच्छात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वान्तर्गततया तद्विशिष्टान्यलिङ्गकेच्छाविरहान्नानुपपत्तिः । एवं धूमेन द्व्यस्त्वस्य आलोकेन च
बन्धेः पर्वतेऽनुमितिर्जायतामितीच्छामादायापत्तेरपि वारणसम्भवात्, तत्र तत्तदवच्छेदक
ताभिन्नद्वयत्वविधेयकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वस्यैव सत्त्वात् । एवं धूमेन महानसे आ-
लोकेन च पर्वते बन्धनानुमितिर्जायतामितीच्छामादायोक्तापत्तिर्दुर्विरिषेति ।

परे तु आपत्त्यनुपपत्त्योः समानदूषकत्वमेव, धूमलिङ्गकवन्धनानुमितिः तादृशानुमितीतर-
भिन्ना धूमलिङ्गकवन्धनानुमितित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकेच्छाभावादित्यत्र तादृशा-
नुमितित्वं धूमेन आलोकेन वा बन्धनानुमितीच्छास्थलीयतादृशानुमितावप्यस्ति तत्र तादृशद्वय-
त्वाद् भागासिद्धिसम्पादकतयाऽनुपपत्तेर्दूषकत्वम् । एवं धूमलिङ्गकवन्धनानुमित्युत्पत्तिक-
णोत्पत्तिकानुमितिः तादृशानुमितीतरभिन्ना पूर्वोक्तादृशेच्छाभावादित्यत्र धूमलिङ्गकवन्धनानु-
मित्युत्पत्तिकत्वविशिष्टानुमितीतरत्वस्य परामर्शानन्तरं पुनर्धूमेनानुमितिर्जायतामितिच्छासत्त्वे
धूमेन महानसे इत्यादीच्छायाश्चतुर्थक्षणे प्रसिद्धायामनुमिती सत्त्वात्तादृशानुमितीतरभेदाभावा-
स्यापि सत्त्वाच्च तत्र तादृशहेतोः सत्त्वेन व्यभिचारद्वाराऽऽपत्तेर्दूषकत्वम् । एवं च द्वयोर्हेत्वा-
भाससम्पादकतया दूषकत्वेन साम्यादित्याहुरिति संक्षेपः ।

धूमलिङ्गकानुमित्यभावापत्तेरिति । धूमलिङ्गकानुमित्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अथ
तत्पक्षकत्वादितरवारकपर्याप्तिर्निवेशनीया, तथाच पर्वतपक्षकत्वातिरिक्तपक्षकत्वाप्रकारिका
वहिसाध्यकत्वातिरिक्तसाध्यकत्वाप्रकारिका या धूमलिङ्गकानुमित्या तद्विरहविशिष्टान्यलिङ्गका-
नुमितिसत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वोक्तोक्तदोषवारणसंभवात् यद्यदिच्छासत्त्वे इत्यादिकं व्यर्थ
मिति चेन्न ।

आलोकेन महानसे बन्धनानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे बन्धनानुमित्यधूमवान्पर्वत इति-
परामर्शसत्त्वे बन्धनानुमित्यनुत्पादापत्तेः, तदिच्छायाः पर्वतपक्षकत्वातिरिक्तमहानसपक्षकत्व-
प्रकारकत्वात्, तदप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितिसात्त्वप्रतिबन्धकत्वसत्त्वादिति ।

अत एव—इदंशप्रतिवध्यप्रतितन्त्रकभावविवक्षणेन । धूमालोकोभयलिङ्गकानु-
मितिर्जायतामितीच्छेति ।

अथात्र प्रथमं धूमपरामर्शः ततः केवलाऽऽलोकेन बह्वनुमितिर्जायतामितिच्छा तत

तथापि यद्यदिच्छाव्यक्तिदशायामालोकलिङ्गकानुमितिच्छाव्यक्तिसत्त्वेऽपि पर्वतधर्मिकधूमलिङ्गकवन्धनमितिः प्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टालोकलिङ्गकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैव तादृशधूमलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, अत एव आलोकलिङ्गिका सती या धूमलिङ्गिका पर्वते बह्वयनुमितिः सा जायतामितिच्छासत्त्वेऽपि पर्वतधर्मिकधूममात्रपरामर्शान्न बन्धनमितिस्तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकानन्तर्गतत्वात् ।

न च यत्र धूममात्रपरामर्शोत्तरं धूमालोकोभयलिङ्गकानुमितिर्जायतामितिच्छा तत्तत्तदुभयलिङ्गकपरामर्शोत्पत्त्यानुमितस्तत्र तदुभयालङ्गकपरामर्शोत्पत्तिक्षणे धूमलिङ्गकानुमितिः स्यात्, अप्रिमानुमित्यनुरोधेन तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वादिति वाच्यम् । तत्र समूहालम्बनपरामर्शव्यक्तिविशिष्टतत्तदिच्छाव्यक्तित्वेनैवोत्तेजककोटौ निवेद्यत्वात् ।

उभयलिङ्गकपरामर्शः तत उभयालङ्गकानुमितः, तस्या उभयालङ्गकपरामर्शक्षणे आपत्तिरुत्पत्तेरुभयलिङ्गकानुमितिच्छानुवादनं व्यर्थमिति चेन्न ।

आलोकलिङ्गिका सती धूमलिङ्गिका या बह्वयनुमितिः सा जायतामितिच्छाया एव उभयलिङ्गकानुमित्सापदेन विवक्षितत्वात्, तस्या एव पूर्वोपात्ततया इदानीमपि तस्या एव प्रत्यक्षकारणे धृतत्वात् ।

समूहालम्बनपरामर्शव्यक्तिविशिष्टतत्तदिच्छाव्यक्तित्वेनैवेति । ननु समूहालम्बनपरामर्शव्यक्तेरुत्तेजकत्वेनैवापत्तिवारणसम्भवे तादृशपरामर्शविशिष्टतत्तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वाभिधानमसङ्गतम्, एवं च समूहालम्बनपरामर्शविरहविशिष्टालोकलिङ्गकानुमित्सायाः स्वेत्पत्तिक्षणे सत्त्वेन प्रतिबन्धकतया न परामर्शक्षणेऽनुमित्यापत्तिरिति चेन्न ।

अन्यलिङ्गकेच्छायां तल्लिङ्गकेच्छाया एवोत्तेजकत्वमित्यादिना अनुमिरसाया उत्तेजकत्वस्यैव दीधितिकृद्भिरेततया परामर्शविशिष्टेच्छाया एवोत्तेजकत्वाभिधानम् । अथवा यत्र धूममात्रपरामर्शः ततो धूमालोकोभयलिङ्गकानुमित्सा तत उभयालङ्गकपेक्षावुप्यात्मकपरामर्शः तत उभयलिङ्गकानुमितिः तत्रैवोक्तसमूहालम्बनपरामर्शधर्मिकालोकोत्तेजऽप्रामाण्यज्ञानं ततो भस्मलिङ्गकानुमित्सा ततो भस्मलिङ्गकपरामर्शः ततो बह्वयनुमितिः तत्र भस्मलिङ्गकपरामर्शक्षणे धूमलिङ्गकवदुभयनुमित्यापत्तिर्यत्र वा प्रथमं धूमपरामर्शः तत उभयलिङ्गकानुमितिच्छा तत उभयलिङ्गकपेक्षावुप्यात्मकपरामर्शस्तदुत्तरक्षणेऽनुमितेस्तत्रैव धूमपरामर्शोऽप्रामाण्यज्ञानं तत आलोकेनानुमित्यन्तरं जायतामितिच्छा तत आलोकपरामर्शादनुमितेस्तत्राऽऽलोकपरामर्शक्षणे आलोकलिङ्गकानुमित्यापत्तेः यथादेच्छासत्त्वे आलोकलिङ्गकेच्छासत्त्वे आलोकलिङ्गकानुमितेः प्रामाणिकतया पूर्वोत्पन्नपेक्षावुप्यात्मकसमूहालम्बनपरामर्शविशिष्टालोकलिङ्गकानुमित्सायाः स्वेत्पत्तिक्षणे विरहेण तदभावसत्त्वादतः समूहालम्बनपरामर्शविशिष्टेच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्यम्, तथाच तादृशपरामर्शविशिष्टोभयलिङ्गकानुमित्सायास्तादृशपरामर्शोत्पत्तिक्षणे एव सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छायाः स्वेत्पत्तिक्षणे सत्त्वेन प्रतिबन्धकतया न तदुत्तरानुमित्यापत्तिरिति ध्येयम् ।

न च सिद्धिधर्मिकयद्यदप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे सिद्धिदशायामनुमितिः प्रामाणिकी तत्तदप्रामा-

इत्थं चाऽऽलोकेन महानसे वन्धनमितिर्जायतामितीच्छासत्वेऽपि धूमपरामर्शात्पर्वते वन्धनमितिर्प्रत्युहैव तदिच्छाव्यक्तेरपि स्वस्मिन्नुत्तेज कत्वात् । अत एवालोकेन वन्धनमितिर्जायतामितीच्छोत्तरं धूमालोकयोः समूहालम्बनपरामर्शात्पर्वते वन्धनमितिर्न स्यात्तस्या अपि धूमपरामर्शा- व्यवहितोत्तरत्वेन धूमलिङ्गकानुमितित्वात् तादृशानुमितिर्विरोध्यालो- कलिङ्गकानुमित्सायाः सत्त्वादिति परास्तम् । तदिच्छाव्यक्तेरप्युत्तेज- कत्वाच्च धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छात्वेन उत्तेजकत्वासम्भवस्य अनुपपत्- कत्वात् ।

यत्तु पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रति आलोकादिलिङ्गकपराम- र्शाभावविशिष्टालोकादिमात्रलिङ्गकानुमितिसत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, न तु धूमादितत्ताल्लङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तदन्यलिङ्गकानुमिती- च्छात्वेन प्रतिबन्धकत्वं कार्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः, तथाचोक्तस्थले आ- लोकादिलिङ्गकपरामर्शसत्त्वेन तल्लिङ्गकानुमित्सा नानुमितिप्रतिबन्धिका, न च मात्रपदवैयर्थ्यम्, धूमपरामर्शोत्तरमालोकेन धूमेन वा वह्न्यनुमितिर्जा- यतामितीच्छादशायामनुमित्यर्थं तदुपादानादिति । तन्न । धूमपरामर्शदशा- यामालोकेन भस्मना च वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छासत्वेऽपि अनुमितिप्र- सङ्गात्, आलोकपरामर्शाभावविशिष्टाया अपि तादृशेच्छाया आलोकलि- ष्यज्ञानाभावविशिष्टसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्य पूर्वं स्वीकरणीयतया भस्मलिङ्गकेच्छोत्पात्तिक्षणे तादृशसिद्धिसत्त्वान्न तत्रानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र सिद्धधारमकपरामर्शो सिद्धर्थेऽ- प्रामाण्यज्ञानं ततो यादृशेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिः प्रामाणिकी तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभाव- विशिष्टेत्यादिक्रमेणोत्तेजकादेवानुमित्यनुपपत्तेर्वारणात् । सिद्धिधर्मिकत्वमप्रामाण्यज्ञानाशे- न निवेश्यम्, तथाचोक्तस्थले तादृशाऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे सिद्धिसत्त्वे स्वात्मकानुमितेः प्रामा- णिकतया तादृशाऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टसिद्धिविरहात्तादृशपरामर्शोत्पात्तिक्षणेऽनुमित्या- पत्तिर्दुर्वारिष्यतः समूहालम्बनपरामर्शविशिष्टत्वेन तदुभयलिङ्गकेच्छाया उत्तेजकत्वं वाच्य- मिति ध्येयम् ।

अनुपदमुक्तत्वादिति । यद्यपर्यादिनेत्यर्थः । यत्त्विति । उक्तस्थले-आलोकेन वन्धनमितिर्जायतामितीच्छोत्तरं समूहालम्बनपरामर्शस्थले । तदुपादानादिति । मात्रपदो- पादानादित्यर्थः । तथाच मात्रपदेन धूमालेङ्गकत्वाप्रकारकालोकलिङ्गकानुमित्तैव प्राप्नोति भावः । आलोकेन भस्मना च वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेपीति । ननु पूर्वोपात्त धूमलिङ्गका सती आलोकलिङ्गका या पर्वते वन्धनमितिः सा जायतामितीच्छास्थल्यधूम- मात्रपरामर्शादनुमित्यापत्तिर्भवति तत्परित्यागोऽनुचितस्तादृशेच्छायामालोकलिङ्गकत्वसत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वविरहेण धूमलिङ्गकत्वाप्रकारकालोकलिङ्गकानुमितिसाभावस्य तत्र सत्त्वा- दिति चेन्न ।

आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टालोकमात्रलिङ्गकानुमित्सापदेन आलोकपरामर्शा-

१) - यदि च तत्रानुमितस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्रानुमितेर्वारणाय तल्लिङ्गकानु-
मितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा वा वाच्या ।

ङ्गकत्वमात्राप्रकारकत्वात् । न चालोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टेन धूमलि-
ङ्गकत्वाप्रकारकालोकलिङ्गकानुमित्सात्वेन पर्वतधार्मिकवन्धनानुमितिसामान्यं
प्रति विरोधित्वाज्ञैष दोष इति वाच्यम् भस्मलिङ्गकपरामर्शोत्तरमाप आ-
लोकेन धूमेन च बह्व्यनुमितिर्जायतामितिच्छासत्त्वे बन्धनानुमितिप्रसङ्गात्
तादृशेच्छाया धूमलिङ्गकत्वप्रकारकत्वेनाविरोधित्वात्, तस्मात्तल्लिङ्गका-
नुमितित्वावाच्छिन्नं प्रति प्रागुक्तक्रमेण तदन्यमात्रलिङ्गकानुमित्सात्वेन प्र-
तिबन्धकत्वमेव सम्प्राप्यति दिक् ।

यदि च तत्रेति । अन्यसाध्यकानुमित्साया इवाऽन्यलिङ्गकानुमित्साया अपि
भाषविशिष्टा सती आलोकलिङ्गकत्वातिरिक्तालङ्गकत्वप्रकाररत्नानुरूपिताऽनुमितिनिष्ठावेश्यत्वा-
निरूपिका या इच्छा तस्याः विवक्षितत्वात्, प्रकृते च अनुमित्यंशे एकत्र द्वय मितिरित्या
प्रत्येकमुभयलिङ्गकत्वस्य प्रकारतया आलोकलिङ्गकत्वातिरिक्तालङ्गकत्वप्रकाररत्नानुरूपितानुमिति-
निष्ठविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य तादृशेच्छायां सत्त्वात्तादृशेच्छासत्त्वे आपत्तिविरहादिति । नचैवं
सति धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकमात्रलिङ्गकानुमित्सादशायामनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
आलोकलिङ्गकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितावेश्यत्वानिरूपकालोकलिङ्गकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकेच्छा-
यां निवेशात् ।

ननु पर्वते बहिष्याप्यधूमवत्तापरामर्शोत्तरमालोकेन महानसे बह्व्यनुमितिर्जायतामिति-
च्छादशायामनुमित्यनुपपातसंभवे आपत्तिदानमसंगतमिति चेन्न ।

पर्वतपक्षकवाहिष्याप्यकानुमितिश्चावीच्छन्नं प्राप्ते पर्वतपक्षकत्वातिरिक्तपक्षकत्वाप्रकारिका
बहिष्याप्यकत्वातिरिक्तसाध्यकत्वाप्रकारिका या आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टालोक-
मात्रलिङ्गकानुमित्सा तस्याः प्रतिबन्धकत्वोक्तौ उक्तानुपातिविरहात् । भस्मलिङ्गकपरा-
मर्शोत्तरमपीति । नन्वत्र धूमेन महानसे आलोकेन च पर्वते बह्व्यनुमितिर्जायतामितिच्छा-
सत्त्वे बहिष्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शसत्त्वे पूर्वोक्तापत्तिसंभवे तत्परित्यागेऽनुचित
इति चेन्न ।

पर्वतपक्षकत्वातिरिक्तपक्षकत्वाभावविशिष्टं यद् धूमलिङ्गकप्रकारकत्वं तदभाववती या आ-
लोकपरामर्शाभावविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छा तस्या एव विवक्षितत्वात्, तादृशेच्छाया महानस-
पक्षकत्वविशेषधूमलिङ्गकत्वप्रकारकतया तदभावविशिष्टधूमलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वादिति ।

अथ तथापि भस्मलिङ्गकपरामर्शसत्त्वे आलोकेन भस्मना च बह्व्यनुमितिर्जायतामिति-
च्छासत्त्वेऽनुमितिर्न स्यात् तादृशेच्छायां धूमलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वाऽलोकलिङ्गकत्वप्रकारकत्वयोः
सत्त्वात्, एवं आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टत्वस्यापि सत्त्वात्तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वेना-
ऽनुपपत्तिसंभवे आपत्तिदानमसंगतमिति चेन्न ।

धूमलिङ्गकपरामर्शकालिनाया आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टधूमलिङ्गकत्वाप्रकारका

स्वतः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः । तत्रेति । सिद्ध्यात्मकालोकलि-
ङ्गकपरामर्शोत्तरं धूमेनानुमिन्यामितीच्छादशायामनुमितेर्वारणायेत्यर्थः ।
न च तत्तदनुमित्साव्यक्तीनामुत्तेजककोटौ अप्रवेशादेव न तत्रानुमिति-
रिति वाच्यम् । यत्र सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शाद्वह्नयनुमितेस्तत्र धूमपराम-
र्शोत्पत्तिक्षण वह्नयनुमित्यापत्तेः, पर्वतपक्षकवह्नयनुमितौ तद्विच्छादव्यक्तेर-

लोकलिङ्गकानुमित्सायाः प्रतिबन्धकत्वविवक्षया तद्वारणात् तादृशेच्छायाः धूमलिङ्गकपरा-
मर्शाऽकालीनतयाऽप्रतिबन्धकत्वात् । न च तथापि धूमलिङ्गकभस्मलिङ्गकसमूहालम्बनपरा-
मर्शदशायामालोकेन च भस्मना चाऽनुमितिजायतामितिच्छादशायामनुमित्यनुपपत्तितस्या
अपि धूमलिङ्गकपरामर्शकालीनत्वेन धूमलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।
धूमान्यलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टो यो धूमालिङ्गकपरामर्शस्तत्कालीनधूमलिङ्गकत्वाप्रकारको-
लालिङ्गकानुमित्सात्वेन, आलोकलिङ्गकपरामर्शकालीनत्वधूमान्यलिङ्गकपरामर्शवि-
शिष्टतल्लिङ्गकानुमित्साकालीनत्वोभयाभाववद्धूमलिङ्गकत्वाप्रकारकालोकलिङ्गकानुमित्सात्वेन वा
प्रतिबन्धकत्वोक्तौ तद्वारणात् ।

केचित्तु आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टधूमलिङ्गकत्वाप्रकारकालोकलिङ्गकेच्छायां धूम-
लिङ्गकपरामर्शकालीनत्वाऽऽलोकान्यलिङ्गकत्वोभयाभावस्य विशेषणीयत्वात्, तथाच भस्म-
लिङ्गकपरामर्शोत्तरजायमानायां भस्मालोकोभयलिङ्गकेच्छायां तद्विशेषणाक्रान्तत्वेऽपि तादृशो-
भयाभावविरहेण तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाभावात् तादृशस्थले नानुपपत्तिः । न च वह्नि-
व्याप्यभस्मवान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इति समूहालम्बनपरामर्शसत्त्वे भस्मालोकोभयलि-
ङ्गकेच्छासत्त्वेऽनुमितिर्न स्यात् तादृशेच्छायां धूमलिङ्गकपरामर्शकालीनत्वविरहप्रयुक्तोभयाभा-
वस्याऽक्षततया प्रतिबन्धकत्वेनाऽनुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम् । धूमलिङ्गकपरामर्शका-
लीनत्वाऽऽलोकान्यलिङ्गकत्वन्यतरआलोकलिङ्गकत्वोभयाभावस्याऽऽलोकलिङ्गकपरामर्शाभाव-
विशिष्टेच्छायां निवेशनीयत्वात्, तथाच भस्मधूमोभयलिङ्गकपरामर्शोत्तरोत्पन्नभस्मालोकोभय-
लिङ्गकेच्छायां धूमलिङ्गकपरामर्शकालीनत्वविरहेऽपि आलोकान्यभस्मलिङ्गकत्वसत्त्वेनाऽन्यतर-
परत्वात्, एवमालोकान्यभस्मलिङ्गकत्वस्यापि सत्त्वेनोभयाभावविरहेण तादृशेच्छाया अप्रतिब-
न्धकत्वानुपपत्तिरिति । आपत्तिस्तु भवत्येव भस्मलिङ्गकपरामर्शोत्तरजायमानायां धूमलि-
ङ्गकपरामर्शोत्तरजायमानायां च धूमालोकोभयलिङ्गकेच्छायां धूमलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वाविरहात्,
तदभावावविरहाच्च तादृशेच्छाया अप्रतिबन्धकत्वादिति प्राहुः ।

यत्तु—यल्लिङ्गकपरामर्शकालीना या तल्लिङ्गकानुमित्सा तत्कालीनत्वमालोकलिङ्गकपराम-
र्शाभावविशिष्टधूमलिङ्गकत्वाप्रकारकालोकलिङ्गकेच्छायां निवेद्यम्, तथा च भस्मलिङ्गकपरा-
मर्शकालीनभस्मालोकोभयलिङ्गकेच्छायां यल्लिङ्गकपरामर्शमध्ये भस्मलिङ्गकपरामर्शः तद्विशिष्टा
या भस्मलिङ्गकोभयलिङ्गकानुमित्सा तदकालीनत्वविरहात् तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वमनो-
नानुपपत्तिः । एवमापत्तिर्भवत्येव भस्मलिङ्गकपरामर्शकालीनधूमालोकोभयलिङ्गकेच्छायां भ-
स्मलिङ्गकपरामर्शविशिष्टभस्मलिङ्गकानुमित्साकालीनत्वसत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकत्वाप्रकारत्वविरहा-

पुत्तेजकत्वात्, अन्यथा तत्रैव सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शद्वयधुमितिर्न
 स्यादिति भावः । यद्यपि बह्व्यमाणस्वाविषयसिद्ध्यनुपाद्दिनत्विशेषणनेष
 धूमादिलिङ्गकतत्त्वपरामर्शविशिष्टायाः तत्तद्विच्छाद्यकेरुत्तजकतायां न
 कोपि दोषः प्रागुक्तस्थले धूमपरामर्शविशिष्टानुमित्साव्यक्तिविरहसहकृ-
 तसिद्धिसत्त्वादेव धूमपरामर्शोत्पत्तिदशावामपि अनुमित्यापत्तेरसम्भवात्,
 तथापि मिश्रादिसम्मतमेकाचच्छेदेन पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वमनुमितेः
 सम्पादयेतुमनुमित्सामेवाऽन्यथा निर्वक्ति तल्लिङ्गकानुमितिच्छति । वाच्येति
 परेणाऽन्वयः, उचोजका इति शेषः । ननु तल्लिङ्गकानुमितित्वप्रकारकेच्छा-
 व्यक्तानामुत्तेजकत्वे बह्व्यनुमितिर्जायतामितिच्छादशायां सिद्ध्यात्मकाङ्क्षा-
 कपरामर्शादालोकलिङ्गकानुमितिर्न स्यात्, तद्विच्छाद्यकेरालोकलिङ्गक-
 त्वाप्रकारकत्वादत आह तदन्यमात्रेति । धूमालोकाभ्यां बह्व्यनुमितिर्जायता-
 मितिच्छादशायां सिद्ध्यात्मकाङ्क्षकपरामर्शानुमित्यर्थं मात्रपदम् । तथाच
 तल्लिङ्गकानुमितित्वाप्रकारकत्वं सति या यत्किञ्चित्तल्लिङ्गकानुमितित्वप्र-
 कारिकेच्छा तदतिरिक्तानुमित्सा सिषाधायिषापदेन वाच्येत्यर्थः । तेन प्र-
 मेयलिङ्गकानुमितिस्थले तदन्यलिङ्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । अत्र तदन्य-
 मात्रलिङ्गकानुमित्सातिरिक्तत्वं न विशेषणं किन्तुत्तेजकीभूततत्तद्विच्छाद्य-
 कीनां परिचायकमिति मन्तव्यम् ।

न तादृशेच्छाप्रतिबन्धिका—इति मतम्, तत्तुच्छम् । मात्रपदव्यर्थ्यापत्तेः धूमलिङ्गकपरामर्श-
 कालीनधूमालोकोभयलिङ्गकेच्छायां धूमलिङ्गकपरामर्शविशिष्टधूमालोकोभयलिङ्गकेच्छाकालीन-
 त्वविरहेण तादृशेच्छायां प्रतिबन्धकत्वाविरहात् तत्रानुमित्यनुपपत्तिरिति दिक् ।

ननु यद्यदिच्छासत्त्वे आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टाऽऽकाकलिङ्गकेच्छासत्त्वे यत्प-
 क्षकयत्साध्यकानुमितिः प्रामाणिकी तत्तद्विच्छाविरहकृत्वविशिष्टालोकलिङ्गकपरामर्शाभाववि-
 शिष्टालोकलिङ्गकानुमित्सा तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ प्रतिबन्धिका वाच्या, तथाच भस्मलिङ्ग-
 कपरामर्शकालीनधूमालोकोभयलिङ्गकेच्छासत्त्वे आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टालोकलिङ्ग-
 केच्छासत्त्वे नाऽनुमितिः प्रामाणिकीति यद्यदिच्छापदेन तादृशेच्छा न धर्तव्या, भवति च यादृ-
 शेच्छा तद्विरहविशिष्टालोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छायाः सत्त्वेन प्रतिबन्धक-
 तया न ततोऽनुमित्यापत्तिरिति सर्वसामञ्जस्ये यत्तुमतखण्डनमसङ्गतम्, एवं मात्रपद-
 मपि न देयम्, धूमलिङ्गकपरामर्शकालीनधूमालोकोभयलिङ्गकेच्छासत्त्वे तत्परामर्शाभाव-
 विशिष्टालोकलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया तत्तद्विच्छाविरहविशिष्टालोकलिङ्गकप-
 रामर्शाभावविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छाविरहात् तत्रानुमित्यनुपपत्तिः । आलोकलिङ्गकपरा-
 मर्शाभावविशिष्टालोकलिङ्गकानुमित्सानिवेशाद् बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्श-
 नन्तरमालोकलिङ्गका सती धूमलिङ्गिका या पर्वते बह्व्यनुमितीच्छा तत् उभयलि-
 ङ्गकपरामर्शादुभयलिङ्गकानुमितिः सत्र तादृशेच्छाविरहविशिष्टालोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशि-
 ष्टालोकलिङ्गकानुमित्साया अनुमितिपूर्वकत्वे सत्त्वेऽपि नोभयलिङ्गकपरामर्शक्षण बह्व्यनुमित्या-

लिङ्गविशेषणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम्, तल्लिङ्गकानुमितौ³ सिद्धिकालीना तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविशेषविरहकूटविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छैव वा प्रतिबन्धिका ।

ननु तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धसत्त्वेऽपि अन्यलिङ्गकानुमित्साऽन्यलिङ्गकपरामर्शोत्तरं प्रकृतपक्षसाध्यानुमितेरुपादेन व्यभिचारात्कृतः पक्षताया अनुमितिहेतुत्वमित्यत आह लिङ्गेति । लिङ्गविशेषनियन्त्रितम्—लिङ्गविशेषावच्छिन्नकार्यताकम् । तथाच यद्यदनुमित्साव्यक्तिसत्त्वे सिद्धिदशायां तल्लिङ्गकतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाव्यक्तिविरहविशिष्टसिद्धिभावस्तल्लिङ्गकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो न व्यभिचार इति भावः । अन्यलिङ्गकानुमित्सायास्तल्लिङ्गकानुमितौ स्वातन्त्र्येण विरोधित्वे पक्षताया लिङ्गविशेषनियन्त्रितत्वेऽपि न क्षतिरित्याह तल्लिङ्गकानुमिताविति । सिद्धिभावदशायामन्यलिङ्गकेच्छा-

पत्तिः । आलोकलिङ्गकानुमित्सासत्त्वे इति निवेशात् आलोकलिङ्गकानुमित्साऽसमानकालीनानुमित्साध्यक्तीनामुत्तेजकविधेया प्रवेशेऽपि न गौरवम् । न चालोकलिङ्गकपरामर्शाभादस्य कारणतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । स्वमतेऽपि तदन्यलिङ्गकानुमित्सात्वेन प्रतिबन्धकत्वे तल्लिङ्गकभेदस्य कारणतावच्छेदकत्वकल्पनाद् गौरवानवकाशादिति चेन्न ।

पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकवह्यभावहेतुकस्थले वह्यभावलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टवह्यभावलिङ्गकानुमित्सात्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात्, अन्यथा धूमालिङ्गकपरामर्शदशायां वह्यभावलिङ्गकानुमित्सासत्त्वे पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकानुमितिप्रसंगात्, अस्माकन्तु धूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तदन्यलिङ्गकानुमित्सात्वेन प्रतिबन्धकतयैव तदापत्तिवारणसम्भवात् । न च तवापि वह्यभावलिङ्गकवह्निसाध्यकानुमितिं प्रति तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया गौरवं तुल्यमेवेति वाच्यम् । वह्निसाध्यकवह्यभावलिङ्गकानुमितेरलीकतया तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनाऽयोगात् वह्निय्याप्यवह्यभाववानिति परामर्शस्य वह्निसाध्यकानुमितिं प्रति बाधनिश्चयमुदया प्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् ।

केचित्तु यत्र धूमालोकोभयलिङ्गकेच्छा ततस्तदुभयलिङ्गकोपक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्रैव परामर्शार्थमिदं कालोकायंशेऽप्रामाण्यज्ञान तत्रालोकेनाऽनुमित्यन्तरं जायतामिति-च्छा तत आलोकपरामर्शादनुमितिस्तत्रालोकपरामर्शक्षणेऽनुमित्यापत्तिः तत्रालोकलिङ्गकेच्छायास्तदिच्छाविरहविशिष्टत्वेऽपि आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टत्वविरहाच्च तदिच्छायाः प्रतिबन्धकत्वम् अतः कल्पान्तरमनुसृतम्, तत्कल्पे च तदनुमितेर्धूमलिङ्गकत्वेन तां प्रति तदन्यालोकमात्रलिङ्गकेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाच्च तत्रानुमित्यापातरिति प्राहुः ।

तल्लिङ्गकानुमित्साया उत्तेजकत्वेऽपि तत्कार्यतावच्छेदकं यदि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमिति-त्वं तदा व्यभिचार इत्याशङ्कते नन्विति । लिङ्गविशेषावच्छिन्नकार्यताकमिति ।

सर्वेऽपि तल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्तेराह सिद्धिकालीनेति । सिद्धिविशिष्टैत्यर्थः । तल्लिङ्गकानुमित्सासर्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सायास्तल्लिङ्गकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादाह तल्लिङ्गकानुमितिच्छविशेषविरहकूटविशिष्टेति । तल्लिङ्गकानुमितित्वं तल्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वम्, तथाचालोकलिङ्गकानुमित्सादशायां धूमालोकयोः सिद्धात्मकपरामर्शोत्तरं पर्वते बन्धनमुमितिर्न स्यात्तस्या अपि निरुक्तधूमलिङ्गकत्वेनाऽऽलोकलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकत्वादतो विशेषपदम्, तेन वस्तुगत्या तल्लिङ्गकानुमितिगोचरयद्यादिच्छाव्यक्तिसर्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्साकाले तल्लिङ्गकानुमितिर्जायते तत्तादिच्छाविरहकूटविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्वेनैव तल्लिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वम्, उक्तस्थले चालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरपि वस्तुगत्या धूमलिङ्गकानुमितिगोचरतया तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजककोटौ निविष्टत्वाच्च दोषः । विशेषपदसासर्वपक्षेऽपि तल्लिङ्गकानुमित्साविरहाविशिष्टत्वस्योक्त एवार्थो ग्राह्यः । अत्रापि वैशिष्ट्यं एकसमयावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वम्, तेन पुरुषान्तरीयतल्लिङ्गकानुमितिच्छाभादायाऽन्यलिङ्गकानुमित्सादशायां नानुमितेरुत्पादः ।

तथा च तत्साध्यकत्वादिवत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्यतावच्छेदके निवेशान्न व्याभिचार इति भावः ।

अत्रापि वैशिष्ट्यमिति । नन्वत्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमलिङ्गकानुमित्साभावस्यऽव्याप्यवृत्तित्वेन एतदक्षणावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेनान्यलिङ्गकेच्छादशायां धूमलिङ्गकानुमित्सा वर्ततेऽन्यक्षणावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात् तस्य प्रातिबन्धकत्वेन नानुमित्यापत्तिरिति चेन्न ।

तल्लिङ्गकानुमित्सात्वावच्छिन्नाभावस्य निरवाच्छिन्नस्वरूपेणैव निवेशनीयत्वात्, अन्यथा एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य निवेशेऽपि यत्र धूमेन आलोकेन च वदधनुमितिर्जायतामितिच्छा ततो धूमलिङ्गकपरामर्शः, तत्रैकस्मिन्नेवात्मनि अन्यक्षणावच्छेदेन धूमलिङ्गकानुमित्साभावसत्त्वादनुमित्यापत्तेः, तथाचोक्तस्थलेऽन्यलिङ्गकानुमित्सायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमलिङ्गकानुमित्साभावस्य निरवाच्छिन्नस्वरूपेणाऽसत्त्वेन तस्य प्रातिबन्धकत्वविरहादनुमित्यापत्तिर्भवयेवातः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निवेश्यः, तथाच तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमलिङ्गकानुमित्साभावस्याऽन्यलिङ्गकेच्छासर्वेऽप्रतिबन्धकत्वाच्च तत्रानुमित्यापत्तेः, एवं सति यत्र धूमेन आलोकेन च वदधनुमितिर्जायतामितिच्छा ततो धूमपरामर्शः तत्र धूमलिङ्गकानुमित्यनुपपत्तेर्वारणायैव एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यनिवेशः । न च तर्हि कथमापत्तिर्दत्ता ग्रन्थकृतेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं निवेश्य तदापत्तिरुक्ता ग्रन्थकृतेति बोध्यम् । अत्र वैशिष्ट्यवष्टकैकक्षणावच्छिन्नत्वमात्रनिवेशे यत्र धूमेन आलोकेन च वदधनुमितिर्जायतामितिच्छा ततो धूमलिङ्गकपरामर्शानुमित्यापत्तिर्न स्यात् तत्र तदनुमित्साक्षणावच्छेदेनान्यपुरुषस्य धूमलिङ्गकानुमित्सात्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन धूमलिङ्गकानुमित्साभावावच्छेदकीभूतात्मनि अन्यक्षणावच्छेदेन

धूमलिङ्गकानुमित्साभावात्तदन्तर्निवेशः, तथाच धूमलिङ्गकानुमित्साभावाच्छेदकीभूतक्षणावच्छिन्नतदधिकरणरूपितवृत्तित्तविशिष्टालोकलिङ्गकानुमित्साविरहानुमित्यनुपपत्तिरिति । अस्य निवेशस्तु तल्लिङ्गकानुमित्सात्वावच्छिन्नाभावाविश्रुतित्तविशिष्टान्यलिङ्गकेच्छायास्तल्लिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, वै० स्वापच्छेदकीभूतक्षणावच्छिन्नत्वस्वरूपकत्वात् तत्त्वोक्तसम्बन्धेन ।

नन्वत्र यत्र विख्यातमकापेक्षावुद्ध्यात्मकधूमलिङ्गकपरामर्शः तत आलोकेन बह्वनुमितिर्नार्थतामिताच्छेदा ततो धूमलिङ्गकानुमित्सा ततोनुमितिर्न स्यात्तत्रालोकलिङ्गकानुमित्सात्पक्षिणापच्छेदेन धूमलिङ्गकानुमित्साविरहवैशिष्ट्यस्यालोकलिङ्गकानुमित्सायाः सत्त्वेन तस्याः धूमलिङ्गकानुमित्तोपात्तक्षणे सत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न ।

अथ विशेष्यविशेषणोभयाधिकरणता तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वनियमात् । धूमलिङ्गकानुमित्तोपात्तक्षणे आलोकलिङ्गकानुमित्सासत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकानुमित्साभावाविरहात्, तथाच तद्विरहविशिष्टालोकलिङ्गकानुमित्सायाः धूमलिङ्गकानुमित्तोपात्तक्षणे विरहेण तस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् तत्रानुमित्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

केचित्तु तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टेत्यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतल्लिङ्गकानुमित्साविरहनिष्ठवृत्तित्तविशिष्टवृत्तित्तविरचमर्थः, तच्चाऽन्यलिङ्गकानुमित्सायां विशेषणम्, वै० स्वरूपकनिरूपितत्व-स्वापच्छेदकक्षणावच्छेदोभयसम्बन्धेन । अथात्र स्वरूपकनिरूपितत्वाप्रवेशे पुरुषान्तरीयानुमित्साभावाय, स्वापच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वानिवेशे कालान्तरीयानुमित्साभावायाऽऽपत्तिरिति, प्रत्येकं तदनिवेशे आपत्तिदानं जगदीशस्य सन्दर्भविषयम्, एकपुरुषीयधूमलिङ्गकपरामर्शाऽऽलोकलिङ्गकानुमित्सादशायामन्यपुरुषीयधूमलिङ्गकानुमित्साविरहनिष्ठवृत्तित्तवैशिष्ट्यस्य स्वापच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनाऽऽलोकलिङ्गकानुमित्तानिष्ठवृत्तित्तायां सत्त्वेन प्रतिबन्धात्, एवमेतत्कालीनधूमलिङ्गकपरामर्शकालीनाऽऽलोकलिङ्गकानुमित्तानिष्ठवृत्तित्तायां स्वरूपकनिरूपितत्वसम्बन्धेन अन्यकालीनधूमलिङ्गकानुमित्साविरहनिष्ठपूर्वक्षणावच्छिन्नवृत्तित्तासत्त्वेन प्रतिबन्धात्, प्रत्युतानुमित्यनुपपत्तिप्रसङ्गादिति चेन्न ।

कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुमित्साविरहस्य स्वरूपसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशाभिप्रायेणाऽपत्तिदानात् । समानकालीनान्यपुरुषीयधूमलिङ्गकानुमित्सायाः कालिकसम्बन्धेनाऽऽलोकलिङ्गकानुमित्सायां सत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववैशिष्ट्यविरहेणाऽप्रतिबन्धात् । स्वरूपकनिरूपितत्वनिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुमित्साविरहस्यात्मनिर्याप्यवृत्तित्त्वात्, एवमन्येष रीत्याऽनुमित्यनुपपत्त्या समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावनिवेशेऽपि अन्यकालीनानुमित्साभावाय तद्वारणऽसम्भवेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावनिष्ठवृत्तित्तविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकसत्त्वात् प्रकृतानुमित्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्, वैशिष्ट्यस्य स्वापच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन निवेशाच्च काव्यनुपपत्तिरिति ।

अथ धूमलिङ्गकापेक्षावुद्ध्यात्मकपरामर्शदशायामालोकलिङ्गकानुमित्सादशायाम् धूमलिङ्गकानुमित्सासत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तिसम्भवे आपत्तिदानमसंमतम्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नधूमलिङ्गकानुमित्सायाः पूर्वक्षणापच्छेदेन विरहसत्त्वेन प्रतिबन्धात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्र-

न च तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नतदन्यलिङ्गकानुमित्तैव प्रतिबन्धिकास्तु तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टत्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्यम् । यत्र सिद्धात्मकाऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकधूमपरामर्शोत्तरं क्रमेणाऽऽलोकलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण धूमलिङ्गप्रकारेण चेच्छादयती तत्र चतुर्थक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यनुत्पादापत्तेः धूमलिङ्गकानुमित्साभिन्नाया एवालोकलिङ्गकानुमित्सायाः सत्त्वादिति भावः । अन्यलिङ्गकानुमित्तैव वेति वाकारोऽनास्थायाम् । पूर्व-

तियोगिताकानुमित्साभावस्याऽध्याप्यवृत्तिरिति चेन्न ।

विरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेनानुमित्साविरहविशिष्टत्वनिवेशेनाऽनुपपत्तिविरहादिति प्राहुः ।

ननु यद्यदिच्छासत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सासत्त्वे तल्लिङ्गकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्त्वेन तल्लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वोक्तौ सर्वसामञ्जस्ये तल्लिङ्गकानुमितिगोचरपर्यन्तनिवेशे प्रयोजनविरह इति चेत्, तर्हि बाह्यव्याप्यधूमवतानिश्चयामकापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शकाले आलोकलिङ्गकानुमित्सादशायां धूमलिङ्गकानुमित्सासत्त्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया तत्रालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरप्युत्तेजकविधया प्रवेशेन गौरवात्, अस्माकन्तु आलोकलिङ्गकेच्छाया धूमलिङ्गकानुमितिगोचरत्वविरहात् तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वम् ।

अथ तथापि अन्यलिङ्गकानुमित्सादशायामित्यभिधानमनर्थकमिति चेन्न । केवलधूमलिङ्गकानुमित्सादशायां धूमलिङ्गकपरामर्शसत्त्वे बह्व्यनुमितेः प्रामाणिकतया तदिच्छाव्यक्तेरपि उत्तेजकविधया प्रवेशेन गौरवात्, अन्यलिङ्गकानुमित्सादशायामित्यभिधाने च तत्रान्यलिङ्गकानुमित्साया असत्त्वेनोत्तेजकविधयाऽप्रवेशादिति दिक् ।

धूमलिङ्गकानुमित्साभिन्नाया इति । अथात्र यद्यदिच्छाव्यक्तिसत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सासत्त्वे तल्लिङ्गकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाभेदकूटवदन्यलिङ्गकानुमित्सात्त्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमस्तिविति चेन्न । उक्तस्थले इच्छाद्वयस्योत्तेजककोटौ निवेशेन लाघवानवकाशात्, मन्मते चेकेच्छाया एवोत्तेजककोटौ निवेशेन लाघवात् । एतेन तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टत्वस्य तल्लिङ्गकानुमितिगोचरयद्यदिच्छासत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सादशायां तत्पक्षकतरसाध्यकतल्लिङ्गकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्त्वेन तत्पक्षकतरसाध्यकतल्लिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमित्यवार्थः पूर्व स्वीकृतः । एतन्मतेऽपि तल्लिङ्गकानुमितिगोचरयद्यदिच्छासत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सासत्त्वे तादृशानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाभिन्नान्यलिङ्गकानुमित्सात्त्वेन प्रतिबन्धकतया वक्तव्यत्वात्, निरुक्तस्थले आलोकलिङ्गकानुमित्सासत्त्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया धूमलिङ्गकानुमितेस्तद्गोचरतया धूमलिङ्गकानुमितिगोचरयद्यदिच्छामध्ये आलोकलिङ्गकेच्छापि भवति अतस्तत्तद्व्यक्तिवनालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरप्युत्तेजककोटौ प्रवेशे तद्विन्नत्वस्य तदिच्छाव्यक्तौ विरहेणानुमित्यनुपपत्तिविरहात् विरहवैशिष्ट्यप्रवेशनमनर्थकम् । नचाऽलोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेर्धूमलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकविधया प्रवेशे गौरवम्, अस्माकस्तु धूमलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकविधया प्रवेश इति वाच्यम् । तथापि मन्मतेऽपि आलोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेस्तत्तद्व्यक्तिवनालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकविधया प्रवेशे

कल्पोकस्य तल्लिङ्गकानुमिस्साविरहविशिष्टसिद्धभावत्वेन तल्लिङ्गका-
नुमितिहेतुत्वस्य लाघवेन तदपेक्ष्य एतत्कल्पस्य गुरुत्वात् तत्पक्षसाध्य-
कानुमितौ सामान्यतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावत्वेन कारणा-
न्तरस्याप्यत्र कल्पे वक्तव्यत्वात्, अन्यथा सिद्ध्यात्मकपरामर्शमात्रादनुमि-
त्यापत्तेस्तादवस्थ्यादिति ध्येयम् ।

शादेव गौरवानवकाशात् । न च धूमलिङ्गकानुमिस्साक्षणे बह्वयनुमित्यापत्तिः, आलोकलिङ्गका-
नुमिस्साव्यक्तेस्तत्पक्षक्तिर्वेनोत्तेजकतया तन्निवृत्तविरहाद् अतो धूमलिङ्गकानुमिस्साव्यक्तेरुत्तेज-
कत्वं वाच्यम्, तथाच तत्र धूमलिङ्गकानुमिस्साविरहविशिष्टालोकलिङ्गकानुमिस्सायाः स्वोत्पत्ति-
क्षणे सत्त्वाज्ञानुमित्यापत्तिः । एवं च भेदनिवेशपक्षे तादृशानुमिस्साद्वययोरुत्तेजकत्वं वाच्यम्
प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने गौरवम्, अतो लाघवादत्यन्ताभाव एव निवेश इति वाच्यम् । तथा-
स्मिति तत्र पक्षताविरहात् धूमलिङ्गकानुमिस्साविशिष्टालोकलिङ्गकानुमिस्सासत्त्वे एवानुमितेः
प्रामाणिकतया धूमलिङ्गकानुमिस्साविशिष्टालोकलिङ्गकानुमिस्साव्यक्तेरपक्षतायामुत्तेजकतया
पूर्वक्षणे तद्विरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वादिति निरस्तम् । यत्र बहिमान् बहिष्याप्यवान् बहिष्याप्य
व्याप्यवाक्षेति सिद्ध्यात्मकापेक्षानुब्रूयात्मकपरामर्शः ततः क्रमेणालोकलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण
धूमलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण चेच्छादयथी आलोकलिङ्गकेच्छा च चतुर्थक्षणस्थायिनी ततो
बहिमान् बहिष्याप्यवानित्यनुमितिः बहिष्याप्यांशेऽप्रामाण्यज्ञानं ततोऽप्रामाण्यज्ञानधर्मिकाप्रामा-
ण्यज्ञानाद्बह्वयनुमितिः, तत्र धूमलिङ्गकानुमिस्साक्षणे बह्वयनुमित्यापत्तेः । विरहवैशिष्ट्यनिवेशे तु
तादृशपरामर्शविशिष्टतादृशेच्छासत्त्वे एवानुमितेः प्रामाणिकतया तादृशपरामर्शविशिष्टेच्छा-
व्यक्त्यामुत्तेजकतया तादृशेच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितिच्छायाः पूर्वक्षणे सत्त्वादिति ।

वस्तुतस्तु यत्र सिद्ध्यात्मकधूमलिङ्गकपरामर्शस्तत आलोकलिङ्गकानुमिस्सा तत उभयलिङ्गक-
परामर्शादालोकलिङ्गकानुमितिः तत्रोभयलिङ्गकपरामर्शक्षणेऽनुमितिः स्यादभिमानुमित्यनुरोधे-
नालोकलिङ्गकानुमिस्साया उत्तेजकत्वेन तत्तदनुमिस्साभिवालोक्तलिङ्गकानुमिस्सायाः स्वोत्पत्ति-
क्षणेऽभावादतस्तत्तादृच्छात्यन्ताभावनिवेशः । न च तन्निवेशेऽपि उभयलिङ्गकपरामर्शोत्पाद-
क्षणे कथं न तदापत्तिरभिमानुमित्यनुरोधेनालोकलिङ्गकानुमिस्सायाः उत्तेजकत्वेन तत्तादृच्छा-
विरहविशिष्टान्यलिङ्गकेच्छायास्तत्क्षणेऽसत्त्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावनिवेशपक्षेऽत्र समू-
हालम्बनपरामर्शविशिष्टतादृच्छाव्यक्तिर्वेनोत्तेजकत्वात्, तथाच तादृशपरामर्शव्याक्तिविशि-
ष्टालोकलिङ्गकानुमिस्सायाः समूहालम्बनपरामर्शक्षणे एव सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टालोकलिङ्गकानु-
मिस्सायाः स्वापत्तिक्षणे सत्त्वेनाऽऽपत्तिविरहात् । तदनिवेशपक्षे तु तत्तदनुमिस्साया उत्तेजकत्वे-
ऽपि नोक्तानुमित्यापत्तिवारणं संभवति तद्विष्टालोकलिङ्गकानुमिस्साभिज्ञत्वस्यालोकलिङ्गकानुमि-
त्साया विरहेण तादृशान्यलिङ्गकेच्छाया असत्त्वादतोऽत्यन्ताभावनिवेश इति ध्येयम् ।

अथवा यत्पक्षकतसाध्यकयलिङ्गकानुमितिरन्यलिङ्गकानुमिस्सासत्त्वे उभयलिङ्गकपरामर्श-
दशार्था कापि न जाता तत्पक्षकतसाध्यकतलिङ्गकानुमितौ यथादिच्छासत्त्वे इत्यादिनिवेशे
प्रयोजनविरहात् तत्रैकलिङ्गकपरामर्शसत्त्वे क्रमेणच्छादयसत्त्वेऽनुमित्यनुपपत्तेरिति । वस्तु-
तस्तु तल्लिङ्गकानुमितिगौरवयथादिच्छासत्त्वे अन्यलिङ्गकानुमिस्सासत्त्वे इत्यादिनिवेशात् तादृशे

श्रद्धायास्तल्लिङ्गकानुमित्यविषयकतया उत्तेजकत्वविरहेण तादृशानुमित्यनुपपत्तिनादवस्थ्यात् पूर्व-
क्षण एवाऽसंभवादिति श्येयम् ।

अत्रेदं जिज्ञास्यते—तादृशापेक्षाबुद्धेः त्रिक्षणावस्थायित्वं कुतः कल्प्यते ? न च द्वितीय
क्षणे नाशकाभावाज्जितयक्षणस्यायित्वं संभवतीति वाच्यम् । द्वितीयक्षणे उत्पन्नविभुविशेष-
गुणस्यैव तन्नाशकत्वसंभवात्, विभुविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नविभुविशेष-
गुणस्यैव कारणतया अवश्यकल्मत्वादिति चेन्न ।

चतुर्थक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या त्रिक्षणस्थायित्वकल्पनादिति । द्वित्वप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नं प्रति “अयमेक अयमेक” इत्याकारकापेक्षाबुद्धेः कारणत्वात् । न चापेक्षा-
बुद्धिसत्त्वे अग्रिमक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षोत्पत्तिः संभवाज्जिक्षणावस्थायित्वकल्पनाऽसंभव इति वाच्य-
म् । विषयतासंबन्धेन द्वित्वप्रत्यक्ष प्रति तादात्म्येन विषयस्य कारणतया विषयसत्त्वस्यावश्य-
कत्वात् द्वित्वोत्पत्तिं विना तदसंभवेन द्वितीयक्षणे द्वित्वोत्पत्तिकल्पनात् । न च तथापि तृती-
यक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षसंभवात् त्रिक्षणस्थायित्वकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम् । द्वित्वप्रत्यक्षं प्रति
द्वे द्वित्वे इति निर्विकल्पकज्ञानस्य कारणत्वात् द्वित्वप्रत्यक्षपूर्वं तस्यावश्यकत्वात्, एवं चापेक्षा-
बुद्धेर्त्रिक्षणावस्थायित्वं विना द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्त्या त्रिक्षणावस्थायित्वकल्पनात् । न च
पूर्वापेक्षाबुद्धिनाशऽपि निर्विकल्पकज्ञानक्षणे अपेक्षाबुद्ध्यन्तरकल्पनादग्रिमक्षणे न द्वित्वप्रत्य-
क्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एकांशे निर्विकल्पकस्यैकांशे सविकल्पकस्यैतादृशनृसिंहाकारक-
ज्ञानस्यासंभवात् । न च द्वित्वोत्पत्तिक्षणे एतत्कल्पनसंभवः, प्रथमापेक्षाबुद्धिविषयताकृपद्वित्वप्र-
त्यक्षं प्रति तादृशापेक्षाबुद्धेः कारणतया तादृशद्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तेः, अपेक्षाबुद्ध्यन्तरसत्त्वेऽपि द्वि-
त्वोत्पत्त्या अपराद्वित्वनिर्विकल्पकज्ञानादपरद्वित्वप्रत्यक्षोत्पत्तेः । एतेन तादृशनृसिंहाकारकज्ञान-
स्वीकारोऽपि न निस्तारः । न चाऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षं प्रति कारणत्वमेव न स्वीक्रियते किन्तु
द्वित्वोत्पत्तिं प्रत्येवेति वाच्यम् । तथापि द्वित्वनिर्विकल्पकज्ञानकाले अपेक्षाबुद्धिनाशाद् द्वि-
त्वप्रत्यक्षकाले द्वित्वनाशाद् द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तेः, विषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन वि-
षयस्य कारणतोपगमात् द्वित्वादौ द्वित्वप्रत्यक्षं प्रति कार्यसदृशभावेनैव हेतुत्वम् ‘संबद्धं वर्तमानं
च गृह्यते चक्षुरादिने’ति न्यायात् । नचापेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशकत्वं नैव कल्प्यते किन्तु
द्वित्वप्रत्यक्षस्यैवेति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षं प्रति स्वातन्त्र्येण कारणत्वोपगमात् ।
अन्यथा तदसत्त्वदशायामपि द्वित्वप्रत्यक्षोत्पत्तिः स्यादिति श्येयम् ।

न च स्वोत्तरोत्पन्नविभुविशेषगुणनाशकत्वादपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षानुरोधेनापि त्रिक्षणस्था-
यित्वकल्पनासम्भव इति वाच्यम् । द्वित्वप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या अपेक्षाबुद्धिभिन्नविशेषगुण-
नाशत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वे कमेगेच्छाद्वयसत्त्वे
द्वित्वप्रत्यक्षोत्पत्तिसामग्रीसम्भवेऽपि भिन्नविषयकानुमिति सामग्र्याः प्रतिबन्धकतया द्वित्वप्रत्य-
क्षानुत्पादात् तत्रैतादृशापेक्षाबुद्धेः त्रिक्षणस्थायित्वकल्पनासम्भव इति चेन्न ।

अन्यत्र द्वित्वप्रत्यक्षानुरोधेनापेक्षाबुद्धिभिन्नविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रत्येव स्वोत्त-
रोत्पन्नविभुविशेषगुणस्य कारणतया नाशकविरहादेव त्रिक्षणावस्थायित्वसंभवात् । नचा
ऽपेक्षाबुद्धिनाशकाभावादपेक्षाबुद्धिनाशाऽसम्भव इति वाच्यम् । द्वित्वप्रत्यक्षसामग्र्यास्तन्नाश-
कत्वोपगमादिति ।

साधकमानं साध्यवत्त्वनिश्चयः ।

ननु साधकमानं सिद्धिजनकं मानं; तथा च परामर्शमात्रादप्यनुमिति-
र्न स्यात् तस्यैव तादृशसाधकमानत्वादतो व्याचष्टे साध्यवत्त्वनिश्चय इति ।
साध्यवत्त्वसंशयेऽप्यनुमित्युत्पादाज्ञिश्चय इत्युक्तम् । यद्यपि साध्यवत्त्व-
निश्चयत्वं यदि साध्यसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति साध्यप्रकारकत्वं
तदा पर्वतः कपिलबहिमन्त्रवेति सन्देहदशायां पर्वतो बहिमानित्यनुमितेर्न
स्यात्तादृशसन्देहस्यापि बहिसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति बहिप्रकार-
कत्वात् । न च येन रूपेण साध्यता तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारकत्वं निश्चयत्व-
घटकम्, अतः कपिलबहिवावच्छिन्नप्रकारताकलन्देहस्य बहिषमात्राव-
च्छिन्नप्रकारताकत्वाभावाज्ज्ञोष इति वाच्यम् । पर्वतः कपिलबहिमा-
नितिनित्यदशायामपि पर्वतो वाहमानित्यनुमित्यापत्तेः, तादृशानित्य-
स्य बहिषमात्रावच्छिन्नप्रकारकत्वाभावात् । न चोपपत्तिः, अनुभव-
विरोधात् । अत एव 'गवाश्रितत्वे साध्ये सकलगवाश्रितत्वं न हेतुः' अवि-

अथवा प्रतियोगितासम्बन्धेन नानाएकत्वानवगाहिविशेषगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति
कालिकस्वप्रतियोगिमत्तादात्म्योभयसम्बन्धेन ध्वंसस्य कारणता, ज्ञानाएकत्वावगाहावशुविशे-
षगुणनाशत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकस्वप्रतियोगिश्रुतध्वंसप्रतियोगिमत्तादात्म्योभयसम्बन्धेन
ध्वंसस्य कारणत्वोपगमेन अपेक्षाबुद्धिनाशसम्भवात्, स्वप्रतियोगिमत्तादात्म्यनिवेशात् स्वपूर्व-
क्षणेऽपन्नपुष्पादिव्यक्तिध्वंसस्य कारणत्वसम्भवेऽपि न द्वितीयक्षणे नाशोपपत्तिः । कालिकनिवे-
शाद् द्वितीयक्षणेऽपन्नपुष्पादिव्यक्तिध्वंसस्य स्वप्रतियोगिश्रुतत्वसम्बन्धेन, स्वपूर्वक्षणेऽपन्नपुष्पा-
दिध्वंसस्य स्वप्रतियोगिमत्तादात्म्यसम्बन्धेन प्रथमक्षणावच्छेदेनपेक्षाबुद्धौ सत्त्वेऽपि न द्विती-
यक्षणे नाशोपपत्तिः । एवं च सर्वत्रैवापेक्षाबुद्धेः स्वक्षणेऽपन्नपुष्पादिव्यक्तिध्वंसस्य कालिकस्वप्रतियो-
गिमत्तादात्म्योभयसम्बन्धेन नाशकस्य तृतीयक्षणे जननात् चतुर्थक्षणे नाशोपगमाज्ज्ञोष
दोष इति विभावनीयम् ।

अपेक्षाबुद्धेर्विज्ञाननाशस्वीकर्तृनये विशेषत एव कार्यकारणभावः तद्व्यक्तिनाशत्वावच्छिन्नं
प्रति स्वोत्तरक्षणवृत्तितत्त्वकित्वेन कारणता, अत एव न चरमाविशेषगुणनाशानुपपत्तिः ।
एवं चापेक्षाबुद्धिसत्त्वे द्वित्वप्रत्यक्षोपपत्तिः तत्र स्वोत्तरक्षणवृत्तितत्त्वकर्तृनाशकत्वानभ्युपगमात् ।
यत्रापेक्षाबुद्धिसत्त्वे द्वित्वप्रत्यक्षं न जायते तत्र स्वोत्तरक्षणवृत्तित्वस्यैव नाशकत्वोपगमादिति
तृतीयक्षणे एवापेक्षाबुद्धिनाशः, तन्मते परंपरायाः संसर्गतानभ्युपगमेन स्वत्त्वस्याननुगतत्वेन
च सामान्यकार्यकारणभावासम्भवादिति ध्येयम् ।

अतएव-विशिष्टसाध्यवत्त्वनिश्चयदत्तायामविशिष्टसाध्यवत्त्वानुमितेरनुभवविरोधादेव स-
कलगवाश्रितत्वं न हेतुरिति । गवाश्रितत्वव्याप्यसकलगवाश्रितत्ववती गौरिति विशि-
ष्टसाध्यात्मकहेतुमत्तापरामर्शस्यैव गवाश्रितत्ववती गौरित्यनुमितिविरोधित्वादिति आवः ।
अथात्र गवाश्रितत्वं गोसम्बन्धतत्वं तदेव साध्यम्, हेतुश्च सकलगवाश्रितत्वं तच्च गोनिष्ठमेद-

विशिष्टसाध्यवत्त्वानुमितौ विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहस्यापि विरोधितया पक्षधर्म-
ताग्रहस्यायां सिद्धसाधनादिति शक्तिवादे मिश्रैरप्युक्तम् । यदि च साध्य-
प्रतियोगिकाभावाप्रकारकत्वे सति साध्यप्रकारकत्वमेव साध्यनिश्चयत्वं त-
दाऽरुणवह्निगून्यः पर्वतो वह्निमानित्येवं निश्चयेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमि-
त्यापत्तिः, उक्तनिश्चयस्य वह्निप्रतियोगिकाभावप्रकारकत्वेनाऽविरोधितत्वात् ।

तथापि वह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति वह्निसामान्याभावाप्रका-
रकवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकत्वेन कापिलवह्ण्यभावाप्रकारकपिलवह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रकारकत्वादिना च प्रत्येकधर्मेणैव प्रतिबन्धकत्वात्तत्तत्सिद्ध्य-
भावकूटस्यैव पक्षतात्वम्, विरोधानिश्चयानामनुगतैकधर्माभावात् ।

प्रतियोगितानवच्छेदकरूपमिति हेतोः साध्यावदिततया कथं दृष्टान्तसङ्गतिः । न च गोनिष्ठ-
भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेहेतोरङ्गनेऽपि सत्त्वात्तत्र च निरुक्तसाध्यस्याभावाद्यभिचार इति
वाच्यम् । तावतापि समवेतत्वे सतीति विशेषणदानेनैव तद्वारणादिति चेन्न ।

सकलगवाश्रितत्वं यावद्गोसमवेतत्वम्, तच्च यावत्वावच्छिन्नगोनिष्ठाधिकरणताकशु-
त्स्वम्, साध्याभूतं गोसमवेतत्वं च गोनिष्ठाधिकरणताकशुत्स्वमिति हेतोः साध्यवदिततया द-
ष्टान्तसङ्गतिरिति ।

अथ शुद्धगवाश्रितत्वस्य हेतुतायामपि गवाश्रितत्वव्याप्यसकलगवाश्रितत्ववती गौरिति
परामर्शस्यैव व्याप्तिविशिष्टगवाश्रितत्वविषयकतया विशिष्टसाध्यवत्तापरामर्शस्याविशिष्टसाध्यव-
त्त्वानुमितिर्विरोधित्वसम्भवात्, सकलपदं व्यर्थमिति चेन्न ।

मीमांसकमते साध्यव्याप्यो हेतुः हेतुमान्पक्ष इति ज्ञानस्यानुमितिजनकतया तादृशहे-
तुमत्ताज्ञानस्य विशिष्टसाध्यवत्तानिश्चयरूपत्वाभावेन अविशिष्टसाध्यकानुमितौ विशिष्टसाध्यवत्ता-
ग्रहस्य विरोधित्वमित्यत्र दृष्टान्ताभावेनाऽसङ्गतिः स्यादतः सकलपदमिति ध्येयम् ।

तथापीति । नन्वेतत्कल्पं परित्यज्य वस्तुतस्तु कल्पानुधावेन किं बीजमिति चेन्न । त-
स्यानुगतत्वात् । न चाऽस्याप्यनुगतत्वेण निवेशः शक्यः, स च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वम्, वै० स्वन्निरु-
पितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वत्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशून्यरसोभयस-
म्बन्धेन, एवं च पर्वतो वह्निमानित्यस्य वह्निनिश्चयत्वमिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमान् बह्व-
भाववानित्यादिमुच्चयस्य च वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तेः ।

अत्र संशये एकांशे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं भासते एकांशे च पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदकत्वम्, उभयत्र वा पक्षतावच्छेदकावच्छेदकत्वं भासते, समुच्चये तु पक्षतावच्छेदकसा-
मानाधिकरण्यमेवाभयत्र भासते, तथाच तदवच्छेदेन साध्यनिश्चयत्वस्य तत्सामानाधिकरण्येन
साध्यनिश्चयत्वस्य भिन्नतया विभिन्नरूपेणैव तयोर्निवेशः । तत्र सामानाधिकरण्येन साध्य-
निश्चयत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वम्, वै० स्वन्निरूपिता या सा-
ध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकीभूतधर्ममात्रावच्छिन्नसंसर्गता तन्निरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छि-

नविशेष्यताकस्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकव्यापकसाध्याभावप्रतियोगिताकस्वोभयधर्मावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता। तच्छून्यत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यनिश्चयत्वन्तु तादृशप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वम्, वै० स्वनिरूपितावच्छेदकव्यापकसाध्यप्रतियोगिकत्व-साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकोभयधर्मावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकस्व-स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच पर्वतो वह्निमान् बह्व्यभाववांश्चेतिसमुच्चये सामानाधिकरण्येन वह्निनिश्चयत्वसत्त्वाच्च यस्य निश्चयत्वानुपपत्तिः । न च पर्वतो वह्निमान् महानसीयबह्व्यभाववांश्चेतिसमुच्चयेऽव्याप्तिः, तत्र वह्निमत्त्वं सामानाधिकरण्येन महानसीयबह्व्यभाववत्त्वं चाऽवच्छेदकावच्छेदेनेति तज्ज्ञाने वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वविरहात् स्वनिरूपितसंयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितपर्वत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकस्वसत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकमहानसीयबह्व्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतस्यादिद्वितीयसम्बन्धाभावादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वस्यैव साध्यनिश्चयत्वपदेन विवक्षितत्वात्, वै० स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकव्यापकसाध्याभावप्रतियोगिकत्वस्वरूपत्वोभयधर्मावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वघटितोभयसम्बन्धेन, तथाच पर्वतो वह्निमान् महानसीयबह्व्यभाववांश्चेतिसमुच्चयस्य न वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिरिति । न च पर्वतः कपिलवह्निमानितानिश्चयस्य वह्निनिश्चयत्वं न स्यात्, तत्र वह्निवगतैकत्ववृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वविरहादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वस्यैव साध्यनिश्चयपदेन विवक्षितत्वात्, वै० स्वनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकस्व स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकव्यापकसाध्याभावप्रतियोगिकत्वस्वरूपत्वोभयधर्मावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच नोक्तसमुच्चयस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिः, साध्यतावच्छेदकवह्नित्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वसत्त्वात् । एवमवच्छेदावच्छेदेन साध्यनिश्चयत्वं च तादृशप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वमेव, वै० पूर्वोक्तविशेष्यताकस्वत्वानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच न काप्यनुपपत्तिरिति ।

केचित्तु संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्याय संशये विरोधावगाहित्वस्वकिर्त्तनये पर्याप्तिं विहाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वं वाच्यम्, वै० स्वनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकस्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशून्यत्वोभयसम्बन्धेन, एवं च पर्वतो वह्निमान् महानसीयबह्व्यभाववांश्चेतिसमुच्चयस्य वह्निनिश्चयत्वोपपत्तिः, तथासति एतादृशनिश्च

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्ष-
निष्ठाविशेष्यताकज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वं वाच्यम्, पर्वतः कपि-
लवाहिमान्नवेत्यादिसंशये तु पर्वतनिष्ठविशेष्यत्वं वह्निवावच्छिन्नप्रका-
रताभिन्नेन कपिलवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वेन निरूपितमतस्तद्-
व्युदासः, संशये विशेष्यतामात्रस्यैव प्रकारताद्वयानिरूपितत्वात् । एवं
च निर्वाह्विर्वह्निमादौ पर्वत इत्यादिसमुच्चयस्यापि साध्यनिश्चयत्व-
सम्भवात्तत्सर्वेऽपि न वह्न्यनुमितिः, समुच्चयस्थले प्रकारताद्वयनिरूपित-
विशेष्यताद्वयोपगमात्, भूतलं घटवत्पटवच्चेत्यादिस्थले भूतलस्य द्विधा-
भानवदत्रापि पर्वतस्य प्रकारताद्वयांशे द्वैविध्येन भानादित्यन्यत्र विस्तरः ।

यत्त्वस्यानुगतरूपत्वसम्भवे किं कल्पान्तरानुसरणेनेति चेन्न ।

अग्रे विवक्षणीयस्य 'सामानाधिकरण्येनाऽनुमितिं प्रति सिद्धिमात्रस्य विरोधत्वं तत्कैक-
पेण सामानाधिकरण्येन वह्निनिश्चयस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन वह्निनिश्चयस्य चे'ति ग्रन्थस्य वै-
यर्थ्यापत्तेः, इदानीं सामानाधिकरण्येन वह्निनिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन वह्निनिश्चयस्य च
विभिन्नतया तयोरैकरूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवादतो वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पानुसरणम् ।

अथवा भावद्वयोक्तिकसंशयस्वकिर्तृमते पर्वतो वह्निमान् धूमवान्नेतिसंशयस्य निश्चय-
त्वापत्तिः, तत्र तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्व-बन्धभावाप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छि-
न्नविशेष्यताशून्यत्वयोः सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टज्ञानत्वसत्त्वादित्याहुः ।

परे तु अवच्छेदावच्छेदेन वह्निमात्रावगाहितादवच्छेदेन वह्न्यभावावगाहि-पर्वतो वह्निमान्
वह्न्यभाववाचेति समुच्चयस्यावच्छेदावच्छेदेन वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तेः, तत्र प्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि
द्वितीयसम्बन्धाभावेन साध्यप्रकारताविशिष्टत्वविरहात् । न च तज्ज्ञानस्य विरोधावगाहित्वेन
न वह्निनिश्चयत्वम्, अपितु संशयत्वमेवेति न दोष इति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्य-
शेषाभ्याप्यवृत्तित्वज्ञानकाले तज्ज्ञानस्य निश्चयत्वसम्भवात् । अत एव सप्रतिपक्षग्रन्थे 'मूला-
वच्छेदेन कांपसयोगतदभावयोर्न निश्चयोऽपि तु तत्तदवच्छेदेनैवे'ति भट्टाचार्यणोक्तम् । अत
एव एकांशेऽभ्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकत्वं वाच्यम्, तथाच तादृशसमुच्चयस्यावच्छेदावच्छेदेन
वह्निनिश्चयत्वानुपपत्त्या वस्तुतस्तु इत्यादिकल्पान्तरानुधावनमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्त्विति । अथात्र सामानाधिकरण्यविशेष्यतयोरैक्यमते वह्निवावच्छिन्नप्रकारत्वा-
न्यनिरवच्छिन्नपर्वतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वस्य वह्निमान् पर्वत इतिज्ञानीयवन्धिप्रकारतानि-
रूपितपर्वतनिष्ठविशेष्यतायां विरहेण पर्वतो वह्निमानित्यस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिरिति चेन्न ।

धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताधर्मितावच्छेदकतानात्मकप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यतयोरैक्यमिति मताभिप्रायेणाऽनुपपत्त्यभावात्, अत एव वह्निमत्पर्वतो घटवानितिज्ञान-
स्यापि वह्निनिश्चयत्वसम्भवोऽन्यथा वह्निवावच्छिन्नप्रकारत्वान्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानि-
रूपितत्वस्य वह्निवावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां विरहात् तस्य
वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिः । एतेन धर्मितावच्छेदकतानात्मकतदन्यप्रकारता निवेद्येत्यपि नि-

रस्तम् । वह्निघटवत्पर्वतवान् देश इति ज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वाऽनुपपत्तिश्च, वह्नि-
 वच्छिन्नप्रकारत्वादन्यधर्मितावच्छेदकतानात्मकघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदका-
 वच्छिन्नविशेष्यताकत्वाविरहात् । यद्यपि तदन्यप्रकारद्वयार्था सामान्यतोऽवच्छेदकतानात्मकत्व-
 निवेशे न तद्दोषवारणं सम्भवति, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वादन्योऽवच्छेदकतानात्मक-
 प्रकारत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
 शालिज्ञानस्यैव साध्यनिश्चयत्वात्, तथा चोक्तस्थले वह्निवावच्छिन्नप्रकारत्वादन्यघटत्वावच्छिन्न
 प्रकारताया अवच्छेदकतानात्मकत्वाच्च तस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिः, एवं च धर्मितावच्छेद-
 कनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽवच्छेदकतानात्मकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरैक्येऽपि न
 पर्वतो वह्निमानितिज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिः । नचैवं सति वह्निमत्पर्वतो घटवानितिज्ञान-
 स्य तद्विनिश्चयत्वानुपपत्तिः, वह्निवावच्छिन्नप्रकारत्वादन्योऽवच्छेदकतानात्मकघटप्रकारत्वानिरू-
 पितविशेष्यताकत्वाविरहादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वादन्योऽवच्छेदकता-
 नात्मकप्रकारत्वानिरूपिता सती अवच्छेदकतानात्मकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
 तविशेष्यतभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशा-
 लिज्ञानत्वस्यैव साध्यनिश्चयरूपत्वात्, तथा च कटिमत्पर्वतो घटवानिति ज्ञानस्य वह्निनिश्चय-
 त्वसम्भवात् तदीयपर्वतविशेष्यतायां वह्निप्रकारत्वादन्योऽवच्छेदकतानात्मकघटप्रकारतानिरूपि-
 तत्वसत्त्वेऽपि अवच्छेदकतानात्मकसाध्यप्रकारतानिरूपितत्वविरहाद्, भवति च यादृशी विशेष-
 यता तद्विनिश्चयस्यैतज्ज्ञानीयवह्निप्रकारतानिरूपितपर्वतविशेष्यतायां सत्त्वेन तज्ज्ञानत्वसत्त्वात् ।
 न चान्यप्रकारतायामवच्छेदकतानात्मकत्वं किमर्थमिति वाच्यम् । घटवत्पर्वतो वह्निमानि-
 तिनिश्चयस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तेः तदीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां साध्यप्रकारत्वादन्यघट-
 प्रकारतानिरूपितत्व-अवच्छेदकतानात्मकसाध्यप्रकारतानिरूपितत्वयोः सत्त्वेन तद्विनिश्चयविरहात्,
 अतस्तद्विशेषः, तथाच तदीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारतायामवच्छेदकतानात्मकत्वाविरहात् ।
 एवं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्यापि सार्थक्यम्, अन्यथा घटवान् पर्वत
 इतिज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वापत्तेः । तथापि प्रकारावच्छिन्नत्वादिनो मते अवच्छेदकतानात्मकप्र-
 कारत्वाप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तिरिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतान्यमुख्यविशेष्यता-
 निरूपितप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वनिवेशात् तज्ज्ञानीयघटत्वा-
 वच्छिन्नप्रकारताया मुख्यविशेष्यकत्वाविरहेण तद्धारणदिति ।

न च तथापि वह्निघटवानित्येकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिरिति
 वाच्यम् । स्वमते मुख्यविशेष्यतायां एकत्र द्वय मितिरीत्या ज्ञानानभ्युपगमादिति ।

अथैवमपि घटवत्पर्वतवान् देश इत्यस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 प्रकारत्वादन्यत्वस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारतायामवच्छेदकतानात्मकत्वाविरहात् अवच्छेदकतानात्मका-
 रत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वात् । न च न्यक्षानीयप्रकापक्षतावच्छे-
 दकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिवेशेनैव तद्धारणमिति वाच्यम् । तथासति वह्निमत्पर्वतवान्
 देश इत्यस्य निश्चयत्वानुपपत्तिः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वाविरहात् इति चेन्न ।
 तादृशप्रकारत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छि-

नविशेष्यताकज्ञानत्वस्य निश्चयत्वपदार्थत्वात् तस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वविरहेण वारणा(१)दत्त एव च पर्वते वह्निं जानामीत्यनुश्रवः पर्वते वह्निं निश्चिनोमीति सामान्यघटितविशेषवतानुभवात् ।

अथ वह्निमत्पर्वतो घटवानित्यस्य साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिः, तादृशप्रकारत्वान्यमुख्यविशेष्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वविरहादिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिरूपिततदन्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वाविवक्षणात्तदन्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां तादृशावच्छेदकत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वविरहेण वारणात् ।

नन्वेवं वह्नितदभाववत्पर्वतवान् देश इति विशेषणशे संशयात्मकनिश्चयस्य साध्यनिश्चयस्थापत्तिः उज्जानीयतदन्यप्रकारतायां तादृशावच्छेदकत्वानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वानिरूपितत्वात् । न च विशेषणशे संशयात्मकज्ञाने मानाभाव इति वाच्यम् । तथासति समानाधिकरणाभाषप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतदभाववद्भूमवान् पर्वत इति विशेषणशे संशयात्मकज्ञानात् अनुमित्यनुपपत्त्या व्यभिचारवारणाय विशेषणशे निश्चयत्वनिवेश इति गदाधरभट्टाचार्येण विशिष्टवैशिष्ट्यवादे लिखितत्वादिति चेन्न ।

विशेषणशे संशयानभ्युपगन्तुमते साध्यनिश्चयत्वस्यैव परिष्कारकरणदिति ध्येयम् ।

केचित्तु—तदन्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तिस्वाङ्गिरवच्छिन्नपर्वतानिष्ठाविशेष्यतात्ववच्छेदेन तदन्यपर्वतप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छेदेन तदभावसस्वाङ्ग पर्वतो वह्निमानित्यत्र साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिः । पर्वतो वह्निमात्रवेति संशयस्य निरवच्छिन्नपर्वतानिष्ठविशेष्यतात्वावच्छेदेन तदन्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छेदेन तदन्यप्रकारतानिरूपितत्वाभावनिवेशात् तादृशावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छेदेन तादृशानिरूपितत्वाभावविरहेण निश्चयत्वाविरहात् । न च शुद्धपर्वतत्वविच्छिन्नविशेष्यतात्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्यातिप्रसक्तया न वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्यावच्छेदकत्वमपि तु वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वोभयधर्म एव, निरूपितत्वावच्छेदकत्वं चोपलक्षणविधया ग्राह्यम्, एवं च तदुभयधर्मावच्छेदेन तदन्यवन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वाभावसत्त्वात् तस्यापि निश्चयत्वापत्तिः । तदीयवन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायां पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्च बन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन बन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेनैव निरूप्यनिरूपकभाव—इति वाच्यम् ।

संशयीयवन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायां बन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेनेव विनिगमनाविरहात् वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेनानि निरूप्यनिरूपकभाव इति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छेदेन तदन्यवन्धभावत्वावच्छेदेन तदन्यवन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्व-

सत्त्वेन बन्दिमानवोति संशये निश्चयत्वापत्तिरिहात् । न चैवमपि बन्दिघटवान् पर्वत इति निश्चयेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रकारताया विनिगमनाविरहात् घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वेनाऽपि निरूप्यनिरूपकभावेन बन्दितावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छेदनापि तदन्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वात् तस्य साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संशयातिरिक्तज्ञाने मुख्यविशेष्यांशे एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानाभ्युपगन्तुमते साध्यनिश्चयत्वस्यैव तादृशपरिष्कारकरणात् । न च तथापि बन्दिघटवत्पर्वतवान् देश इत्यस्य साध्यनिश्चयत्वाऽनुपपत्तिः, तदन्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताया सत्त्वेनाऽनिरूपितत्वविरहादिति वाच्यम् । तथासति तदन्यप्रकारतायां मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वविशेष्यात्, एवं च घटवत्पर्वतवान्देश इति ज्ञाने तदन्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वविरहादेव तस्य चारणात् अन्यज्ञानीयान्यप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकृतसत्त्वेन तस्यापि साध्यनिश्चयत्वापत्तिः । अत एव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताया स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशनमित्याहुः ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नं यत्तदन्यप्रकारतानिरूपितत्वं तदभाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वं साध्यनिश्चयत्वम्, पर्वतो बहिर्माजवेति संशयीयप्रकारताद्वयनिरूपितद्वयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभावेन तदीयतदन्यप्रकारतानिरूपितत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नतया तदभावत्वस्य निश्चयीयविषयतायां सत्त्वेन पर्वतो बहिर्मानित्यादौ निश्चयत्वोपपत्तिः, पर्वतो घटवानित्यादौ तादृशनिरूपितत्वाभाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकृतसत्त्वेऽपि तादृशविशेष्यतायां स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वनिवेशनं तत्र तन्निश्चयत्वापत्तिरिति केचिदाहुः ।

एवमनिरूपितत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारत्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वम्, पर्वतो बहिर्मानिति निश्चयीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां बहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतवन्धाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य च सत्त्वेन साध्यनिश्चयत्वोपपत्तिः ।

निर्वहः पर्वतो बहिर्मानिति समुच्चये प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयोपगमाद्बहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतवल्गुभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वसत्त्वेन निश्चयत्वोपपत्तिः, पर्वतो बहिर्माजवेति संशयं च बहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतसंशयीयप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वेनानिरूपितत्वविरहात् न निश्चयत्वापत्तिः ।

अथ बहिर्घटवान् पर्वत इति ज्ञानीयघटत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि बहिर्त्वावच्छिन्न-

प्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितघटवान् वक्ष्यभाववान् घटवान्पर्वत इति ज्ञाननिष्ठज्ञान-
वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेद-
कतया तन्निरूपितत्वेन न तत्र साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिरिति चेन्न ।

तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदकत्वनिवेशात्, तथाहि—साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वं साध्यनिश्चयत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्वविशिष्ट-
प्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिर-
ूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्व—स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रका-
रत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्च बाह्यघटवान्पर्वत इति ज्ञानी-
यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतायां तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाविरहात् । तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकीभूततादृशप्रतिब-
ध्यतावच्छेदकीभूतसंज्ञार्थवत्त्वञ्च भावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वे
सत्त्वेन साध्यनिश्चयत्वोपपत्तिः । तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारतानिवेशात् निर्वाह-
पर्यतो वहिमान् इत्याहार्यज्ञानीयवक्ष्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकत्वेऽपि न तत्र साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिः तादृशप्रकारतायास्तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्व-
विरहात् ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतान्यधर्मितानवच्छेदकतात्मकप्रत्यक्षानिरूपे-
तविशेष्यताकाश्यप्रामाण्यज्ञानानास्कान्दिततानवृत्तिस्वोपलक्षितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकार-
वानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वं साध्यनिश्चयत्वम्, एवञ्च मुख्य-
विशेष्यार्थे एकत्र द्वयमिति ज्ञानस्वीकारेऽपि क्षतिविरहः । साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नधर्मितानवच्छेदकतानात्मकप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कान्दित—पर्यतो वहिमान् वहिघटवाश्च पर्वत—इति समूहात्मनज्ञानवृत्तिस्वो-
पलक्षितवन्निघटवानितिज्ञानीयवन्निघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्यतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशा-
लिज्ञानत्वस्य तत्र सत्त्वात्, समानाकारकज्ञानीयविषयतयोरैक्येऽपि अप्रामाण्यज्ञाना-
नास्कान्दितत्वनिवेशात् वहिमात्रवा वहिमान् पर्वत इति अप्रामाण्यज्ञानास्कान्दिततादृशप्र-
कारत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानवृत्तिस्वोपलक्षितशुद्धवहिमात्रवेतिसंशयवन्निघटत्वावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितपर्यतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्य वहिमात्रवेति संशये सत्त्वेऽपि
न तत्र साध्यनिश्चयत्वापत्तिः । न चाप्रामाण्यज्ञानानास्कान्दितत्वनिवेशेऽपि वहिमात्रवा
वहिमात्रपर्वत इत्याद्याहार्यज्ञानमादाय तत्समानाकारकवहिमानवेति संशये साध्यनिश्च-
यत्वापत्तिर्दुर्वारवेति वाच्यम् । तथासति अनाहर्त्यत्वनिवेशात् ।

अथ तथापि महानर्थावहिमानितिज्ञानत्वस्य तादृशतया तत्समानाकारकमहानर्थाव-
हिमात्रवेति संशये साध्यनिश्चयत्वापत्तिरिति चेन्न ।

साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिवेशात् महा-
नर्थावहिमान्नेवेति संशये साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-

विशेष्यताविरहेणापत्तिविरहादित्याहुः । (१)

अन्ये तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नयदन्यप्रकारतानिरूपितत्वं तदभाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वं साध्यनिश्चयत्वम्, बहुय-
भाववान् पर्वत इति निश्चयस्य पर्वतत्वधर्मितावच्छेदकवह्निप्रकारतावन्निहमान् पर्वत इत्या-
दिज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वम्, न तु वन्निहार्मितावच्छेदकपर्वतत्वप्रकारकवन्निहपर्वतत्वोभय-
धर्मितावच्छेदकघटादिप्रकारकपर्वतत्ववद्वन्निहमान् घटवानित्यादिज्ञानं प्रत्यपि, वन्निहत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वेन प्रतिबध्यत्वोक्तौ तत्रापि घट-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततुभयधर्मावच्छिन्नपर्वतनिष्ठविशयतायाः वन्निहत्वावच्छिन्नप्रका-
रत्वानिरूपितनिरवच्छिन्नपर्वतनिष्ठविशेष्यतायाः समानाधिकरणतया ऐक्येन वन्निहत्वावच्छि-
न्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः सत्त्वात् प्रतिबध्यत्वापण्या पर्वतो वन्निहमा-
नितिज्ञाने वन्निहत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपतत्त्व=पर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकता-
त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावं स्वीकृत्य वन्निहत्वावच्छिन्नप्रका-
रतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वावच्छिन्नपर्वतत्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्ननिरूपकतानिरु-
पितत्ववद्विशेष्यताकज्ञानत्वेन प्रतिबध्यत्वस्योक्तत्वात् ।

एवञ्च पर्वतत्वप्रकारतानिरूपितस्य वन्निहत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नत्व-
विरहान्न तमादाय निश्चयत्वानुपपत्त्या तदन्यप्रकारतायाः धर्मिकतावच्छेदकतानात्मकत्वम्
वन्निहमत्पर्वतो घटवानितिज्ञानयिवन्निहत्वावच्छिन्नावच्छेदकतात्मकप्रकारतानिरूपितत्व-घट-
त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावेन तदन्यघटत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्न-
प्रकारतामादायान्यप्रकारतायाः मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वविशेष्यतामिति घटवत्पर्वतत्वान्देश इति
ज्ञाने निश्चयत्वापत्त्या स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविशेष्यतां पक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायामिति । न च वन्निहवदवत्पर्वतत्वान्देश इत्येकत्रद्वयं
रीतिज्ञानयिप्रकारताद्वयनिरूपितत्वद्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेण तत्र निश्चयत्वानुप-
पत्त्या तदन्यप्रकारतायां मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वस्यावश्यकतया घटवत्पर्वतत्वान्देश इत्यत्र सा-
ध्यनिश्चयत्वापत्त्या स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविशेष्यतामिति वाच्य-
म्, एकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञानानध्युपगन्तुमते एतादृशपरिष्कारकरणादिति विभावनीयमिति ।

अथ पर्वतपक्षकसंयोगेनाभावसाध्यकस्यले अभाववान्नवेति संशयस्य साध्यनिश्चयत्वाप-
त्तिरभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायां साध्यतावच्छेदकीभूताऽभावत्वावच्छिन्नत्वेन तदन्यत्ववि-
रहात्, तथाच तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्ना नाऽ-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारता अपि तु वन्निहत्वावच्छिन्नप्रकारतायेव तन्निरूपितत्वाभाववत्पक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नाविशेष्यताशालिज्ञानत्वसम्भवात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रत्वान्यप्रकारतानिवेशात् द्वितीयाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न

(१) न च तादृशीत्या निवेशे कपिलवन्निहमानित्यस्य निश्चयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यादृशाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारता प्राथमिकी तादृश्य एव साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमधिकरणधर्मपर्याप्ति-
निरूपकतानिवेशान्नानुपपत्तिः ।

नन्वविरहेण तदन्यत्सत्त्वात्, तथाच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वम्, वै०
स्वरूपितत्व-एवविशिष्टविशेष्यताभिन्नत्वाभयसं०, वै० स्वरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकृप्याप्यनुयोगितावच्छेदकसम्बन्धातिप्रकारत्वाभयप्रकारतानिरूपितत्व स्वरूपितावच्छे-
दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृप्याप्यनुयोगितावच्छेदकपक्षताप्रकारतानिरूपितत्वोभयसंबन्धे
नतथाचोक्तसंशयीयपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां न किंचिदपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्ट-
त्वमतो न तस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिः । इदं च मुख्यविशेष्योऽंशे एकत्र द्वयमितिरित्या ज्ञानानङ्गी-
कर्तृमते बोध्यम्, तत्स्वीकर्तृमते तु वह्निघटवान् पर्वत इति ज्ञानस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्त्याऽ-
न्यप्रकारतापदेन साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया एव विवक्षणीयत्वात्, तथाचोक्तसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वाभयसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य तज्ज्ञानाधिपर्वतत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यतायां विरहेण तेन खबन्धेन स्वविशिष्टत्वविरहाज तस्य वह्निनिश्चयत्वानुपपत्तिः ।
एवं पर्वतो वह्निमान् बन्धभाववांश्चेति समुच्चयस्थले तादृशप्रकारत्वाभयसाध्याभावत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितत्वस्वरूपितत्वयोस्तदयिविशेष्यतायां विरहेण तेन स्वविशिष्टविशेष्यताभि-
न्नत्वसत्त्वाज तस्य निश्चयत्वहानिः, एवंपति हृदो बन्धभावंस्यानुमाने हृदो वह्निमात्रवेति सं-
शयस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिः, तदीयहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां स्वरूपितत्वसत्त्वेऽपि तादृ-
शप्रकारत्वाभयसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वविरहेण स्वविशिष्टविशेष्यताभिन्नत्वस-
त्त्वात् । न च तादृशप्रकारत्वाभयसाध्याभावनिरूपितप्रकारतानिरूपितत्वमेव निदेश्यम्, तथाच
साध्याभावस्य वह्निस्वरूपतया तत्संशयीयवन्दितावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्याभावनिरूपितत्वा-
जापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रैव हृदो बन्धभावनान् इव्यवानित्येकत्र द्वयमितिरित्या ज्ञानस्य
साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तेः, तदीयहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां स्वरूपितत्वतादृशप्रकारत्वाभयसा-
ध्याभावनिरूपितत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वयोः सत्त्वेन तेन संबन्धेन स्वविशिष्टविशेष्यता-
भिन्नत्वविरहात् । एवं भावद्वयोऽटिकसंशयीयस्वीकलमते पर्वतो वह्निमान् धूमवान्वेति संशयस्य
वह्निनिश्चयत्वापत्तेः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारत्वाभयधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायां साध्या-
भावनिरूपितत्वविरहात्, अतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता-
विशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वम् । वै० स्वरूपित-
त्वस्वरूपितत्व(१)प्रकारतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन, वै० स्वावच्छेदविशेष्यतानिरूपितप्रतियो-
गित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावावच्छिन्नत्वस्वभिन्नत्वस्वरूपितत्वविशेष्यतानिरूपितत्वान्यतप्रसंबन्धेन, तथाचोक्त-
हृदो वह्निमात्रवेति संशयीयवह्निमात्रवच्छिन्नप्रकारतायां तादृशान्यतमघटकत्वावच्छेदविशेष्यता-
निरूपितेत्यादिसंबन्धसत्त्वेन तेन स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वस्य तदीयहृदत्वावच्छिन्नविशेष्य-
तायां विरहाज तस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिः । एवमुक्तभावद्वयकोटिकसंशयीयधूमत्वावच्छिन्नप्र-
कारतायां तादृशान्यतमघटकत्वानिरूपितविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेनोक्तसंब-

(१) वस्तुतः संशयीयप्रकारतावच्छेदकावच्छेदकभावंस्वीकर्तृमते स्वै० प्रकारतायां स्वावच्छेद-
त्वमावच्छिन्नमेव बोध्यम् ।

न्वेन स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वस्य तदीयहृदवावच्छिन्नाविशेष्यतायां विरहान्न तस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति स्वरूपेण साध्यतायामभाववान्नवेति संशये पि-
निश्चयत्वस्यापत्तेः ।

न च स्वरूपेणाभावस्य केवलान्वयितया तन्निश्चयसामग्रयाः नियतत्वेन तत्कोटिनिश्चये सत्याहृत्यत्वमिति वाच्यम् । तथासति द्वितीयाऽभावकोटिकसंशयेऽतिव्याप्तेः । न च केवलान्व-
यिप्रतियोगिकामावाऽप्रसिद्ध्या द्वितीयाभावकोटिकसंशयाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । गगनाभाव-
स्य प्राप्तिद्वेः सम्भवादिति चेन्न ।

स्वनिरूपितत्वस्वान्यप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिष्ठावच्छेदकताकभेदत्वबोध-
यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालि-
ज्ञानत्वविवक्षणात् प्रथमाभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यद्वितीयाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
त्वस्य पक्षविशेष्यतायां सत्त्वेन स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदत्वविरहात्, एवं द्वितीयाभावत्वाव-
च्छिन्नप्रकारतान्यतुतीयाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य पक्षनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वेन
तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदत्वविरहात्, प्रथमाभावकोटिकसंशये द्वितीयाभावको-
टिकसंशये च आपत्तिविरहादिति सङ्क्षेपः । एवञ्चेति । तादृशसाध्यनिश्चयत्वकथने चेत्यर्थः ।
अत्र बहिर्त्वावच्छिन्नाभावाप्रकारकत्वे सति बहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य निश्चयस्वोक्तौ निर्वाहः
पर्वतो बहिर्मानित्यस्य साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

अथ स्वनिरूपितत्वस्वावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नाप्रकार-
त्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यताकत्वस्य निश्चयस्वोक्तौ तद्बोधवारणसम्भवेन पूर्वकल्प एव परिष्कर्तुं शक्यते
किमनुरोधेन वस्तुतस्तु कल्पानुधावनमेति । न च बन्धभावसाध्यकस्थले बन्दिमान्नवेति
संशयस्य साध्यनिश्चयत्वापत्तिः, साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितत्वादिति वाच्यम् ।
तथासति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितत्वस्वविशिष्टप्रकारत्वानि-
रूपितत्वोभयसम्बन्धेन निवेद्यम् । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतापर्याप्त्याधिक-
रणधर्मावच्छिन्नप्रातयोगिताकाभावत्वापच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन, तथाच बन्दिमान्नवेति संशयीय-
विशेष्यतायां साध्यतावच्छेदकीभूतबन्धभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वविशिष्टबन्धभा-
वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वेन स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वघटितोभयसम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्यविरहेण साध्यनिश्चयत्वापत्तिविरहात् । न च
केवलान्वयिसाध्यकस्थले स्वावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्र-
सिद्ध्या साध्यवानितिज्ञाने साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति स्वावच्छेद-
कतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशात् केवलान्वयितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि
अमात्मकज्ञानीयप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
कारत्वाप्रसिद्ध्याऽनुपपत्तिवारणात् ।

न च तथापि प्रतियोगित्वप्रकारकसंशये निश्चयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति स्वाव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छे-
दकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वाभ्यन्तरसम्बन्धेन
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वघटितान्यतरसम्बन्ध-
निवेशात् प्रतियोगिताप्रकारकसंशये निश्चयत्वापत्तिरिहात् ।

न च बह्व्यभाववान् पर्वत इत्येकत्र द्वयरीतिज्ञाने निश्चयत्वानुपपत्तिः तादृशप्रकारतानिरु-
पितविशेष्यतावच्छेदकीमूताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां
सत्त्वादिति वाच्यम् । तथासति तादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वनिवेशात् बह्व्य-
भाववानितिज्ञानीयाऽभावत्वावच्छिन्नप्रकारत्वस्यैव तथात्वात् बह्व्यभाववान् बहिमानिति समु-
च्चये विशेष्यताद्वयोपगमेन तथात्वोपपत्तिः, एकत्र द्वयरीत्या बहिर्बह्व्यभाववाग्राहने तस्याहा-
र्थ्यतया स्वविशिष्टप्रकारतायां किञ्चित्प्रतिबन्धकताऽवच्छेदकत्वविशेषणदेव वारणात्, तस्य
तवापि आवश्यकत्वात् । न च तथापि समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्व्यभावबहि-
प्रकारकज्ञाने निश्चयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगितायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात्, तथाहि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रताविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वमेव साध्यनिश्चयत्वम् । चे० स्वनिरु-
पितत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकीभू-
तानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वस्वविशिष्टप्रतियोगिताविशिष्टत्वान्य-
तरसम्बन्धेन, प्रतियोगितायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च कृत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वस्वविशिष्टप्रकारकत्वानिरूपितविशेष्य-
त्वावच्छिन्नत्वान्यतरसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यं च प्रकारतायां स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वाव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेति ।

न चैवमपि विषयतासम्बन्धेन महानसीयबह्विहास्यकस्थले विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकवह्व्यभावविषयकमहानसीयबह्विषयकज्ञाने साध्यनिश्चयत्वानुपपत्तिः, न्यूनवार-
कपर्याप्तिनिवेशात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वात् । न्यूनवारकप-
र्याप्तिनिवेशे तत्र वारणेऽपि संयोगेन बह्विहास्यकस्थले संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवह्व्यभावकोटिकमहानसीयबह्विहास्यकसंशये साध्यनिश्चयत्वापत्तिः । महानसी-
यबह्विहास्यकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितत्वस्य पक्षविशेष्यतायां विरहादस्माकं सिद्धान्तकरणे तादृशप्रकारत्वा-
निरूपितविशेष्यताशास्त्रप्रामाण्यज्ञानानास्कान्दितसमूहालम्बनज्ञानश्रुतिस्वोपलक्षितसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रकारतामादाय साध्यनिश्चयत्वोपपत्तेः । न चास्माकमपि साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टविशेष्यताशास्त्रप्रामाण्यज्ञानानास्कान्दितज्ञानश्रुतिस्वोपलक्षितसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशास्त्रज्ञानत्वनिवेशात् तद्वैवचर्यं सम्भवतीति वा-

पाषाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्वादिना च बहेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वहित्वेन च तस्यानुमितेर्धर्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनुप्रवेशनीयौ ।

तत्र-पर्वते-तस्य बहेः । धर्मित्वेति । नचैवं वहिमान् वहिमानित्येवमप्यनुमितिः स्यात्, धर्मितावच्छेदकमनन्तर्भाव्य वहिमत्तानिश्चयस्याऽविरोधित्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात्, वहिमत्पक्षकवाहिलाध्यकानुमितिमन्तर्भाव्य पक्षताया हेतुत्वाकल्पनेन तदापस्यसंभवात् । अत्र धर्मितेत्युपलक्षणम् । एकसंबन्धेन साध्यवस्त्वनिश्चयेऽपि संबन्धान्तरेण साध्यानुमितेरुत्पादात्संबन्धविशेषोऽप्यनुसरणीयः ।

ध्यम् । तथासति अन्यतरस्य गुरुशरीरतया द्विधान्यतरत्वस्य निवेशादतिगौरवादिति ध्येयम् ।

समुच्चये प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयोपगमादिति । अथ संक्षेपे एव प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयोपगमादित्येव कथं नोक्तमिते चेज ।

ईश्वरज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेः, ईश्वरस्य पर्वतो वहिमान् बहयभाववांश्चेति समुच्चयस्य सम्भवेन तस्य च बहयभाववज्जिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारताकत्वात् । अतः समुच्चये एव प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्वयोः संक्षयसमुच्चयवैलक्षण्याय मन्तव्यम् । तथाचेश्वरीयसमुच्चये बहयभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता भिन्ना, एवं वह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता भिन्ना । एवं च बहयभाववज्जिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारताकत्वविरहेण न तस्य भ्रमत्वापत्तिरिति दिक् ।

दाधितौ सिद्धावपि—पाषाणमयो वहिमान् पर्वतस्तेजस्वाद्यासमानाकारकानिश्चयेऽपि । अनुमितेः-पर्वतो वहिमानित्यनुमितेः । अनुभविकतयेति शेषः । धर्मित्वसाध्यत्वयोः-उद्देश्यत्वाविधेयत्वयोः । अनुप्रवेशनीयौ, पक्षताशरीरे इत्यादिः । तथाच पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगसंबन्धावच्छिन्नवहित्वावच्छिन्नविधेयतानुमितिं प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्संपन्धावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारताशास्त्रानिश्चयत्वावच्छिन्नस्य विषाधिविषाधिविरहविशिष्टस्य अभावो हेतुरिति पर्यवसजम्, पर्वतो वहिमानित्यादिविद्विदश्यायां वहिमान् पर्वतो घटवानित्यनुमितेरुद्देश्यात्, प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतामुपेक्ष्य विधेयतानिवेशनम् । विधेयता च न प्रकारतानियता, किन्तु वहिमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायनियामको विषयताविशेषः । अत्र प्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ धर्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकत्वे निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीये । तदर्थश्च विशेष्यत्वादौ पर्वतत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिजावच्छेदकत्वानिरूपकत्वम्, तेन पर्वतो वहिमानितिनिश्चयदशायां जातिमान् वहिमान् पर्वतो जातिमद्वानित्यनुमित्युपपत्तिः । एवं जातिमान् वहिमान् पर्वतो जातिमद्वानितिनिश्चयदशायां पर्वतो वहिमानित्यनुमित्युपपत्तिरिति ध्येयम् ।

तदापस्यसंभवाच्छेति । नन्वत्र वहिमानित्यनुमितेः सर्वथैवाऽप्रसिद्धा कथमापत्तिः संभव इति चेज ।

यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन एकत्र साध्यसिद्धावपि विनानुमि-
त्सामन्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी तदा धर्मविशेषोऽपि निवेद्यो, नान्यथा।

पर्वतत्वस्याऽवच्छेदकत्वं विषयकृत्य एकत्र पर्वते साध्यसिद्धावपि-
अन्यत्र पर्वते सर्वदैवानुत्पत्तेः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् । अवच्छे-
दकत्वमविषयीकृत्य पर्वतत्वप्रकारेणेति तदर्थः । तादृशानुमितिः—पर्वतत्वसा-
मानाधिकरण्येन साध्यानुमितिः । धर्मविशेषोऽपीति । तथाच पर्वतत्वप्रकारेण
तत्पर्वतधर्मिकवह्नयाद्यनुमितौ पर्वतत्वप्रकारेण तत्पर्वतधर्मिकवह्नयादिनि-
श्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाक्यमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । साधपताव-
च्छेदकरूपेणैकसाध्यव्यक्तेः सिद्धावपि विनानुमित्साध्यसाध्यव्यक्तेरनुमि-
तेरानुभविकत्वे साध्यविशेषोपीति द्रष्टव्यम् । नान्यथा—धर्म्यन्तरेऽनुमित्य-
नुत्पादे तु धर्मविशेषोऽपि न निवेद्य इत्यर्थः ।

अथ तत्पुरुषीयवह्नयादिविधेयकानुमितौ प्रति तदीयानुमित्साविरहवि-
शिष्टतदीयवह्नयादिमत्तानिश्चयत्वेनैव समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्ध-

सिधाधायिसत्त्वे तादृशानुमितिर्भवति तस्या एव सिधाधायिभायाः पूर्वमापत्तेः, पक्षताया
हेतुत्वाकल्पनेनेत्यादिना तादृशस्थले पक्षतैव कारणमिति सूचितम् ।

ननु पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे
पर्वतत्वेन एकपर्वतविशेष्यकासेद्धिदशायां तेन रूपेणाऽन्यपर्वतेऽपि साध्यानुमित्यनुदयापत्तिरत
आह्वीयितौ यथे चेति । एकत्र पर्वते साध्यसिद्धावपि—यत्किञ्चिद्विशेष्यविशेष्यकसिद्धि-
दशायामपि । अन्यत्र पर्वते सर्वदैवानुत्पत्तेः, तेन रूपेण धर्म्यन्तरेऽनुमित्यनुत्पादस्य नि-
र्विवादत्वादिति भावः । दीधितौ एकत्र—एकधर्मिणि, अनुमित्सावरणे विशेषणाभावादेव
विशिष्टाभावाविवाहाद् धर्मविशेष्यनिवेशनमफलमतौ विनानुमित्साविति । अन्यत्र—अ-
न्यधर्मिणि । धर्मविशेष्यानन्तर्भावेऽपि सामानाधिकरण्येन सिद्धिदशायामवच्छेदकावच्छेदना-
नुमितौ बाधकाभावात् । तादृशेति । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहीत्यर्थः । धर्मविशेष्योपीति ।
तथाच पर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतादिनिष्ठोद्देश्यताकानुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतादिविशेष्यक-
साध्यमत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति भावः ।

अथेति । ननु अनुमित्सायां तत्पुरुषीयस्वनिवेशनमनर्थकम्, समवायसंबन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकान्यपुरुषीयानुमित्साविरहस्य स्वात्मनि वर्तमानतया तत्पुरुषीयवह्नयादिमत्तानिश्-
यस्याऽन्यपुरुषीयानुमित्साविरहविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् अन्यपुरुषीयानुमित्साविरहाय सा-
ध्यनिश्चयकाले नानुमित्यापात्तरिति चेन्न ।

कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुमित्साविरहस्य क्षणान्तर्भावेन वैशिष्टयनिवेशात्,
एकक्षणावच्छिन्नान्यदीयानुमित्साविरहाय बह्विधकाले बह्वयानुमित्यापत्त्या तत्पुरुषीयवह्नये-
वात् । न च यद्यदिच्छासरे तत्पुरुषीयविशेष्यतासंबन्धेन साध्यनिश्चयसत्त्वे तत्पुरुषीयवह्नये-

कत्वम्, न तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तथात्वम्, तथासति पर्वतत्वा-
दिविशिष्टविशेष्यकवहण्यादिप्रकारकानुमितौ पर्वतत्वादिविशिष्टविशेष्यक-
वहण्यादिमत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वे धर्मितावच्छेदकविधया पर्वतत्वमहान
सत्त्वाद्यनेकधर्मान्तर्भाविणाऽनन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तेः । न च तवापि
पुरुषभेदेन कार्यकारणभावः । तत्पुरुषस्यापि कश्चित्पक्षतया तद्भेदेन काय
कारणभावनानात्वस्य त्वयाप्यङ्गीकर्तव्यत्वात्, तथाचार्थवशासंपन्न एव ध-
र्मिविशेषस्य निवेश इति चेन्न ।

पाषाणमयत्वेन पर्वते वह्निनिश्चयेऽपि पर्वतत्वेन तत्र वह्न्यनुमित्युत्पत्तेः
समानविशेष्यतया प्रतिबन्धकत्वासंभवात् । न चैकधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्व-
मेव प्रत्यासत्तिरित्यदोषः, पाषाणमयत्वस्याप्येकधर्मतया तदवच्छिन्नविशे-
ष्यत्वस्याप्यव्यावर्तकत्वात्, तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन प्रत्यासत्ति
तायान्तु तत्तद्धर्मघटितसंबन्धभेदेन कार्यकारणभावानन्वयम्, अत्रापि तत्पु-
रुषस्याप्यवच्छेदकधर्मविधया प्रवेशे गौरवं पुनराधिकं विनिगमनाविरहेण
प्रकारताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनापत्तिश्च ।

वस्तुतः समानविशेष्यतया विरोधित्वे यत्र पर्वतत्वचत्वरत्वाभ्यां पर्वत
चत्वरयोरेव साध्यवत्तानिश्चयात्मकः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शः, तदनन्तरं
च पर्वतांशे साध्यवत्तानिश्चयस्याऽप्रामाण्यज्ञानं पर्वतधर्मिकानुमितिर्जाय-
तामितीच्छा वा तत्रोत्तरकाले पर्वते इव चत्वरेऽपि साध्यानुमितिः स्यात्,
अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टस्यानुमित्साविरहविशिष्टस्य च साध्यनिश्च-
यस्य विशेष्यतासंबन्धेन चत्वरे विरहात्, तादृशाऽप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेऽनु-
मित्साव्यक्तेर्वाऽनुत्तेजकत्वे पर्वनेऽप्यनुमित्यनुत्पत्तेरिति दिक् ।

ध्यकानुमितिः प्रामाणिकी तदनुमित्साविरहावशिष्टसाध्यनिश्चयाभावस्तत्पुरुषीयतत्साध्यकानुमि-
तौ पक्षतेति निवेशस्यावश्यकतया अन्यपुरुषीयानुमित्सावरे तत्पुरुषीयसिद्धिसत्त्वे तत्पुरुषीयव-
ह्यनुमितेरप्रामाणिकतयाऽन्यपुरुषीयानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकानन्तर्गतत्वान्नान्यपुरुषीयानुमित्सा-
मादायापत्तिः संभवतीति वाच्यम् । पर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छाया अनुगतत्वरूपेणोत्तेज-
कतया तत्पुरुषीयपर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छादशायां तत्पुरुषीयवह्न्यनुमितेः प्रामाणि-
कतया अन्यपुरुषीयवह्न्यनुमितीच्छादशायामपि तादृशानुगतत्वरूपेणोत्तेजकान्तर्गतत्वात् । न च
समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकानुमित्साविरहस्यात्मान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यनिवेष्टास्तत्पु-
रुषावस्थानेनैव प्रयोजनविरह इति वाच्यम् । तथासति नानापुरुषीयनानेच्छासत्त्वे तत्पुरुषीया-
नुमित्सावरेऽनुमितेः प्रामाणिकतया तत्तदनुमित्साव्यक्तानुत्तेजकविधया प्रवेशे गौरवाद्,
अस्माकं तु तत्तत्पुरुषीयानुमित्साव्यक्तेरेवोत्तेजकविधया प्रवेशेन लाघवादिति संक्षेपः ।

ननु विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन वह्निविधेयकानुमितिं प्रति तादृशसंबन्धेन तन्निश्चयस्यैव
प्रतिबन्धकत्वाज्जोक्तदोष इत्यत आह वस्तुत इति । चत्वरेऽपि साध्यानुमिति
स्यादिति । ननु अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टान्यविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनाऽनुमितिं प्रति नि-

पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येन साध्यासिद्धावपि तदवच्छेदेनाऽनु-
मितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेः,
सामानाधिकरण्यमात्रेणाऽनुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

पक्षतेत्यादि । पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वादिधर्मावच्छेद्यत्वमविषयीकृत्य
साध्यासिद्धावपीत्यर्थः । तदवच्छेदेनेति । पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छे-
द्यत्वं विषयीकृत्यानुमितेर्दर्शनादित्यर्थः । तदवच्छेदेन सिद्धेरिति । पर्वतत्वावच्छे-
द्यत्वावगाहिस्सिद्धेरित्यर्थः । विरोधित्वमित्यग्रेऽन्वयः । तथाच पर्वतत्वाव-
च्छेद्यत्वावगाहिपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छेद्यत्वाव-
गाहिपर्वतधर्मिकवह्निप्रक्षानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । तत्र पर्वतविशेष्य-

रुक्तसंबन्धेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाच्च चत्वरं बह्वनुमित्यापत्तिः, विशेष्यतायां अप्रामाण्यज्ञान-
प्रतियोगिवै० स्वविशेष्यीभूतज्ञाननिरूपितस्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन, धर्मे स्ववै०
स्वीयवह्निस्वावच्छिन्नप्रकारकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितानिरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठाव-
च्छेदकतानिरूपितविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व-
स्वीयबन्धभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन, तथाचेदृशविशेष्यतायाश्चत्वरं
सत्त्वात्पर्वते चाऽसत्त्वान्नापश्यनुपपत्ती । न चैवमपि पर्वते बह्वनुमितिर्जायतामितीच्छायाः
सत्त्वे चत्वरं बह्वनुमितिः स्यादिति वाच्यम् । सिवाधयिषाविरहद्वैशिष्ट्यस्यापि विशेष्यतायां
विवक्षितत्वात् । वै० स्वप्रतियोगिविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वसंबन्धेन । वै० स्वीयानुमितिनिष्ठवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यत्वनि-
ष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वसंबन्धेनेति चेन्न ।

ईदृशपरंपरायाः संसर्गतानभ्युपगमादिति ध्येयम् ।

केचित्तु ननु स्वीयविषयतानिरूपितानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रकारत्वनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपितविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता याऽवच्छिन्नत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता
तद्वत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुमितिसाभावविशिष्टसिद्धेर्विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनाऽनु-
मितित्वावच्छिन्नं प्रति तेन संबन्धेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनैव चत्वरत्वेऽनुमित्यापत्तिवारणसं-
वाच्चत्वरत्वे तादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुमितिसाभावविशिष्टसिद्धेः सत्त्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वात्कथमेतत्कल्पपरित्याग इति । एवं स्वीयविशेष्यतानिरूपितनिष्पद्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसंबन्धाव-
च्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाप्रामाण्याभावास्यापि वैशिष्ट्यं सिद्धे नि-
वेश्यम्, स्वपदमनुमित्सापरम्, अप्रामाण्यज्ञानपरं चेति चेन्न ।

पर्वतो बन्दिमान् बन्दिव्याप्यधूमवक्षितिपरामर्शसत्त्वेऽनुमितेर्जायतामितीच्छासत्त्वे पर्वते
बन्धनानुमितिर्न स्यात्, उक्तसंबन्धेन तदनुमित्यायाः कुत्राप्यसत्त्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतदभावस्य केवलव्यतिथ्या तद्विशिष्टसिद्धेः पर्वतत्वादौ सत्त्वात्, एवं तत्परामर्शसत्त्वे

कत्वं पर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वमात्रं, तेन पर्वतत्वावच्छेदेन बहिर्निश्चयेऽपि पर्वतो बहिर्मानित्याकारिकाया इव नीलपर्वतो बहिर्मानित्याकारिकाया अपि अनुमितेर्नोत्पत्तिः । पर्वतत्वावच्छेदत्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषो, मानाभावात् किन्तु पर्वतत्वव्यापकसाध्यप्रतियोगिकत्वं तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते, पर्वतो बहिर्मानित्याकारकानुमितौ पर्वतत्वव्यापकबहिर्प्रतियोगिकसंयोगत्वेनैव संयोगस्य संबन्धविधया भानस्वीकारात् । न च पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव तदवच्छेदत्वमस्तु साध्यप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छेदेन तद्रूपवत्त्वानुमितेः प्रमात्वापत्तेः, समवायस्यैकत्वात्, पर्वतत्वव्यापकसमवायेन पर्वतस्य तद्रूपव्यक्तिमत्त्वात् । न च पर्व

सिद्ध्यंते इदं ज्ञानं निर्विशेष्यकं निष्प्रकारकं चेत्याद्यप्राप्त्याप्तज्ञानसत्त्वे पर्वते बन्धनानुमितेन स्यात्, उक्तसम्बन्धेन तदप्राप्त्याप्तज्ञानस्याविद्यमानतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्त्वाभावस्य केवलान्वयित्वेन तद्विशिष्टायाः सिद्धेः पर्वतत्वे सत्त्वात् । न चाऽप्राप्त्याप्तज्ञानस्येच्छायाश्च तद्व्यतिरेकनोतेजककोटौ निवेशनीयतया तज्ज्ञानस्येच्छायाश्चोतेजकत्वं नैव वाच्यम् विषयतासम्बन्धेनैवेति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र पर्वतो बहिर्मान् बहिर्व्याप्यधूमवान् चत्वरं च तद्वत् इति परामर्शसत्त्वे चत्वरविषयकं बहिर्ज्ञानं जायतामिताच्छासत्त्वे पर्वते बन्धनानुमितिः न स्यात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदिच्छाभावस्य केवलान्वयितया तद्विशिष्टसिद्धेः पर्वतादौ सत्त्वात् । न च तत्रापि तादृशसम्बन्धेन तदिच्छायां नोतेजकत्वं देयमिति वाच्यम् । चत्वरैऽपि बन्धनानुमित्यापत्तेः, अतस्तस्यावश्यं तेन सम्बन्धेनोतेजकत्वं वाच्यम्, तथाचोक्तानुपपत्तिभित्तकत्वं परित्यज्य धर्मितावच्छेदकघटितकल्पानुसरणमिति प्राहुः ।

पर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वमात्रमिति । प्रतिबन्धविशिष्टपक्षतावच्छेदकस्येतरवारकपर्याप्तिर्न निवेश्येति भावः । नीलपर्वतो बहिर्मानित्याकारिकाया अपीति । अथ नीलपर्वतो बहिर्मानित्यनुमितेर्न पर्वतत्वावच्छेदत्वावगाहित्वं, धर्मितावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते इति नियमात्, नीलपर्वतत्वावच्छेदत्वावगाहिपरामर्शदशायां नीलपर्वतत्वव्यापकबहिर्प्रतियोगिकसंयोगेनैव बह्यनुमितिः न तु पर्वतत्वव्यापकबहिर्प्रतियोगिकसंयोगेनेति चेन्न ।

बहिर्व्याप्यवत्तापरामर्शदशायां महानसीयवहेरितरबाधसहकारान्महानसीयवह्यनुमितिर्जायते, तथा नीलपर्वतत्वव्यापकबहिर्प्रतियोगिकसंयोगेन बहिर्व्याप्यवत्तापरामर्शदशायां संयोगेन पर्वतत्वव्यापकत्वस्येतरबाधसहकारेण पर्वतत्वव्यापकसंयोगेन नीलपर्वतो बहिर्मानित्यनुमितेरानुभविदत्वादिति दिक् ।

प्रमात्वापत्तेरिति । अवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यभावरूपपक्षतासहकृतशुद्धसमवायेन साधनव्यापकताघटितपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुपत्तापरामर्शजन्यानुमितिर्यदि पर्वतत्वावच्छिन्नतत्पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिर्दिष्टपर्वतत्वव्यापकसमवायसंबन्धावच्छिन्नतद्रूपत्वावच्छिन्नप्रकारतावती स्यात् तदा स्वव्याधिकरणप्रकारावच्छिन्ना याया विषयता तत्तद्विधिरूपिका स्यात् । नित्यज्ञानवृत्तिविषयताशून्या वा स्यात्, पर्वतत्वव्यापकसमवायेन साधनव्यापकताघटिततादृश-

तत्त्वव्यापकवह्निसंयोगेन वह्नेः साधनव्यापकत्वाग्रहात्तादृशसंबन्धेन वह्न्य-
नुमित्यसंभव इति वाच्यम् । एकविशेषबाधसहकाराद्यापकतानवच्छेदक-
प्रकारेणैव निरुक्तलिङ्गभावरूपपक्षतासहकाराद्यापकतानवच्छेदकसंबन्धे-
नापि साध्यानुमितेः सामान्यपरामर्शादेव संभवात् ।

न च पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिसाधनं प्रत्येव पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहि-
निश्चयस्य विरोधित्वात् प्रतिबध्यकोटौ पर्वतत्वावच्छेद्यत्वप्रवेशो व्यर्थ इति
वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं तदवच्छेदेनाऽनुमित्तया पर्वतत्वा-
वच्छेदेनेव तत्सामानाधिकरण्येनाप्यनुमित्यापत्तेः ।

परामर्शजन्यतादृशानुमितित्ववदित्यत्र तात्पर्यम् । पक्षीभूततादृशानुमितिव्यक्तेः प्रमात्वं कैरपि
नाभ्युपगम्यते इति ध्येयम् । अथ पर्वतत्वावच्छेदेन तद्वह्न्यनुमितेः प्रमात्वसंभवे तद्रूपानुमिति-
पर्यन्तानुषासनं व्यर्थम् । न च संयोगस्य नानात्वापर्वतत्वव्यापकत्वासंभव इति वाच्यम् ।
पर्वतत्वसमानाधिकरणविशिष्टसमवायाभावप्रतियोगित्वस्य समवाये सत्त्वेन समवायस्यैकत्वेऽपि
पर्वतत्वव्यापकत्वासंभवात्तः पर्वतत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्या-
पकत्वस्यावश्यकतया संयोगस्य नानात्वेऽपि तत्संभवादिति चेन्न ।

विशिष्टाभाववारणाय निरवच्छिन्नावच्छेदकताकपर्वतत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्व-
रूपव्यापकत्वनिवेत्तात् संयोगस्य नानात्वेन न व्यापकत्वं पर्वतत्वसमानाधिकरणसंयोगरूपत-
द्व्यक्तिर्नास्तीत्यभावप्रतियोगित्वस्य संयोगे सत्त्वात्, पर्वतत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतापक्षे तथ्यक्तेः स्वरूपतो भानात् संयोगे तथ्याकिमान्नेतिभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वसत्त्वात्, समवायस्यैक्येन समवाये पर्वतत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वस्य सत्त्वादिति ध्येयम् ।

अनुमित्यापत्तेरिति । ननु यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन शुद्धसंयोगेन सिद्धिदशायां वह्नि-
व्याप्यधूमवानिति परामर्शः, ततो वह्नौ महानसीयसंयोगेन धूमव्यापकत्वज्ञानम्, तत्र महा-
सीयसंयोगेन वह्न्यनुमित्यनु(१)पपत्तिसंभवे आपत्तिदानमसंगतमिति चेन्न । पर्वतत्वावच्छेद्यत्वप्र-
वेशेऽपि यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन शुद्धसंयोगेन सिद्धिस्त्वे तदवच्छेदेन वह्निव्याप्यधूमवानिति प-
रामर्शः ततो वह्नौ महानसीयसंयोगेन धूमव्यापकत्वज्ञानम्, तत्र पर्वतत्वावच्छेदेन महानसीय-
संयोगेन वह्न्यनुमितिर्न स्यात्, तत्रापि पर्वतत्वव्यापकत्वहिप्रतियोगिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रतानि रूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशाह्यनुमितित्वसत्त्वेन तां प्रति तत्सिद्धेः प्रतिबन्धक-
त्वात्, अतः संयोगत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती पर्वतत्वव्यापकत्वनिष्ठप्रतियोगिकत्वनि-
ष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितसंयोगत्वनिष्ठावच्छेदकताकसंसर्गाताकवह्निविधेयकानुमि-
तिं प्रति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन वह्निनिश्चयस्य वि-
रोधित्वं भवता विवक्षणीयम्, तथाच महानसीयसंयोगेन पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ तादृशानु-
मितित्वविरहात् तदनुमितिं प्रत्यवच्छेदकावच्छेदेन वह्निनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात्तादृश-
नुपपत्तिविरहात् । न च पर्वतत्वव्यापकत्वस्य संसर्गतावच्छेदककुशौ प्रवेशेऽनुपपत्तिवारणेऽपि

(१) तथापि पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वसत्त्वात् तां प्रति तत्सिद्धिरिति रोधित्वात् ।

पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहित्वप्रवेशो व्यर्थ इति प्रन्थाऽसंगतिरिति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छेद्यत्व-
स्येतरवारकपर्याप्तिनिषेधेऽपि न्यूनवारकनिवेशो व्यर्थ इत्यत्रैव तात्पर्यात् ।

अथ तथापि अनुमित्युत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्याप्यपेक्षणीयतया यत्राऽवच्छेदका-
वच्छेदेनानुमित्सा सामानाधिकरण्येन सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्याप-
त्तिवारणाय सामानाधिकरण्येनानुमितौ सामानाधिकरण्येनाऽनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव-
स्य कारणत्वं वाच्यम्, एवं चोक्तस्थले सामानाधिकरण्येनानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्व-
त्कथं सामानाधिकरण्येनाऽनुमित्यापत्तिः, प्रत्युत यत्र सामानाधिकरण्येनाऽनुमित्साऽवच्छेद-
कावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तत्र सामानाधिकरण्येनानुमित्यनुपपत्तिरेव, पर्वतधर्मीकवत्त्व-
नुमितिमात्रे एवाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्साविरहविशिष्टस्यावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः प्रति-
बन्धकत्वादिति चेत् ।

अत्र केचिद् तादृशानुमितिं प्रति सामान्यतोऽनुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदकाव-
च्छेदेन सिद्धविरोधित्वे तात्पर्यात्, सामान्यतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेरभावात् तत्र
वदन्नुमित्यापत्तिरिति । न चैवं पर्वतत्वावच्छेदेन सिद्धिदशायां घटानुमित्सादशायां वदन्नु-
मितिप्रसङ्गः सामान्यतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेरभावादिति वाच्यम् । तथासति यद्यदिच्छा-
सत्त्वे अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिपत्त्वे तादृशानुमितिः प्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहविशिष्टावच्छे-
दकावच्छेदेन सिद्धविरोधित्वोपगमाज्जानुपपत्तिरिति विभावनीयम् । न च तथापि सामानाधि-
करण्येनानुमितिकारणीभूतस्य सामानाधिकरण्येनानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्याभावस्याऽसत्त्वा-
त्कथमापत्तिः, अन्यथा पर्वतत्वावच्छेद्यत्वप्रवेशेऽपि तद्वारणाऽसंभवात् । न च सामानाधि-
करणमात्रेणानुमितिं प्रति नैतादृशविरोधित्वकल्पनं किन्तु संयोगस्वनिष्ठावच्छेदकताकसंसर्गताक
वदिविधेयताशास्त्रनुमितिर्त्वावच्छिन्नं प्रत्येवेति वाच्यम् । तत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिसंभ-
वेन तादृशानुमितिर्त्वावच्छिन्नस्यापत्यसंभवात् सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितेरेवापत्तिदान-
परप्रन्थवर्णनानौचित्यादिति वाच्यम् । यत्र प्रथमक्षणेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकसामानाधिकरण्येन
बाधनिश्चयः ततो लौकिकसन्निकर्षजन्यापेक्षाबुद्ध्यात्मकावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शः
ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमित्सा तत्र क्षणैकविलंबेनानुमितिः तत्र अनुमित्साक्षणे संयोगस्वनिष्ठा-
वच्छेदकताकसंसर्गताकवदित्वावच्छिन्नविधेयताशास्त्रनुमितिर्त्वावच्छिन्नस्यापत्तेः (१) । न च
बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च तादृशानुमितिरिति वाच्यम् । पर्वतत्वव्यापकवन्दिप्रतियोगि-
कत्वसंयोगस्वोभयधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकवन्दिर्त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वस्य सामाना-
धिकरण्येन बाधनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकतया सद्धर्मावच्छिन्नस्यापत्यदानात् । न च
व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः व्यापकधर्मावच्छिन्नप्रयोजकत्वे तद्विरहादेव न तत्रानुमित्यापत्तिः
तत्र व्याप्यधर्मः सामानाधिकरण्येन तादृशानुमितित्वं, तद्धर्मावच्छिन्नसामग्री च सामाना-
धिकरण्येनाऽनुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्याभाव एवेति वाच्यम् । एतादृशनिया-
मस्याऽप्रामाणिकत्वादिति वदन्ते ।

अपरे तु पर्वतत्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितपर्वतत्वव्यापकवन्दिप्रतियोगिकसंयोगसम्ब

यस्तु पर्वतत्वावच्छेद्यत्वप्रवच्छेद्यतासंबन्धेन पर्वतत्वादिकं वा सा-
ध्यांशे प्रकारतयैव भासते, तथाच पर्वतः पर्वतावच्छेद्यबहिर्मानित्येव पर्व-
तत्ववद्बहिर्मानित्येव वाऽनुमितिरिति प्राचीनाः । तच्चिन्त्यम् ।

शिखरावच्छेदेन पर्वतो बहिर्मानित्यनुमितौ तु पक्षतावच्छेदकीभूताशि-
खरावच्छिन्नत्वं स्वरूपसंबन्धरूपमेव भासते न तु व्यापकत्वलक्षणम्, अन-
नुभवात्, एवं च शिखरावच्छेद्यबहिसंयोगेन बहुयनुमितौ शिखरावच्छे-
द्यबहिसंयोगेनैव बहिर्निश्चयो विरोधी न तु संयोगमात्रेणेत्यवधेयम् ।

सामानाधिकरण्यमात्रेणेति । पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यानुमितित्वमेव
तत्सामानाधिकरण्येनानुमितित्वं, तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिताव-
प्यस्तीत्यतो मात्रपदम् । सिद्धिमात्रस्येति । तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-

न्वावच्छिन्नबहिवत्त्वावच्छिन्नप्रकारताशात्यनुमितिं प्रति अवच्छेदावच्छेदेनाऽनुमितेसाविरहवि-
शिष्टतादृशानिश्चयत्वेनैकं प्रतिबन्धकत्वम्, अपरं च पर्वतत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसं-
योगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकवह्निस्त्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नवि-
शेष्यतानिरूपितसंयोगत्वनिशिष्टसंसर्गताकवह्निस्त्वावच्छिन्नविधेयताकानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्,
एवं च शुद्धसंयोगेन नीलपर्वतो बहिर्मानित्यनुमितिं प्रति पर्वतत्वव्यापकबहिसंयोगेन पर्वतो
बहिर्मानितित्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमनुभवसिद्धं नोक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयकल्पनेन नि-
र्वहति, अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ पर्वत्वावच्छेद्यत्वप्रवेशात् सामाना-
धिकरण्येन सिद्धेः प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ च पर्वतत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रवेशात्,
अतः पर्वतत्वविशिष्टविशेष्यताकसंयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकवह्निस्त्वविधेयताकानुमितौ पर्वत-
त्वावच्छेद्यत्वावगाहिपर्वतधार्मिकवह्निविधेयकानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं सिद्धान्ते कल्पनीयम्, इ-
दानीं यदि अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ पक्षतावच्छेद्यत्वं न दीयते तदा
तृतीयं प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयम्, उक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयेनैव निर्वाहात्, एवं च
यत्रावच्छेदावच्छेदेनानुमित्सा तदवच्छेदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तत्र शुद्धसंयोगेन नीलपर्वतो
बहिर्मानित्यनुमित्यापत्तिरिति प्राहुः ।

श्रीचरणस्तु — उक्तानुपपत्तिवारणाय पर्वतधार्मिकवह्निः पर्वतत्वमात्रेऽनुमितेसाविरह-
विशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, एवं यत्र सामानाधिकरण्येनानुमि-
त्सा अवच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यात्मकः सामानाधिकरण्येनावच्छेदावच्छेदेन च परामर्शः तत्र
सामानाधिकरण्येनानुमितिर्भवति इदानीमवच्छेदावच्छेदेनानुमित्यापत्तिः तत्प्रयोजकस्य परा-
मर्शस्याऽनुमितेसाविरहविशिष्टसिद्धिभावस्य च सत्त्वादतः प्रतिबन्धदिशि पर्वतत्वावच्छेद्यत्वं
प्रवेश्य पृथक् पृथगेव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो वाच्य इति पाठयन्ति स्म ।

अस्मिन्ति । पर्वतत्वावच्छेद्यत्वस्य प्रकारतया भावे पर्वतत्वावच्छेद्यत्वज्ञानस्य पूर्वमपे-
क्षणात्तज्ज्ञानकाले पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहानुमित्यसम्भवादाह अवच्छेद्यतासम्बन्धे
नेति । सम्बन्धविधया भावे तज्ज्ञानानपेक्षणादिति भावः । पर्वतत्वावच्छेदेन शुद्धवह्नि-
वच्छिन्नविधेयताशात्यनुमित्यसम्भवादित्यस्परसंविन्त्यमित्यनेन सूचितः ।

इत्थं च लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः ।

पथमात्रेणाऽनुमितित्वं न तदवच्छेद्यत्वावगाह्यनुमितित्वं पर्वतत्वावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन च परामर्शद्वयात्पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहितत्वनवगाह्यनुमित्योर्युगपदुत्पादप्रसंगात् सामग्र्यसिद्धत्वात्, किन्तु यद्रूपेण साध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वं तादृशधर्ममात्रावच्छिन्नसंसर्गताकपक्षधर्मिकसाध्यानुमितित्वम्, निरुक्तस्थले च संयोगीनष्टिविधसंसर्गताकसमूहालम्बनानुमितित्वकीकारात् । तथाच संयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकपर्वतधर्मिकबह्विधेयकानुमितिं प्रति संयोगत्वविशिष्टसंसर्गताकपर्वतधर्मिकबहिमत्ता निश्चयत्वेनैकरूपेण सिद्धिद्वयं प्रतिबन्धकम्, पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितौ तु संयोगनिष्ठसंसर्गता न संयोगत्वमात्रावच्छिन्ना किन्तु पर्वतत्वावच्छेद्यबह्विसंयोगत्वावच्छिन्नैवेति पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन सिद्धिसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तिः । न चैवं संयोगमात्रेण बह्विनिश्चयेऽपि पर्वतीयसंयोगेन बह्व्यनुमितिः स्यात्, न स्याच्च पर्वतीयत्वविशिष्टसंयोगेन बह्विनिश्चयेऽपि संयोगमात्रेण पर्वते बह्व्यनुमितिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । सामान्यघटितविशेषप्रकारेण तादृशसंबन्धेनापि सिद्धेः सामान्यानुमितिर्विरोधित्वात् । एवमनयैव दिक्षाऽन्यत्रापि प्रतिबन्धकत्वमूह्यमिति संक्षेपः ।

न च पर्वतधर्मिकबह्व्यनुमितिमानं प्रत्येव पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाह्यनिश्चयस्य विरोधित्वात् प्रतिबन्धकोटौ पर्वतत्वावच्छेद्यत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं तदवच्छेदेनाऽनुमित्तया पर्वतत्वावच्छेदेनेव तत्सामानाधिकरण्येनाप्यनुमित्यापत्तेः ।

इत्येवेति । पक्षकौवच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्युत्तरं तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण

एकरूपेण सिद्धिद्वयं प्रतिबन्धकमिति । अत्र पर्वतत्वावच्छेदेन सिद्धिसत्त्वे पर्वतत्वावच्छेदेनाऽप्रामाण्यज्ञानदशायां सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्युदयात्पर्वतत्वावच्छेदेनाऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे सामानाधिकरण्येनानुमित्युदयात्सामानाधिकरण्येनाऽप्रामाण्यज्ञानस्य च द्वयोः सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति उत्तेजकतया अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिसत्त्वे सामानाधिकरण्येनाऽप्रामाण्यज्ञानदशायां सामानाधिकरण्यमात्रेणाऽनुमित्यापत्तिः, तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न ।

अवच्छेदावच्छेदेन वहिमत्तानिश्चयधर्मिकावच्छेदावच्छेदेनाऽप्रामाण्यज्ञानस्य सामानाधिकरण्येन वहिमत्तानिश्चयधर्मिकसामानाधिकरण्येनाऽप्रामाण्यज्ञानस्य च द्वयोरेवोत्तेजकत्वात्, अवच्छेदावच्छेदेन वहिमत्तानिश्चयसत्त्वे सामानाधिकरण्येनाऽप्रामाण्यप्रददशायामापत्यसम्भवात् ।

अथवा अप्रामाण्यज्ञानस्य तत्प्रवृत्तिरित्येवोत्तेजकत्वे तादृशाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकविलयाऽप्रवेशेनाऽपत्यभावादिति संक्षेपः ।

दीवितौ इत्थं चेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वतस्सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनु-

नानुमित्तस्यायामपि तदवच्छेदेनानुमित्यनुत्पत्तेस्तादृशानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्तैवोत्तेजिका वाच्या, एवं पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्ध्युत्तरं तदवच्छेदेनाऽनुमित्तस्यायामपि तत्सामानाधिकरण्येनानुमित्यनुत्पत्तेस्तादृशानुमितौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्तैवोत्तेजिका वाच्येति लिङ्गविशेषनियन्त्रितमिवानुमितिर्विशेषेणापि नियन्त्रितं पक्षत्वम् ।

यद्वा तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रत्येव सामान्यतः पक्षता हेतुः, पक्षमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकत्वे च । लिङ्गविशेषनियन्त्रितमिवेति । यथा तत्तद्विज्ञानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तत्तद्विज्ञानुमितीच्छैवोत्तेजिका न त्वन्यलिङ्गकानुमितीच्छापि, तथा साध्यतावच्छेदकपर्याप्तविधेयतावच्छेदकताकपक्षोद्देश्यकानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तादृशपक्षोद्देश्यकत्वावच्छिन्नविधेयताकेच्छात्वेन, पक्षतावच्छेदकस्यापकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकपर्याप्ताविधेयतावच्छेदकताकपक्षोद्देश्यकानुमितौ तादृशानुमित्सात्वेनोत्तेजकत्वमित्यर्थः ।

यद्वेति । अत्रायमाशयः—यद्दृष्टान्तिसंसर्गताकवद्विज्ञावच्छिन्नविधेयताकपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ सिषाधयिषाविरहविशिष्ट तद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकसंसर्गताकवद्विज्ञावच्छिन्नप्रकारताकपर्वतत्वावच्छिन्नाविशेष्यताकनिश्चयाभावः कारणम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संसर्गतावच्छेदकतायां न्यूनतरवारकपर्याप्ती निवेश्यते, प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ च संसर्गतावच्छेदकतायाः केवलन्यूनवारकपर्याप्तिरेव निवेश्यते त्तु इतरवारकैति, नातः संयोगेन वहिमानिति निश्चयसत्त्वे पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकसंयोगेन वहिमानित्यनुमितेरनुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

यत्तु सामानाधिकरण्येन सिद्धिदशायामवच्छेदावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शदशायामवच्छेदावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः प्रागसत्त्वात्, अतोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितौ अनुमित्साविरहविशिष्टावच्छेदावच्छेदेन सिद्ध्यभावस्य पक्षत्वात्प्रपगम आवश्यकः तथाच नानुपपत्तिः, भवन्मते तु अवच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन चेच्छायास्तत्तदनुमितिकारणतावच्छेदककोटौ उत्तेजकत्वेन गौरवान्त्या अपि तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वम्, यद्यदिच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन बन्धनानुमितिः प्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यभावेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ हेतुत्वं कल्पनीयम्, एवं सामानाधिकरण्येनाऽनुमितौ तादृशकूटविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यभावत्वेन तादृशकूटविशिष्टसामानाधिकरण्येन तदभावत्वेन च हेतुत्वं कल्पनीयम्, तथाच त्रितयरूपेण प्रतिबन्धकत्वकारणत्वयोः कल्पनापेक्षयाऽस्माकमेकरूपेण तत्कल्पनाप्रयुक्तत्वावमेवास्तीति, तथाहि—सामानाधिकरण्येन सिद्धिकालीनावच्छेदावच्छेदेन परामर्शोत्तरमवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव, सामान्यतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यभावरूपसत्त्वात् । न च यत्र सामानाधिकरण्येन सिद्ध्यारम्भावच्छेदकावच्छेदेन वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शः ततो घटानुमितिर्जायतामितीच्छा ततोऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः स्यात्, तत्रापि

तावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तु तदवच्छिन्नसिद्धिकालीना तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्ता पृथक् प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितावपि सामानाधिकरण्येन सिद्धिकालीना तदवच्छेदेनानुमित्ता पृथक् प्रतिबन्धिका वाच्या । यदि चाऽसत्यामपि सामानाधिकारिकसिद्धौ पक्षतावच्छेदकावच्छेद्यत्वानवगाह्यनुमित्तायां सत्यां तत्सामानाधिकरण्यावगाह्यनुमितेर्नोत्पत्तिस्तदा सिद्धिकालीनत्वं प्रतिबन्धकत्वे न प्रवेक्ष्यमिति भावः ।

सिद्धाधीषाविरहविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिध्यभावसत्वादिति वाच्यम् । तत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तादृशसिद्धिकालीनानुमित्ताया इव पर्वतो बन्दिमानितिकालीनघटानुमित्ताया अपि पृथक् २ प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, तथाचोक्तस्थले तादृशघटानुमित्ताया एव प्रतिबन्धकतया न पर्वतधर्मिकवन्धनमित्यापत्तिः, तथाहि-यथादिच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिरप्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहकूटस्थावच्छिन्नाभावत्वेनानुगतरूपेण प्रतिबन्धकीभूतनानेच्छानां प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमतो न कोऽपि दोषः । एतादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो भवतामप्युक्तदोषमिमां कल्पनीय इति संक्षेपः । नहि अवच्छेदावच्छेदेन सिध्यभावस्य पक्षताखेपगमे “सामान्यतः पक्षता हेतु”रिति ग्रन्थासङ्गतिः सामान्यत्वस्यानुमित्तोषे प्रवेशादिति ।

तत्र । अवच्छेदकावच्छेद्यत्वसामानाधिकरण्यादेरनुमित्यंशे प्रवेक्ष्यानुमितिविशेषनियन्त्रितकार्यकारणभावे यद्वाकल्पनानुसरणात्, अनुमित्यंशेऽवच्छेदकावच्छेद्यत्वमप्रवेक्ष्य कार्यकारणभावे यद्वाकल्पस्य तात्पर्योपगमात् ।

अस्तु वा अनुमितिविशेषनियन्त्रितकार्यकारणभावे यद्वाकल्पस्य तात्पर्यम्, तथापि महानसे सिध्यनात्मकपर्वते सिद्ध्यात्मकपरामर्शदशायामनुमितिर्जायतामितिच्छादशयां पर्वते वन्धनमित्यापत्तेः, सिद्धाधीषाविरहविशिष्टसिध्यभावरूपपक्षतासत्त्वात् । न च यथादिच्छासत्त्वे अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिसत्त्वे यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितिः प्रामाणिकी अवच्छेदकावच्छेदेन सत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ तदिच्छाविरहविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिध्यभावस्य पक्षतात्वोपगमात् उक्तस्थले न पर्वते बह्वयनुमित्यापत्तिः, तादृशेच्छासत्त्वे पर्वते वन्धनमितेतरप्रामाणिकतया तादृशेच्छाया उत्तेजकानन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । तथासति अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिदशयां सामानाधिकरण्येनेच्छादशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेतरप्रामाणिकतया अवच्छेदावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिकालीनसामानाधिकरण्येनेच्छाव्यक्तेः पृथग्विशेषित्वकल्पनाऽसङ्गतिप्रसङ्गात्, न च पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छाया अनुगतरूपेणोत्तेजकत्वे अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिदशयां सामानाधिकरण्येन पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छासत्त्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन बह्वयनुमित्यापत्त्या तत्कल्पनमिति वाच्यम् । तादृशसिद्धिसत्त्वे तादृशेच्छाकाले तादृशबह्वयनुमितेतरप्रामाणिकतया तादृशेच्छाया अनुगतरूपेणाप्युत्तेजकत्वात्प्रभवामिति चेन्न ।

अवच्छेदावच्छेदानुमितौ सामान्यतोऽनुमित्ताविरहविशिष्टावच्छेदकावच्छेदेन सिध्यभावः पक्षता, यथादिच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितेरनुत्पादः तत्पक्षकतत्साध्यकारण-

साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यकैव सिद्धिर्विशोधनी, एवं च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यकानुमितिर्जायते, तुल्यन्यायात्समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे

साध्यविशेष्यकेति । विनाऽनुमित्स्यामित्यादिः । तां प्रतीति-पक्षविशेष्यकानुमितिं प्रतीत्यर्थः । समानाकरेति । तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वतानिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तादृशसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतानिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेन विरोधित्वम्, विधेयत्वं तु न प्रकारतानियतं किन्तु पर्वते वह्निः, पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ पर्वते वह्निमनुमिनोमि नतु वह्नौ पर्वतमित्यनुभवसाक्षिको विषयताविशेषः कश्चिद्विशेष्यवृत्तिरपीति नासिद्धिः, अत एव गुणानां गुणत्वमित्यत्र विशेष्यभूतस्यापि गुणत्वस्य विधेयत्वमुक्तमुपाध्यायैरिति ध्येयम् । ननु पक्षविशेष्यकसिद्ध्युत्तरं साध्यविशेष्यकानुमितिर्न काप्यनुभवसिद्धेत्यत आह तादृशेति । पक्षानिष्ठप्रकारतानिरूपितसा-

च्छेदकावच्छेदेन सिद्धिकालीनतदिच्छाव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वोपगमाच्चित्तापत्तिवारणादिति पि भावनीयम् ।

यदि पर्वते वह्निरित्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तरं पर्वतो वह्निमानित्याकारानुमितिर्जायते तदा साध्यविशेष्यकानुमिते साध्यविशेष्यकसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, सामान्यतः साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ तादृशसिद्धिरेव नैकं प्रतिबन्धकत्वम्, अपि तु विशिष्य प्रतिबन्धकताद्वयम्, अगत्या गौरवस्याऽदोषत्वादित्याशयवानाह दीधितौ साध्यविशेष्यकेति । द्वयोः समानविषयकत्वे विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यमस्तीचरकरमित्यभिप्रेत्याऽनिर्भरसूचनाय प्रामाणिकत्वे इत्युक्तम् । दीधितौ पक्षविशेष्यकैवेति । तथाच प्रकारताविशेष्यते निवेश्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः । एवञ्च-साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे च । नन्वत्र प्रतिबन्धतावच्छेदककौटो विधेयतानिवेशोप्यर्थः, विशेष्यतानिवेशस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन पर्वतविशिष्टवह्निपक्षकशुक्लत्वसाध्यकस्थले शुक्लत्वव्याप्यतद्व्याप्तिमान् पर्वतविशिष्टो वह्निः शुद्ध इत्यनुमितिर्न स्यात् परामर्शोऽनुमित्यंशे च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन वह्नौ पर्वतस्य भासमानतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतानिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतासाध्यनुमितित्वस्य तादृशानुमितावपि सत्त्वेन तस्यां तादृशरूपेण तादृशपरामर्शस्यैव प्रतिबन्धकत्वापातात् अतो वह्निविधेयत्वानुधावनम्, तथाच तादृशानुमितौ वह्न्यंशे विधेयत्वाविरहाज्ञानमित्यनुपपत्तिरिति दिक् । न काप्यनुभवसिद्धेति । अतिरिक्तसाध्यकस्थले विशेषणज्ञानादिविरहेण साध्यविशेष्यकानुमितेरनुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमितिरुपेयते, अन्वयपरामर्शात् पर्वतो वह्निमानित्याकारिकाया एवानुमितेरनुभावात्, एवं च पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायामपि

११४

सटिष्यणटीकासमेता ।

पर्यवसानात् । तादृशानुमितिं प्रति सिद्धिमात्रं विरोधि, साध्यप्रसिद्धिरेव वा ।

अत एव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनुभूयते इति ।

ध्यविशेष्यकानुमितिं प्रतीत्यर्थः । सिद्धिमात्रमिति । साध्यविशेष्यिका पक्षविशेष्यिका च सिद्धिविरोधिनीत्यर्थः । पर्वतो वह्निमानिति निश्चयोत्तरं वह्नौ पर्वतव्याप्यवत्तापरामर्शाद्वह्निः पर्वते इत्यनुमितौ च वह्नेर्न विधेयत्वं किन्तु पर्वतस्यैव तथात्वम्, यस्याप्यवत्ताज्ञानजन्यत्वमनुमेतेतदंशे एव विधेयताख्यविषयतास्वीकारादिति भावः । नन्वेवं प्रसिद्धसाध्यकपरामर्शात्सर्वत्रैव पक्षसाध्योभयविशेष्यकानुमितिः स्यात्पक्षताद्वयसत्त्वेनोभयधर्मावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादित्यस्वरसात्, लाघवाच्च साध्यज्ञानत्वेनैव साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रति विरोधित्वमाह साध्यप्रसिद्धिरेवेति । एवकारेणानुमितस्याया उत्तेजकत्वस्यापि प्रतिक्षेपः सूचितः ।

साध्यज्ञानमात्रस्य विरोधितायामनुभवमपि प्रमाणमाह अत एवेति । साध्यविशेष्यकानुमितौ तज्ज्ञानमात्रस्य विरोधित्वादेवेत्यर्थः । इत्थं च धूमव्यापकवहुयभाववान् हृद् इत्यादिष्वतिरेकपरामर्शजन्याया हृदे धूमाभाव इत्याद्यभावसाध्यकानुमितेरेव साध्यविशेष्यकत्वात्तत्रैव साध्यज्ञानं विरोधीति मन्तव्यम् । बहुधादिभावसाध्यकस्थले तु विशेष्यविधया बहुधादिविधेयकानुमितेरलीकतया तां प्रति साध्यज्ञानत्वेन विरोधित्वासम्भवादिति ध्येयम् । विशेष्यत्वाख्यविधेयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनाऽनुमितिसामा-

साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रामाणिकत्वादिति भावः । पक्षताद्वयसत्त्वेनेति । उभयविधविध्यभावरूपपक्षतायाः सत्त्वेनेत्यर्थः । लाघवाच्चेति । निश्चयत्वस्य सिषाधयिषाविरहस्य चाऽनिवेशेनेति शेषः । साध्यज्ञानत्वेनैव-साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव, तेन इतरत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिसम्बन्धवती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद् भेदत्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकानुमितेर्नानुपपत्तिः, नहि तत्र पृथिवी इतरमिन्ना इत्यनुमितेः संभवः, विशेषणतावच्छेदकीभूतेतरभेदत्वप्रकारकज्ञानविरहादिति । तज्ज्ञानमात्रस्य—साध्यज्ञानमात्रस्य । विशेष्यत्वाख्यविधेयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति । नन्वत्र सामान्यतो विशेष्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनैव निर्वहि विधेयतावच्छेदकत्वपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न ।

हृदश्वतिधूमाभावपक्षकतादात्त्येन प्रमेयसाध्यकस्थले हृदश्वतिधूमाभावः प्रमेयवानित्यनुमितिर्न स्याद् विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशानुमितेर्हृदश्वतिधूमाभावे सत्त्वेन तत्र प्रकारतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिव्यापकप्रमेयसमानाधिकरणतद्व्यक्तिमान् हृदश्वतिधूमाभाव इति परामर्शस्य प्रकारतासम्बन्धेन प्रमेयमात्रे सत्त्वात्तस्यैव प्रतिबन्धकत्वापात्तिः, अतो विधेयतावच्छेदकत्वविधेयः तत्रात्र विशेष्यत्वाख्यविधेयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशानुमितेः कुत्राप्यस-

त्वेन तां प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावादिति । न च तथापि विशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनैव सामंजस्ये विधेयत्वाद्धो विरल इति वाच्यम् । धूमाभावपक्षक-
हृदनुमितित्वाध्यकस्थले धूमाभावाद् हृदनुमितिरित्यनुमित्यनुपपत्तेः, विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन
तादृशानुमितेर्धूमाभावत्वे सत्त्वेन तत्र प्रकारतासंबन्धेन हृदनुमितित्वस्याप्यतद्व्याक्तिमान् धूमा-
भाव इति ज्ञानात्मकपरामर्शसत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वादतो विधेयत्वनिवेशः ।

ननु विशेष्यत्वाख्यविधेयत्वमात्रनिवेशेनैव निर्दोषत्वसंभवेऽवच्छेदकतापर्यन्तं किमर्थ-
मिति चेन्न ।

धूमव्यापकवद्भयभाववान् हृद इति व्यतिरेकपरामर्शसत्त्वे तत्रैव धूमाभाव इति ज्ञान-
सत्त्वे हृदे धूमाभाव इत्यनुमित्यापत्तेः, विशेष्यत्वाख्यविधेयतासम्बन्धेन तादृशानुमितेर्धूमा-
भावे सत्त्वेन तत्र प्रकारतासंबन्धेन ज्ञानविरहादतोऽवच्छेदकत्वनिवेश इति ध्येयम् ।
ननु हृदे धूमाभाव इत्यनुमिती केवलमभाव इति ज्ञानमपि प्रतिबन्धकं स्यादिति चेन्न ।

विशेष्यत्वाख्यविधेयत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छे-
दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन अनुमितिं प्रति स्वीयाऽ-
भावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन ज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न च
पर्वते वह्निरित्यनुमितिः कथं न स्यादिति वाच्यम् । साध्यविशेष्यकानुमितौ व्यतिरेकपराम-
र्शस्यैव हेतुत्वकल्पनेन तदापस्यसंभवादिति । केचित्तु ननु अभाव इति ज्ञानस्य प्रकारतासंब-
न्धेनाऽभावत्वे वर्तमानतया तज्ज्ञानदशार्थं हृदे धूमाभाव इति विशेष्यत्वाख्यविधेयतावच्छे-
दकत्वसंबन्धेनाभावत्वेऽनुमित्यनुपपत्तिः, एवं धूमव्यापकवद्भयभाववान् पर्वत इति व्यतिरेक-
परामर्शपर्वते धूमाभाव इत्यनुमित्यनुपपत्तिश्च विशेष्यत्वाख्यविधेयतावच्छेदकत्वसंबन्धेन तादृ-
शानुमितेर्धूमादौ सत्त्वेन तत्र परामर्शघटकधूमाधिकरणे प्रकारतया प्रकारतासंबन्धेन पराम-
र्शात्मकज्ञानस्य तत्र सत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । न च-स्वीयविशेष्यत्वाख्यविधेयतावच्छेदकत-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेनानुमितिसामान्यं प्रत्येव स्वीय-
प्रकारतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
त्वम्, प्रथमं स्वपदमनुमितिपरम्, द्वितीयं च प्रतिबन्धकत्वेनाभिमतज्ञानपरम्, तथाच हृदे धू-
माभावं इत्यनुमितिस्तादृशसंबन्धेन धूमप्रतियोगिकत्वअभावत्वगतद्वित्वे वर्तते तत्राऽभाव इति
ज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वाच्च दोषः, अभाव इति ज्ञानस्याऽभावत्वगतैकत्वे वर्तमानत्वात्,
एवं द्वितीयस्थलेऽपि नानुपपत्तिः, स्वीयविशेष्यत्वाख्यविधेयतेत्यादिसंबन्धेन तादृशानुमितेर्धू-
मत्वाऽभावत्वगतसमुदायत्वे सत्त्वेन तत्रोक्तसंबन्धेन परामर्शात्मकज्ञानाभावात्, तच्च धूमव्या-
पकत्ववाहित्वअभावत्वगतसमुदायत्वे एवेति न तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । नचैवंसति यत्र
धूमव्यापकत्वअभाववान् हृदो धूमाभावश्चेति समूहालम्बनव्यतिरेकिपरामर्शः तत्र हृदे धूमा-
भाव इत्यनुमित्यापत्तिः, तत्सम्बन्धेन तादृशानुमितेः धूमधूमत्वअभावत्वगतत्रित्व एव
सत्त्वेन तत्र तादृशपरामर्शात्मकज्ञानविरहादिति वाच्यम् । स्वीयप्रकारताविशिष्टज्ञानमात्रस्यैव
प्रतिबन्धकत्वात्, वै० स्वनिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन, तथाच नोक्तापत्तिः । स्वीयनिरवच्छिन्न-

धूमाभावस्वनिष्ठप्रकारताविशिष्टतादृशपरामर्शात्मकज्ञानस्योक्तसम्बन्धेन धूमधूमत्वअभाव
 स्वगतत्रिस्त्रे सत्त्वात्—इति वाच्यम् । तथासि धूमाभाव इति ज्ञानदशायां हृदे
 धूमाभावः घटाभावश्चेत्यनुमित्यापत्तेः, तथाविधसंबन्धेन धूमप्रतियोगिकत्वअभावात्-
 गतसमुदायत्वे तादृशानुमितेर्वर्तमानतया तत्र तादृशसम्बन्धेन तज्ज्ञानासंभवेन प्रति-
 दम्बकत्वासंभवात्, यद्यपि स्वीययत्किंचिद्विशेष्यत्वाख्यावर्धयेतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताऽपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेनानुमितेः प्रति ज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चौ
 तद्धारणं संभवति, तथापि धूमः अभावश्चेति ज्ञानदशायां हृदे धूमाभाव इत्यनुमित्यासीत्तद्व-
 यत्किंचित्प्रकारतानिवेशे तद्धारणेऽपि असंभवापत्तेः, धूमाभाव इति ज्ञानस्य यत्किंचित्प्रकारता-
 वच्छेदकतासंबन्धेन एकत्वे वर्तमानतया प्रतिबन्धकत्वासंभवात् । न च तादृशानिरुक्तसंबन्धे-
 नाधुमितिसामान्यं प्रति स्वविशिष्टयत्किंचित्सम्बन्धितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्,
 एवं च धूमवान् अभावश्चेति ज्ञाने विषयतासम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नज्ञानरूपकताकाभावत्व-
 वच्छिन्ननिरूपकताकसम्बन्धिताद्वयोपगमात् । किञ्चित्सम्बन्धितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदक
 तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानस्य प्रत्येक-
 मेकत्वादौ वर्तमानतया प्रतिबन्धकत्वासंभवेन धूमवान् अभावश्चेति ज्ञानदशायां न हृदे धू-
 माभाव इत्यनुमित्यनुपपत्तिः, धूमाभाव इति ज्ञाने च धूमत्वाभावात्त्वोभयधर्मावच्छिन्ननिरू-
 पकताकैकसम्बन्धितास्वीकारात् । तादृशसम्बन्धितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकताप्रतियो-
 गिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन धूमत्वाऽभावस्वगतद्वित्रे धूमाभाव इति
 ज्ञानस्य, धूमाभावः घटश्चेति ज्ञानस्य तु वर्तमानतया प्रतिबन्धकत्वसंभवेनैतज्ज्ञान-
 दशायां न तादृशानुमित्यापत्तिः । अभावत्वेन घटावगाहि—हृदे धूमाभाव इत्यनु-
 मितेः घटस्यादिगतबहुत्वादौ सत्त्वेन अभावत्वेनाऽभावश्चावगाहि—धूमाभाव इति
 ज्ञाने सत्त्वात् प्रतिबन्धकत्वाऽसंभवेन तज्ज्ञानदशायामभावेन घटावगाहि—हृदे धू-
 माभाव इत्यनुमित्यापात्तरिति तु नाशकनीयम्, तादृशविषयतीनरूपितनि-
 रवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनानुमितिसामान्यं प्र-
 तिति तादृशानिरवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन हा-
 नस्य प्रतिबन्धकत्वविवक्षणात्, धूमत्वअभावस्वगतद्वित्रे अनुमितौ धूमाभाव इति
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वसंभवात् तज्ज्ञानदशायां तादृशानुमित्यापत्तिविस्थादिति वाच्यम् । त-
 थासत्यभावीधूमवानितिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वसंभवेन तज्ज्ञानदशायां हृदे धूमाभाव इत्यनु-
 मित्यनुपपत्तेः, अभावत्वेन घटावगाहि भ्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिदम्बकत्वानुपपत्तेश्च, तत्राभा-
 वस्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्ननिरूपकताकसम्बन्धिताविरहादिति चेन्न ।

स्वीय(१)विशेष्यत्वाख्यविधेयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्न

(१) केचित्तु धूमस्यापकवह्न्यभावात्तद इति परामर्शोक्तत्वे धूमत्वेन घटावगाहि—धूमाभाव इति सत्त्वे
 च हृदे धूमाभाव इत्यनुमित्यापत्तिः, तादृशसम्बन्धेन तदनुमितेरुक्तचित्त्वे सत्त्वेन तत्र भ्रमात्मकधूमाभाव
 इति ज्ञानाभावात् तस्य च तादृशसम्बन्धेन धूमघटत्वअभावस्वगतद्वित्रे सत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वविरहात्,

अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्तानां परामर्शकाले च सिद्धि-
सत्त्वेऽनुमित्तान्तरात्पक्षैवाऽनुमितिः, तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सं-
पत्तिरित्युपाध्यायाः ।

न्यं प्रत्येव वा प्रकारतासंलग्नेन ज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । न
क्षेत्रमपि गोत्वाभावो गोत्वव्यापकतासाक्षात्शून्य इत्याकारकपरामर्शाद् गो-
त्वाभावे गोत्वं नेत्येवं पक्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितसाध्यविधेयकानुमितिर्न
स्यात्परामर्शस्यैव साध्यज्ञानत्वेन विरोधित्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ।
गोत्वाभावो न गोत्ववानित्येवं पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसाध्यविधेयकानु-
मितेरेव तत्रोत्पादात् । साध्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नपक्षनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितसाध्यविधेयकानुमितित्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यपि कश्चित् ।

वस्तुतस्तु अप्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य विशेष्यविधया साध्यविधेयका-
नुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वम्, अन्यथा गोत्वाभावव्याप्यवत्ताप्रका-
रकपरामर्शजन्यायां विशेष्यविधया गोत्वाभावविधेयकानुमितौ व्यभिचा-
रापत्तिः । तथाचोक्तस्थले गोत्वाभावो न गोत्ववानित्यपि नानुमितिः,
विशेषणविधया गोत्वाभावविधेयकानुमितौ गोत्वव्यापकभाववत्तापराम-

प्रकारतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ज्ञानमा-
त्रस्य प्रतिबन्धकत्वविवक्षणात्, धूमत्वगतैकत्वे तादृशसम्बन्धेन हृदे धूमाभाव इत्यनुमितौ धू-
माभाव इति ज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वम्, अभावीयधूमवानितिज्ञानदशायामनुपपत्तिविरहात् ।
अथवा वाकारोऽनास्थायामिति दिक् ।

तत्रोत्पादादिति । नन्वत्र गोत्वाभावो न गोत्ववानित्यनुमितेरपि कथं सम्भवः,
तस्या अपि साध्यविशेष्यकत्वादिति चेन्न ।

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नविधेयतात्वावच्छिन्ननिरूप्यता तद्विधेयतासाध्यनुमितिं प्रति साध्यज्ञानत्वेन प्रति-
बन्धकत्वकरूपनात्, उक्तानुमितौ च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतया साध्यं तादृशविधेय-
तात्वेन निरूप्यनिरूपकभावविरहात् ।

अप्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य—व्यतिरेकिपरामर्शस्य । अन्यथा—तादृशका-
रकारणभावावगतीकारे । व्यभिचारपत्तिरिति । परस्परजन्ये व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

एवं धूमव्यापकवह्न्यभावान् हृद इति व्यतिरेकिपरामर्शस्यैव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभाव
इति निश्चयसत्त्वे च हृदे धूमाभाव इत्यनुमितिर्न स्यात्, तादृशसम्बन्धेनोक्तानुमितेः त्रित्वे सत्त्वेन तत्रोक्त-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभाव इति ज्ञानसत्त्वेन च प्रतिरोधसम्भवात्, अतः स्वीयविरवाच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपिता या विशेष्यत्वाख्यविधेयत्वामिश्रविशेष्यता तदभिवाचिशेष्यतानिरूपितपरसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपरसम्बन्धावच्छिन्नवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्य-
नुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ज्ञानमात्रस्य विरोधित्वं वाच्यम्, तथाचोक्तदोषद्वयानवकाश इति प्राहुः ।

अथान्न साध्यविशेष्यकानुमितौ व्यतिरेकपरामर्शस्य हेतुत्वकल्पनेऽपि नानाहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यानुमितिषु प्रत्येकं व्यभिचारवारणाय तद्धेतुकपरामर्शव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटावश्यकं निवेशनीयतया तेनैवोक्तव्यभिचारवारणसम्भव इति चेन्न ।

तद्धेतुकपरामर्शव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशे पक्षसाध्यविषयितायाः कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे प्रयोजनाविरहः, अतो धूमान्यलिङ्गकपरामर्शविशिष्टान्यपर्वतपक्षवद्विप्राप्यकानुमितौ वद्विषयप्यधुमवतानिश्चयत्वेन कारणत्वं वाच्यम्, वै० स्वाध्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन, एवं च पक्षसाध्यविषयितायाः कारणतावच्छेदकेऽप्रवेशे घटव्याप्यधुमवानितिपरामर्शजन्यघटाऽनुमितौ व्यभिचारवारणाय साध्यविषयितायाः कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश आवश्यकः, तथाच प्रकृतेहेतुकव्यतिरेकपरामर्शजन्यप्रकृतसाध्यविशेष्यकानुमितौ प्रकृतसाध्यान्वयव्याप्यवत्तापरामर्शविरहाभ्युपगम्योक्तस्तद्वारणाय धूमान्यलिङ्गकपरामर्शविशिष्टान्यपर्वतवर्त्मिकवद्विषयकानुमितौ वद्विषयप्यधुमवत्तापरामर्शः कारणम्, एवं धूमान्यलिङ्गकपरामर्शविशिष्टान्यपर्वतप्रकारकवद्विषयकानुमितौ वद्विषयतिरेकव्याप्यधुमवतानिश्चयः कारणम्, एवं च न कोऽपि दोष इति ध्येयम् ।

अपरे तु अथ लिङ्गान्तरधर्मिकव्यतिरेकपरामर्शजन्यायां गोत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवाक्याभाववत्परामर्शस्य लिङ्गान्तरधर्मिकान्वयपरामर्शजन्यायामन्यधर्मिकपरामर्शस्य च व्यभिचारवारणायव्यवहितोत्तरत्ववदितकार्यकारणभावनिवेशस्यावश्यकतया व्यभिचारदानमसम्भूतामिति चेद् ।

अस्तु तत्रापि यत्राप्राप्यज्ञानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शः, ततोऽप्राप्यज्ञानधर्मिकाप्राप्यज्ञानं ततोऽनुमितिः, तत्राप्राप्यज्ञानकाष्ठे अनुमित्यापत्तिवारणायप्राप्यज्ञानानास्कन्दितपरामर्शत्वेन कारणत्वस्यावश्यकतया व्यतिरेकान्वयसमूहालम्बनपरामर्शदशायां व्यतिरेकांशेऽप्राप्यज्ञानदशायां साध्यप्रकारकानुमित्युत्पादेन व्यभिचारः, तादृशानुमितेर्यतिरेकपरामर्शव्यवहितोत्तरत्वेन तत्राप्राप्यज्ञानानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शाभावात् । न च कार्यतावच्छेदककोटौ अप्राप्यज्ञानानास्कन्दितत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावात् । न च 'अप्राप्यज्ञानस्य तत्त्वव्यव्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वे एतादृशाऽप्राप्यज्ञानस्यानुत्तेजकतयैव व्यभिचारवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । तथासति यत्रोपेक्षादुह्यात्मकाप्राप्यज्ञानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शः, तदनन्तरं चान्वयपरामर्शः ततोऽप्राप्यज्ञानास्कन्दितसाध्यप्रकारकानुमितिः अन्वयपरामर्शधर्मिकाप्राप्यज्ञानं पूर्वाप्राप्यज्ञानं च ततः साध्यविशेष्यक्यनुमितिः, तत्र पूर्वक्षणे साध्यविशेष्यकानुमित्यापत्तिः, अतो व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्राप्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजवद्विषया प्रवेशस्यावश्यकतया व्यभिचारात्, व्यतिरेकपरामर्शव्यवहितोत्तरसाध्यप्रकारकानुमितौ तादृशाप्राप्यज्ञानानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शाभावात् । न च साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रति व्यतिरेकपरामर्शत्वेन कारणतात्वाकारेऽपि यत्राप्राप्यज्ञानास्कन्दितवद्विषयतिरेकव्याप्तिविशिष्टधुमविषयकोऽप्राप्यज्ञानानास्कन्दितवद्विषयतिरेकव्याप्तिविशिष्टघटविषयकोऽपेक्षादुह्यात्मकसमूहालम्बनपरामर्शः ततोऽप्राप्यज्ञानास्कन्दितानुमितिः घटवत्तापरामर्शोऽप्राप्यज्ञानं च ततो धूमवत्तापरामर्शधर्मिकाप्राप्यज्ञानधर्मिकाप्राप्यज्ञानं तदनन्तरं सा-

व्यविशेष्याकनुमितिः, तस्याः पूर्वक्षणे आपत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककोटौ अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वप्रवेशस्यावश्यकतया साध्यविशेष्यकपूर्वानुमितौ व्यभिचारात्, अतः कार्यतावच्छेदककोटौ तज्जिवेशस्यावश्यकतया साध्यप्रकारकानुमितावपि न व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्राप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेः कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशोऽस्तु सर्वत्र तत्राप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां उत्तेजकविषया प्रवेशपेक्षया साध्यविशेष्यकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशे लाघवादिति प्रह्लाः ।

केचित्तु नन्वत्र व्यतिरेकपरामर्शव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति व्यतिरेकपरामर्शत्वेन कारणत्वस्य कल्पनोपपत्त्या उक्तान्वयपरामर्शव्यवहितोत्तरानुमितौ व्यतिरेकपरामर्शव्यवहितोत्तरत्वाभावेन व्यभिचाराभावादानुमितौ साध्यविशेष्यकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न ।

यन्नैकक्षणे गोत्वाभावव्याप्यसाक्षनाभावात् गोत्वाभाव इत्यन्वयपरामर्शः, गोत्वव्यापकसाक्षनाशून्यो गोत्वाभाव इति व्यतिरेकपरामर्शश्च तत्र व्यतिरेकपरामर्शोऽप्रामाण्यज्ञानं तत्र पक्षविशेष्यकानुमितौ व्यभिचारात् अतः साध्यविशेष्यकत्वनिवेशः, तथाच तदनुमितौ साध्यविशेष्यकत्वाभावेन व्यभिचाराभावात् । न चात्र व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् । यत्र प्रथमं गोत्वाभावस्यान्वयपरामर्शः ततो व्यतिरेकपरामर्शः तत्रैव व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानं तदनन्तरं गोत्वाभावरूपपक्षविशेष्यकानुमितौ व्यभिचारापत्तेः, तदनुमितौ व्यतिरेकपरामर्शव्यवहितोत्तरत्वेन तत्राप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शाभावात् । न च व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं न देयमिति वाच्यम् । तत्रैवानुमितवर्त्मिकाप्रामाण्यज्ञानात्पुनरनुमित्यापत्तेः, तदनुमित्युत्तरानुमितौ व्यतिरेकपरामर्शोत्तरत्वसत्त्वेन प्रथमानुमितिक्षणे व्यतिरेकपरामर्शरूपकारणसत्त्वात् । न च प्रथमानुमितिरिव विरोधिनीति नापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशानुमितिवर्त्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वात्, अन्यथा तादृशानुमित्युत्तरोत्पन्नपरामर्शदानुमितिरिति स्यात्तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्, तथाचानुमित्युत्तरानुमितिवारणाय व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वेनोक्तव्यभिचारापत्त्याऽनुमितौ साध्यविशेष्यकत्वनिवेशः । न च तादृशव्यभिचारवारणाय कारणतावच्छेदककोटावेवाप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं वाच्यम्, तथाचोक्तानुमितावप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शाभावव्यभिचाराभावेनाऽलं साध्यविशेष्यकत्वदलेनेति वाच्यम् । यत्र प्रथमक्षणे गोत्वव्यापकसाक्षनाशून्यो गोत्वाभाव इत्यपेक्षावुच्चात्मकव्यतिरेकपरामर्शः ततः क्वचित्प्रतिबन्धकवशादानुमीतिवधूय गोत्वाभावव्याप्यव्याप्यसाक्षनाभाववान् गोत्वाभाव इत्यन्वयपरामर्शः व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानं च ततो गोत्वाभावामकपक्षविशेष्यकानुमितौ व्यभिचारापत्तेः, स्योत्पत्तिक्षणेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शसत्त्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य स्योत्पत्तितृतीयक्षणेऽपत्तिकानुमितौ सत्त्वात्, अव्यवहितोत्तरत्वस्य त्रिक्षणसाधारणत्वात्, तथाच तादृशानुमितिपूर्वक्षणेऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितव्यतिरेकपरामर्शाभावात् । नन्वत्रापि व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ नोत्तेजकत्वमिति नोक्तव्यभिचार इति चेन्न । पूर्वोक्तरीत्या यदा यत्र प्रथमानुमित्युत्पत्तिक्षणे तद्वर्त्मिकाप्रामाण्यज्ञानं तत्रैवान्वयपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानं च तदा तत्र पुनरनुमित्यापत्तिरतः कारणतावच्छेदककोटावप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं वाच्यम्, एवं प्रथ-

अन्येतु द्वित्रिषणान्तरितायामप्यनुमित्सायामनुमितिदर्शनात् अनुमित्सा-
योग्यता वाच्या, सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः, अनुमित्सा-
नन्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये
लिंगपरामर्शानुमित्तिप्रसंगात् ।

शङ्क्याऽहेतुत्वात्, तथाविधगोत्वाभावानुमित्तिहेतोर्गोत्वाभावान्वयव्याप्य-
वत्तापरामर्शस्य विरहेण कारणबाधाच्च । प्रसिद्धाप्रसिद्धसाध्यकोभयप-
मर्शयोः प्रसिद्धाप्रसिद्धसाध्यकोभयानुमित्यनुगतधर्मावच्छिन्नं प्रति अनु-
गतरूपेण हेतुत्वस्य दुर्बलत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

व्याप्तिस्मरणादिनेति । यत्रानुमित्तोत्तरं व्याप्तिस्मरणं ततः सिद्धव्यापक-
परामर्शस्तत्रेत्यर्थः । तथैव—तथास्तथेव । विशिष्टाभावस्येति । अनुमित्साविरह-
विशिष्टसिद्ध्यभावस्येत्यर्थः ।

मिश्रमतमाह अन्येति । अनुमित्सायामिति । सिद्धिदशायामिति शेषः ।
वाच्येति, सिद्ध्यधिपादनेत्यादिः । स्वोत्पत्तीत्यादि, स्वपदं तत्तदनुमित्सापरम्, तथा

मानुमित्तिधर्मिकाऽप्राप्यज्ञानस्योत्तेजकत्वं पूर्वोक्तरीत्या बाध्यम्, तथाचाक्यभ्यभिचारवराणा-
याऽनुमिता साध्यविशेष्यकत्वनिवेश इति तादृशव्यतिरेकरूपपरामर्शव्यवहितोत्तरं साध्यविशे-
ष्यकानुमित्तिरेव न स्यादतो न व्यभिचारः । यद्यप्यत्रानुमितौ साध्यविशेष्यकत्वदानेऽपि यत्र
प्रथमं धूमव्यापकवत्त्वभाववाप्यवर्तत इति व्यतिरेकपरामर्शः ततो धूमव्यापकलोकाभाववान्
पर्वत इति व्यतिरेकपरामर्शः तत्रैवाऽतीतव्यतिरेकरूपपरामर्शधर्मिकाप्राप्यज्ञानं ततः पते
धूमाभाव इत्यनुमितौ व्यभिचारापत्तिस्तत्राऽप्राप्यज्ञानानास्फुटितव्यतिरेकपरामर्शस्य पूर्व-
मसत्त्वात् । न च तत्र व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाप्राप्यज्ञानस्य नोत्तेजकत्वमतो न व्यभिचार
इति वाच्यम् । यत्र पूर्ववदनुमितावप्यप्राप्यज्ञानं तत्रैव द्वितीयपरामर्शधर्मिकाऽप्राप्यज्ञानं
च तदनन्तरं पुनरनुमित्यापत्तेः, तत्रानुमित्तिधर्मिकाप्राप्यज्ञानस्य पूर्ववदप्युत्तेजकत्वात् ।
तथाप्यनुमितिक्षणवृत्तिविविशिष्टाप्राप्यज्ञानत्वेनैव व्यतिरेकपरामर्शधर्मिकाऽप्राप्यज्ञानस्योत्ते-
जकत्वमत्र वाच्यम्, तथाचानुमितिक्षणवृत्तिविविशिष्टं यदप्राप्यज्ञानं तदनुमितिक्षणे
एव तदभावविशिष्टव्यतिरेकपरामर्शस्यानुमितपूर्वं सत्त्वेन कारणसत्त्वाजानुमितेर्ब्यभिचारः ।
एवमनुमितिक्षणे तादृशव्यतिरेकपरामर्शरूपकारणाभावाच्च पुनरनुमित्यापत्तिरिति ।

वस्तुतः साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रति साध्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया साध्यविशेष्यकानुमि-
त्युत्तरं न तदनुमित्यापत्तिः, प्रथमानुमितेरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तस्थले परामर्शधर्मिकाऽ-
प्राप्यज्ञानस्य नोत्तेजकता, तथाच न व्यभिचार इति प्राहुः ।

व्याप्तिस्मरणादीत्यादिनाऽनुमित्साद्वितीयक्षणं यत्र पक्षधर्मताज्ञानं तत्स्थलीयतादृशज्ञानप-
रिग्रहः, परामर्शदशायामसत्त्वां सिद्धौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्वाहेण नानुमित्यनुप-
पत्तिरतः परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति ।

‘अन्ये त्विति’ । दीधितौ अनुमित्सायां कस्यान्तरितत्वमिति जिज्ञासायामनुमिते-

च तत्तदनुमितसोत्पत्त्यनन्तरत्वविशिष्टतत्तदनुमितसाविषयसिद्धिप्रागभावो योग्यतेत्यर्थः । सिद्धिकालीनयद्यदनुमितसाव्यक्तिदशायामुत्तरकालमनुमितिर्भाविता तत्तदनुमितसाव्यक्तिविषयीभूतसिद्धिप्रागभावस्य वर्तमानसिद्ध्यन्तरदशायामपि सत्त्वात्तदानीमनुमितेर्वारणाय विशिष्टान्तम् । तत्तदनुमितसोत्तरत्वविशिष्टत्वविवक्षणे तत्तदनुमितसासमकालेऽनुमितिर्न स्यादतस्तदुत्पत्तीति । तत्तदनुमितसोत्पत्त्यनन्तरत्वन्तु न तत्तदनुमितसोत्पत्तिक्षणध्वंसविशिष्टत्वं, तथासति अनुमितसोत्पत्त्यनन्तरक्षणे नुमित्यपलापपत्तेः, सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितसोत्पत्तिध्वंसविशिष्टस्य तद्विषयसिद्धिप्रागभावस्याऽसत्त्वात्, किन्तु तत्तदनुमितसाप्रागभावविरहविशिष्टत्वम्, यौशिष्यं चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति नातेप्रसंगः । तत्तदनुमितसा-

रध्याहारः, तथाचानुमितेरन्तरितत्वमनुमितसायां बोध्यम् । तत्र द्वित्रिक्षणान्तरितत्वं अनुमिते पूर्वद्विक्षणोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणोत्पत्तिकत्वम्, अनुमितितृतीयक्षणोत्पत्तिकत्वसंप्रतियोगिक्षणोत्पत्तिकत्वम् । अत्रानुमितसायामित्यत्र सप्तम्यर्थो न सामानाधिकरण्यम्, तथा सति द्वित्रिक्षणान्तरितानुमितसानाशस्थलेऽनुमितिर्न स्यात्, तादृशानुमितेरेकक्षणवच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तादृशानुमितसासामानाधिकरण्यविरहात्, किन्तु अनुमितसाप्रयोज्यत्वमत्रानुमितौ सतिसप्तम्यर्थः, तथाच द्वित्रिक्षणान्तरितानुमितावपि तादृशानुमितसाप्रयोज्यत्वसत्त्वादिति भावः ।

किन्त्विति । स्वस्योत्पत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वोत्पत्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात् तत्तदनुमितसाप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमितसाविषयसिद्धिप्रागभावो योग्यतेति फलितम् । तदनुमितसाप्रागभावविरहविशिष्टो यस्तदनुमितसाविषयीभूतसिद्धिप्रागभावस्तद्विरहविशिष्टायाः सिद्धेरभावः पक्षतेति यावत् ।

ननु प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिनाशत्वस्वप्रतियोगिसामग्रीनाशत्वयोनियमः, तथाच स्वप्रतियोगिनाशत्वमतेऽनुमितसाप्रागभावस्याऽनुमितसाक्षणपर्यन्तस्थापितया यत्र प्रथमं सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽनुमितसा ततोऽनुमितिर्न स्यात्, तत्रानुमितसाक्षणेऽनुमितसाविषयसिद्धिप्रागभावसत्त्वेऽपि अनुमितसाप्रागभावविरहविशिष्टत्वविरहादिति चेन्न ।

तन्मते कार्यकालवृत्तित्वस्यैव पक्षतायां निवेशात्, तथाचानुमितसोत्तरमनुमित्युत्पत्तिक्षणे तदनुमितसाप्रागभावविरहविशिष्टतदनुमितसाविषयस्यात्मकसिद्धिप्रागभावसत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्धेरभावस्य सत्त्वाच्चानुपपत्तिरिति ।

तत्तदनुमितसाप्रागभावविरहविशिष्टत्वमिति । तत्तदनुमितसाविषयसिद्धिप्रागभाव इति शेषः । यत्र प्रथमं सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः सिषाधयिषा ततोऽनुमितिः, तत्र सिषाधयिषाक्षणेऽनुमितयापत्तिः, तादृशानुमितसाविषयीभूतासिद्धिप्रागभावस्य परामर्शक्षणे सत्त्वात् अनुमितसोत्पत्तिक्षणवच्छेदेन तस्मिन्नेवात्मनि अनुमितसाप्रागभावाभावस्य च सत्त्वात् एककालावच्छेदेनेति । एवमुक्तपत्तिवारणायैकात्मवृत्तित्वमित्यपि, तादृशसिद्धिप्रागभावस्य

प्रागभावविरहाविशिष्टत्वप्राप्तौ अनुमितसोत्तरमनुमित्युत्पादे पुनरनुमित्यापत्तिरतस्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावपर्यन्तानुधावनम् ।

न च सिद्धिकालीनानुमित्तया स्वविषयीभूतैकानुमित्युत्पाददशायाः अपि दिनान्तरभाविस्वविषयीभूतानुमित्यन्तरप्रागभावसत्त्वात् उत्तरकालमनुमित्यन्तरापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहाविशिष्टस्य तत्तदनुमित्साविषयीभूतसिद्धिप्रागभावकूटस्य विवक्षितत्वात्, उक्तस्थले चोत्पन्नानुमितेरेव प्रागभावस्यासत्त्वादिति भावः ।

इन्द्रियादिनेति । अनुमानतः साध्यनिर्णये तु स्वविषयसिद्ध्यनुत्पाद एव स्थेयादिति भावः । यद्यपि स्वपदेन अनुमित्युपधायकतत्तदनुमित्साव्यक्तीनामुपग्रहे दिवसान्तरीयानुमित्साव्यक्तैर्योग्यतायामप्रवेशान्नैव दोषः, तथापि बहुयनुमितित्वप्रकारेणाऽतीतानागतानुमितेतिगोचरेच्छया सिद्धिकाले बहुयनुमितिर्न ह्यात्तद्विषयानुमितिप्रागभावकूटस्य तदानीमसत्त्वात् । तत्तदनुमित्साव्यक्तिपूर्वक्षणावृत्तित्वेन तत्तदनुमित्साविषयसिद्धीनां, तत्तदनुमित्साकालीनत्वेन वा तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावानां वि-

परामर्शक्षणे सत्त्वात्, अनुमित्साप्रागभावभावस्य च तत्क्षणावच्छेदेन परात्मनि सत्त्वादिति ध्येयम् ।

अनुगमस्तु स्वप्रागभावविरहनिष्ठा या वृत्तिता तादृशवृत्तिताविशिष्टा या वृत्तिता तद्विशिष्टो यः सिद्धिप्रागभाव इति । वै० स्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्व-स्वरूपकनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच पुरुषान्तरानिरूपितानुमित्साप्रागभावविरहनिष्ठवृत्तितायाः स्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन एतत्पुरुषीयस्वविषयसिद्धिप्रागभावनिष्ठवृत्तितायां सत्त्वेनानुमित्यापत्तिरतो द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः । एव एतत्पुरुषीयस्वविषयसिद्धिप्रागभावनिष्ठवृत्तितायां एतत्पुरुषानिरूपितानुमित्सोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नानुमित्साप्रागभावविरहनिष्ठवृत्तितायाः सत्येनोक्तापत्तिवारणाय प्रथमसम्बन्धप्रवेशः ।

यत्तु पुरुषान्तरीया याऽनुमित्सा तत्प्रागभावविरहनिष्ठा या एतत्पुरुषानिरूपितवृत्तिता तद्विशिष्टस्य स्वरूपकनिरूपितत्वसम्बन्धेन एतत्पुरुषीयस्वविषयसिद्धिप्रागभावनिष्ठवृत्तितायां सत्त्वेनोक्तस्थले एव सिद्धान्तोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यापत्तिवारणाय स्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशः, तथाच तत्पुरुषे पुरुषान्तरीयानुमित्साप्रागभावविरहस्य व्याप्यवृत्तिता तन्निष्ठवृत्तितायाः स्वावच्छेदकीभूतक्षणाप्रसिद्ध्या स्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वविरहादिति ।

तत्तुच्छम् । तादृशवृत्तितायां यत्किञ्चित्क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव वारणसम्भवे स्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यादिति दिक् ।

दीधितौ अनुमित्सानन्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमितिप्रसंगादित्यन्वयः । अन्तरानुमित्युत्पादे स्वविषयसिद्धिप्रागभावसत्त्वेन नापत्तिर्भव इत्यतोऽन्तरानुमित्यनुत्पादे इति । द्वित्रिक्षणादिविलम्बेनानुमितेरिष्टत्वादिन्द्रियादिना निर्णोते इति । आदिना शब्दादिपरिग्रहः । सिद्धिप्रागभावकूटस्य विवक्षितत्वादिति । ननु तत्तदनुमित्साप्रागभावविर-

किन्तु अनुमित्सानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता कालेनोत्सर्गतः परामर्शो जायते तावानेव कालः, फलबलेन तथा कल्पनात् । अथवा अनु-

वक्षया कथञ्चिदुपपादनेऽपि अनुमितिद्वयं जायतामितीच्छायामनुमितिद्वयं न स्यात् तत्तदनुमित्साविषयीभूतानुमितिप्रागभावकूटस्य प्रथमानुमित्युत्पत्तिदशायामसत्त्वात्, तादृशानुमित्साया अपि मिश्ररुत्तेजकत्वोपगमादित्यादि दूषणं द्रष्टव्यम् ।

उत्सर्गतः—बाधकं विना । तेनानुमित्सोत्तरं यत्र परामर्शविरोधिज्ञाना-पक्षरणक्रमेण चिरकालोत्तरं परामर्शोत्पादस्तत्र सिद्धिदशायां न योग्यता, अत एव वक्ष्यति फलबलेनेति । तावानेव काल इति । सेत्यनुवज्रते । नन्वेतादृशकालस्योत्तेजकत्वे किं मानमत आह—फलेति । ननु यत्रानुमित्सोत्तरं परामर्शस्तत्रत्यकालानामुपपादने यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरमनुमित्सा तत्रानुमितिर्न स्यात्, तत्रत्यकालानामनुत्तेजकत्वादत आह—अथवेति ।

हवैशिष्ट्यावच्छिन्ना या तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभाववृत्त्युभयावृत्तिधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावविशिष्टसिद्ध्याभावत्वेन पक्षताया हेतुत्वसंभवे कूटनिवेशनमफलम्, तथाच सिद्धिकालेनानुमित्सायाः स्वेविषयीभूतकानुमित्युत्पाददशायां दिनान्तरभाविस्वविषयीभूतानुमित्यन्तरप्रागभावसत्त्वेऽपि तत्तदनुमित्साविषयोत्पन्नानुमित्यारम्भसिद्धिप्रागभाववृत्त्युभयावृत्ति-तत्तद्व्यक्तितावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टसिद्धेस्त्वन्नानुमितिक्षणे सत्त्वेन नानुमित्यन्तरापत्तिरिति चेन्न । एतादृशनिवेशे महागौरवात् । स्वप्रतियोगिश्रुतिस्वस्वसामाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वरूपोभयावृत्तिवस्थे कारणतावच्छेदककोटौ प्रविष्टत्वात् । न च कूटत्वनिवेशेण गौरवम्, कूटत्वस्योपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतया तस्य विषयभेदेनानन्तत्वात्तन्निवेशोपेक्षयोभयावृत्तिवस्थैव लघुत्वादिति वाच्यम् । असमवेतसंख्यास्वीकृतमते तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिकसमुदायत्वस्यैव कूटत्वपदार्थत्वाद, तथाच तादृशसमुदायत्वस्यैक्यतया उभयावृत्तिवत्तिवशापेक्षया लाघवादिति ध्येयम् । विवक्षयेति । ननु कूटपदेन तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहवैशिष्ट्यसिद्धिप्रतियोगिकस्वप्रागभावत्वएतज्जितयधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकूटत्वनिवेशादेव सर्वशेषवारणसम्भवे तत्तदनुमित्साव्यक्तिपूर्वक्षणावृत्तित्वादिनिवेशो व्यर्थः, तथाच तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावत्वमेव धर्मितावच्छेदकीकृत्य तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहवैशिष्ट्यं निवेद्यमिति चेन्न ।

सिद्धयारम्भकपरामर्शादनुमित्यापत्तिः दिनान्तर्माग्यानुमित्साविषयाग्रिमानुमितिरूपसिद्धिप्रागभावस्यैव तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टहृतया तत्कूटसत्त्वात् । न च तवापि स्वविषयसिद्धौ तत्तदनुमित्सापूर्वक्षणावृत्तिवत्तिवशापेक्षया अभ्यनुमित्साविषयपूर्वानुमितिरूपसिद्धौ तत्तदनुमित्सापूर्वक्षणावृत्तिवत्तिविरहात् अभिमानुमितिरूपस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटसत्त्वात् सिद्ध्यात्मकपरामर्शाद-

मित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानाशेऽपि सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्येऽनुमितिर्जा-
यते तावानेव कालोऽनुमित्सयोपलक्षितः । यदि च सिद्ध्यनन्तरे तन्नाशेऽपि

उपलक्षित इति । तथा चानुमित्सानाशाधिकरणतत्कालोऽनुमित्सा च द्वय-
मप्युत्तेजकमित्याशयः । मिश्रमतमुपहसन्नाह यदि चेति । तावानेवेति । सिद्धि-
नाशोत्तरमपि यावत्कालमध्येऽनुमितिर्नोत्पद्यते तावानेव काल इत्यर्थः । ननु
क्रिया मकानान्तावत्समयानामभावस्य सर्वदैवात्मनि सत्त्वाश्लोक्तयोग्यता-

नुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणे भाव्यनुमित्साप्रागभावसत्त्वेन तादृ-
शानुमित्साप्रागभावविरहवैशिष्ट्यस्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटत्वोभयधर्मावच्छिन्ननिरूपकताका-
धिकरणताविरहात्, तन्मते तदनुमित्साप्रागभावविरहवैशिष्ट्यस्य कूटत्वानुयोगितावच्छेदक-
तया निवेशेनाऽधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावादिति । न च तादृशकूटत्वं धर्मिता-
वच्छेदकीकृत्य तदनुमित्साविरहवैशिष्ट्यप्रवेशात् तादृशविरहवैशिष्ट्यस्याधिकरणतानिरूपक-
तावच्छेदकत्वात् तद्वारणं सम्भवतीति वाच्यम् । पूर्वक्षणावृत्तिस्त्वनिवेशापेक्षया लाघवसम्भवे
स्वविषयसिद्धिप्रागभावे तत्तदनुमित्सासमानकालीनत्वनिवेशापेक्षया लाघवानवकाशादिति दिक् ।

अथ तत्तदनुमित्साप्रागभावविशिष्टसिद्धिसामान्याभावविवक्षणादेव सर्वाणुपपत्तिवारणस-
म्भवे स्वविषयसिद्धिप्रागभावकूटनिवेशस्य स्वविषयसिद्धौ अनुमित्सापूर्वक्षणावृत्तिस्त्वनिवेशस्य
च प्रयोजनविरहः, प्रथमानुमितिरूपतदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिसत्त्वेन
एकानुमित्यनन्तरमनुमित्यापत्तिविरहात्, अतीतानुमितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धि-
सामान्याभावस्य सत्तात्त्रानुपपत्तिविरहात् । न च यत्रातीतानुमितिमात्रविषयकानुमित्सासि-
द्ध्यात्मकपरामर्शादयः तत्र तदनुमित्साप्रागभावविरहवैशिष्ट्यस्यानुमित्साविषयभूतानुमितिपर-
सिद्धौ विरहेणाऽनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातीतभाव्यनुमि-
तिरूपसिद्धौ तत्सम्भवादिति चेन्न ।

सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेः, तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिसामान्याभावसत्त्वात् । अथ
तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावे स्वविषयसिद्धिसामान्याभावत्वनि-
वेशात् अनुमित्यनन्तरानुमित्यापत्तिवारणसम्भवेन कूटनिवेशे प्रयोजनविरहेण अनुमित्सापूर्व-
क्षणावृत्तिस्त्वनिवेशे प्रयोजनविरहः । न च सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, तत्तदनुमित्सा-
विषयसिद्धिप्रागभावे स्वविषयसिद्धिसामान्याभावसत्त्वात् स्वविषयपूर्वानुमितिरूपसिद्धिसत्त्वेऽपि
अपरक्षणावच्छेदेन तादृशसिद्धिसामान्याभावसत्त्वात् सिद्ध्यभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् ।
तथासति तादृशप्रागभावे स्वविषयसिद्धिविशिष्टान्यत्वनिवेशान्न दोषः, भेदस्य व्याप्यवृत्ति-
तया तादृशसिद्धिसत्त्वेन विशिष्टान्यत्वविरहात् । भेदस्याऽव्याप्यवृत्तिर्वा तु निरवच्छिन्नस्वरूप
सम्बन्धेन विशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । न च यत्रानुमितित्वेनाऽतीतानुमितिर्विषयकेच्छा तत्र
स्वविषयातीतानुमितिर्विशिष्टत्वेनाऽनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयसिद्धौ स्वोत्तरक्षण-
वृत्तिस्त्वनिवेशात्, अतीतानुमितिरूपसिद्धौ स्वोत्तरक्षणवृत्तिस्त्वविरहात् भाव्यानुमितिमादाय

द्वित्रिक्षणमध्ये विनानुमित्सामनुमित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्धः, तदा सिद्ध्यापि

विवक्षयापि अनुमित्सानाशोत्तरमनुमितेः सम्भव इत्यत आह—विशिष्येति ।
तथा च जन्यमात्रस्य कालोपाधितया आत्मसमवेतं तत्तज्ज्ञानादिकमेव
तादृशसमयो वाच्य इत्यदोषः । अवहितैरिति भावे क्तः । अवधानैरित्यर्थः ।
सकर्मस्याऽवपूर्वस्य धातोः पचत्यादेरिव कर्त्तरि कस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति

विशिष्टान्यत्वसत्त्वात् । न चानुमितित्वेनाऽतीतानुमितिमात्रविषयकेच्छा यत्र तत्र स्वोत्तरक्षण
वृत्तिस्वविषयसिद्ध्याऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने स्वोत्तर
क्षणवृत्तित्वनिवेशात्, स्वविषयतावच्छेदकानुमितित्वरूपधर्मावच्छिन्नमाव्यानुमितौ स्वोत्तरक्ष-
णवृत्तित्वाऽसत्त्वात् तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वस्य स्वविषयसिद्धिप्रागभावे सत्त्वात् । न च यत्र
शाब्दबोधोधावषयकानुमितिविषयकेच्छा तदुत्तरं शाब्दबोधोधात्मकपरामर्शः तत्रानुमितिर्न स्यात्
स्वविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशाब्दात्मकसिद्धिवैशिष्ट्यस्य स्वविषयसिद्धिप्रागभावे सत्त्वादिति
वाच्यम् । स्वविषयतावच्छेदक्यदिकश्चिद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टान्यत्वनिवेशात् अनुमितित्वरूपय-
त्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाविशिष्टान्यत्वसत्त्वात् । न च तथापि यत्र शाब्दबोधविषयकानुमितिविषय
केच्छानन्तरमनुमितिः तत्रानुमित्यनन्तरमनुमित्यापत्तिः, स्वविषयतावच्छेदकशाब्दस्वरूपके
श्चिद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टान्यभाव्यनुमितिप्रागभावसत्त्वादिति वाच्यम् । तथासति स्वविषयताव-
च्छेदकानुमितिवृत्तिधर्मावच्छिन्नसिद्धिविशिष्टान्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, शाब्देऽनुमितिवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नत्वविरहात् अनुमितेरेव तथात्वेन तद्विशिष्टान्यत्वस्य स्वविषयसिद्धिप्रागभावे विरहा-
दिति चेन्न ।

शाब्दत्वस्य ज्ञानत्वघटिततया स्वविषयतावच्छेदकानुमितिवृत्तिज्ञानस्वरूपयत्किञ्चिद्धर्माव-
च्छिन्नविशिष्टान्यत्वस्य स्वविषयसिद्धिप्रागभावे सत्त्वात् शाब्दविषयकानुमितिविषयकेच्छाद-
शायामनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् स्वोत्तरत्वनिवेशे लाघवानवकाशादिति ।

अथात्र तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमिप्साविषयसिद्धिप्रागभावे तत्तदनुमि-
प्साविषयीभूतसिद्धिविशिष्टान्यत्वं निवेश्यम्, वै० एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन,
तथाच सिद्धिकालीनानुमित्सायाः स्वविषयीभूतकानुमित्युत्पाददशायां दिनान्तरभाविस्वविषयी-
भूतानुमित्यन्तरप्रागभावे तत्तदनुमित्साविषयीभूतोत्तरप्रथमानुमित्यात्मकसिद्धिविशिष्टान्यत्व-
विरहादनुमितिप्राक्क्षणे एव सत्त्वेनानुमित्यन्तराऽऽपत्तिविरहात्किं स्वविषयसिद्धिप्रागभावकूट-
त्पनिवेशेनेति चेन्न ।

यत्रानुमितित्वेन प्रत्यक्षावगाहिनी पर्वतधर्मिकवन्धनानुमितिर्जायतामितीच्छा ततः पर्वते
वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवानितिप्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः पर्वतधर्मिकवहयानुमितिर्न
स्यात्, सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणे तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयसिद्धि-
प्रागभावे तत्तदनुमित्साविषयप्रत्यक्षात्मकसिद्धिविशिष्टान्यत्वस्योक्तसम्बन्धेन विरहात् तादृश-
प्रागभावविरहविशिष्टसिद्धेरुक्तपरामर्शक्षणे सत्त्वादतस्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकधर्मावच्छि-

तावानेव समय उपलक्षणीयः । विशिष्य क्षणनियमस्त्वबहितैः करणीय इति वदन्ति ।

ध्येयम् । अनुमित्साव्यक्तीनामिव तन्नाशाधिकरणक्षणानामपि उत्तेजकवि-
धया प्रवेशे गौरवम्, विनाऽनुमित्सामनुमित्युत्पादस्य सन्दिग्धत्वादित्य-
स्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः ।

उत्तानास्तु द्वे द्रव्ये इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या अपेक्षाबुद्धी-
नामिव अनुमित्सानाशोत्तरसिद्धिदशोत्पन्नतत्तदनुमित्यन्यथानुपपत्त्या प्रा-
गुत्पन्नसिषाधयिषाव्यक्तीनामेव तिचतुःक्षणावस्थायित्वं कल्पयितुमुचितम्
विरोधिगुणानां नाश्यनाशकभावस्य विशेषतः तव विश्रामाद् द्वितीयक्षणे
विनाशसामग्र्यनावश्यकत्वादिति प्राहुः ।

अविशिष्टान्यत्वं तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावे निवेशनीयम्, तथाच सिद्ध्यात्मकपराम-
र्शक्षणे तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावे तत्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकानुमितित्वावच्छिन्न-
विशिष्टान्यत्वसत्त्वानुपपत्तिः । नच यत्र पर्वते बह्वनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षं च जायतामितिच्छा
ततः प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शः तत्र पर्वते बह्वनुमितिर्न स्यात्, सिद्ध्यात्मकप-
रामर्शक्षणे तत्तदनुमित्साप्रागभावविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावे स्वविषयताव-
च्छेदकं यत्प्रत्यक्षत्वं तदवच्छिन्नविशिष्टान्यत्वविरहादिति वाच्यम् । तादृशप्रागभावे स्वविष-
यतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टान्यत्वस्यैव विवक्षणात्, तथाच स्वविषयतावच्छे-
दकीभूतानुमितित्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टान्यत्वस्य सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणे तादृश-
प्रागभावे सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वानुमित्यनुपपत्तिः । एवं सति यत्र प्रथमं
बन्धनानुमितिर्जायतां शाब्दं च जायतामिति समूहालम्बनेच्छा ततः प्रत्यक्षात्मकपरामर्शः
ततः पर्वते बन्धनानुमितिः तत्र तदनन्तरमनुमित्यापत्तिः प्रथमानुमितिक्षणे तत्तदनुमित्साप्रा-
गभावविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयदिनान्तरभाविषिद्धिप्रागभावे स्वविषयतावच्छेदकीभूत-
शाब्दस्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टान्यत्वसत्त्वेन तादृशप्रागभावविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य
प्रथमानुमितिक्षणे सत्त्वादतस्तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावकूटनिवेशः, तथाच तदन्त-
र्गतस्य प्रथमानुमितेप्रागभावस्य प्रथमानुमितिक्षणे विरहाज पुनरनुमित्यापत्तिरिति ध्येयम् ।

ननु यत्राऽनुमितित्वेन प्रत्यक्षावगाहिनी पर्वते बन्धनानुमितिर्जायतामितिच्छा ततः प्रत्यक्षात्म-
कसिद्ध्यात्मकपरामर्शः तत्र पर्वते बह्वनुमितिर्न स्यात्, तत्रोक्तपरामर्शक्षणे तत्तदनुमित्साप्रा-
गभावविरहसत्त्वेऽपि तत्तदनुमित्साविषयप्रत्यक्षात्मकसिद्धिप्रागभावविरहेण तादृशकूटविरहवि-
शिष्टसिद्धेः सत्त्वादिति चेन्न ।

तत्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसिद्धेरेव तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिपदेन विव-
क्षणीयत्वात्, तथाच तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नप्रागभावविरहविशिष्टसिद्धेरभावः पक्षतेति फलितम्, एवं चोक्तस्ये तादृशपरामर्श-

क्षणे तत्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकानुमितित्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रागभावकूटवस्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तत्र सत्त्वाशोक्तानुपपत्तिः । न च यत्र पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षं जायतामितिच्छा ततः प्रत्यक्षात्मकसिद्ध्यत्मकपरामर्शः तत्र बह्वयनुमितिर्न स्यात्, प्रत्यक्षत्वस्यापि तत्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रागभावकूटस्य परामर्शक्षणेऽसत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रागभावकूटस्यैव तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावकूटपदेन विवक्षणात्, तथाचोक्तस्यले तत्तदनुमित्साविषयतावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मपदेनाऽनुमितित्वस्य गृहीतुं शक्यतया तदवच्छिन्नप्रागभावकूटस्योक्तक्षणे सत्त्वानुपपत्तिरिति दिक् ।

अथात्राऽनुमित्युपधायकीभूता या या अनुमित्सास्तदनुमित्योत्तरा वास्तविकाः याः या अनुमितयो भवन्ति तत्तदनुमितिरेव तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिर्यदेन प्राप्या, तथाच तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टो यस्तदनुमित्साप्रागभावस्तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षतेति फलितार्थः । एवं च सिद्धिकाळनानुमित्सायाः स्वविषयीभूतैकानुमित्युत्पाददशायाम् दिनान्तरभाविस्वविषयीभूतानुमित्यन्तरप्रागभावसत्त्वेऽपि तादृशदिनान्तरमाव्यनुमितेर्वास्तविकतत्तदनुमित्योत्तरत्वविरहाद्, भवति चोत्पन्नानुमितिरेव तादृशो तत्प्रागभावस्योत्पन्नानुमित्युत्तरक्षणे विरहाशोक्तानुमित्युत्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तिरिति कूटनिवेशो निरर्थकः, एवं सति यत्रानुमित्यद्वयं जायतामितिच्छा ततः सिद्ध्यत्मकपरामर्शः ततोऽनुमितिः ततः पुनरनुमितिर्भवत्येव प्रथमानुमित्युत्पादक्षणे तत्तदनुमित्साप्रागभावकूटविरहविशिष्टत्वे तत्तदनुमित्योत्तरं द्वितीयानुमितेरप्यनुभवसिद्धतया तत्प्रागभावयोः सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादित्येतत्कल्पपरित्यागोप्यनुचित इति चेन्न ।

यत्र स्वचतुर्थक्षणे पर्वते बह्वयनुमितिर्जायतामितिच्छा ततः सिद्ध्यत्मकपरामर्शः ततः क्षणैकविलम्बेन पर्वते बह्वयनुमितिः तस्याः परामर्शक्षणे आपत्तिः, परामर्शक्षणे तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टत्वस्य स्वोत्तरचतुर्थक्षणे तादृशानुमितेरानुभविक्ततया तत्तदनुमितिप्रागभावस्य च सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादत् एतत्कल्पपरित्याग इति, परन्तु कूटनिवेशो व्यर्थ इति चिन्तनीयम् ।

ननु तत्तदनुमित्साविषयसिद्धौ अनुमितिविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, वै एकक्षणावच्छिन्नैकात्म्यतित्वस्वप्रागभाववचोभयसम्बन्धेन । फलितार्थस्तु तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहवैशिष्ट्याः सिद्धेरभावः पक्षतेति । तथाच यत्रानुमितिद्वयं जायतामितिच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽनुमितिस्तदनन्तरमनुमितिर्भवत्येव प्रथमानुमित्युत्पादक्षणे तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टत्वसत्त्वात्, एवं तत्तदनुमित्साविषयीभूतसिद्धिपदेन प्रथमानुमितेर्धर्तुमशक्यतया तस्योक्तसम्बन्धेन द्वितीयानुमितिविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वेन विशिष्टान्यत्वाभावात्, अपि तु द्वितीयानुमितेरवानुमितिर्विशिष्टान्यतया तत्प्रागभावस्य द्वितीयानुमितिक्षणे सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादत्कल्पपरित्यागानौचित्यादिति चेन्न ।

यत्र प्रथमं सिद्ध्यत्मकपरामर्शः ततोऽनुमितिद्वयं जायतामितिच्छा, ततोऽनुमितिस्ततो बहिर्गम्याप्यधुमवत्तापरामर्शात्पर्वते बह्वयनुमितिर्न स्यात्तत्र प्रथमानुमितौ अनुमितिवि-

प्रान्यत्वसत्त्वेन तदनुमितेरपि स्वविषयसिद्ध्यन्तर्गततया तत्प्रागभावकूटस्य तदुत्तरोत्पन्नपरामर्शक्षणेऽसत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादत् एतत्कल्पपरित्याग इति भावः ।

अथात्र तत्तदनुमित्साविषयसिद्धौ सिद्धिविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम्, वै० स्वाध्यवाहितपूर्वत्वसम्बन्धेन, तथाच यत्रानुमितिद्वयं जायतामितिच्छा ततः सिद्ध्य्वात्मकपरामर्शः ततोऽनुमितिस्तदनन्तरं चानुमितिर्भवत्येव, तत्र तत्तदनुमित्साविषयप्रथमानुमितौ द्वितीयानुमितिर्विशिष्टत्वसत्त्वेन सिद्धिविशिष्टान्यत्वविरहाद्, भवति च तादृशी द्वितीयानुमितिः, तत्प्रागभावकूटस्य प्रथमानुमितिक्षणे सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादत्तत्कल्पपरित्यागोऽयुक्त इति चेन्न ।

यत्र प्रथमं सिद्ध्य्वात्मकपरामर्शः ततोऽनुमितिद्वयं जायतामितिच्छा ततोऽनुमितिस्तदनन्तरं पर्वते वह्निसाध्यकपरामर्शात्पुनरनुमितिर्न स्यात्, तत्र द्वितीयपरामर्शक्षणे सत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टत्वेऽपि तत्तदनुमित्साविषयप्रथमानुमितिरूपसिद्धौ सिद्धिविशिष्टान्यत्वसत्त्वाद्, अध्यवहितपूर्वत्वस्य द्विक्षणसाधारणत्वात्, तादृशसिद्धिप्रागभावविरहेण तत्प्रागभावकूटविशिष्टसिद्ध्यभावविरहादेतत्कल्पपरित्यागादिति ।

न चाऽध्यवहितपूर्वत्वस्य त्रिक्षणसाधारणत्वे नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र प्रथमं पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेति पर्वते वह्नयनुमितिः वह्निव्याप्यानुमितिश्च मदिष्टसाधिकेति स्मरणम्, ततः पर्वते वह्नयनुमितिः वह्निव्याप्यानुमितेस्तु जायतामितिच्छा ततः पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यवानित्यनुमितिः तदनन्तरं च वह्नयनुमितिधर्मिकाऽप्रामाण्यज्ञानेन ततः पर्वतो वह्नमानित्यनुमितिर्जायतामितिच्छा ततोऽनुमितिः, तस्या अप्रामाण्यज्ञानक्षणे आपत्तिः, तदप्रामाण्यज्ञानात्पूर्वं समूहालम्बनानुमितिक्षणे तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टत्वसत्त्वात्, एवं तदनुमित्साविषयीभूता न समूहालम्बनात्मिकानुमितिः तस्या उक्तसम्बन्धेनोक्तानुमितिविशिष्टान्यत्वविरहाद्, भवति चोत्तरानुमितिरेव तादृशी तत्प्रागभावस्य समूहालम्बनानुमितिक्षणे सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावादत् एतत्कल्पपरित्याग इति ध्येयम् ।

अथात्र तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयीभूतसिद्धौ तत्तदनुमित्साप्रतिबन्धकत्वं निवेश्य तादृशसिद्धिप्रागभावविरहकूटविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन पक्षताया हेतुत्वं वाच्यम् तावतैवानुमितिद्वयं जायतामितिच्छा दशायां सिद्ध्य्वात्मकपरामर्शाद्द्वयनुमितिः तदुत्तरं पुनरनुमितिर्भवत्येव तत्तदनुमित्साविषयप्रथमानुमित्यात्मकसिद्धौ तादृशानुमित्साप्रतिबन्धकत्वविरहाद्, अपि तु द्वितीयानुमितिरेव प्रतिबन्धिका, अन्यथा परामर्शमात्रादनुमितिः तदनन्तरमनुमितिद्वयं जायतामितिच्छोत्पद्यते सा न स्यात्, तथा च स्वप्रतिबन्धकीभूतस्वविषयाद्वितीयानुमितिप्रागभावस्य प्रथमानुमितिक्षणे सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादित्येतत्कल्पपरित्यागो न युज्यते इति चेन्न ।

यत्र तदनुमितिरनुमित्यन्तरं जायतामितिच्छा ततः सिद्ध्य्वात्मकपरामर्शादनुमितिः तदनन्तरमनुमितिर्न स्यात्, तत्तदनुमित्साविषयतत्तदनुमितेरपि तादृशेच्छाप्रतिबन्धकतया तत्प्रागभावकूटस्य प्रथमानुमितिक्षणे सत्त्वादत्तत्परित्याग इति दिक् ।

अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्वोक्तन्यायेन साध्यतयाप्यवि-
साध्यनिर्णयेति । साध्यनिर्णयप्रकारकेच्छानन्तरमित्यर्थः । पूर्वोक्तन्यायेन-

न च स्वविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नासमानकालीनत्वं स्वप्रागभाव-
विरहविशिष्टस्वविषयसिद्धिप्रागभावे निवेश्यम्, न तु कूटत्वं प्रागभावावशेषणम्, तावतैषा-
नुमित्यन्तरापातिवारणसम्भवात् उत्पन्नानुमितिक्षणस्याविश्ववैषयीभूतदिनान्तरभाष्यनुमिति-
प्रागभावे तादृशधर्मावच्छिन्नासमानकालीनत्वविरहात् सत्त्वाच्चोत्पन्नानुमितिप्रागभाव एव,
तद्विरहविशिष्टसिद्धिभावस्योत्पन्नानुमितिक्षणे विरहात्, तथा च यत्रानुमितिद्वयं जायतामिति-
च्छा तत्रैकानुमित्यन्तरं नानुमित्यन्तरानुपपत्तिः अथन्नानुमातक्षणे तादृशधर्मावच्छिन्नासमा-
नकालीनद्वितीयानुमितिप्रागभावसत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्धिभावसत्त्वात्किमर्थमेतत्कल्पपारत्याग
इति वाच्यम् । यस्य तत्पक्षकयत्साध्यकप्रत्यक्षं कदापि न जातं तस्य तत्पक्षकतत्साध्य-
कप्रत्यक्षावतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितिच्छासत्त्वे सिद्ध्यात्मकपरामर्शात्तत्पक्षकतत्साध्यकानु-
मित्यनुपपत्तेः । तत्र तत्पक्षकतत्साध्यकप्रत्यक्षस्याऽप्रसिद्ध्या स्वविषयतावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणतत्पक्षकतत्साध्यकप्रत्यक्षावतिरिक्तत्वविनिष्ठानन्वस्य सुतरामासिद्धेः । न च प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाऽसमानकालीनत्वमेव स्वविषयसिद्धिप्रागभावे
निवेशनीयम्, तथा च यत्र यस्य तत्पक्षकयत्साध्यकप्रत्यक्षं कदापि न जातं तस्य तत्पक्षकत-
त्साध्यकप्रत्यक्षावतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितिच्छा तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिर्भवत्येव स्वप्रातिव-
न्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यदनुमितित्वं तदवाच्छिन्नासमानकालीनत्वस्य परामर्शक्षणे
स्वविषयीभूतासिद्धिप्रागभावे सत्त्वेन तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादिति वाच्यम् । यत्र
स्वचतुर्थक्षणे पर्वते बह्व्यनुमितिर्जायतामितिच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः क्षणे कषिलभ्येनानु-
मितिः तस्याः परामर्शोत्तरक्षणे आपत्तेः, परामर्शक्षणे स्वप्रातिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधि-
करणतादृशानुमितित्वरूपधर्मावच्छिन्नासमानकालीनत्वस्य स्वविषयीभूतासिद्धिप्रागभावे सत्त्वेन
तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वादत् एतत्कल्पपरित्याग इति ध्येयम् ।

स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशेषणं परामर्शानुमितिसामवधानसम्भवे एवाऽर्थवद् भव-
ति, तच्च न सम्भवति इच्छापरामर्शोयुगपदुपादाऽसम्भवेनाऽऽमितिकाले एकतरविना-
शावश्यकत्वादित्यतस्तद्व्युत्पद्यते दीधितौ अत्र चेति । सिद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ
चेत्यर्थः । तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणमित्यभिप्रेत्याऽन्वयः । अनुमितित्वप्रका-
रकेच्छायाः प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्ध्यो अचरितार्थतया तद्वलात्तादृशसिद्ध्युत्तरमप्यनुमितिर्भवत्ये-
वेत्यत उक्तम् साध्यनिर्णयप्रकारकेच्छेति । ज्ञानेच्छयोर्योगपद्यादनुमिसोत्प-
त्तिक्षणे विशेषणज्ञानस्याऽसम्भवात् उत्तरकालं तस्मिन्नुत्तरानुमितिसानाशात् पूर्वक्षणे प्रत्यक्ष-
सामपया असत्त्वेनेच्छोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यतः पूर्वोक्तन्यायेनेति । स्वविषयीभूतप्रा-
त्यक्षिकसिद्ध्यनुपहितत्वेनेति । नन्वस्यामपीच्छायां स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं विशेषणं
पूर्ववत् देयमेति चेन्न ।

शिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्मतादृशव्याप्यधर्मन्ति-
रविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्म-
रणं ततस्तयोरनुमित्सा ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिः, तत्र तदनन्तर-
मनुमितिप्रसङ्गः, योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहि-
तत्वं तद्विशेषणम् ।

अनुमित्साप्रागुक्तविशेषणज्ञानादिक्रमेण । प्रत्यक्षमिति । तत्र तदनन्तरम-
नुमितिप्रसङ्ग इति परेणाऽन्वयः । तथाविधप्रत्यक्षस्य विशिष्टानुभवरूप-
तया नञ्जनकविशेषणज्ञानादिकल्पने गोरवादाह स्मरणं वेत । ननु यद्यदि
च्छासत्त्वं सिद्धिदशायामनुमितिर्जायते तत्तदिच्छाव्यक्तीनामेवोत्तेजकतया
पक्षनायामन्तर्भावात्साध्यानर्णयत्वप्रकारकच्छायाः कापि पक्षतायामनिवे-
शानानिप्रसङ्ग इत्यत आह यत्र वेति । यत्र साध्यवान् साध्यव्याप्यवान्
साध्यव्याप्यधर्मव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षे साध्यनुमितिः तद्व्याप्यवत्त्वानुमिति-
श्चष्टसाधनमित्येवं स्मरणमित्यर्थः ।

अत्रानुमित्सादशायां अनुमितेर्वारणार्थं साध्यवत्त्वं निवेशितम्, मान-
सत्त्वावच्छिन्नं प्रत्येवेच्छासामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वमते तत्रानुमितेर्वारणा-
सम्भवात् । साध्यव्याप्यवत्त्वस्य तद्वाप्यधर्मन्तरवत्त्वस्य च निवेशोऽनु-
मित्सात्तर साध्यतद्व्याप्यवत्त्वयारणानुमित्यर्थम्, अन्यथा परामर्शविरहेणोत्त-
रकाले साध्यानुमित्यापत्यसम्भवात् । इष्टसाधनत्वनिवेशः पुनरनुमित्सा-
याः सामग्रीसम्पत्त्यर्थम् । तयोरारत । साध्यतद्व्याप्यवत्त्वयोरित्यर्थः । अनुमि-
तिप्रसङ्गः—साध्यानुमितप्रसङ्गः । तत्तदिच्छाव्यक्तिसत्त्वेऽपि सिद्धिदशायाम-
नुमामन्युत्पादन तस्या अप्युत्तेजकत्वादिति भावः । मिश्रमतेऽप्याह योग्यतेति ।
सुतरामात । तत्रानुमितिप्रसङ्ग इत्यन्वयः । अनुमित्सानाशेऽपि अनुमितिमङ्गी-
कर्तुः अनुमित्सासत्त्वे सुतरां तदापत्तिसम्भवादिति भावः । तदिच्छते । य-
द्यदिच्छाव्यक्तिरुत्तेजिका स्वविषयसिद्ध्यभावविशिष्टत्वं तदिच्छाविशेषण-
मित्यर्थः ।

यद्यपि एवमपि यत्रोक्तस्थले एव साध्यानुमितिद्वयेष्टसाधनतागोचर-
स्मरणात्साध्यानुमितिद्वयप्रकारानुमित्सा तत्रैकानुमित्यनन्तरं साध्यानु-
मित्यन्तरं न स्यात्, प्रथमानुमित्युत्पादेनैवाऽनुमित्सायाः स्वविषयसिद्-

मितीच्छाऽनुमितित्वेन तत्प्रत्यक्षविषयिणी विषमत्वादेना संभृता तत्रैकानुमित्यनन्तरं साध्या
नुमित्यन्तरवारणाय तदिच्छाव्यक्तौ तद्विशेषणमावश्यकम्, तथाच प्रथमानुमितेरेवानुपप-
त्तिः, तदिच्छायाः स्वविषयोभूतप्रत्यक्षात्तत्सिद्धयुपहितत्वेनानुत्तेजकत्वादित्यस्यैव दोषस्य
दुर्द्वारत्वादिति ध्येयम् ।

ध्युपहितत्वात्, तादृशोच्छायासुक्तविशेषणाऽप्रक्षेपेऽपि यत्र प्रात्याक्षिकसिद्ध्युत्तरवन्धनमुमितित्वप्रकारेण वह्निप्रत्यक्षगोचराविसम्वादिनीच्छा तत्रानुमितिर्न स्यात्, अनुमित्सायाः स्वविषयीभूतप्रात्याक्षिकसिद्ध्युपहितत्वेन तदनुपहितत्वविशिष्टानुमित्साविरहसहकृतायाः सिद्धेः सत्त्वात् । न च येन रूपेण सिद्धेस्तादृशोच्छायाविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नसिद्ध्यभाववैशिष्ट्यविवक्षितम्, तथाच वह्न्यनुमितित्वावाच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य तदिच्छाव्यक्तौ सत्त्वान्न दोष इति वाच्यम् । यत्र पक्षे यस्य साध्यस्य प्रत्यक्षं कदाचिदपि न जातं तत्पक्षकतत्साध्यकप्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छाया अनुत्तेजकत्वापत्तेः, येन रूपेण यत्रोच्छायाविषयत्वं तादृशस्य तत्पक्षकतत्साध्यवत्ताप्रत्यक्षभिन्नज्ञानत्वस्याऽखण्डस्याऽप्रसिद्धेः, तथापि उक्तेजकीभूतयद्यदिच्छाव्यक्तौ यादृशयादृशसिद्धिः प्रतिबन्धिका तादृशतादृशसिद्ध्यनुपहितत्व तत्तदिच्छाविशेषणम्, तेन यत्पक्षकयत्साध्यकप्रत्यक्षमप्रसिद्धं तत्रापि तादृशप्रत्यक्षभिन्नज्ञानत्वप्रकारकेच्छायां तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिरेव प्रतिबन्धिकास्तीति तदनुपहितत्वमेव तदिच्छायां विशेषणमित्यदोषः ।

तथापीति । नन्वत्र यत्र प्रथमभेदावुज्ज्यात्मकवद्वयभाववान् पर्वत इति वाचनिष्ठः यः तत्र पर्वतो वह्निमान् बाह्यव्याप्यधूमवान् घटवान् घटव्याप्यतण्डुलिमांश्चेति समूहालम्बनापेक्षावुज्ज्यात्मकपरमर्शः ततः पर्वते वद्वयनुमितिर्घटानुमितिश्च जायतामितीच्छा ततो वाचनिष्ठयात्मकप्रतिबन्धकवशाद् घटानुमितिरेव ततः पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः, तादृशसमूहालम्बनेच्छानिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावद्वद्वयानुमित्यात्मकसिद्ध्यभावविशिष्टत्वस्य तदिच्छायां विरहेण घटानुमितिक्षणे तदिच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावोऽप्रत्यावदिति चेन्न ।

स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्तत्पक्षकतत्साध्यकसिद्ध्यभावविशिष्टा या इच्छा तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिहेतुत्वस्य वक्तव्यत्वात्, तथा चोक्तस्थले तदिच्छानिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः घटानुमितौ सत्त्वेऽपि तत्पक्षकतत्साध्यकत्वविरहाद् भवति चोत्तरोत्पन्नानुमितिरेव तादृशी तदात्मकसिद्ध्यभावविशिष्टत्वस्योक्तसमूहालम्बनेच्छायां सत्त्वात्तद्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य घटानुमितिक्षणे सत्त्वानुपपत्तिः । न च यत्र पर्वतो वह्निमान् बाह्यव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यव्याप्यमांश्चेति समूहालम्बनपरमर्शः ततः वद्वयनुमितिद्वयं वह्निव्याप्यानुमितिश्च जायतामितीच्छा ततः पर्वतो वह्निमान् बाह्यव्याप्यमांश्चेति समूहालम्बनानुमितिः ततः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् तदिच्छानिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावत्तत्पक्षकतत्साध्यकसमूहालम्बनानुमित्यात्मकसिद्ध्यभावविशिष्टत्वस्य तादृशोच्छायां विरहेण तद्विशिष्टेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य प्रथमानुमितिक्षणेऽसत्त्वादिति वाच्यम् । स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावन्मुह्यविशेष्यताद्वयशून्यतत्पक्षकतत्साध्यकसिद्ध्यभावविशिष्टत्वस्य तद्विशेषणत्वात्, तथाच तादृशसमूहालम्बनानुमितौ तादृशप्रतिबन्धकत्वतत्पक्षकतत्साध्यकत्वयोः सत्त्वेऽपि मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वविरहा-

ननु यत्पक्षकयत्साध्यकानुमित्वा कस्यापि न जाता तत्र सिद्ध्यभाव
त्वमपेक्ष्य त्वशिष्टसिद्धयभावत्वेन हेतुत्वं गौरवग्रस्तमत आह पक्षसाध्ये
त्यादि । यत्रेति । यद्योः पक्षसाध्ययोरित्यर्थः । सिद्ध्यभावमात्रमिति । गौरवस्य
प्रामाणिकत्वमपाकरोति प्रयोजनेति । इदमुपलक्षणम्—यत्र पक्षे साध्यवत्ता-

दाधितौ पक्षसाध्यभेदेन—पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिभेदेनेत्यर्थः । पक्ष
ताया भेदादिति । सिद्धिपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकादिष्वितित्वादिति भावः । लि-
ख्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति । सिद्धिकाले परामर्शादिष्वेव अनुमित्साया अ-
समवधानादिति भावः । प्रयोजनेतीति । सिद्धिकालीनानुमित्यनरोधेनैव विशिष्टसिद्ध्य-
भावस्य पक्षतावबोपगमादिति भावः ।

कस्यापिच्छा न जाता तत्रोक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनायेद्वरेच्छानिवेशना-
यासो नोपादेयः ।

यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमिति-
कभिन्ना या सिद्धिः सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्याः अभावः पक्षता ।

ज्ञानोत्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्र साध्यवत्ताज्ञानाभावमात्रं कारणं न
तु निश्चयत्वमपि निवेद्यम्, एवं यत्रैकविधानुमित्ताया उत्तरमेवानुमितिः
तत्र तादृशानुमित्तैव पक्षता तथा यत्पक्षकसाध्यकपरामर्शकालीन-
सिद्धिदक्षायामवश्यमनुमित्ता तत्र पक्षता नानुमितिहेतुरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

यत्तु यत्पक्षकसाध्यकानुमितिस्थले परामर्शदशायां नियमतः सिद्धि-
भावस्तत्र सिद्धिभावोऽपि न हेतुरिति । तन्मन्दम् । तादृशस्थले मानाभा-
वात् । योगिनामपि परामर्शदशायामवश्यं सिद्धिसम्भवेन तदभावस्या-
हेतुत्वे तेषां सर्वदैवानुमितिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । मिश्रमतमाक्षिपन्नाह
तेनेति । सर्वत्र पक्षतायामनुमित्तानिवेशस्य निष्प्रयोजनत्वेनेत्यर्थः । छा-
त्त्वर्थसमानकर्तृकेच्छायामेव सनो विधानादनुमितिगोचराया अपि ईदृश-
रेच्छाया अनुमातृनिष्ठत्वाभावेन सिषाधयिषाशब्देन बोधयितुमशक्यत्वा-
दायाल इत्युक्तम् ।

सिषाधयिषानाशेऽपि द्वित्रिक्षणाभ्यन्तरे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितेः सम्पा-
८० द्कं सार्वभौमोक्तप्रकारमुपन्यस्यति यद्विति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टो
यः स्वक्षणः तदव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिको यो यस्तद्विज्ञा या
सिषाधयिषाविरहविशिष्टा सिद्धिः तस्या अभावः पक्षतेत्यर्थः ।

अत्राऽनुमित्तानाशकालोत्पन्नसिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमित्युत्पत्त्यर्थम्
भिन्नान्तं सिद्धिविशेषणम् । सिद्धिमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणोत्तरयत्किञ्चि-

दीर्घता सिषाधयिषाविरहेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तर-
क्षणे उत्पत्तिर्यस्याः असौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिका तादृशोत्प-
त्तिकानुमितिर्यस्याः सा तादृशोत्पत्तिकानुमितिका, एवंभूता या व्यक्तिः, तत्तत्पक्षिवावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदकूटविशिष्टा अथ च सिषाधयिषाविरहविशिष्टा या सिद्धिः तस्या अभावः
पक्षतेत्यर्थः । यद्यपि तादृशानुमितिर्यस्याः इति व्युत्पत्त्या यत्पक्षेनाऽन्यव्यक्तेरपि लाभः स-
म्भवति, तथापि स्वस्वघटितबहुव्रीहौ स्वस्यैव यत्पक्षेनाप्यव्यक्तनियमात् सिद्धिव्यक्तेरेव स-
त्पदेन लाभ इति भावः । अनुमित्तानाशकालोत्पन्नेति । यत्रादौ अनुमित्ता ततो
व्याप्तिस्मरणम् तदनन्तरकालोत्पत्तेत्यर्थः । अनुमित्युत्पत्त्यर्थमिति । अन्यथा पराम-
र्शोत्पत्तिक्षणे सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वादानुमितिर्न स्यादिति भावः ।
भिन्नान्तमिति । तथाच तादृशसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षणः परामर्शो-
त्पत्तिक्षणः तदव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकतना तादृशसिद्धिभिः सिद्धिभ्योऽप्यव्यक्तपक्ष-
CC-0. Bhagavad Ramanuja National Research Institute, Melukote Collection.

तक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया तद्विज्ञायाश्चरमसिद्धेरभावस्येदानीं सिद्ध्या-
त्मकपरामर्शस्थलेऽपि सत्त्वादनुमित्यापत्तिरत उक्तम् अव्यवहितेति ।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरत्वं च सिषाधयिषा
विरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति तादृश
स्वसमयध्वंसाधिकरणत्वम् । तत्र स्वसमयध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधि-
करणत्वे सति तादृशसमयध्वंसाधिकरणत्वमित्युक्तौ यत्र क्रमेणाऽनुमि-
त्सासिद्धिपरामर्शानुमितयः तत्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तमनुमित्सापूर्व
कालोत्पन्नस्थूलकालोपाधिमादाय परामर्शक्षणेऽपि पक्षताविरहप्रसङ्गः,
सिद्ध्याधिकरणतादृशोपाधेरनुमित्सापूर्वकालाद्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविर-
हविशिष्टतयाऽनुमित्साविरहविशिष्टानिरुक्तस्वसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य प-
रामर्शक्षणे एव पर्यवसानात्, तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि नि

तासत्त्वाजानुपपत्तिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं स्वक्षणस्य विशेषणम् अग्रे स्फुटीभविष्यति ।
स्वक्षणोत्पत्त्यस्य स्वाधिकरण(१)क्षणेत्यर्थः । स्वपदेन भेदप्रतियोगिनी सिद्धिर्प्राप्ता । स्वाधिक-
रणक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वार्थकाऽव्यवहितपदं सार्थक्यति-सिद्धिमात्रस्यै-
वेति । अव्यवहितेतीति । एवं स्वपूर्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणका-
लध्वंसानधिकरणत्वरूपस्वक्षणाव्यवहितत्वाकान्ततया अनादौ संसारे सर्वाधमेव सिद्धीनां पूर्वं
स्वाधिकरणेऽनुमित्युत्पत्त्या सर्वा एव सिद्धयोऽनुमित्युत्पत्तिकाः, सिषाधयिषोत्तरोत्तरासिद्धि-
रेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नानुमितिकामेना, तस्याश्च सिषाधयिषा
विरहविशिष्टत्वाभावादप्रसिद्धिरतः उत्तरेति, स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणार्थकम् । तदेवाऽह
सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरत्वं चेति । सिषाधयिषाविर-
हविशिष्टस्वक्षणेत्यत्र क्षणपदस्य व्यावृत्तिमाह तत्रेति । परामर्शक्षणे एव पर्यवसा-
नादिति । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वसमयपदेन परामर्शक्षण्यापि धर्तुं शक्यतया
तदध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वस्यानुमितिक्षणेऽपि सत्त्वात्स्याऽव्यवहितोत्तरत्वं सुल-
भमेवेति वाच्यम् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वसमयीभूतसिद्धिपर्यन्तस्यायि स्थूलकालध्वं-
साधिकरणत्वस्याऽनुमितिक्षणे सत्त्वेन तत्राऽधिकरणत्वसामान्याभावाऽसम्भवादिति ।

अथोक्तस्थले परामर्शक्षणे विशेषणदलसत्त्वेऽपि तादृशस्वक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपविशे-
ष्यदलाऽसत्त्वात् “स्वसमयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षणे एव पर्यवसाना-
दिति”ग्रन्थासङ्गतिः । न च विशेष्यदले क्षणत्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् ।
तस्य वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न ।

विशेष्यदलस्य यथाश्रुताभिप्रायेण तत्सङ्गतेः, प्रथमक्षणपदस्य तत्र व्यावृत्तेरक्षतेः ।

(१) सर्वेषामेव क्षणानां सिषाधयिषाविरहविशिष्टपूर्वपूर्वक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया तादृ-
शध्वंसानधिकरणत्वरूपाऽव्यवहितत्वाश्रयक्षणाऽप्राप्तिरतः सिषाधयिषाविरहाविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्व-
निवेशः ।

इकानुमितिकभिन्नतया अनुमितेः प्रतिबन्धकत्वापत्तेः प्रथमक्षणपदम् । तथा च तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टः स्वक्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एवेति तदव्यवहितोत्तरोत्पात्तिकानुमितिकत्वाच्च सा सिद्धिर्विरोधिनीत्यदोषः ।

प्रथमक्षणपदमिति । नन्वत्र क्षणत्वं यावद्धुंविशिष्टत्वम्, ध्वंसत्वं च अन्यत्वे सति अभावत्वम्, अन्यत्वं जनकतानिरूपितत्वम्, जनकत्वं च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वरूपम्, एवं चैतादृशनिवेशापेक्षया लाघवेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वसमयध्वंसाधिकरणकालध्वंसानाधिकरणत्वे सतीत्यत्र स्वसमये सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं स्वप्रतियोग्यनधिकरणत्वसम्बन्धेन निवेद्यम्, तथाच सिषाधयिषापूर्वोत्पत्तिद्व्युत्पत्तिपर्यन्तस्थायिप्रहरात्मकसमये तादृशसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं विरहेणोक्तदोषवारणसम्भवे क्षणत्वनिवेशो विफल इति चेन्न ।

अदस्याऽभ्याप्यवृत्तिरमते उक्तप्रहरात्मकसमये स्वप्रतियोग्यधिकरणतावच्छेदसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यसत्त्वाज्जगदीशोक्तदोषतावदस्थ्यमेव । न च स्वसमये सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन निवेद्यम्, तथाच सिषाधयिषापूर्वदण्डावच्छेदेनैव समये तद्विरहवैशिष्ट्यं न तु निरवच्छिन्नस्वरूपेणेत्यतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । एतदस्वरसंनैव क्षणिकान्त्यशब्दानामोत्तरकस्य वा क्षणत्वमते इत्युक्तत्वात्, निरवच्छिन्नस्वरूपेण निवेशे गौरवाच्च ।

वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्य द्विक्षगस्थायित्वमते यत्रानुमितिसिद्धिरामर्शानुमितयः तत्र परामर्शक्षणे उत्पन्नसुखात्मकोपाधेरनुमितिक्षणपर्यन्तस्थायित्वेनाऽनुमितेर्न स्यात्, स्वप्रतियोग्यनधिकरणत्वसम्बन्धेन निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः परामर्शक्षणेतात्रसुखात्मकोपाधिः तदध्वंसाधिकरणो योऽनुमित्युत्तरक्षणस्तदध्वंसानाधिकरणत्वतादृशसमयध्वंसाधिकरणत्वयोरनुमित्युत्तरक्षणे एव सत्त्वेन तादृशक्षणेतरतित्कानुमितिकभिन्नसिद्धेः परामर्शक्षणे सत्त्वादतः प्रथमक्षणपदम्, तथाच तादृशोपाधेः क्षणत्वाभावादिति दिक् ।

अथात्र सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थायिस्थूलकालस्यापि सिद्धिर्ग्रावच्छेदेन क्षणत्ववतया सहोषतावस्थमिति चेन्न ।

यदुपाध्यवच्छेदेन स्वाधिकरणक्षणत्वं तदवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, तथाच सिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नस्वाधिकरणक्षणतावत्कालध्वंसाधिकरणेत्यादिकमेणाव्यवहितनिवेशो तात्पर्यम् । एतेन तादृशस्थूलकालस्यापि यावद्धुंस्वत्तादृशायां क्षणत्वादुक्तदोषतादवस्थमिति निरस्तम् । उक्तस्थले एव सिद्ध्युत्पत्तिक्षणे एका स्थूलकालोपाधिरूपज्ञा तस्यान्तिमक्षणे एकं सुखमुत्पन्नं तस्य द्वितीयक्षणे इच्छोत्पत्तिः सुष्ठु निष्ठःसिषाधयिषाविरहाधिकरणतावच्छेदकस्थूलकालरूपोपाध्यवच्छिन्नक्षणत्वस्य सिद्ध्युत्पत्तिपर्यन्तस्यापि स्थूलकालेऽपि सत्त्वात्तदोषतावस्थमिति निरस्तम् । अतः सिषाधयिषाविरहाधिकरणताविशिष्टक्षणतावत्कालध्वंसेत्येवरीत्या अव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । वै० स्वावच्छेदभीतोपाध्यवच्छिन्नप्रवसामानाधिकरण्यभेदसम्बन्धेन । सामानाधिकरण्याभावादेव न दोषः ।

नचात्र स्वकाले सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिषाधयिषात्मकप्रतियोगिनधिकरणत्वनिवेशे-
नैवोक्तस्थले पक्षतासम्भवे स्तुतिव्यावृद्ध्वंसविशिष्टस्वरूपक्षणत्वप्रवेशे गौरवमिति वाच्यम् ।
भेदस्याऽऽव्याप्यश्रुतिस्त्वमेते प्रतियोगिनधिकरणत्वस्यापि तत्र सत्त्वात् । ननु तथापि निरव-
च्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वकालध्वंसाधिकरणत्वमित्येवं निवेश्य क्षण-
त्वनिवेशो व्यर्थः । न च सिषाधयिषाभावः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यदि, स
च निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन सिषाधयिषाकालेऽपि स्वकालेऽस्ति, अतस्तादृशसिषाधयिषाऽ-
भावस्यावच्छेदकतासम्बन्धेनैव स्वकाले वैशिष्ट्यं वाच्यम्, तदा पूर्वपक्ष एव न सम्भवति ।
न च तादृशाभावनिवेशेऽपि सिद्ध्युत्पत्तिपर्यन्तस्थायिकालस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन वैशिष्ट्यं
न सम्भवति तदापि क्षणत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । पूर्वदण्डविशिष्टसिद्ध्युत्पत्तिपर्यन्त-
स्थायिकालस्यापि अवच्छेदकत्वोपगमात् क्षणत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नसिषाधयिषाभावनिवेशे निरवच्छिन्नस्वरूपेण वैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वे-
ऽपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसिषाधयिषाभावस्य तादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य
वक्तुं शक्यत्वात् तदानीं पूर्वपक्षसम्भवात् । न बोधयादिशे तादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे
सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितयो यत्र क्रमेण, तत्रानुमितिक्षणे तादृशसम्बन्धेन सिषाधयि-
षाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणपरामर्शात्मककालध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वेऽपि ता-
दृशसमयध्वंसाधिकरणत्वाभावादानुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धेन सिषाधयि-
षाविरहविशिष्टत्वाधिकरणकालवत्कालध्वंसाधिकरणत्वनिवेशात्, तथाचोक्तपरामर्शकालध्वंस-
पूर्वकालध्वंसाधिकरणत्वाच्च दोष इति चेन्न ।

विशेष्यदिशि तथा निवेशेऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिः, परामर्शक्षणात्पञ्चानुमित्युत्पत्तिक्षण-
पर्यन्तस्थायिकालवत्पूर्वकालध्वंसाधिकरणत्वस्य तादृशानधिकरणत्वस्य चानुमित्युत्पत्तिक्षणे सत्त्वा-
त्तदुत्पत्तिकानुमितिकत्वेन स्वात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात्, अतो विशेष्यदले तादृशस्वक्षणध्वंसा-
धिकरणत्वनिवेशः, निवेशे यत्र सिषाधयिषासिद्ध्युत्पत्तिपरामर्शः ततः परामर्शात्मकानुमितिः-
ततोऽनुमितिधर्मिकाऽप्रामाण्यज्ञानं ततोऽनुमितिः, तस्या अप्रामाण्यज्ञानकाले आपत्तिः, निरवच्छि-
न्नस्वरूपेण सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाधिकरणकालः परामर्शात्मकानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्न-
अप्रामाण्यज्ञानपर्यन्तस्थायीतद्वत्साऽधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वस्य तादृशध्वंसाधिकरण-
त्वस्य च द्वितीयानुमित्युत्पत्तिक्षणे सत्त्वात्तदुत्पत्तिकानुमितिकत्वेन परामर्शात्मकसिद्धेरप्रतिब-
न्धकत्वात्तादृशकालवद्वत्साधिकरणप्रमयध्वंसानधिकरणत्वं निवेश्य तद्वारणोऽपि यत्र सिषाध-
यिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्युत्पत्तिपरामर्शस्ततोऽनुमित्यनुपपत्तिः, छतः ? निरवच्छिन्नस्वरूपेण सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टत्वाधिकरणकालः सिद्ध्युत्पत्तिपर्यन्तस्थायितत्पूर्वक्षणात्पन्नकालः तादृशका-
लवत्पूर्वकालध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणेऽसत्त्वात्तादृशसिद्धेरनु-
मितिकभिन्नत्वात् । यदि सिद्धिविशिष्टकालस्य पूर्वकालेऽधिकरणत्वं न स्वीक्रियते, तदा नायं
दोषः सम्भवति अतः उभयदिशि निरवच्छिन्नस्वरूपेण वैशिष्ट्यनिवेशे दोषस्थलान्तु क्रियैव
कालः सा च त्रिक्षणावस्थायिनीति मते यत्र सिषाधयिषा ततः सिद्ध्युत्पत्तिपरामर्शः ततो
नुमितिः पुनः सिषाधयिषा तत्र निरवच्छिन्नस्वरूपेण सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य कालेऽप्रसि-

सत्यन्तमात्रोक्तौ च सिद्धिमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणीभूतस्वपूर्वकालास्पत्तिकानुमितिकतया तद्विशिष्टप्रसिद्धिः स्यादतः स्वसमयध्वंसाधिकरणत्वदलम् ।

द्वयाऽप्योप्तिरिति विभावनीयम् ।

श्रीचरणास्तु स्ववृत्तियावदध्वंसाविशिष्टकालस्यैव क्षणत्वेन तत्र विरपच्छिन्नस्वरूपेण सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यासम्भवादिति प्राहुः ।

प्रायश इति । नचाऽत्र प्रायश इत्युक्तमिति वाच्यम् । सिषाधयिषापुटितसिद्धेरिव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणऽप्रसिद्ध्या स्वपदेनोपादातुमशक्यतया तदन्यत्वमस्तीत्यभिप्रायकत्वात्, यादृशसिद्धेः पूर्वं यत्पुरुषस्य कदाप्यनुमितिर्न ज्ञाना "तादृशाङ्कुरविशेषः" सिद्धेस्तदन्यत्वसम्भवाच्च । न च तथापि पुटितसिद्धौ तदन्य"सिद्धि"स्वप्रसिद्ध्या तदन्यसिद्ध्यप्रसिद्ध्यभिधानमयुक्तमिति वाच्यम् । तदन्यसिद्धेरप्रसिद्धारित्यनेन पक्षताघटकसिद्धेरवोक्तत्वात्, तथाच पुटितसिद्धौ तदन्यत्वप्रसिद्धावपि तस्याः सिषाधयिषाविशिष्टतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः तदन्यसिद्धेरप्रसिद्धत्वाजानुपपत्तिरिति ध्येयम्(१) ।

स्वसमयध्वंसाधिकरणत्वदलमिति । तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वदलमित्यर्थः अथात्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टार्थकतादृशपदं व्यर्थमिति चेन्न ।

यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्ध्यात्मकपरामर्शाऽप्रामाण्यज्ञानात्कान्दितानुमितयः तत्र तदनन्तरमनुमितिवारणार्थं तत्, अन्यथा सन्नत्यनुमितिपूर्ववर्तिपरामर्शात्मकसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणीभूतो यः स्वसमयध्वंसाधिकरणोऽनुमितिक्षणः तदुत्पत्तिकानुमितिकतया तस्या अप्रतिबन्धकत्वेनानुमित्युत्तरपनुमितेर्वारणाऽसम्भवात् । न च तत्रानुमितेरेव स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नतया न तदनन्तरमनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशानुमितेर्प्रामाण्यग्रहत्कान्दितत्वेन प्रतिबन्धकत्वाऽयोगात् । सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्योपादाने च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वकालोऽनुमित्युत्पत्तिकाल एव तद्ध्वंसाधिकरणत्वस्य चाऽनुमित्युत्पत्तिकालं विरहात् तादृशपरामर्शात्मकसिद्धिर्गच्छेत् । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः अनुमित्युत्पत्तिक्षणे सत्त्वेन तत्राऽनुमित्युत्तरक्षणे नानुमित्यापत्तिः । एवं च जग

(१) केचित्तु यत्रानुमित्यात्मकपरामर्शानुमितयो जाताः तत्र सिद्धिषु सिषाधयिषाविरहविशिष्टविरहेण स्वपदेन धर्तुमशक्यत्वात् अनुमितिकभिन्ना तत्रत्यसिद्धिरिव भवति, अतः प्रायशःपदोपादानम् । न च तत्रत्यसिद्धेर्वादि अनुमितिकभिन्नत्वं तदा "प्रायशः सिद्धिमात्रस्यैवानुमितिकतया तद्विशिष्टप्रसिद्धिः स्यादि"त्यादिग्रन्थाऽसङ्गतिः स्यादिति वाच्यम् । तद्विशिष्टप्रसिद्धिः स्यादित्यस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्विशिष्टप्रसिद्धिः स्यादित्यर्थकत्वात् ।

अथवा यस्य यत्पक्षकग्रन्थाध्यकसिषाधयिषात्मकपरामर्शादिकैवानुमितिर्जायते तत्रत्यसिद्धेरेव भिन्नत्वात् तदपूर्वचक्षोत्पन्नस्वसमानाधिकरणत्वपक्षकतत्साध्यकानुमितेरप्रतिबन्धत्वात्, अतःप्रायशःपदम् । नचाऽप्रसिद्धिः स्यादिति ग्रन्थाऽसङ्गतिरिति वाच्यम् । प्रायश इत्यस्याऽप्रसिद्धिषाऽन्यत्वात्, तथाच तत्रैव नाऽप्रसिद्धिरित्याहुः ।

दीशोक्ततादृशसमयध्वंसाधिकरणत्वमित्यत्र समयपदं क्षणपरमेव वक्तव्यम्, अन्यथा ता-
दृशस्थले एव सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षणः अनुमित्युत्पत्तिक्षण एव तद्ध्वंसाधिकरण-
कालध्वंसानाधिकरणत्वस्य सिध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थापित्यूलकालोपाधिरपि सिषाधयिषापूर्वद-
ण्डाद्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया तद्ध्वंसाधिकरणत्वस्य चाऽनुमित्युत्पत्तिक्षणे स-
त्त्वात्तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं न श्यादिति ।

न चाऽप्राप्यज्ञानस्य तत्त्वव्यक्तिवैयर्थ्योत्तेजकतया एतदप्राप्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वाऽ-
स्वीकारेऽनुमित्यात्मकसिद्धेरव प्रतिबन्धकतया न तादृशानुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
तदुत्तरं परामर्शोत्पत्ती तदव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यर्थं तादृशाऽप्राप्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजक-
त्वावश्यकत्वात् ।

अथ तथापि यत्र सिषाधयिषानाशकाले सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽप्राप्यज्ञानास्कन्दि-
तानुमितिः तदनन्तरमनुमित्यापत्तिस्तादृशपदोपादानेऽपि दुर्वारैव, सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य ता-
दृशक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणेऽपत्तिकतयाऽप्राप्यज्ञानास्कन्दितादनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तिरिति
क्षणेऽपि सत्त्वात्, तत्रेष्टापत्तौ अत्रापांष्टापत्तिरसम्भवात्, यदि चाऽप्राप्यज्ञानव्यक्तिरनुत्ते-
जिकैव तादृशानुमित्युत्तर परामर्शोत्पादेऽपि क्षणैकविलम्बेनैवाऽनुमितिस्वीकारादित्युच्यते, तदा
मयापि तस्ययुक्त्या प्रकृतस्थले तादृशाऽप्राप्यज्ञानमनुत्तेजकमेव तदुत्तरं परामर्शान्तरे क्षा-
णैकविलम्बेनैवाऽनुमितिस्वीकारादिति चेद् ।

अत्राहुः—तादृशस्थले तत्परामर्शविशिष्टतदप्राप्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वोपगमादेव ना-
नुमित्यापत्तिः, परामर्शान्तरस्वीकारे तु परामर्शपूर्वमप्राप्यज्ञाने तद्वैशिष्ट्याभावात्, परा-
मर्शान्तरक्षणे च परामर्शविशिष्टाप्राप्यज्ञानसत्त्वाच्च पक्षतासत्त्वादुत्तरक्षणेऽनुमितिः सम्भव-
ति । नचैवं सति यत्र पूर्वोक्तसिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शाऽप्राप्यज्ञानास्कन्दिनानुमि-
तयः ततः परामर्शान्तरोत्पत्त्यानुमितिः तत्रापि तत्परामर्शविशिष्टतदप्राप्यज्ञानव्यक्तेरुत्ते-
जकत्वोपगमादेव अप्राप्यज्ञानास्कन्दिनानुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भ-
वात् तादृशपदस्य व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति वाच्यम् । तादृशतादृशस्थलीयानन्ततत्परामर्श-
विशिष्टतदप्राप्यज्ञानव्यक्तेरुत्तेजकत्वोपगमादेव तत्तदप्राप्यज्ञानविशिष्टतत्परामर्शव्य-
क्तेरुत्तेजकत्वे महागौरवापत्तेः, तदपेक्षयोत्तरत्वप्रतियोगिनिविष्टस्वक्षणे सिषाधयिषाविरहवैशि-
ष्टयानिवेशः । यत्र सिषाधयिषानाशकाले सिद्ध्यात्मकपरामर्शादप्राप्यज्ञानास्कन्दिनानुमितिः
ततः परामर्शान्तरं ततोऽनुमितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यापत्तिवारणार्थं तत्रागत्या
तत्तत्परामर्शविशिष्टतदप्राप्यज्ञानव्यक्तेः तत्तदप्राप्यज्ञानविशिष्टतत्परामर्शव्यक्तेरुत्ते-
जकत्वं स्वीकरणीयम् ।

परेतु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणत्वाभावविशिष्टत्वमे-
वाव्यवहितोत्तरत्वम्, वै० स्वाश्रयस्वप्रतियोग्यधिकरणतानिरूपकभूतध्वंसप्रतियोगित्वोभ-
यसम्बन्धेन, सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणव्यवहितत्वविशिष्टो यः क्षणः तदुत्पत्तिः कानुमि-
तिकमिजत्वमेव निवेशनीयम्, तथाच सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकाल एव
निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशव्यवहितत्वविशिष्टः, एतल्लभार्थमेव तादृशसमयध्वंसाधिकरण इ-
त्युक्तम्, तथाच तादृशसमयध्वंसाधिकरणसिद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिप्रसङ्गः, तथाहि—सिद्धिपूर्व-

क्षणस्यापि स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन तादृशाव्यवहितवैशिष्ट्यतया तत्तत्क्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वायोगात् . अतः स्वप्रतियोग्यधिकरणतानिरूपकत्वं सप्रतियोगित्वानुधावनम् सिद्धिपूर्वक्षणस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशाव्यवहितोत्तरवैशिष्ट्यविरहात् । स्वाश्रयत्वा-
नुक्तौ निरुक्तस्थलीयसिद्ध्युत्तरक्षणमात्रस्यापि तादृशसम्बन्धेन तादृशाव्यवहितवैशिष्ट्यतया तत्क्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वेन सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्तद्विज्ञसिद्धेरभावस्य परामर्शक्षणे स-
त्वाद् द्वितीयक्षणेऽनुमित्यापात्तिरतः स्वाश्रयत्वानुधावनम् । सिद्ध्युत्तरक्षणे । स्वाश्रयत्वविरहात्
एवपद तादृशक्षणध्वंसाधिकरणत्वाभावपरमित्याहुः ।

अत्र यदि समनियताभादस्यैक्यस्वीकारः तदा यत्र केवलपरामर्शाद्वद्व्यनुमितिः तत्रानु-
मितिद्वितीयक्षणध्वंसविशिष्टानुमित्यात्मकसिद्ध्युत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्वाभावस्य साक्षाना-
धिकरण्यसम्बन्धेनाऽनुमित्युत्पत्तिक्षणध्वंसविशिष्टो यो द्वितीयक्षणध्वंसस्तदधिकरणत्वाभावरू-
पतया अनुमित्युत्पत्तिक्षणे स्वप्रतियोग्यधिकरणतानिरूपकत्वं सप्रतियोगित्वस्वाश्रयत्वोभयोः
सत्त्वात्तदुत्पत्तिकानुमितिकत्वेन निरुक्तसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात्तद्विज्ञसिद्धेः भावस्यानुमित्युत्पत्ति-
क्षणे सत्त्वात्तदुत्तरमनुमित्यापात्तिरित्यादि दूषणं द्रष्टव्यमिति ।

श्रीगुरुचरणास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणविशिष्टो यः क्षणः स एवाव्यवहि-
तोत्तरक्षणः, वै० स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्वध्वंसाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन,
इत्यनुगमे सिषाधयिषाविरहस्यैक्येन निवेशेनोभयथा तन्निवेशफलानुसन्धानस्य वायसदश-
नानुसन्धानसमत्वादिति प्राहुः (१) ।

(१) वस्तुतः तादृशपदानुपादाने यत्र साध्यानुमितिः साध्यव्याप्यानुमितिश्र जायतामितीच्छा ततः सा-
ध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवानित्याकारकासिद्ध्यात्मकपरामर्शः तृतीयक्षणे साध्यवान् साध्यव्या-
प्यवानित्यनुमितिः साध्यानुमित्यंशेऽप्राप्त्याप्यज्ञानं, ततः खणावलम्बन पञ्चमक्षणेऽनुमितिः, तत्र चतुर्थ-
क्षणेऽनुमित्यापत्तेः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वसमयध्वंसा-
धिकरणत्वरूपस्वक्षणव्यवहितोत्तरत्वस्य पूर्वानुमितिक्षणे सत्त्वेन तादृशसिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणेऽप-
त्तिकानुमितिकतया तद्विज्ञसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टाया अभावस्य तृतीयक्षणे सत्त्वात्, अप्रामाण्य-
ज्ञानस्यानुत्तेजकत्वे पञ्चमक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्तेरिति ।

अथवा यत्र सिषाधयिषा ततो द्वितीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तृतीयक्षणेऽप्राप्त्याप्यज्ञानास्कादितानुमि-
तिः ततश्चतुर्थक्षणे परामर्शान्तरमपेक्ष्य पञ्चमक्षणेऽनुमितिः तत्र परामर्शान्तरक्षणे अनुमित्यापत्तिः, सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टं क्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य स्वसमयपदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शसमयस्तद्-
ध्वंसाधिकरणत्वस्याप्राप्त्याप्यज्ञानास्कादितानुमितिक्षणे सत्त्वेन तदृशचणोत्पन्नानुमितिकैव सा तादृशसिद्धि-
भिन्नसिद्ध्याभावस्य तृतीयक्षणे सत्त्वात् तत्रत्यानुमित्यात्मकसिद्धेस्तादृशानुमितिकमिन्नत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञाना-
स्कादितत्वेनाऽविरोधात् । तादृशप्राप्त्याप्यज्ञानस्फुटोत्तेजकत्वे पञ्चमक्षणेऽनुमित्यनापत्तेः तादृशाऽनुमित्या-
त्मकसिद्धेर्विरोधित्वात्, एवं चोक्तस्थलेऽप्यप्राप्त्याप्यज्ञानाभावाविशिष्टासिद्धिविरहादनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्ति-
वारणाय तादृशपदम् ।

ननु यत्र प्रथमक्षणे सिषाधयिषा ततो द्वितीयक्षणे व्याप्तिस्मरणम् तृतीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शः
चतुर्थक्षणे अप्रामाण्यज्ञानास्कादितानुमितिः पञ्चमक्षणे परामर्शान्तरं षष्ठक्षणे अनुमितिः तत्र सिषाधयिषा-
विरहविशिष्टस्वक्षणव्यवहितोत्तरक्षणेऽपत्तिकानुमितिकमिन्नसिद्ध्याभावस्य तच्चतुर्थक्षणे सत्त्वेन द्वितीयसिषाध-
यिषाविरहपदोपादानेऽपि यद्यपि पञ्चमक्षणेऽनुमित्यापत्त्या तादृशाऽप्राप्त्याप्यज्ञानाभावं प्रतिबन्धकताया-
मपवेदेय स्यैकाविलम्बेन सप्तमक्षणेऽनुमितिस्वीकारस्यावश्यकत्ववदपि तादृशप्राप्त्याप्यज्ञानाभावं

प्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्षौ अप्रवेक्ष्य क्षणैकाविलम्बेनाऽनुमितिसिद्धिकारान तत्रापत्तिः संभवतीति चेत् ।

सत्यम् । पृथस्थले परामर्शक्षणावृत्तित्वविशिष्टाऽप्राप्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वेनैव पत्यसम्भवात् क्षणैक-
विलम्बेनाऽनुमितिसिद्धिकारं मानाभावात्, अनुभवविरोधाच्चेति । नचास्माकमपि तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टाऽप्राप्य-
ज्ञानस्योत्तेजकत्वात्तदापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । नानास्थल तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टाऽप्राप्यज्ञानस्यो-
त्तेजकत्वोपि क्षया लाघवन सिद्धाधियथाविरहविशेषणदानात्, तत्राऽगत्या तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टाऽप्राप्यज्ञान-
स्योत्तेजकत्वकल्पनात् सिद्धाधियथाविरहविशेषदनेऽप्यनिस्तारादिति निपुणतरं विभावनीयम् ।

ननु यत्राऽनुमित्या ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽप्राप्यज्ञानास्कंदितानुमितिः ततः पुनरनुमितिः
स्यात्, तत्राऽप्राप्यज्ञानक्षणे सिद्धाधियथाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसानाधिकरणत्वासिद्धाधियथापूर्वमारभ्य
सिद्ध्यात्मकपरामर्शपर्यन्तस्थायित्वकालोपाध्यात्मकत्वसमयस्य सिद्धाधियथापूर्वदण्डावच्छेदेन सिद्धाधियथा-
विरहविशिष्टतया तदध्वंसाधिकरणत्वयोः सत्त्वात्, तादृशानुमितिकैव सा सिद्धिः कथञ्चिदप्राप्यज्ञाना-
स्कंदितानुमितेस्तादृशानुमितिकमित्रत्वेऽपि अप्राप्यज्ञानाभावाविशिष्टत्वाविरहाज सिद्धिर्बिरोधिनीति चेत् ।

तादृशत्वसमयध्वंसाधिकरणमित्यत्र समयपदस्य क्षणपरत्वात्, तथाच तादृशस्थूलकालोपाधेः क्षणत्व-
विरहाज तत्राऽनुमित्यापत्तिः । न च तादृशस्थूलकालोपाधेः स्ववृत्तित्वावबुध्वंसविशिष्टतादशायां क्षणत्वे उक्त-
दोषतादवस्थयमिति वाच्यम् । यदुपाध्यवच्छेदेन सिद्धाधियथाविरहाविशिष्टत्वं तदवच्छेदेन क्षणत्वस्य वक्तव्यत्वात्,
तथाच सिद्धाधियथापूर्वदण्डात्मकोपाध्यवच्छेदेन तस्य क्षणत्वाभावाजानुमित्यापत्तिः । न चैतस्य यत्तत्त्वघटि-
तत्वेनाऽननुगम इति वाच्यम् । सिद्धाधियथाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानाधिकरणत्वे सति सि-
द्धाधियथाविरहाधिकरणताविशिष्टस्वक्षणतावत्कालध्वंसाधिकरणीभूतो यः स्वक्षणः तत्क्षणोत्पत्तिकानुमिति-
कमित्रा या सिद्धिः सिद्धाधियथाविरहविशिष्टायाः तस्या अभावस्य पक्षतात्त्वात्, वै० स्वावच्छेदकीभूतोपाध्यव-
च्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसं०, तथाचोक्तस्थले सिद्धाधियथाविरहाधिकरणतावच्छेदकीभूता या सिद्धाध-
यिथापूर्वदण्डात्मकोपाधिः तदवच्छिन्नत्वस्य परामर्शेक्षणतायामभावान्नोक्तापत्तिः । न चाग्रे विवक्षणीयस्य-
न्तर्घटकस्वक्षणानुक्तौ यत्र क्रमेण सिद्धाधियथासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात् तादृशव्यव-
हितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षणे एव पर्यवसानादिति ग्रन्थविरोधः स्यात्, परामर्शक्षणे सत्यन्तदलसत्त्वेऽपि
विशेष्यदलविरहात्, तथाहि सिद्धिक्षणे सिद्धाधियथापूर्वदण्डावच्छेदेन सिद्धाधियथाविरहस्वेषेऽपि सिद्धाधियथावि-
रहाधिकरणताविशिष्टा या क्षणतासमानकालीनसिद्धिजनता तस्यां स्वावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नत्वाविरहाद्,
अपि तु परामर्शक्षणतैव तादृशी तदध्वंसाधिकरणत्वस्यानुमितिक्षणे एव सत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशग्रन्थस्य
सकृन्निवेशाभिप्रायकत्वात् । तत्रिवेशश्च सिद्धाधियथाविशिष्टस्वक्षणत्वावच्छिन्ना यावच्छेदकता तद्विशिष्टो यः
क्षणः तादृशक्षणोत्पत्तिकानुमितिकमित्रा या सिद्धिः सिद्धाधियथाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता । वै०
स्थानिरूपितध्वंसनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणीनष्ठावच्छेदकतानिरूपितकालीनष्ठावच्छेदकतानिरूपितध्वं-
सनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती अधिकरणतात्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताया प्रतियोगिता तन्निरूपका-
भाववत्त्व स्वाध्यप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वोभयसं०, तथाच प्रथमक्षणपदानुक्तौ ग्रन्थोक्तदोषतादवस्थयमेव,
तादृशव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्शक्षणे एव पर्यवसानादिति ग्रन्थोप्येव सङ्गच्छते । एतेन तादृशपदं व्यर्थमित्यपि
समाहितम्, तादृशपदस्यैव सकृन्निवेशाभिप्रायकत्वात् । अत एव सिद्धाधियथाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरण-
कालध्वंसाधिकरणत्वाभावाविशिष्टो यः क्षणस्तत्क्षणोत्पत्तिकानुमितिकमित्रा या सिद्धिः सिद्धाधियथाविरहाविशि-
ष्टायास्तस्या अभावः पक्षता, वै० स्वरूपस्वप्रतियोग्यधिकरणतानिरूपकध्वंसप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन, तावतैव
सर्वत्रानुमितिसम्भारिक स्वसमयध्वंसाधिकरणत्वदलेन, यत्रानुमित्यासिद्धिपरामर्शानुमितयः तत्र तादृशधि-
करणत्वाभावाविशिष्टो योऽनुमितिक्षणः तत्र स्वरूपस्वप्रतियोग्यधिकरणतानिरूपकध्वंसप्रतियोगित्वोभयसत्त्वा-
दित्यपि प्रत्युक्तम् । एतादृशसकृन्निवेशेनैव तादृशध्वंसाधिकरणत्वदलसार्थक्यादिति दिक् ।

केचित्तु अव्यवहितोत्तरत्वदले तादृशपदानुपादाने यत्रानुमित्यासिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितस्तत्र
सिद्धाधियथाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानाधिकरणत्वे सति स्वसमयध्वंसाधिकरणीभूतच्छणो-
त्पत्तिकानुमितिकं ययस्त्वं तत्त्वस्वस्वच्छिन्नमेव पव निवेशनीयं, स्वस्वस्याननुगतत्वात्, तादृशमेवदृक्-

यत्र क्रमेण केवलसिद्धिपरामर्शो तत्रानुमितिप्रसङ्गः, परामर्शपर्यन्त-
स्थापिनः प्रहरादिरूपस्थूलकालोपाधेरित्तुक्तस्वक्षणाव्यवहितोत्तरतया सि-
द्धिपूर्वदण्डाद्यवच्छेदनानुमित्युत्पत्तिमत्तया च सिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितो-
त्तरकालोत्पत्तिकानुमितिकत्वेनाऽविरोधित्वादतो द्वितीयक्षणपदम् । न

स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकेत्यत्र द्वितीयक्षणपदव्यावृत्तिमाह यत्र क्रमेणेति । न चात्र विषाद्यविषाद्यवच्छेदककेवलपदमस्तु परन्तु सिद्धिररामशयोः क्रमिकत्वाभिधानसङ्गतम् , तथाहि यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तत्र तादृशपरामर्शाव्यवहितोत्तरकालपर्यन्तस्यापि स्थूलकालोपाधेरपि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरकालोत्पत्तिकृतया सिद्धिपूर्वदण्डावच्छेदेनानुमित्युत्पत्तिमत्तया च सिद्ध्यात्मकपरामर्शव्यक्तेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरकालोत्पत्तिकानुमितिकृतया तद्विजसिद्धेरभावस्य सिद्ध्यात्मकपरामर्शदशायां सत्त्वेन क्षणपदानुक्तौ तदुत्तरं चानुमित्यापत्तिसम्भवादिति वाच्यम् । उत्तरोत्तरानुमितिसमये पूर्वपूर्वानुमितेर्वारणार्थं पूर्वपूर्वानुमितिसमये उत्तरोत्तरानुमितिवारणार्थं च तत्तदनुमितिं प्रति तत्तत्परामर्शव्यक्तेरवश्यं विशिष्य हेतुतया तत्स्थलीयकेवलसिद्ध्यात्मकपरामर्शबलादनुमित्यनुत्पादेन तत्परामर्शव्यक्तेरनुमितिं प्रति विशिष्य हेतुत्वाभावाद्विशेषसामग्रीविरहादेव तत्रानुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् अतः क्रमेणेत्युक्तम् । क्रमेण सिद्धिपरामर्शस्थले सिद्धिनाशानन्तरमेव तत्परामर्शबलादनुमित्युत्पत्त्या तत्परामर्शव्यक्तेर्विशिष्य हेतुत्वाच्च विशेषसामग्रीवरह इति ।

दाविशिष्टा सिवाध्यायविरहविशिष्टा या सिद्धिस्तदभावस्य पक्षतात्वे स्वपदेन तादृशसिद्धेरपि गृहीतुं शक्य-
तया तद्वेदानिवेशेन महागौरवम्, तादृशपदोपादाने च तादृशस्वक्षणा-यार्थहितोत्तराऽनुमितिद्वितीयक्षणे-
त्पत्तिकामुमितिक्रियाभावेन तादृशसिद्धिव्यक्त्यै स्वपदेनोपादानाऽसम्भवात्, तथाच तद्वेदस्य कूटानन्तर्गतत्वेन
महत्त्वाधुममित्याहुः ।

तत्र । तादृशग्रन्थस्य कूटनिवेशामिप्रायकत्वाभावात् । तथासति “न वा कार्योत्पादादिकं कार्यतावच्छे-
दककोटौ निविशते” इति ग्रन्थस्याऽऽसङ्गस्यापत्तेः । यदि तदभिप्रायकस्तदा तादृशपदनिवेशे एव गौरवम्
तादृशपदस्य शिषाधियाविरहवैशिष्ट्यार्थकतया उक्तस्थले पर्वते वस्तुमितिर्जायता प्रत्यत्रादिभिर्न वद्वि-
ज्ञानं जायतामित्यायनन्तेच्छाऽभावनिवेशात्, तदनिवेशपक्षे तु तादृशसिद्धिम्यक्तिभेदस्यैकस्य निवेशान्न
गौरवमिति ध्येयम् ।

अथ अत्रापि द्विष्टाविरहविशिष्टस्वक्षणेभ्यःसाधिकाणस्तत्तिवशेनैव सामञ्जस्ये सिद्धाधायिषापर्यन्तनिवेशनम-
नर्थकम् । न च यत्र प्रथमक्षणे अपेक्षाबुद्ध्यात्मकरापर्यधर्मिकाऽप्राप्त्याप्तज्ञानमनुमितिः साधनताज्ञानं च तत्ते
द्वितीयक्षणे सिद्धाधायिषा ततः सिद्ध्यात्मकरामर्शः चतुर्थक्षणे घटेच्छा ततोऽनुमितिः, तत्र चतुर्थक्षणे पक्षता
सम्पत्तये सिद्धाधायिषाविरहोपादानमिति वाच्यम् । द्विष्टवप्रत्यक्षः न्ययावुपपत्त्याऽपेक्षाबुद्धकल्पनात्, तादृशा-
पेक्षाबुद्धेर्द्विष्टवप्रत्यक्षं प्रत्यक्षाधारणकारणतया तत्सत्त्वे द्विष्टवप्रत्यक्षमवस्थाप्य तत्रानुमितिरित्युपपत्तिविर-
हात् । न च यत्र प्रथमक्षणे सिद्धाधायिषा ततः सिद्धिघटेच्छा ततः परामर्शः चतुर्थक्षणेऽनुमितिः तत्र
तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये सिद्धाधायिषाविरहोपादानमिति वाच्यम् । ज्ञानेच्छयोरयोग्यत्वात्, एकक्षणे घटेच्छा-
सिद्धसम्भवादिति चेत् ।

यत्र प्रथमश्रवणे सिद्धान्तविषया इतितीयश्रवणं ध्येच्छा। तृतीयश्रवणं प्रत्यात्मकपरामर्शः चतुर्थश्रवणं अनुमितिः। तत्र सिद्धान्तविषयाविरहविशिष्टत्वश्रवणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति इच्छाविरहसिद्धिः स्वस्वमयध्वंसाधिकरणत्वस्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वस्यासत्त्वात्, तादृशसिद्धेः तादृशत्वस्याप्यवहितोत्तरश्रवणोत्पत्तिकानुमितिः कभिन्नतया। सिद्धान्तविषयाविरहसहकारणे परामर्शश्रवणे सत्त्वादनुमित्यनुपपत्तेरिति ।

च स्थूलकालोपाधेरेव स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टतादशायां क्षणत्वादुक्तदो-
षतादवस्थयम्, यदुपाध्यवच्छिन्नस्याऽव्यवहितोत्तरक्षणत्वं तदवच्छेदेनानु-
मित्युत्पत्तिमत्वस्य विवक्षितत्वात्, क्षणिकान्त्यशब्दानामतिरिक्तपदा-
र्थस्य वा क्षणत्वमते यथाश्रुतार्थस्यैव सम्यक्त्वाच्च ।

उत्पत्तिपदानुक्तौ एकानुमित्युत्पत्त्यनन्तरमनुमित्यन्तरापत्तिः, पूर्वानु-

नन्वप्रोत्पत्तिमत्त्वं स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणत्वम्, तथाचानु-
मित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्युत्पत्तिमत्त्वापत्तिः स्वाधिकरणानुमित्युत्पत्तिसमयध्वंसाधिकरणत्वस-
त्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदेनाऽव्याप्यवृत्तितया तदभावस्यापि सत्त्वात् अतस्तादृशध्वंसाधिकरण-
त्वाभावो निरवच्छिन्नस्वरूपेण निवेशनीयः, एवंसति कथं सिद्धिपूर्वदण्डाद्यवच्छेदेनाऽनुमि-
त्युत्पत्तिमत्तया चेत्युक्तं निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाधिकरणत्वाभा-
वस्य व्याप्यवृत्तितया सिद्धिपूर्वदण्डाद्यवच्छेदेन विरहेणोत्पत्तिमत्त्वविरहात्तादृशसमयस्येति चेन्न ।

अत्र लक्षणे उत्पत्तिमत्त्वं स्वप्रागभाववत्त्वस्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेनानुमितिर्विशिष्टत्वम्,
तदपि प्रागभावस्य प्रतियोगिनाशयत्वमताभिप्रायेण बोध्यम्, तथाच परामर्शपर्यन्तस्थायि-
स्थूलकालोपाधेः सिद्धिपूर्वदण्डाद्यवच्छेदेनानुमितिप्रागभाववत्त्वादित्यभिप्रायेणेदम् ।

स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टतादशायामिति । स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वं च स्व-
वृत्तिमत्, वृत्तित्वं च व्यापकतासम्बन्धेन । व्याप्यत्वव्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्ववृत्तिध्वं-
सत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वम्, तेन नोत्तरक्षणस्य स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वाप-
त्तिः । विवक्षितत्वादिति । ननु यदुपाध्यवच्छेदेनाऽव्यवहितोत्तरत्वं तदुपाध्यवच्छेदेना-
नुमित्युत्पत्तिमत्वस्य विवक्षणादेव तादृशस्थूलकालोपाधेः सिद्धिपूर्वदण्डाद्यवच्छेदेनानुमित्युत्प-
त्तिमत्त्वेऽपि सिद्धिपूर्वदण्डाद्यवच्छेदेनाऽव्यवहितोत्तरत्वाभावादेव तादृशस्थलेऽनुमित्यापत्तिवा-
रणसम्भवात् द्वितीयक्षणपदं विफलमेवेति चेन्न ।

तादृशस्थलेऽनुमित्युत्पत्तिकालावधिपरामर्शपर्यन्तस्थायिस्थूलकालेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणवाधि-
परामर्शपर्यन्तस्थायिस्थूलकालावच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरकालत्वादानुमित्युत्पत्तिमत्त्वाच्च
तादृशपरामर्शोत्तरमनुमित्युत्पादवारणार्थं यदुपाध्यवच्छिन्नस्याऽव्यवहितोत्तरक्षणत्वं तदुपाध्य-
वच्छेदेनाऽनुमित्युत्पत्तिमत्त्वं विवक्षितम्, तथाच तादृशस्थूलकाले स्ववृत्तियावद्ध्वंसवैशि-
ष्ट्यावच्छेदेनाव्यवहितोत्तरत्वं तदवच्छेदेनानुमित्युत्पत्तिमत्त्वविरहादिति श्येयम् ।

अस्य निवेशस्तु—सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानाधिकरणत्वे
सति तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणीभूतो यः क्षणः तादृशक्षणताविशिष्टोत्पत्तिकानुमितिकमिन्न-
सिद्ध्यभावः पक्षता, वै० स्वावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ।
नन्वत्र तादृशाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टत्वमेव निवेश्यतां किं क्षणत्वनिवेशेन, वै० उक्तोभयध-
्वन्धेनेति चेन्न । यदुपाध्यवच्छिन्नस्येत्यादिग्रन्थस्यात्रैव तात्पर्यात् । केचित्तु एतल्लभार्थमेव
क्षणिकान्त्यशब्दानां अतिरिक्तपदार्थस्य वाक्षानिकत्वमते इत्युक्तमित्याहुः ।

अनुमित्यन्तरापत्तिरिति । यत्र क्रमेणानुमित्साक्षिण्यात्मकपरामर्शः ततोऽनुमि-
तिः ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरित्यर्थः । नन्वत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरण-

मितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन तदव्यसिद्धे-
रभावाद्दत्तस्तदुपात्तम् । न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्येतरेनानुमि-
तिकत्वमेव प्रवेक्ष्यताम्, उत्पत्तेः स्वेनरत्वापेक्षया गुरुत्वादिति वाच्यम् ।

कालध्वंसाधिकरणत्वाभावविशिष्टानुमितिकभिन्नत्वं सिद्धौ निवेक्ष्यम्, तादृशेवाऽपत्तिवारणस-
म्भवे सत्पत्तिपदं किमर्थम्, वै० स्वाश्रयवृत्तिस्वाश्रयवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्वोभयसम्भ-
न्धेन, तथाच तादृशाधिकरणत्वाभावविशिष्टा न तादृशानुमितिः स्वाश्रयानुमितिक्षणवृत्तिस्वस-
त्वेऽपि स्वाश्रयानुमित्युत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यानुमितिक्षणाऽवृत्तिविरहात्, तादृशी च
सिषाधयिषानाक्षक्षणात्पक्षपरामर्शोत्तरजायमानाऽनुमितिरेव तदनुमितिकभिन्नत्वस्य सिद्धौ स-
त्त्वात्, एवं स्वसम्भयध्वंसाधिकरणत्वदलमपि किमर्थमिति चेन्न ।

अभावस्याधिकरणभेदेन भिन्नतया यत्र प्रथममनुमित्या ततः सिद्ध्यन्तकपरामर्शः त-
दनन्तरमनुमितिः ततः पुनरनुमित्यापत्तिः स्वपदेनानुमित्युत्पत्तिभ्रणत्वात्तादृशाधिकरणत्वा-
भावस्याऽप्राप्ततया स्वाश्रयानुमित्युत्पत्तिक्षणवृत्तिस्वस्वाश्रयतत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपरामर्श-
क्षणवृत्तिस्वयोस्तादृशानुमितौ सत्त्वेन तादृशाधिकरणत्वाभावविशिष्टा तादृशानुमितौनेव तद-
नुमितिकभिन्नसाध्यभावस्योत्पन्नानुमितिक्षणे सत्त्वात् । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षण-
ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टानुमितिकभिन्नत्वं सिद्धौ नि-
वेक्ष्यम्, वै० स्वनिरूपकाभाववद्वृत्तिस्वस्वनिरूपकाभाववद्वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्वोभयसं०,
तथा च नोक्तानुमितिः, तादृशप्रतियोगिताविशिष्टस्वनिरूपकाभाववदनुमितिक्षणवृत्तिस्वस-
त्वेऽपि स्वनिरूपकाभाववदनुमित्युत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनुमित्युत्पत्तिभ्रणवृत्तिस्वस्यैव स-
त्त्वेन तादृशवृत्तिस्वसामान्याभावविरहात् तत्र तादृशानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात्
नानुमित्यन्तरापत्तिरिति वाच्यम् । अत्राप्यनुमितेर्न स्यात् यत्र क्रमेणानुमि-
त्सासिद्धिपरामर्शानुमितयः तत्रानुमितौ तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविरहेण स्वनिरूपका-
भाववद्वृत्तिस्वसत्त्वेऽपि स्वनिरूपकाभाववद्वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्वविरहात् । स्वनि-
रूपकाभावमध्ये सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्व-अनुमित्यु-
त्तरक्षणध्वंसाधिकरणत्वोभयाभावस्तत्तदनुमित्युत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनुमितिवृत्तिस्वसत्त्वेन
तादृशवृत्तिस्वसामान्याभावविरहात्तादृशप्रतियोगिताविशिष्टानुमितेरेवाऽप्रसिद्धत्वात् । यद्यपि स्व-
निरूपकाधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तिस्वस्वनिरूपकाधिकरणतात्वेतरधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्वोभयसम्भन्धेन सिषाधयिषाविशिष्टस्व
क्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसत्वावच्छिन्ननिरूपकताविशिष्टत्वमेव वाऽनुमितौ निवेक्ष्यम्, ताव-
तैव सर्वानुमितिसम्भवात्, उक्तस्थले च तादृशानुमितौ तद्ध्वंसत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरू-
पिताधिकरणतात्वावच्छिन्नाभाववदनुमित्युत्पत्तिक्षणवृत्तिस्वतादृशाधिकरणतात्वेतरधर्मानवच्छि-
न्ना न तादृशोभयत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता अपि तु तादृशाधिकरणतात्वेमात्रावच्छिन्नप्रतियो-
गितैव तन्निरूपकाभाववदनुमित्युत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपरामर्शक्षणवृत्तिस्वयोः सत्त्वेन
तादृशनिरूपकताविशिष्टानुमितिकभिन्नसिध्यभावस्य परामर्शक्षणे सत्त्वात् न कुत्राप्यनुमित्यनुप-
पत्तिरिति । तथापि निरूपकताया निरूपकभेदेन भिन्नत्वमते यत्र क्रमेण साध्यानुमितिः सा-

यत्र साध्यस्यानुमितिद्वयं जायतामितिच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरेपे-
क्षाबुद्ध्यात्मिका एकानुमितिः ततःसाध्यानुमित्यन्तरं तत्र साध्यानुमित्य-
न्तरप्रसङ्गात् ।

ध्यव्याप्यानुमितिश्च जायतामितिच्छा ततः साध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवांश्च
पक्षः इति परामर्शः ततः सिद्ध्यंशेऽप्रामाण्यावगाहिपक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यवानित्यनु-
मितिः समूहालम्बनात्मिका ततः क्षणैकविलम्बेन पुनः साध्यानुमितिर्जायते, सा समूहालम्बना-
नुमित्युत्तरक्षणे किञ्च स्यात्, तादृशध्वंसत्वावच्छिन्ननिरूपकतान्तर्गतसमूहालम्बनानुमितिक्ष-
णध्वंसनिष्ठानिरूपकता उत्तरानुमितिक्षणध्वंसनिष्ठानिरूपकता च उत्तरानुमितिक्षणध्वंसनिष्ठानिरू-
पकताविशिष्टत्वस्योत्तरानुमितौ सत्त्वात् । स्वनिरूपिताधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
ववदुत्तरानुमितिक्षणवृत्तित्वस्वनिरूपिताधिकरणतात्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्बु-
द्धित्वध्वंसप्रतियोगिसमूहालम्बनानुमितिक्षणवृत्तित्वयोः सत्त्वेन तादृशानुमितिकभिन्नसिद्ध्यभावस्य
समूहालम्बनानुमितिक्षणे सत्त्वादतोऽनुमितौ तादृशनिरूपकतावै० स्वावच्छेदकीभूतधर्माव-
च्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणानवच्छिन्नाभाववद्बुद्धित्वस्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्ननिरूपकता-
काधिकरणतात्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्बुद्धित्वध्वंसप्रतियोग्यत्वोभयसम्बन्धेन
निवेश्यम् । तथाच निरूपकताया निरूपकमेदेन भिन्नत्वेऽपि तादृशाधिकरणतात्वावच्छिन्नाभा-
ववत्समूहालम्बनानुमित्युत्तरक्षणवृत्तित्वस्योत्तरानुमितौ विरहेण तेन सम्बन्धेन तादृशानि-
रूपकताविशिष्टत्वामावाञ्छिक्षणेऽनुमत्यापत्तिः । एवंसति काप्यनुमितिनं स्यात्, यत्र क-
मेणाऽनुमित्सासिद्धिपरामर्शानुमितयः तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंससाधिकरणकाल-
ध्वंसानवच्छिन्ननिरूपकताविशिष्टानुमितेरप्रसिद्धेः स्वावच्छेदकीभूत यद्ध्वंसत्वं तदवच्छिन्ननिरू-
पकताकाधिकरणतात्वाभावाऽप्रसिद्धेः, ध्वंसत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतायाः सर्वत्र स-
त्त्वादतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणध्वंससाधिकरणकालध्वंसानवच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदक-
तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयागितावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपकताविशिष्टानुमितिकभिन्न-
सिद्ध्यभावः पक्षता वाच्या । रूपवृत्तित्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
पर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वध्वंसं० अनुमितौ वै० स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्या-
प्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वाभाववद्बुद्धित्वतादृशरूपवृत्तिनिरूप-
कतानिरूपिताधिकरणत्वाभाववद्बुद्धित्वध्वंसप्रतियोग्यत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच शुद्धध्वंसत्वा
वच्छिन्ननिरूपकता न तादृशरूपवृत्तिरतो नोक्तदोषावकाश इति ।

तत्र साध्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गादिति । अथ सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाध्य-
वहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वध्वंसस्वपूर्वक्षणावृत्त्यनुमितिकत्वमेव प्रवेश्यता किमुत्पत्तिपदेन, तथाच
सिषाधयिषाविरहविशिष्टो द्वितीयानुमितिक्षणस्तरक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वस्वेतरस्वयोरप-
क्षाबुद्ध्यात्मकानुमितौ सत्त्वेऽपि स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वविगृह्यतादृशानुमितिकभिन्नत्वस्य द्वितीयानु-
मितौ सत्त्वेन तस्यैव प्रतिबन्धकतया न साध्यानुमित्यनन्तरं साध्यानुमित्यापत्तिरिति चेन्न ।

यत्र साध्यानुमितिः साध्यव्याप्यानुमितिश्च जायतामितिच्छा ततः साध्यवान् साध्यव्या-
प्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवांश्च पक्ष इति सिद्ध्यन्तमपरांमर्शः ततः सिद्ध्यंशेऽप्रामाण्याज्ञाना-
स्कन्दितासाध्यवान् साध्यव्याप्यवानित्यनुमितिः ततः क्षणैकविलम्बेन साध्यानुमितिर्जायतेऽधुना

अथ तृतीयक्षणव्यवधायकद्वितीयक्षणे एषाऽव्यवहितत्वपर्यवसानाद्य-

अनुमितिरनु स्वसमानाधिकरणप्रकृतपक्षलाभ्यविषयिणी प्राह्या-
नातः पुरुषान्तरीयानुमित्यादिकमादायाऽतिप्रसङ्गः ।

प्रथमानुमितिक्षणे किञ्च स्यात् ? तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः प्रथमोत्पन्नानुमितिक्षणस्त-
दव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वेतरस्वपूर्वक्षणावृत्तिप्रथमानुमितिरिव तदनुमितिकैव सा सिद्धिः प्रथ-
मानुमित्यात्मकसिद्धौ तादृशानुमितिकभिन्नत्वसत्येऽपि तस्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वविर-
हाद्य सा सिद्धिर्विरोधिनीति । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वे-
तरस्वपूर्वक्षणावृत्तिअप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमितिकत्वमेव प्रवेश्यतां तावतैवोक्तानुमितिवारण-
सम्भवात् प्रथमानुमितावप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वविरहेण तादृशानुमितिकभिन्नायाः प्र-
थमसिद्धेः सत्त्वादिति वाच्यम् । उत्पत्यपेक्षया लाघवानवकाशात् । एवं यत्र क्रमेणानुमितेः
सिद्धिपरामर्शाऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमितयस्तत्रानुमित्यनुपपत्तेः, तादृशानुमितेः सिषाधयि-
षाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वस्वेतरस्वपूर्वक्षणावृत्तित्वादीनां सत्येऽप्यप्रामा-
ण्यज्ञानास्कन्दितत्वविरहात्, तादृशानुमितिकभिन्नसिषाधयिषाविरहावशिष्टसिद्धेस्तत्र सत्त्वा-
दिति ध्येयम् ।

अथात्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोग्य-
नुमितिकत्वमेव प्रवेश्यतां, तावतैवाऽनुमित्यनन्तरमनुमित्यापत्तिवारणसम्भवारिक् अनुमितानु-
त्पत्तिकत्वस्वेतरस्वदलेनेति चेन्न ।

प्रागभावस्य प्रतियोगिनाश्वस्वमते उक्तानुमित्यनन्तरानुमित्यापत्तितादवस्थ्यादिति दिक् ।

नन्वत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणावृत्तिविशेषानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिषाधयिषा-
विरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षतेत्यनेनैव निर्वाहे किमुत्पत्तिनिवेशेन, अनुमितौ स्वक्षण-
वै० स्ववृत्तित्वस्वविशिष्टक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, स्ववै० स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधि-
करणस्वध्वंसधिकरणत्वाभयसम्बन्धेनेति चेन्न ।

यत्र प्रथमं सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः सिद्धिधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानं ततोऽनुमितिः तस्या
अप्रामाण्यज्ञानक्षणे आपत्तिः, तत्रानुमितौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टाऽप्रामाण्यज्ञानक्षणविशिष्ट-
त्वसत्त्वात् । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टानुमितिक-
भिन्नत्वं निवेद्यम् । वै० स्वाश्रयवृत्तित्वस्वविशिष्टक्षणवृत्तित्वोभयसं०, वै० स्वनिरूपितध्वंस-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितकालनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितध्वंस-
निष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती अधिकरणतात्त्वनिष्ठावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्वा-
क्षणप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वोभयसं०, तथा चानुमितिक्षणे तादृशसामान्याभावविरहाद्भवति
चाऽप्रामाण्यज्ञानक्षणे एव तद्वृत्तित्वस्य तादृशानुमितौ विरहेण तादृशानुमितिकभिन्नायाः सि-
द्धेस्तत्र सत्त्वावोक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र सिषाधयिषानाशक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्तत्रानुमित्यनुपपत्तेः, तादृशानुमितौ स्वाश्रयवृत्तित्वविरहेण तेन सम्बन्धेन सिषाधयिषाविरह-
विशिष्टस्वक्षणाव्यवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टत्वविरहादत उत्पत्तिपदमिति दिक् ।

त्राऽविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयः तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये

स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नस्य प्राशुत्पन्नस्य
व्याप्तिस्मरणादेः परामर्शस्थले सत्त्वात्तत्र पक्षतासम्पत्त्यर्थं सिद्धिपदमिति
भावः ।

ग्रन्थलाघवार्थमन्तिमस्य सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिमभिद-
धान एव प्रथमस्य प्रयोजनं पृच्छति अथेति । तृतीयक्षणेति । तृतीयक्ष-
णस्य व्यवधायकेत्यर्थः । सिद्धीत । परामर्शात्मकसिद्धीत्यर्थः । सम्पत्तये इति ।
अन्यथा स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वा-

यत्राऽविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितय इति दीधितिः । नच यत्र
सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्रापि व्यावृत्तः सम्भवतीति चेन्न । द्वितीयसिषाधयिषाविरह-
व्यावृत्तिकाले प्रथममपि तादृशषणं नास्त्येव, तथाच स्वक्षणमध्ये सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणोपि,
तत्क्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वस्य तादृशमेदौ त्रिरहाज दोषः सम्भवता-
त्यतो व्युत्क्रमेणानुभावनम् । किं वा सिद्धिसिषाधयिषानुमितिस्यलत्वावच्छेदेन व्यावृत्तिः
सम्भवति न तु सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितिस्यलत्वावच्छेदेनेति विशेषात्, तथाहि—
यत्र पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शः ततोऽनुमितिद्वयं जायता-
मितीच्छा ततोऽनुमितिः ततोऽप्यनुमितिः तत्र व्यावृत्तिसम्भवेऽपि यत्रानुमितिद्वयं जायतामि-
तीच्छा ततो वह्निमान् वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेतिपरामर्शः ततोऽनुमितिः ततो-
ऽप्यनुमितिः तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति ध्येयम् ।

ग्रन्थलाघवार्थमिति । अत्रेदं लाघवं बोध्यम्—प्रथमस्य सिषाधयिषाविरहपदस्य
व्यावृत्तिमभिधाय द्वितीयस्य तस्य व्यावृत्त्यभिधाने स्थलद्वयकरणापत्तिः, सिद्धिसिषाधयि-
षानुमितयो यत्र क्रमेण जाताः तत्र सिषाधयिषक्षणे पक्षतासम्पादनस्येव यत्र सिषाधयिषा-
सिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयः तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणपदेनानुमितिक्षणस्यैव धर्तुं
शक्यतया तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेन तत्सिद्धेरपि प्रतिबन्धकरत्वात् सिद्-
ध्यात्मकपरामर्शक्षणे पक्षतासम्पादनस्यापि तत्फलत्वसम्भवात् इति प्रथमं तदव्यावृत्तिक-
थनम्, तथाच स्वक्षणपदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणस्यापि धर्तव्यतया तदव्यवहितोत्तरक्षणो-
त्पत्तिकानुमितिकतया तद्विन्नत्वविरहाज तत्र व्यावृत्तिः सम्भवतीत्येवं जगदीशस्याशय इति
ध्येयम् ।

केचित्तु प्रथमं सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिदाने सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्य-
वहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नायां सिद्धौ सिषाधयिषाविरहविशेषणं किमर्थमिति जिज्ञा-
सायामेव गुरुत्वात्, अस्माकन्तु अधुना प्राथमिकस्य सिषाधयिषाविरहपदस्याऽसत्त्वेन केवलं
स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नासिद्धौ सिषाधयिषाविरहविशेषणं किमर्थमिदमेव
जिज्ञासोदेति तदेव लाघवमित्याहुः ।

द्वितीयसिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् । यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति ।

अत्र पक्षता न स्यादिति भावः । द्वितीयो द्वितीयसिषाधयिषाविरहपदेन प्रत्याख्यः, सिषाधयिषाविरहस्यैकत्वेन द्वितीयत्वायोगात् । एवमत्रेऽपि । प्राथमिकीतिवति । सिषाधयिषाविरह इत्यनुषज्यते । स्वक्षणेति । विशेषणमित्यनुषज्यते । यद्यपि सिषाधयिषाविरहावशिष्टं यत्स्वं तदधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरेत्यादिक्रमेण स्वस्यापि विशेषणत्वमनुमित्वाविरहस्य सम्भवति, तथापि स्वास्मन् सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य सामानाधिकरण्यरूपस्य प्रवेशे गौरवादित्याशयेन स्वक्षणस्येत्युक्तम् ।

यत्रेत्यादि । सिषाधयिषासिद्धोर्व्युत्क्रमेणानुमितिप्राक्काले सिद्धिसामान्याभाव एव सम्भवत्यतः क्रमेणेत्युक्तम् । सिद्धेरनुमित्यात्मकत्वेऽनुमित्वायाः स्वविषयसिद्ध्युत्पादेन चरितार्थतया उत्तरकालमनुमितिनं कस्यापि सम्भवा इति व्यर्थं तत्र पक्षतासम्पादनमतः प्रात्यक्षिकपदं पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति, अन्यथा तत्र स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिक्रमिन्नायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वादनुमितिर्न स्यादिति ।

इत्थं च तत्र सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिक्रमानुमितिकत्वात्तदस्यासिद्ध्यभावस्य सत्त्वाज पक्षनाहानिः । न च सिषाधयिषाविशिष्टस्यापि सिद्धिक्षणस्य घटाद्यवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवत्त्वादुक्तदोषतादवस्थम् । स्वावच्छेदकशरीरावच्छेदेन स्वक्षणे सिषाध-

प्रत्याख्यः—उपात इत्यर्थः । तत्र द्वितीयत्वं न द्विवचनस्यावत्वम्, सिषाधयिषाविरहघटएतद्वैतस्य सिषाधयिषाविरहेऽपि सत्त्वाद् द्वितीयत्वायोगादिति ग्रन्थाऽवज्ञतेरिति चेन्न ।

स्वसजातीयव्यवहितोत्तरानुत्पत्तिकृत्वविशिष्टस्वसजातीयाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकृत्वमेव तत्, तथाच यत्र पुत्रत्रयमस्ति तत्रैव मध्यमपुत्रे अयं द्वितीयः पुत्र इति व्यवहारः, तथाच स्वं मध्यमपुत्रः तत्पुत्राव्यवहितोत्तरानुत्पत्तिकृत्वं स्वसजातीयप्रथमपुत्राव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकृत्वस्य मध्यमपुत्र सत्त्वात्, सिषाधयिषाविरहे स्वसजातीयाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकृत्वविरहासिषाधयिषाविरहस्य नित्यत्वात् । एतत्त्वेन—नित्यत्वेन, द्वितीयत्वायोगात्—उत्पत्तिघटितद्वितीयत्वायोगादित्यभिप्रायः । न च यत्र मध्यमपुत्रोत्पत्तिक्रमे दैवाद घटोत्पत्तिः तत्र घटेऽप्यस्यायं द्वितीय इति व्यवहारास्ति, स्वं द्वितीयपुत्रः तत्सजातीयाव्यवहितोत्तरानुत्पत्तिकृत्वस्वसजातीयप्रथमपुत्राव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकृत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् । पदार्थविशिष्टत्वमेव द्वितीयत्वम्, वै० स्वतादात्म्यस्वसजातीयाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकृत्वस्वसजातीयाव्यवहितोत्तरानुत्पत्तिकृत्वएतत्तत्तयसम्बन्धेन, तथाच घटे स्वतादात्म्यविरहण मध्यमपुत्रविशिष्टत्वा-

तत्र । यत्रानुमित्तानाशकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती
तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात् ।

विषाविरहवैशिष्ट्यस्य विवक्षितत्वादिति भावः । यत्र सिषाधयिषाधटा
दीच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयः क्रमेण जाताः तत्रेच्छाविरहविशि
ष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नायाः सिषाधयिषाविर
हविशिष्टायाः सिद्धेः सत्त्वादनुमितिर्न स्यादत इच्छामपहाय सिषाध-
यिषापर्यन्तमनुष्ठतम् । एवं घटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितिवारणाय
द्वितीयसिषाधयिषायाः प्रवेश इति भावः । पक्षताविरहप्रसङ्गादिति । द्वि-
क्षणात्पत्तिरितानुमित्तास्थलेऽपि अनुमितिस्वीकारेण इष्टापत्त्यसम्भवादि-
ति भावः ।

भाष्यरिते(१) ।

सिषाधयिषापर्यन्तमनुष्ठतमिति । ननु अव्यवहितोत्तरत्वघटकीभूते विशेष्यदले
सिषाधयिषाविरहार्थकतादृशपदवलेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वनिवे-
द्यात् इच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वस्याऽनुमित्युत्पत्तिक्षणे पर्यवसानसम्भवेन तदु-
त्पन्नानुमितिकतया तादृशसिद्धेर्विरोधित्वाभावेनाऽनुमित्यनुपपत्तिविरहादिति चेन्न ।

यत्र प्रथमक्षणे घटेच्छा द्वितीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तृतीयक्षणे सिद्धिधर्मिकाऽप्रा-
धान्यज्ञानं चतुर्थक्षणेऽनुमितिः तत्र तृतीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेः, इच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणा-
साधिकरणकपर्यवसानाधिकरणत्वस्य तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वस्यानुमितिक्षणे सत्त्वात्
तादृशसिद्धेस्तदुत्पन्नानुमितिकतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्विषयसिद्धयभावस्य परामर्शक्षणे
वर्तमानत्वात्, सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्याद्युक्तौ सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाध्वंसाधि-
रणकालध्वंसाधिकरणत्वं तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वस्य परामर्शक्षणे एव पर्यवसिततया

(१) केचित्तु द्वितीयत्वमात्रिकपदार्थ एव, तत्र सिषाधयिषाविरहे नास्तीति । न चातिरिक्तद्विती
यत्वं सिषाधयिषाविरहे नास्तीत्यत्र किं मानमिति पाच्यम् । प्राथमिकमित्रत्वस्याप्यधर्मवद् यद् भवति तद्
द्वितीयत्ववद् भवतीति व्यासरेव तत्र मानत्वात्, तस्मात्परिशेषेण प्राथमिकमित्रत्वस्याप्यधर्मवत्त्वमेव द्विती
यत्वम् । यच्च धर्मः स्वरूपसम्बन्धविशेषः अतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्, तथाच तृतयचतुष्टयपुत्रादिद्वये
प्रथमपेक्षया द्वितीयस्य द्वितीयापेक्षया तृतीयस्य द्वितीयत्वात् प्राथमिकसिषाधयिषाविरहमित्रत्वस्य सिषाध-
यिषाविरहेऽस्तत्वात्तस्य प्राथमिकमित्रत्वस्याप्यधर्मवत्त्वविरहेण द्वितीयत्वाभावात् ।

नन्वत्र प्राथमिकः क्षणांशे विशेषणीभूतः कालिकसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकसिषाधयिषाभावे मित्र-
द्वितीयश्च सिद्धेः विशेषणीभूतः समवायसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकसिषाधयिषाभावे मित्र इति, तथाच
प्राथमिकमित्रत्वस्याप्यधर्मवत्त्वस्य द्वितीये सत्त्वेन द्वितीयत्वायोगादितिग्रन्थाऽसङ्गतिरिति चेन्न ।

प्राथमिकस्यापि सिषाधयिषाभावे समवायसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव ग्रन्थकृतोऽभिप्रेत-
त्वात्, तस्य स्वायच्छेदक्षणात्तदाभ्यसम्बन्धेन क्षणेऽप्ययः, तथाच समवायसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकसि-
षाधयिषाभावे तत्सम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकसिषाधयिषाभावाभिज्ञताविरहेण न तद्वन्थाऽसङ्गतिरित्याह ।

तत्रोत्पन्नानुमितिकभिन्नसिद्धेः सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टतया प्रतिबन्धकत्वेन तृतीयक्षणे आपत्तिविरहात् ।

न च यद्यदिच्छासत्वे सिद्धिसत्वेऽनुमितिः प्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहविशिष्टो यः स्वक्षणोत्पत्तिस्त्वमेव निवेद्यम्, उक्तस्थले घटेच्छासत्वे सिद्धिसत्वे नानुमितिः प्रामाणिकी अपि तु क्षणैकविलम्बेनैव यादृशस्थले तत्सत्वेऽनुमितिः प्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टो यः सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणः तद्वर्धसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वसिद्धाधयिषाविरहविशिष्टो यः सिद्ध्यात्मकपरामर्शसमयः तद्वर्धसाधिकरणत्वयोरप्रामाण्यज्ञानक्षणे सत्त्वेन तादृशक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणे सत्त्वान्नाऽप्रामाण्यज्ञानक्षणे आपत्तिरिति किं पूर्वदले सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टत्वदलेनेति वाच्यम् । यत्र क्रमेणानुमित्सासिद्धिपरामर्शानुमितयः तत्रानुमित्यनुपपत्तेः, तत्र तादृशेच्छासत्वे सिद्धिसत्वेऽनुमितेः प्रामाणिकत्वाभावात् यत्र प्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टस्वक्षगर्ध्वसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टस्वसमयध्वंसाधिकरणक्षणेऽपत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः परामर्शक्षणे सत्त्वादतोऽनुगतत्वेनेच्छाया उत्तेजकत्वं विहायाऽनुगतत्वेणैव यादृशयादृशेच्छासत्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिः प्रामाणिकी तादृशतादृशेच्छाविरहकूटविशिष्टस्वक्षगर्ध्वसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टस्वसमयध्वंसाधिकरणीभूतक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वमेव निवेद्यम्, तथा चात्र बह्वनुमित्सासत्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया बह्वनुमित्सासत्वे सिद्धिसत्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया वन्धनानुमित्सासत्वेन क्रमेणानुमित्सासिद्धिपरामर्शस्थलेऽप्यनुमित्साया उत्तेजकतया नानुमितेरनुत्पादः, एवं सति बह्वनुमित्सासत्वे घटानुमित्सासत्वे सिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्वे चानुमितेः प्रामाणिकतया घटानुमित्सात्वेन सर्वत्र घटानुमित्साया उत्तेजकत्वसम्भवेन यत्र प्रथमं घटानुमित्सा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः सिद्धिधर्मिकाऽप्रामाण्यज्ञानं तदनन्तरमनुमितिर्जायते तस्या अप्रामाण्यज्ञानक्षणे आपत्तिः स्यात् उक्तयुक्त्या घटानुमित्सासत्वे सिद्धिसत्वेऽनुमितेः प्रामाणिकतया तादृशेच्छात्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्वक्षगर्ध्वसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वसिद्धाधयिषाविरहविशिष्टस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वयोरनुमितिक्षणे सत्त्वेन तादृशक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धिभावस्य परामर्शक्षणेऽपि सत्त्वाद्, अतः स्वक्षणे सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टत्वं विशेषणं देयम्, तथाच सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टः सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणेऽपि भवति तद्वर्धसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणतादृशसमयध्वंसाधिकरणत्वयोरप्रामाण्यज्ञानक्षणे एव सत्त्वेन तादृशक्षणोत्पत्तिकभिन्नसिद्धेः सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणे सत्त्वादप्रामाण्यज्ञानक्षणे नानुमित्यापत्तिः ।

नञ् यत्र प्रथममनुमितिर्जायतामितिच्छा ततः पर्वतो वहिमाम् वहिभ्याम्यधुमवान् बलिभ्याम्यधुमवन्महानसञ्चेति परामर्शः ततो महानसं वहिमदित्यनुमितिः ततः पर्वते वन्धनानुमितिर्जायते तत्र महानसधर्मिकवन्धनानुमितिक्षणेऽपि किञ्च स्यात्, तत्र सिद्धाधयिषाविरहविशिष्टो यः क्षणः स महानसधर्मिकवन्धनानुमितिक्षणे एव तद्वर्धसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणीभूतोत्तरानुमितिक्षणस्तत्क्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धिभावस्य

१५०

सटिप्पणदीकासमेता ।

अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्याप्यवहितोत्तरं ।

उक्तदोषं निरस्तितुमाशङ्कते अथेति । प्रथममित्यादि । तथाच स्वसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानाधिकरणत्वे सति स्वसमयध्वंसाधिकरणत्वमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यं तच्च तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पादेष्यस्तीति न पक्षताहानिः । स्वक्षणेऽप्यत्र क्षणपदं समयमात्रपरं क्षणत्वपर्यन्तस्य निष्कृत्वा

सिद्ध्यात्मकपरामर्शक्षणे सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । प्रकारान्तरेण स्वविषयपर्यवसानसम्भवे अनुमित्तानामवागतार्थगोचरज्ञानानर्जस्वादिति चेन्न ।

सिद्ध्यात्मकपरामर्शाधिकरणीभूतक्षणस्यैव पर्वतधर्मिकवद्वयनुमित्तप्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वादिति ।

यद्यपि तृतीयक्षणेऽपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशानुमितिकभिन्नसिद्धिसत्त्वाच्चतुर्थक्षणेऽपि कथमनुमितिः, तथापि तृतीयक्षणे अप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेन तादृशसिद्धेरप्राप्ताप्यज्ञानादुक्तसत्त्वेनाऽविरोधादनुमित्यनुपपत्तिविरहादिति ।

यत्तु प्रथमक्षणेऽपेक्षानुद्ध्यात्मकभाविपरामर्शधर्मिकाऽप्रामाण्यज्ञानं अनुमितीष्टसाधनताज्ञानं च द्वितीयक्षणे सिषाधयिषा ततस्तृतीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शः चतुर्थक्षणे घटेच्छापञ्चमक्षणेऽनुमितिः तत्र तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिरनुमितिकमि(१)तया सिषाधयिषाविरहसदकारेण चतुर्थक्षणे सत्त्वादानुमित्यनुपपत्तिः । घटेच्छाक्षणे आपत्तिवारणाय अपेक्षानुद्ध्यात्मकपरामर्शधर्मिकाऽप्रामाण्यज्ञानं, सिषाधयिषाविरहेत्याद्युक्तौ घटेच्छाक्षणे एव सिषाधयिषावेशिष्टस्वक्षणतया तदव्यवहितोत्तरत्वस्यानुमितेक्षणे एव पर्यवसानात्तत्रानुमितिकभिन्नसिद्धेरभावसत्त्वेनाऽनुमित्यनुपपत्तिविरहादिति ।

तत्तुच्छम् । अपेक्षानुद्धिर्विषयप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या त्रिक्षणावस्थायित्वस्वीकारेण तत्सत्त्वे द्वित्रप्रत्यक्षस्यैवोत्पादात् ।

केचित्तु प्रथमक्षणे सिषाधयिषा द्वितीयक्षणे सिद्धिः तृतीयक्षणे द्वित्रप्रत्यक्षघटे तत्रैव दोष इति । तदपि न ज्ञानेच्छयोरथौगपयादिति ।

एवमिति । यत्र सिषाधयिषासिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितयः तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिरनुमितिकभिन्नापिद्वेः सत्त्वादानुमित्यनुपपत्त्या द्वितीयसिषाधयिषाविरहेति सिद्धिविशेषणम् । अत्रेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशे त्वाह घटेच्छेति । अनुमितिवारणायेति । अनुमित्यापत्तिवारणायेत्यर्थः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिरनुमितिकभिन्नसिद्धिसत्त्वेऽपि इच्छाविरहविशिष्टासिद्धेरभावसत्त्वात्, सिषाधयिषापक्षोपादाने तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

(१) तत्रेच्छाविरहविशिष्टतादृशपरामर्शात्मकास्त्रिक्षणाऽप्राप्तेऽप्यत्र स्वपदेन तादृशसिद्धेरुत्पादानाऽऽशङ्क्या ।

रत्वं, स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाऽव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यं, तथाच यत्र क्रमेण सिद्धिसि-

द्धिदशायां पक्षतावारणाय सत्यन्तदलम् । सिद्धिद्वितीयक्षणस्यापि विषयितासम्बन्धेन सिद्धिध्वंसाधिकरणीभूताऽतीतज्ञानादेर्ध्वंसाधिकरणत्वात् कालपदम् । स्वपूर्वप्रहराद्युत्पन्नानुमितिकसिद्धिदशायां तद्वारणाय स्वाधिकरणेत्यादि विशेष्यदलम् कालपदोपादानात्कालिकसम्बन्धेनाधिकरणत्वलाभरूपेण सिद्धेः पूर्वप्रहरादेर्विपर्ययितया सिद्ध्याधिकरणीभूतस्याऽतीतज्ञानादेर्ध्वंसाधिकरणत्वमपि नोक्तदायः । स्वाधिकरणत्वमात्रोक्तौ सिद्धिप्राप्तकालवारणसम्भवेऽप्यनुमित्युत्तरमनुमितेर्वारणार्थं स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वपर्यन्तोपन्यासः, अभ्यथाऽनुमित्यात्मकासिद्धेः स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणभूतो यः स्वोत्पादक्षणस्तदुत्पत्तिकानुमितिकत्वेन तद्धिन्नसिद्धिभावस्य सत्त्वादनुमित्यन्त-

लाघवादाहेति । अथ यत्रादौ विषाधविषा ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिः ततो लिङ्गदर्शनादिः ततः परामर्शः ततोऽनुमितिः तत्रानुपपत्तिवन्मवे पूर्वकल्पे गौरवमिधानमनुवितम्, तत्र स्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानावेकरणत्वस्य परामर्शक्षणे एव सर्वेन तत्क्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वात् । नचाऽपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षानुरोधेन चतुर्थक्षणवस्थायित्वं कल्प्यते अत्र च द्वित्वप्रत्यक्षानुदयाच्चतुर्थक्षणवस्थायित्वकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । धूमेनाऽनुमिन्यामितिप्रत्यावसरे चतुर्थक्षणे जातोद्वत्तसाक्षात्कारकापेक्षाबुद्धेरपि तथात्वाभ्युपगमात् । न चाऽत्राऽव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वक्षणेऽपि विषाधविषाविरहविशिष्टस्वनिवेशान्नोक्तानुपपत्तिस्तादृशाव्यवहितोत्तरत्वस्यानुमितिक्षणे सत्त्वादिति वाच्यम् । यत्रादौ स्वपञ्चमक्षणे पर्वते बहुधनुमितिर्जायतामितीच्छा ततः सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तन्नाशाधिकरणतृतीयक्षणे पुनः सिद्ध्याकपरामर्शः ततोऽनुमितिः तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिदशायामनुमित्यापत्तेः प्रथमसिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेन विरोधित्वादिति चेन्न ।

सिद्धिद्वितीयक्षणदेस्तत्पक्षकतासाध्यकानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात्, तथाच पूर्वकल्पे दोषाभावेन गौरवमिधानमिति हिक् । एतेन स्वध्वंसघटिताऽव्यवहितोत्तरत्वकल्पनेऽपि तत्रानुमित्यापत्तेरशक्यपरिहारत्वेन अनन्ततत्त्वक्षणदेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाया आवश्यकत्वात् स्वध्वंसघटिताव्यवहितोत्तरत्वकल्पे एव गौरवमिति परास्तम् । चतुर्थक्षणे अजातसाक्षात्काराऽपेक्षाबुद्धस्तृतीयक्षणस्यायित्वस्य सविबाहृतया मतद्वयसाधारणदोषान्तरमनभिधाय गौरवमुक्तमित्यपि कथितम् ।

सत्यन्तदलमिति । तथाच सिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति भावः । सिद्धिद्वितीयक्षणस्यापीति । तथाच सर्वस्यैव क्षणस्य सिद्धिनाशनिषयकपूर्वपूर्वज्ञाननाशवत्त्वेन-

रापत्तेः । एवं स्वाधिकरणत्वमात्रस्य विशेष्यत्वे यत्रानुमित्तानाशक्षणे
इत्याद्युक्तदोषनिरासोऽपि न स्यादिति ध्येयम् । अत्र स्वध्वंसाधिकरण-
कालध्वंसानधिकरणीभूतो यः स्वसमयध्वंसाधिकरणीभूतक्षणः तदुत्पत्ति-
कानुमितिकभिन्नत्वापेक्षया लाघवेन स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकर-
णीभूतो यः स्वध्वसाधिकरणक्षणस्तद्व्यनुमितिकभिन्नत्वं सिद्धेर्विशेषणं
कथं नोक्तम्, स्वकालध्वंसंत्यत्र कालस्य अनुमितौ उत्पत्त्यंशस्य च प्रवेशे-
न गौरवादिति विभावनीयम् ।

सत्यन्ताप्रावेष्टिः स्यादिति भावः । कालपदोपादानात्कालिकसम्बन्धेनाधिकरण-
त्वलाभ इति । यत्रानुमित्तानाशक्षणे इत्याद्युक्तदोषनिरासोऽपि न स्यादिति
स्वाधिकरणस्वरूपविशेष्यदलविरहेणाऽनुमित्युत्पत्तिक्षणे पक्षताविरहतादवस्थ्यादिति भावः ।
ध्येयमित्यस्वरूपो दर्शितः । तद्वीजन्तु सिद्धिविशिष्टानुमितिकभिन्नसिद्धिभावस्यैव पक्षतात्वम्,
वै० स्व भिन्नत्वस्वविशिष्टा या क्षणत्वविशिष्टोत्पत्तिः तत्प्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन । उत्पत्तौ
स्ववै० स्वविशिष्टकालवृत्तित्वसम्बन्धेन । काले स्ववै० स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्व-
स्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन । उत्पत्तौ स्वक्षणत्ववै० स्वावच्छेदकीभूतोपाध्यवच्छिन्नस्वस्वसामा-
नाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, तथाचोक्तस्थले परामर्शादारभ्यानुमितिपर्यन्तस्यायिस्थूलकालोपा-
धेः प्रत्यक्षात्मकसिद्धिविशिष्टतया तद्वृत्तित्वस्य तादृशानुमित्युत्पत्तौ सत्त्वेनानुमित्यभावादिति
विभावनीयम् । अत्र स्वभिन्नत्वं पूर्वोक्तानुमित्युत्तरानुमित्यापत्तिवारणाय बोध्यम् ।

विभावनीयमिति । तद्वीजन्तु यत्रादौ सिषाधयिषा ततस्तृतीयक्षणेऽपेक्षावुद्ध्यात्मक-
सिद्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽनुमितिः तस्या अनुपपत्तिः तत्र निरुक्ताऽव्यवहितोत्तरत्वस्य चतुर्थ-
क्षणे एव पर्यवसानात्, एवं यत्रादौ सिद्ध्यात्मकोपेक्षावुद्ध्यात्मकपरामर्शः ततः सिषाधयिषा
ततोऽनुमितिस्तस्याः सिषाधयिषाक्षणे आपत्तिः । स्वमते तु तादृशसिद्धेः सिषाधयिषाविरह-
विशिष्टो यः स्वाव्यवहितोत्तरक्षणः तदुत्पत्तिकानुमितिकत्वाभावात्तापत्तिः । एतेन स्वध्वंसा-
धिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वविध-
क्षणेपि प्रथमोक्तानुपपत्तिवारणसम्भवे उत्पत्तिनिवेशो व्यर्थ इति परास्तम् ।

उक्तापत्तितादवस्थ्यादिति । अथात्र स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसान-
धिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपतृतीयक्षणमात्रपर्यवसा-
यि अव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्यम्, तादृशक्षणवृत्तिविवेकशैव प्रागुक्तदोषाणां वारणसम्भवे उत्प-
त्तिनिवेशो व्यर्थ एव । न च यत्र परामर्शोत्तरमपेक्षावुद्ध्यात्मिकानुमितिस्तत्र पुनरनुमित्याप-
त्तिरिति वाच्यम् । तादृशक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति चेन्न ।

यत्रानुमित्तानाशकाले सिद्ध्यात्मकपर्यतो वक्षिमान् वक्षिष्याप्यध्रुमवान् वक्षिष्याप्यध्या-
प्यवक्षिति परामर्शः ततो वक्षितव्याप्ययोरनुमितिस्ततोऽनुमित्यन्तरं जायतामिति चेच्छा ततोऽनु-
मित्यन्तरं तत्र प्रथमानुमित्यनुपपत्तेः । तृतीयक्षणमात्रे एव निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वपर्यवसानेन
प्रथमसिद्धेः सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्याभावेन तादृशसिद्धेस्तादृशानुमितिकभिन्नत्वेन विरोधात्,
द्वितीयक्षणसाधारणस्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणका-

षाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं, द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये, यदि

नन्वेवं प्रागुक्तसिद्धिद्वयस्य द्वित्रिक्षणसाधारणनिरुक्तस्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकृतया तदन्यसिद्ध्यभावरूपायाः पक्षतायाः सहजत एव सत्त्वात् सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानं व्यर्थमत आह तथाचेति । वारणयेति । तत्रत्यसिद्धेः स्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकृत्वेऽपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणस्तदुत्पत्तिकानुमितिकसिद्ध्यन्तरभिन्नतया विरोधित्वादिति भावः । स्वक्षणस्य विशेषणत्वे तद्दोषतादवस्थ्यादाह उत्तरक्षणस्येति । अनुमित्युत्तरक्षणपृथगन्तस्थायिस्थूलकालोपाधेरपि निरुक्तस्वाव्यवहितोत्तरकालत्वादेकानुमित्यनन्तरमन्यानुमितेर्वारणाय द्वितीयक्षणपदस्यावश्यकत्वादुत्तरकालस्येति नोक्तम् । द्वितीयं त्विति । विशिष्टान्तमित्यनुषज्यते । सिद्धेरिति । विशेषलध्वंसाधिकरणत्वनिवेशे च उक्तदोषवारणेऽपि यत्रानुमितिद्वयं जायतामितिच्छा ततः साध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यव्याप्यव्याप्यवांश्च पक्ष इति परामर्शः, ततः साध्यतद्याप्ययोपेक्षाबुद्ध्यास्मिकानुमितिः ततः पुनरनुमितिप्रसङ्गात् अत उत्पत्तिनिवेश आवश्यक इति दिक् ।

एवं-त्रिक्षणसाधारणाऽव्यवहितोत्तरत्वकल्पे । प्रागुक्तसिद्धिद्वयस्य—यत्र सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितीनां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेः, यत्र सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्रत्यसिद्धेस्त्वर्थः । सहजत एव—सिषाधयिषाविरहविशेषणमन्तरेणैव । आह—स्थलान्तरे तस्यावृत्तिमाहेत्यर्थः । वारणयेतीति । तादृशसिद्धेस्तृतीयक्षणोत्पत्त्यानुमितिकृतया निरुक्तसिद्धिमिजत्वविरहेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः । प्रथमसिषाधयिषाविरहविशेषणसत्त्वे प्रसक्तमापत्तिं वारयति तत्रत्यसिद्धेरिति ।

प्रथमक्षणे पूर्ववत्सिषाधयिषाविरहविशेषणसत्त्वेऽपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणः सिद्ध्युत्पत्तिक्षणे एव तादृशक्षणाऽव्यवहितोत्तरत्वस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणे सत्त्वात् स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वघटिताऽव्यवहितोत्तरत्वकल्पे च अनुमित्युत्पत्तिक्षणे तस्मिन्निनाशाधिकरणत्वस्य च सत्त्वान्नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवे इत्याह तद्दोषतादवस्थ्यादिति । दीक्षितौ प्रथमं विशिष्टान्तमिति । तथाचोक्तस्यैव सिद्ध्यव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिषाधयिषासत्त्वात् सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणात्पत्तिकत्वं नानुमितेरतस्तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्वाहः । तत्रैवेति । यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्रैवेत्यर्थः । तथा च द्वितीयविशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्वं यत्प्रयोजनकत्वं वा प्रागभिहितं, इदानीमपि तस्य तद्विशेषणकत्वं तत्प्रयोजनकत्वमेवेति फलितम् । द्वितीयक्षणे इति । तृतीयक्षणेऽनुमितिनिर्वाहार्थमित्यादिः । सम्पत्तये इति । सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्वाहयेत्यर्थः । अन्यथा—द्वितीयसिषाधयिषाविरहरूपविशेषणासत्त्वे । अत्रोत्तरक्षणे इच्छाविरहवृत्तिष्व्यमात्रनिवेशे यत्रादौ अनुमित्सा ततो बाधानिश्चयस्ततो लौकिकसंज्ञिक-

षणामित्यनुषज्यते । सम्पत्तये इति । अन्यथाऽनुमित्साशून्यत्वाव्यवहितोत्तर-
क्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सत्त्वाच्चृतीयक्षणेऽनुमितिर्न स्यादिति
भावः । न चैवं यत्र परामर्शात्मकसिद्धेरव्यवहितक्षणे तद्धर्मिकसाध्यव-
त्त्वांशेऽप्राप्यग्रहानन्तरं चानुमितिः तत्र तादृशाऽप्राप्यग्रहोत्पत्तिक्षणे
ऽनुमेत्यापत्तेः तत्रत्यासिद्धिव्यक्तः सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षण-
व्यवहितोत्तरक्षणः तदुत्पत्तिकानुमितिकत्वेन तदन्त्यसिद्धेः प्रागसत्त्वादिति
वाच्यम् । अप्राप्यग्रहाभावविशिष्टतत्तिसिद्धिव्यक्तित्वेनापि पक्षतावहि-
र्भावेनानुमितिविरोधित्वान्तरस्य वक्तव्यत्वादिति भावः । यद्यपि तृतीयक्ष-
णसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिक-
भिन्नाऽभावस्यैव सम्यक्त्वासिद्धिपदं व्यर्थं परामर्शहेतुभूतस्य व्याप्तिस्म-
रणादेर्निरुक्ताव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वात् ,
एवं च सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानमप्यफले, यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाध-
यिषानुमितयस्तत्रानुमित्साजनकस्य फलेच्छादेरेव स्वाव्यवहितोत्तरक्षणो-
त्पत्तिकानु मितिकभिन्नस्य सत्त्वाच्चनुमित्सात्पत्तिक्षणेऽनुमित्यसम्भवात् ।
न च जातिध्वंसाद्यप्रसिद्ध्या निरुक्तत्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमिति-
कभिन्नस्यात्मत्वादेः सत्त्वात्परामर्शमात्रादप्यनुमितिर्न स्यादतः । सिद्धिपद-
मिति वाच्यम् । एतावतापि तादृशानुमितिकभिन्नसाविषयकाभावस्यैव सम्य-
क्त्वे साध्यवत्त्वनिश्चयात्मिकायाः सिद्धेः प्रवेशानौचित्यात् । तथापि स्व-

र्षादिजन्यसिद्ध्यात्मकपरामर्शस्ततो घटेच्छा ततोऽनुमितिस्तत्रेच्छाविरहविशिष्टतादृशक्षणाव्य-
वहितोत्तरक्षणाऽप्रसिद्ध्या स्वपदेन तादृशसिद्धेर्धर्तुमशक्यतया प्रतिबन्धकीभूतसिषाधयिषा-
विरहविशिष्टतादृशसिद्धेः सत्त्वे पक्षताविरहादनुमितिर्न स्यात् । न च सिद्ध्यंशेऽपि सिषाध-
यिषाविरहविशिष्टत्वं परित्यज्य इच्छाविरहविशिष्टत्वमेव निवेद्यम्, तथाचोक्तस्थले इच्छाविरह-
विशिष्टतादृशसिद्धेरसत्त्वानुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र प्रथमं घटेच्छा ततः सि-
द्ध्यात्मकपरामर्शः ततोऽनुमित्सा ततोऽनुमितिस्तत्रानुमित्साक्षणेऽनुमेत्यापत्तिः, तत्रत्यसिद्धेः
स्वक्षणाव्यवहितोत्तरेच्छाविरहविशिष्टक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेऽपि इच्छाविरहवैशिष्ट्या-
भावादतः सिद्ध्यंशे सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वनिवेशः । एवं च पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिभेदा
उत्तरक्षणेऽपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वनिवेश इति ।

अनुमित्यसम्भवादिति । अथ यत्रादौ अनुमित्सा ततः पूर्वतो वहिमान् वहिव्याप्य-
वान् वहिव्याप्यव्याप्यवाञ्छेति परामर्शस्ततः साध्यतद्याप्ययोरनुमितिः ततः सुखात्मिका-
नुमित्यन्तरं जायतीमितिच्छा ततोऽनुमित्यन्तरं तत्रानुमित्सास्थलेऽनुमित्यापत्तिः, स्वक्षणाव्य-
वहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नाभावस्यानुमित्सापूर्वं सत्त्वादतः सिषाधयिषाविरहप-
दोपादानमावश्यकमिति वैयर्थ्याभिधानाऽसङ्गतिरिति चेन्न ।

उक्तापत्तिवारणाय लक्षणत्वेनैव स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयत्वात् ।

स्वस्थाननुगतत्वात्तादृशानुमितिकव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदा निवेश्याः, तत्र स्वपदेन सिद्धिव्यक्तय एव धर्तव्याः न तु व्यक्त्यन्तराणि तावज्ज्ञेदप्रवेशे गौरवात्, तथा च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नस्य परामर्शादेः स्वस्वेऽप्यनुमितिर्न स्यादतः सिद्धिपदम् । न चैवं कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकाऽघटकत्वेन वा कार्योत्पादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते इत्यग्रिमग्रन्थस्याऽभुक्तवान्तत्वापत्तिः, तत्रत्यादिपदेन स्वक्षणाऽव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकभेदकूटस्याप्युपग्रहात् । तथा च क्रमिकसिद्धिसिषाधयिषानुमितिर्यथेष्टे प्रथमक्षणे पक्षतावारणार्थं विशिष्टान्तस्योत्तरक्षणविशेषणत्वधौष्ये द्वितीयमपि विशिष्टान्तं तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षतारक्षणार्थमावश्यकामित्यस्मद्गुरुचरणाः ।

यत्तु स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसविषयकाभावस्य पक्षतात्वे परामर्शादेरनुमितिहेतुता न स्यादित्येककारणपरिशेषापत्तिभियां सिद्धिपदमिति । तन्मन्दम् । यत्र जागरणायक्षणे स्मरणात्मकपरामर्शादनुमितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिदशायामेव तदापत्तिप्रसङ्गेन परामर्शादेरनुमितिहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् तत्रत्यपरामर्शपूर्वत्तिनां निखिलसविषयकानां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वेनाविरोधित्वादिति ।

कोचिन् अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शचतुर्थक्षणेऽनुमित्यर्थं सिद्धिपदम् । अन्यथा परामर्शस्यैव निरुक्तानुमितिकभिन्नसविषयकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्याहुः ।

तन्मन्दम् । चतुर्थक्षणे द्वित्वादिप्रत्यक्षस्यानुत्पादेन तादृशपरामर्शस्यापेक्षाबुद्धित्वे मानाभावात् । अन्यथाऽनुमितिसोत्तरं सिद्ध्यात्मकस्यैवापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य चतुर्थक्षणे सिद्धिनिवेशेऽप्यनुमित्यभावप्रसङ्गात् ।

परे तु सिद्धिपदानुपादाने स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशानुमितिकभिन्नाभावस्यैव पक्षतात्वं वाच्यम्, तथा चोक्तस्थले प्रथमानुमितिक्षणे तादृशक्षणानुयोगित्वादात्म्यप्रतियोगित्वसम्बन्धादेरेव तादृशानुमितिकभिन्नस्य प्रतिबन्धकत्वादनुमितिक्षणे नानुमित्यापत्तिः । न च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावस्य पक्षतात्वे “न च जातिध्वंसायप्रसिद्ध्या” इत्याद्युत्तरग्रन्थाऽसङ्गतिः, स्वरूपसम्बन्धेनाऽऽत्मनि आत्मत्वादेरसत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र जातिपदस्य नित्यविषयतापरत्वात्, व्यर्थम्—नोक्तप्रयोजनकमित्यपि वदन्ति ।

यत्र जागरणायक्षणे इति । न च जाग्रत निद्राश्रये इत्यनुशासनात् मनःसंयोगनाशानन्तरं स्मरणात्मकपरामर्शादित्यर्थो लभ्यते, तथा च जागराभिधानमनर्थकं निद्रावस्थायामपि ज्ञानसम्भवादिति वाच्यम् । जागरणपदेन पुरीततिनाज्यवच्छेदेन मनःसंयोगनाशाव्यवहितोत्तरत्वस्य मनोयोगाव्यवहितोत्तरत्वस्य च विवक्षणात् । एतेन तदानीं स्मरणात्मकपरामर्शमिधानमनर्थकमित्यप्यपास्तम्, मनोयोगाप्रारक्षणविषयतदुपगमात् । न च ज्ञानरूपोद्बोध-

पुनरिच्छाजनिका सामग्री प्रतिबन्धनात्यनुमितिं तदानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसि-

ननु यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधिविषयानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षता-
सत्त्वेऽपीच्छासामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुत्पत्तिसम्भवात्प्रथमविशिष्टा-
स्तदलं व्यर्थमत एव द्वितीयमपि तथेत्यत आह यदि पुनरिति । सर्वत्रेच्छाज-
नकीभूतज्ञानस्येच्छोत्पत्तिदशायां साक्षात्कारप्रसङ्गेन मानसत्वावच्छिन्नं प्र-
त्यक्षसामान्यं वा प्रतीच्छासामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमितिं प्रति तस्या-
स्तथात्वे मानाभावात् । न चेच्छासामग्रिदशायां स्मृतिशाब्दबोधाद्य-
नुदयादलघवेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्याः प्रतिबन्धकत्वमत-
स्तत्सत्त्वेऽनुमित्यसम्भव इति वाच्यम् । सत्यामपीच्छासामग्न्यां पश्येयं
स्पर्शेयं शृणुयां शाब्दयामीत्यादीच्छादशायां जन्यज्ञानोत्पादेन चाक्षुष-
त्वस्पर्शानन्तवश्रावणत्वशाब्दत्वादिप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टेच्छासामग्रीत्वे-
न चाक्षुषत्वस्पर्शानन्तवशाब्दत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धक-
तयाऽनुमितिमन्तर्भाव्येच्छासामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वाऽकल्पनात् । जन्यज्ञा-
नत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टेच्छासामग्रीत्वेन विरोधि-
तायामिच्छासामग्रीसत्त्वेऽपि पश्येयमितिच्छातश्चाक्षुषस्येव स्पर्शानन्त-
शाब्दबोधादेर्वा प्रसङ्गात् जन्यज्ञानत्वस्याविशिष्टत्वात्, तथा चानुमितावि-
च्छासामग्न्या इवेच्छायामप्यनुमितिसामग्न्या विरोधित्वं सुवचं विनिगम-
कामावेनैकशेषस्य दुष्करत्वादित्याशयेन यदीत्युक्तम् । यत्तु अनुमिति-
सामग्न्यपेक्षयेच्छासामग्री लघुरिति सैवानुमितौ प्रतिबन्धिका न त्विच्छा-
यामनुमितिसामग्री गुरुत्वादिति । तत्तुच्छम् । तथासत्यनुमित्साविरहवि-

कविरहात्कथं स्मरणमिति वाच्यम् । जीवनादृष्टावेर्ज्ञानमिषस्याप्युद्बोधकत्वात् । न च विशि-
ष्टानुभवे विशेषणधिया हेतुत्वात्तदानीमनुमित्युत्पादनमसङ्गतमिति वाच्यम् । त्रिशिष्टप्रत्यक्षे
एव तस्य हेतुत्वात् । न च तथापि अनुमित्युत्पादनं न सम्भवति तादृशानुमितिकभिन्नाया
जीवनयोनिकृतेरेव विरोधिण्याः सत्वादिति वाच्यम् । जीवनयोनिकृतेः सविषयकत्वे माना-
भावात् ।

अनुत्पत्तिसम्भवात् । सिषाधिविषयकाले इति शेषः । अत एव—प्रथमवि-
शिष्टान्तदलस्य निष्प्रयोजनकत्वादेव, तथा—व्यर्थम्, तादृशसिद्धेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरतृतीय-
क्षणोत्पन्नानुमितिकतयैवाऽप्रतिबन्धकत्वेन तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिनिर्वाहादिति भावः ।

जन्यज्ञानोत्पादेनेति । नन्वत्र पश्येयमित्यादीच्छासत्त्वे चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वे च-
च्छानुत्पादेन इच्छा प्रति इच्छाविशिष्टचाक्षुषादिसामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् प्रति-
बन्धकाभावस्य च कारणत्वादिच्छाघटितचाक्षुषादिसामग्र्यभावोपीच्छासामग्र्यन्तर्गतः, तथा
च पश्येयमित्यादीच्छासत्त्वे इच्छासामग्र्येव नास्तीति चेन्न ।

शिष्टाया एवेच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वं वाच्यमन्यथाऽनुमित्साका-
लीनायामपीच्छासामग्र्यामनुमित्यभावापत्तेः । एवं चानुमित्साकालीना-
नुमितिसामग्रीदशायामिच्छानुत्पत्त्यर्थमिच्छासामान्यं प्रति त्वयानुमित्सा-
कालीनानुमितिसामग्रीत्वेनावश्यं विरोधित्वं वाच्यमित्यनुमितिसामग्र्या
गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् ।

गौरवभयात्कारणसामग्र्यां प्रतिबन्धकाभावस्याऽप्रविष्टत्वात् । स्पर्शनस्य शाब्दबोधो-
र्देवो प्रसङ्गादिति ।

ननु इच्छासामग्र्यभावदशायां पश्येयमितीच्छासत्वे चाक्षुषस्पर्शनसामग्र्याः सत्वे चा-
क्षुषस्यैवोत्पत्त्या स्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति इच्छाघटितचाक्षुषसामग्र्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वा-
च्यम्, एवं च यत्रेच्छासामग्री पश्येयमितीच्छाचाक्षुषस्पर्शनयोश्च सामग्र्यौ तत्रापि तत्तदि-
च्छाविरहकूटाविशिष्टेच्छासामग्र्या असत्वेऽपि इच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या एव स्पर्शनप्रति-
बन्धिकायाः सत्त्वात्कथं स्पर्शनापत्तिरिति चेन्न ।

यत्रेच्छासामग्री केवलं पश्येयमितीच्छैव स्पर्शनसामग्री च तत्राऽन्योन्यप्रतिबन्धात्कि-
मपि न भवति, तत्रैव स्पर्शनापत्तेरभिप्रेतत्वात् । न च तत्र कस्याप्यनुत्पादाच्चाक्षुषस्यैवेति
ग्रन्थालम्बकतापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य दृष्टान्तत्वेनोपन्यासादिति ।

इच्छासामान्यं प्रतीति । नन्वत्र इच्छात्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतधर्मिकवह्नयनुमितित्व-
प्रकारकेच्छाविशिष्टानुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं पर्वते वह्निज्ञानं जायता-
मितीच्छा अनुमितिसामग्री इच्छासामग्रीसत्वे इच्छोत्पादप्रसङ्गात् । वह्नयनुमिति विधायिणच्छा-
या उत्तेजकत्वे प्रमेयं जायतामितीच्छा अनुमितिसामग्री इच्छासामग्र्याश्च सत्वे इच्छानुत्पादप्रस-
ङ्गात्, तस्मात्तदर्थस्तु इच्छात्वावच्छिन्नं प्रति यद्यदिच्छासत्वे अनुमितिसामग्रीसत्वे इच्छाया
अनुत्पादोऽनुभवसिद्धः तत्तदिच्छाविरहकूटाभावविशिष्टानुमितिसामग्रीसत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् ।

अत्रेयमाशङ्क्य—यद्यदिच्छासत्वे अनुमितिसामग्रीसत्वे इच्छाया अनुत्पादोऽनुभवसि-
द्धः तत्तदिच्छाभावकूटत्वेन लाघवात्प्रतिबन्धकत्वस्य सामञ्जस्ये किं गुरुरतादृशसामग्रीत्वे-
नेति चेन्न ।

एतद्ग्रन्थस्य केचित्तु कल्पाभिप्रायेण पक्षधर्मिकसाध्यानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैवेत्यायाभि-
प्रायकत्वात् तन्मते तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैवोत्तेजकत्वं तादृशेच्छासत्वे
एवानुमितिः, एवं च तादृशानुमितित्वप्रकारकेच्छाविशिष्टानुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं
परित्यज्य शुद्धतादृशानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेन प्रतिबन्धकत्वे यत्रादेः दृष्टसाधनताज्ञानं ततः
पर्वते वह्नयनुमितिर्जायतामितीच्छा ततः पुनरिष्टसाधनताज्ञानं ततः पुनरिच्छा तस्याश्चानुत्पा-
दप्रसङ्गात् पर्वतधर्मिकवह्नयनुमितित्वप्रकारकेच्छाया दृष्टसाधनताज्ञानक्षणेऽपि सत्त्वात् अतोऽ-
नुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यम्, तथाच तत्रानुमितिसामग्रीविरहाणानुपपत्ति-
रिति केचित् ।

वस्तुतस्तु यत्र सिद्धात्मकपरामशः तदुत्तरं सिद्धान्तविषया ततश्चानुमितित्वरूपेण एवेष्ट-
साधनताज्ञानं तत इच्छोत्पत्तिस्तस्याः अनुपपत्तिः स्यात् । यद्यदिच्छासत्वे अनुमितिसामग्री-

द्विभिन्नसिद्धभावमात्रं पक्षतेति चेत् । तादृशसिद्धीनां तत्त्वव्यक्तित्वेन वाऽ-
भावः कारणं निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा । नाद्यः, अनन्तकार्यकारणभावप्र-

यद्यपि स्वाव्यवहितोत्तरक्षणीत्पत्तिकानुमितिकालाद्विभिन्नसिद्धभा-
वस्यैव प्रक्रान्तत्वात्तदुपादानुमुच्यते, गौरवस्य वक्ष्यमाणलक्षणेपि अवि-
शिष्टत्वात्, तथापि कार्योत्पादस्यैव कार्याव्यवहितपूर्वत्वस्यापि कारणता-
वच्छेदकत्वं निरक्षितं तदन्तर्भावेण पक्षतां निर्वक्ति अनुमित्यव्यवहितेति ।
प्रकृतपक्षसाध्यकस्वसमानाधिकरणतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धि-
भिन्नसिद्धयभावः प्रकृतसाध्यकानुमितौ पक्षतेत्यर्थः । प्रकृतपक्षसाध्यका-
नुमितिप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वघटितस्य सामान्य-
तस्तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वस्याप्रसिद्धत्वात्तदिति । न च प्रकृतप-
क्षसाध्यकानुमित्युत्पत्तिकालोत्पत्तिकत्वं सप्रतियोगित्वरूपं सामान्यत-
स्तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं सुवचमिति वाच्यम् । तस्याप्युत्पत्त्यन्त-
र्गतस्वस्वघटितत्वेन विशेषतो विश्रामात् । इत्थं च स्वसमानाधिकरणत-
त्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्य घटकतया तत्र स्वपूर्वव-
र्तिसिद्धिकालीनानुमितिव्यक्तीनां निवेशः कार्यो न तु सिद्धसमानका-
लीनानुमितिव्यक्तयोऽपि निवेश्याः प्रयोजनाभावाद्गौरवाच्चेत्यावेदयितुं प्रथ-
मं सिद्धिपदम् । यत्तु प्रकृतपक्षसाध्यकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामा-
न्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्याप्रसिद्ध्या तन्निवेशासम्भवात् वस्तुगत्या तादृ-
शानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्ति यद्यत्स्वं तत्तद्भेदकूटस्यैव निवेश्यतया तत्र
च सिद्धिभिन्नस्य मनःसंयोगादेः प्रतियोगिविधया प्रवेशे गौरवादतः
सत्त्वे इच्छाया अनुत्पादोऽनुभवसिद्धः तादृशोच्छासत्वे परामर्शसत्त्वेऽनुमितिक्षणे इच्छाया अनु-
त्पादो अनुभवसिद्धः तत्तदिच्छाविरहकूटाभावस्याऽनुमितिक्षणेऽपि तादृशानुमितिसामग्रीत्वेन
सत्त्वात्, प्रतिबन्धकत्वोक्तौ चाऽनुमितिक्षणे परामर्शस्यैवाऽसत्त्वेन सामर्थ्यभावानुपपत्ति-
रिति ध्येयम् ।

गौरवस्य वक्ष्यमाणलक्षणेऽप्यविशिष्टत्वादिति । केचित्तु सिषाधयिषाविरहवि-
शेषणसाधक्यस्याऽशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वं परित्यज्याऽव्यवहितोत्तरक्षणीत्पत्तिकानु-
मितिकत्वरूपगुणविशेषणोपादानमनुचितमित्याशयेनऽह—अनुमित्यव्यवहितेत्याहुः ।
प्रकृतिपक्षसाध्यकेति । तथाच सिषाधयिषाविरहद्वयं नोपादेयमेवेति भावः ।
स्वसमानाधिकरणेति । तेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शसत्त्वे व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-
वर्तित्वस्य तत्सिद्धौ सत्त्वेपि नानुमित्यापत्तिः, यन्नाशानन्तरमनुमितिस्तत्स्यते तादृशसिद्धेर-
प्रतिबन्धकतावारणायऽव्यवहितत्वोपादानम् । सर्वासामेव सिद्धीनां पूर्वजातयत्किंचिदनुमितिनि-
रूपिताऽव्यवधानवत्तयाऽनुमित्यव्यवहितासिद्धिभिन्नसिद्ध्याप्राप्तिद्विरतः पूर्ववर्तित्वमुक्तम् । इत्थं
च—तत्तदित्यस्य निवेशे स्थिते च । स्वपूर्ववर्तीति । स्वं—अनुमितिः ।

सङ्गात् तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणदानस्य वैयर्थ्यात् तत्तत्सम-
मयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा प्रतिबन्धकत्वं

सिद्धिपदमिति मतम् । तच्चुच्छम् । तथासति कार्याव्यवहितपूर्वत्वस्या-
निविष्टतयाऽग्रे तत्कारणतावच्छेदकत्वखण्डनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः ।
द्वितीयं तु सिद्धिमिन्नस्य परामर्शमानस्य सत्त्वेऽप्यनुमितेरुत्पत्त्यर्थमन्यथा
तस्यैव प्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति भावः । प्रथमकल्पं दूषयति तादृशेत्यादि ।
तत्तद्व्यक्तिवैतन्यस्य सिद्धाध्यायिषाविरहविशेषणेत्यादिः । तथाच सिद्धा-
ध्यायिषाविरहविशिष्टतत्तत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः । यथाश्रुते यत्र क्रमेण
सिद्ध्यात्मकपरामर्शसिद्धाध्यायिषानुमितयस्तत्र सिद्धाध्यायिषाविरहाविशि-
ष्टो यः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणस्तदुत्पात्तकानुमितिकामिश्रसिद्धः सिद्धा-
ध्यायिषादशायां सत्त्वादनुमित्यनापत्तेः, इत्थं च सकलसिद्धावित्याद्य-
ग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गच्छत इति ध्येयम् । निरुक्तेति । सिद्धाध्यायिषाविरहवि-
शिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिमिन्नसिद्धाध्यायिषा-
विरहविशिष्टसिद्धित्वेनैवेत्यर्थः । अनन्तेति । अवच्छेदकभेदेनैव कारणत्व-
स्य नानात्वात् । नच तत्तत्सिद्धभावकूटत्वेनैकरूपेणैव हेतुत्वम्, अपेक्षा-
नुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्य कूटत्वस्यापेक्षाबुद्धिव्यक्तीनां भेदेन नानात्व-
सम्भवादिति भावः । ननु प्रामाणिकानन्त्यं न दोषयेत्यत आह तादृशेति ।
परामर्शदशायां यस्यां सिद्धौ नानुमित्सावैशिष्ट्यं तत्तत्सिद्धिव्यक्तावनु-
मित्साविरहविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । परामर्शासमानकालीनसिद्धि-
व्यक्तीनामभावस्य हेतुत्वे मानाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सर्वस्यां
सिद्धौ न देयमेव तद्विशेषणमत आह तत्तत्समयेति । सिद्धाधिकरणतत्त-
त्क्षणेन समं सम्बन्धव्यक्तीनामित्यर्थः । ननु तत्तत्समयसम्बन्धस्य विरो-
धित्वे सिद्धिमत इव पुरुषान्तरस्याप्यनुमितिर्न स्यात्तादृशसम्बन्धस्यावि-
शिष्टत्वाद् अत आह तत्तत्समयावच्छिन्नति । सिद्धिकालीनतत्तन्मनोयोगव्यक्ती-
नां स्थिरतया सिद्धिविगमेप्यनुमितिर्न स्यादतोऽवच्छिन्नान्तम् । सिद्धि-
मत इव जनान्तस्यापि तत्तत्समयावच्छिन्नमनोयोगसत्त्वात्तस्याप्यनुमि-
तिर्न स्यादतस्तत्तदिति मनोयोगस्य विशेषणम् । मनोविशेषणत्वे तु तत्त-
त्समयावच्छिन्नतन्मनाप्रतियोगिकसंयोगस्यापि पुरुषान्तरे सम्भवात्
सिद्धिमत इव तस्याप्यनुमित्यनापत्तेरिति भावः । न च तत्तत्सिद्धित्वेन
प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य तत्तत्समयावच्छिन्नतन्मनोयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वं
गौरवादेव परित्याज्यमिति वाच्यम् । त्वया सकलसिद्धावनुमित्साविरह-
वैशिष्ट्यस्येव मथायि सर्वस्मिन्मतयोगे तत्तत्समयावच्छिन्नत्वस्यानुपा-

प्रसङ्गाच्च । नान्यः, सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तरमनुमितिः कस्याश्चित्सत्यत्र नियामकाभावात् । न वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजा-

देयतयोभयत्रापि दूषणसमाधानयोश्च साम्यादिति भावः । कस्याश्चेति । सिद्धेरनन्तरमनुमितिर्नियुज्यते । नियामकाभावादिति । नियामकालाभादित्यर्थः । विशिष्टाभावस्य विशेष्याद्यभावरूपतया निरुक्ताभावस्य विशेष्याभूतसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेरभावस्वरूपत्वे तादृशसिद्धि-सत्त्वे कदाप्यनुमितिर्न स्यात्, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वरूपविशेषणाभावरूपत्वे तु विवक्षितविषयेनानुमित्युत्पादस्यैवानुमित्युत्पादप्रयोजकत्वे पथ्यवसानादात्माश्रयादिति भावः । ननु मणिकारमते विशिष्टाभावस्यातिरिक्ततया तस्य सत्त्वासत्त्वमेवानुमितेरुत्पादानुत्पादनियामकं वाच्यमत आह नवेति । कारणसमाजाधीनतत्तद्वर्मावच्छिन्नकार्यस्योत्पादादिकं तत्तद्वर्मावच्छिन्नकार्यस्य कारणतावच्छेदक

दीधितौ कस्याश्चिन्नेति । ननु आद्यकल्पे यत्र सिषाधयिषानाशक्षणे सिद्धिः ततः परामर्शः ततोऽनुमित्यर्थं स्वप्नसंघटिताव्यवहितोत्तरत्वं निरूप्य यदि परिष्कारः क्रियते, तद्यत्रादौ तत्परामर्शद्वितीयक्षणेऽनुमितिर्जायतामितिच्छा तत्राशक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शः तद्वितीयक्षणेऽनुमितिसाविषयपरामर्शः ततोऽनुमितिः तस्याः सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे आपत्तिर्दुर्बारा तत्सिद्धेस्तादृशानुमितिकत्वेनाऽविरोधित्वात्, स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकताकल्पने चातिगौरवम् । न च तत्रासति प्रथमकल्पे तथेत्यादिनोक्तदोषस्यैव जागरूकतया दीधितिकृतोऽनन्तरकार्यकारणभावेत्यादिना दोषान्तरदानमनुचितमिति वाच्यम् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात्, तादृशानुमितिकत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्, भेदवै० सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । भेदश्च व्याप्यवृत्तिः । यत्र सिषाधयिषानाशक्षणे सिद्धिः ततः परामर्शः ततोऽनुमितिः तत्रापि परामर्शोत्पत्तिक्षणे तादृशसिद्धिभावस्याक्षतत्वादेतादृशभेदरूपविशेषणाभावादित्यभिप्रायेण भावं विवृणोति विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावरूपतयेत्यादिना । नन्वेतादृशरीत्याऽनुपपत्तिमात्रस्यैव वारणात्सिद्धिपदं सिषाधयिषाविरहद्वयमप्यनादेयमेव, तथाच सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिविशेष्याभावेन निरुक्तविशिष्टाभावस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिभावऽप्यवसङ्गलनमुन्मतप्रलपितामित्यत आह स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वरूपविशेषणाभावरूपेत्यादि । एतेन स्वरूपसम्बन्धेन तादृशानुमितिकभिन्नत्वविशिष्टाभावस्य तादृशभिन्नत्वरूपविशेषणाभावत्वरूपकथनमुन्मतप्रलपितम्, तथासति घटाभावत्वादेरपि घटत्वाभावरूपतापातादिति निरस्तम् ।

आत्माश्रयादिति । अत्रात्माश्रयत्वं च स्वस्मिन् स्वप्रयोजकत्वरूपं, तथाचाऽयं

धनिकाययोर्वादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते, तथासति उत्पत्ति-
कालावच्छिन्नत्वविशेषितेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकत्वसमानाधिकर-

कोटौ न निविशते शुद्धधर्मेणैव तादृश्येणापि जनकतायामन्यथासिद्धत्वा-
दित्यर्थः । तेन ज्ञानोत्पत्त्यादिविशिष्टबुद्धौ ज्ञानोत्पत्त्यादिज्ञानत्वेन हेतुतायां
कार्योत्पादस्याऽवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्तिविशिष्टबुद्ध्युत्पत्तित्वेनाऽप्रवे-
शाच्च दोषः । अदिपदात्कार्याव्यवहितपूर्वत्वादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तर-
क्षणात्पक्षकार्यकान्यत्वस्य च परिग्रहः । कार्योत्पादादिघटितधर्मेण हेतुत्वे
प्रतिबन्धिमाह तथासतीति । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकत्वसमाना-
धिकरणानुमितिरस्य तादृशसविषयकत्वेनेत्यर्थः । कारणत्वं स्यादित्यग्रे-
णान्वयः । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरतादृशानुमितिकस्य परामर्शस्यैव सत्त्वा-
दनुमित्युत्तरमनुमितेर्वारणाय उत्पत्तिकालावच्छिन्नोति । स्योत्पत्तिक्षणाव-
च्छिन्नोति तदर्थः । उत्पत्त्यवच्छिन्नस्य घटादिज्ञानस्यो(१)त्तरमप्यनुमितिः
स्यादतः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकेति । स्वक्षणेत्यत्र क्षणः सम-
यमात्रं न तु क्षणत्वं निवेद्यं, वैयर्थ्यात् । अनुमितेरपि स्वसमयाव्यवहि-
तोत्तरीभूतस्वस्थितिक्षणपर्यन्तस्याप्यप्रहराद्युत्पत्तिकानुमितिकतया ततो-
प्यनुमित्यन्तरापत्तिरतो द्वितीयं क्षणपदम् । अनुमितेरपि स्वक्षणाव्यवहि-
तोत्तरक्षणावृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वाच्चदुत्तरमनुमित्यन्तरस्य वारणाय
उत्पत्तिपदम् । न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वमेव

स्वप्रयोजकः स्यात्तद्वा स्वभिन्नः स्यादित्येवाऽऽपत्तिः । एवं चाऽऽपायाभावेनापादकाभावानुमाने
उत्पत्तौ उत्पत्तिप्रयोजकत्वाभावस्य प्रविष्टा उत्पत्तिघटितलक्षणकरणाऽसम्भवादित्याशयः ।
न निविशते इति । तदर्मावच्छिन्नोत्पत्तित्वादेस्तद्वर्मात्तावच्छेदकताकजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकघटकत्वं न स्वीक्रियते इत्यर्थः । उत्पत्तित्वेनाऽप्रवेशाददोष इति ।
यथोक्तकार्यकारणभावस्य ज्ञानोत्पत्तित्वेन पदार्थान्तरप्रकारकज्ञानसाधारण्याय ज्ञानत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितोत्पत्तित्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारता
निरूपितोत्पत्तित्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । तथाचोत्पत्तिजनकतावच्छेदकत्वनि-
यमेनैवोपपत्तौ प्रागुक्तप्रयासो वृथैव ज्ञानोत्पत्तिज्ञानजनकतावच्छेदकतायामेतावत्प्रयास इति
वाच्यम् । एकविषयतावारणाय जनकतावच्छेदकविषयताया मग्नतेऽवच्छेदकप्रकारतायाश्च
तथ्यक्तिनिष्ठत्वेनैवोक्तदोषवारणसम्भवे ज्ञानोत्पत्तित्वस्य ज्ञानजनकतावच्छेदकाघटकत्वम् । न
च तथ्यक्तित्वेन ज्ञानोत्पत्तिज्ञानजनकतावच्छेदकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । तथापि तद्वर्मा-
वच्छिन्नोत्पत्तित्वस्य तद्वर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकाघटकत्वनियमेनैवोपपत्तौ
जन्यतायां तद्वर्मात्तावच्छेदकताकावनिवेशस्यानुपयुक्तत्वादिति चेन्न । अनुमितिः अनुमिति-

तदर्थ उच्यतामिति वाच्यम् । यत्र साध्यानुमितिद्वयं जायतामिति उच्यते
साध्यसहाय्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्युत्तरं साध्यमात्रस्यानुमितिस्तत्र
साध्यस्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात्, पूर्वानुमितेः शिक्षणस्थायित्वात्, तत्रो
त्पत्तिः आद्यक्षणसम्बन्धः, आद्यक्षणसम्बन्धत्वं च स्वाधिकरणसमयध्वं-
सानधिकरणत्वमात्रं न तु स्वाधिकरणत्वमपि प्रवेश्यं वैयर्थ्यादिति द्रष्ट-
व्यम् । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकपुरुषान्तरानुमितिकादूषटादि-
ज्ञानादनुमेतेर्वारणाय स्वसमानाधिकरणेति । एकत्र पुंसि तादृ(१)शानु-
मितिकस्य द्वित्वस्य पुरुषान्तरेऽपि सत्त्वात्तत्रानुमितेर्वारणाय सविषयके-
ति । सिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमितिसानुमितिनां क्रमिकत्वस्थले तादृ(२)शज्ञाना-
सम्भवात् ज्ञानत्वापेक्षया गुर्वपि सविषयकत्वं निवेशितम् । न चैतस्य
स्वत्वद्वयघटितत्वादुक्तरूपेण हेतुतायां गौरवमिति वाच्यम् । स्वक्षणाव्यव-
हितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिसामानाधिकरण्ये तात्पर्यादिति भावः ।
कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकत्वे प्रतिबन्दिमुक्त्वा कार्यव्यवहितपूर्व-
त्वस्य तथात्वे प्रतिबन्दिमाह स्वसमानेत्यादि । अत्र तादृशानुमित्यव्यवहितपू-
र्वत्वं न तादृशानुमितिप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति
तादृशानुमितिप्रागभावाधिकरणत्वरूपमप्रसिद्धत्वात्, किन्तु तादृशानु-
मितिक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वं, तथाच सिद्धिमात्रादप्यनुमित्यापत्तिस्त-
स्यापि स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिप्रहरादि-
कालोत्पन्नत्वादतः क्षणपदम् । यत्र परामर्शेन स्वनाशक्षणेऽनुमितिर्जन्यते
तत्र द्वितीयक्षणेऽप्यनुमित्यापत्तिः परामर्शस्यैव स्वसमानाधिकरणानुमि-
त्यव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तेरुत्पत्त्यवच्छिन्नस्य सत्त्वादुक्तमुपपन्नेति । न च
स्वत्वस्याननुगतत्वादुक्तरूपेण हेतुत्वमसम्भवीति वाच्यम् । यस्वत्स्वा-
देरिव स्वत्वस्याप्यनुगतत्वमङ्गीकृत्यैव दूषणोपक्रमात्, अन्यथा तद्व्यक्ति-
त्वेन स्वपदार्थस्य प्रवेशे कार्योत्पादादेर्गुरुत्वादेव कारणतायामप्रवेशसम्भ-

व्याक्तिः अनुमित्युत्पत्तिमत्वस्य प्रामात्मकज्ञानादेव जायते । तादृशं च तत्पक्षकानुमितिविधेय-
कानुमितौ लाघवादानुमितिव्यक्त्यनुमित्युत्पत्तिमादृशं चेत् ज्ञानत्वेन हेतुताया निरुक्तजन्यताया
तद्वर्त्मपर्योक्तावच्छेदकताकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् तादृशानुमितिनिष्ठजन्यतायां देवास्य निवे-
शादनुमितिर्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावात् तदभिप्रायेण ग्रन्थकृतापि ज्ञानोत्पत्त्यादिपदमुपा-
तम् । तस्य चाव्यवहितोत्तरत्वं बोध्यमिति ध्येयम् ।

तथा च—ध्वंसघटिताऽव्यवहितपूर्वत्वनिवेशे च । सिद्धिमात्रादप्यनुमित्याप-
त्तिरिति । नन्वनुमितिपूर्वस्थूलकालमात्रस्यैवानुमितिप्रागभावाधिकरणाव्यवहितप्राक्क्षणाप्रा-

(१) स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणेत्यर्थः ।

(२) स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिरेत्यर्थः । ज्ञानाऽसंभवादिति । अ-
नुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमादिति भावः तथाच तत्राऽनुपपत्तये साधनकत्वं निवेशनमित्यर्थः ।

वेनान्यथासिद्धिमुद्रया तदीयावच्छेदकत्वखण्डनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्ते-
रिति भावः । आदिपदलब्धस्य स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नकार्यका-
न्यत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रवेशे बाधकमाह स्वक्षनेत्यादि । स्वक्षणा-
व्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिर्येषां तदन्यसविषय
कत्वेनेत्यर्थः । अत्राप्युत्पत्त्यवच्छिन्नत्वविशेषणं प्रवेशनीयमिति नाति-
प्रसङ्गः ।

गभावाधिकरणतयाऽव्यवहितपूर्वत्वाभावेनैव वारणसम्भवे क्षणपदं व्यर्थम्, अत्राऽनुमित्यव्य-
वहितप्राक्क्षणोत्पन्नकालस्य तयात्वेन तदुत्तरगतिकानुमित्युत्तरमनुमित्यापातिरतः क्षणपदमिति
वाच्यम् । अव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नत्वस्योत्पत्तौ निवेशादेव सामञ्जस्ये क्षणत्वपर्यन्तस्य व्यर्थ-
त्वादित्यतस्तादृशाव्यवहितपूर्वत्वं न तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्रसिद्ध्याऽव्यवहितपूर्वत्वस्या
प्रसिद्धितादवस्थात् । न च स्वप्रमयध्वंसाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्र-
तियोगिताकभेदवत्कालिकोभयसम्बन्धेनानुमितिक्षणत्वं सामान्यतोऽनुमित्युत्पत्तिक्षणत्वं,
एवं ध्वंसे तादृशक्षणोत्पत्तिकत्वमपि निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशक्षणवृत्तित्वरूपमव्यवहितपूर्व-
त्वघटकमतो नाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तथासति स्वप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावाधिकरण-
त्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्प्रागभावाधिकरणत्वोभयसम्बन्धे-
नानुमितिमत्क्षणत्वस्य सामान्यतोऽनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वस्यापि प्रसिद्धतयाऽप्रसिद्धयभि-
धानमसङ्गतमिति चेन्न ।

स्वप्रागभावमनर्ज्ञाकृत्यैवाप्रसिद्धयभिधानात् ।

तदन्यसविषयकत्वेनेत्यर्थं इति । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधि-
करणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामप्रथममवधानक्षणोत्पन्नं घटादिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयको-
ऽनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नतत्समानाधिकरणपरामर्शादिः ततोऽनुमित्युत्पत्तिः । नातिप्रसङ्ग
इति । नोक्तरीत्याऽनुमित्यन्तरमनुमित्यापातिरिति भावः ।

अथ क्रमिकसिषाधयिषायाः स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नस्वसमानाधिकरणानुमितिकमिन्न-
सविषयकत्वस्य विवक्षणीयतया न सिषाधयिषाचतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वाऽनुमित्यनुपपत्तिः तत्र
तत्र सिद्ध्यारम्भकपरामर्शस्य च तथात्वादित्यपि सार्वभौमानां कल्पान्तरम्, तदनिराक-
रणादीधितिकृतो न्यूनता दुर्वारिव । न च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नस्वसमानाधिकरणानुमि-
तिकत्वं, स्वाव्यवहितोत्तरक्षणस्य स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पादाभावकत्वं तथा च तस्यानुमि-
त्युत्पादघटिततया कार्योत्पादघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वखण्डनेनैव तदघटितधर्मस्य
कारणतावच्छेदकत्वखण्डनं भवतीति वाच्यम् । तादृशानुमितिकपदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षण-
वृत्तिरुत्पत्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणानुमितिक-
त्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न ।

कार्योत्पादादिकमित्यादिपदेन निरुक्तधर्मस्याप्युपग्रहादिति तत्रैव प्रतिबन्धिदर्शनपरतया
दीधीतकारस्य तृतीयप्रतिबन्धिलक्षणम् ।

पानुमितिकसविषयत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नस-
विषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिक-
भिन्नसविषयत्वेन वा, किंवा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवार्ति-
त्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कारणत्वं स्यात्, अव्यवहितोत्तरश्च द्वितीय एव क्षण

केचित्तु प्रागुक्तस्योत्पत्तिर्घटकस्वत्वघाटितत्वेनानुगतत्वाभावादुक्तं स्व-
क्षणेत्यादि । न चैकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरस्य वारणार्थमस्यापि स्वोत्प-
त्तिकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादननुगमतादवस्थम् । स्वोत्पत्तिका-
लावच्छिन्नत्वेन स्वानुत्पत्तिक्षणवच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य विवक्षितत्वा-
दित्याहुः । तत्तुच्छम् । अनुगतस्वत्वमङ्गीकृत्यैव दोषोपक्रमात् । अन्यथा
कार्योत्पत्त्याद्युपलक्षितायास्तद्व्यक्तेरेव कारणतावच्छेदकत्वे कार्योत्पादादे-
रवच्छेदकत्वखण्डनस्यासङ्गतत्वापत्तेः, पश्चाद्वक्ष्यमाणस्यापि स्वत्वगर्भ-
त्वेन सन्दर्भविरोधापत्तेश्चेति विक् ।

ननु सविषयकमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिक-
स्वसमानाधिकरणयत्किञ्चिदनुमितिव्याक्तिकतया तदन्यसविषयकस्य सं-
सारिण्यभावात् परामर्शमात्रादप्यनुमितिर्न स्यात् । तादृशक्षणानुत्पत्ति-
कस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकभिन्नसविषयत्वेन कारणत्वे महा-
गौरवमत आह किंवेति । यत्तूक्तरूपेण हेतुतायामनुमितिसामान्योपधायकत्वं
परामर्शस्य न स्याद्विनश्यदवस्थपरामर्शानुमितिस्थले कथितरूपावच्छि-
न्नस्य तस्यासत्त्वादत् आह किमेत्यादिकमिति । तन्न । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्ष-
णोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन हेतुत्वोत्तया पूर्व
मेव परामर्शस्यानुमित्युपधायकतानियमस्य त्यक्तत्वात् तदाशङ्कने सन्द-

केचिरिति । विवक्षितत्वादिति । अथैवमप्यननुगमतादवस्थम्, तत्परामर्शानु-
त्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य परामर्शद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रकृतपक्षसाध्यकानुमित्युपधायक-
परामर्शादवसत्त्वात् । न च तत्परामर्शानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्य तत्परामर्शा-
दावसत्त्वेऽपि न क्षतिः एतत्परामर्शानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वस्यैव सत्त्वात्, निवे-
शनीयमपि तत्कूटान्यतमवस्थमिति वाच्यम् । तथासत्यनुमित्यन्तरमनुमित्यापात्तादव-
स्थ्यात् । न च स्वानुत्पत्तिक्षणावच्छेद्यत्वाभावकूटवत्त्वसत्तादात्म्योभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्वि-
शिष्टस्य निवेशानुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिः, नवाऽननुगम इति वाच्यम् । स्वोत्पत्तिक्षणाव-
च्छिन्नत्वसत्तादात्म्योभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वनिवेशेनैव प्रागुक्तदोषवारणसम्भवे ननु-
यप्रवेशवैकल्यप्रसङ्गादिति चेद् ।

अत्रापि विशिष्य क्षणनियमस्यावहितैः करणीयत्वात्, तथा च परामर्शोत्पत्त्यनधिकरण-
तत्परामर्शसमानाधिकरणात्मद्वयाद्वृत्तिगुणवैशिष्ट्याभाव एतत्परामर्शोत्पत्त्यनधिकरण एतत्पराम-

इति नातिप्रसङ्गः । न चादिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र विरोधिसिद्ध्यादिवि-
नाशस्तत्रोत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्यातथात्वादिति वाच्यम् । अनु-
मितिसामग्र्या विरोधिण्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्यवसायादेरन्ततः सं-

र्धविरोधापत्तेः । अत्रानुमितिपूर्ववर्तिनो ज्ञानस्थानुमितिद्वयामपि स-
त्त्वादुत्तरकालमनुमितेर्वारणाय तादृशपूर्ववर्तित्वविशिष्टेत्युक्तं, तथाच तद-
वच्छिन्नस्य प्रागस्तत्त्वाच्च दोषः । ज्ञानत्वादिनेत्यादिना लविषयत्वभावना-
त्वादेः परिग्रहः । ननु प्रथमकल्पे तृतीयक्षणसाधारणस्य प्रागुक्ताव्यवहि-
तोत्तरत्वस्य प्रवेशे व्याप्तिज्ञानमात्रादनुमितिः स्यात्तस्यापि परामर्शस-
म्पत्त्या स्वाव्यवहिततृतीयक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वादत्त आह स्वाव्यवहितो-
त्तरत्वेति । तथाच स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानाधिकर-
णत्वगर्भमेवाव्यवहितोत्तरत्व निवेद्यमिति भावः । नचेति वाच्यमित्यन्वयः ।
पूर्वोत्पन्नस्यैव परामर्शस्य दियतिक्षणेऽनुमि-त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य
लभत्वात् किमेत्यादिकल्पे दोषालम्भवादादिमेषु त्रिष्वित्युक्तम् । अतथा-
त्वादिति । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकत्वाभावात् स्वसमा-
नाधिकरणाव्यवहितपूर्वक्षणात्पत्तित्वाभावात् स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानु-
त्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकमिश्रलविषयकत्वाभावाच्चेत्यर्थः । तदा-

शेषमानाधिकरणसमूहानुसिद्धिगुणवैशिष्ट्याभावकूटवत्त्वस्य सकलपरामर्शादिसाधारणतया नान-
नुगमो न वाऽनुमित्यन्तरमनुमित्यापातिरिति ।

न च ज्ञानाभावलक्षणस्य ध्वंसस्य प्रवेशवैयर्थ्यम्, अभावान्तराणामुत्पत्तिविरहेणाऽनिवे-
द्यादिति वाच्यम् । ध्वंसवन्निरूपकप्रतियोगितालभ्यार्थं तदुपादानात्, अन्यथा सर्वेषामेव क्षणानां
अनुमित्युत्पत्तिक्षणात्पत्तिकत्वमेवादसमकल्प्यन्तर्प्रतियोगितयाऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति । न च वि-
ज्यात्मकपरामर्शक्षणस्यापि अनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानाधिकरणत्वविरहेण तदवहितपक्षस्याप्रसि-
द्धिरिव न वातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अत्रातिप्रसङ्गपदेनाऽव्यवहितपूर्वत्वलक्षणातिप्रसङ्गस्य
संग्रहात्, निदक्ताधिकरणत्ववहितपक्षस्याप्रसिद्ध्या न तस्याऽनुमितिजनकत्वसंभवः किन्तु
परामर्शस्यैव, तथाच विज्यात्मकपरामर्शादप्यनुमित्यापातिरित्यतिप्रसङ्गपदार्थत्वसंभवात् ।

पूर्वकल्पप्रत्ये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य, लविषयकत्वनिवेसनप्रयोजनं स्फुटयितुं शङ्कते दीधितौ न-
चेति । दोषाऽलम्भवादिति । अनुपपत्त्यभावादिति यावत् । दीधितौ अतथात्वादिति ।
द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्त्या तत्कारणतावच्छेदकानाकान्तत्वात्, उत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्याऽनुमि-
त्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः । अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दीधितस्येऽनुमितिपूर्वमपि
परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादिनोत्पत्तुमर्हतीति संकानिरासायाह अनुमितिलाम-
ग्र्या विरोधिण्या विरहेणेति । तथाच परामर्शमात्रं न प्रतिबन्धकं अपि तु विरोधिसा-
मग्र्येव, तदानीं तु न तस्यामग्री, तस्याः फलाऽव्यवहितप्राक्क्षणे एव संप्रदात् । नाशद-

स्काराद्वा तत्सम्भवात् संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिवत्स्य प्रागेव निरासात्, स्या-
द्वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तिविवशिष्टत्वेन

नी-विरोधिसिद्धादेर्नाशदशायाम् । अनुव्यवसायदेरित्यस्य पञ्चम्यन्तस्य स-
म्भवादित्यनेन योजना । अनुव्यवसायादितोऽनुमितिसम्भवादित्यर्थः । आ-
दिना बाह्यप्रत्यक्षान्तराद्युपसङ्ग्रहः । ननु यत्र परामर्शविषयिण्या कामि-
नीजिज्ञासया परामर्शमात्रमुत्पाद्य नष्टं परामर्शोत्तरक्षणे तया प्रतिबन्धात्
ज्ञानमात्रस्यैवानुत्पत्त्या पश्चादनुमितिर्न स्यादत आह अन्ततः संस्कारेति । अ-
न्ततो जीयनयोनिकृतेरसत्त्वेन च यत्र सर्वांश एवोपेक्षात्मक उक्तपराम-
र्शस्तत्र संस्कारस्यासम्भवस्तादृशस्थले मानाभावात् । अनुमित्यात्मक-
कार्येणानुमितसंस्कारस्यान्यथानुपपत्त्याऽनुपेक्षात्मकस्यैव तत्र कल्पनादि-
तोष्यस्वरसाद्वा किंवत्स्यादिकल्पस्यादतत्वादिति भावः । ननु तादृशानु-
मितेः संस्कारजन्यत्वे स्मृतिवत्पक्षिरत आह संस्कारजन्येति । जन्यत्वं व-
्यवसायेन प्राप्यते, नातः संस्कारध्वंसे व्यभिचारः । प्रागेवशब्दः सुतरामर्थे
निपातितः । निरावादिति । प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च संस्का-
रजन्यत्वे स्मृतिवत्नियमादिति भावः । ननूक्तप्रतिबन्दिभयाद्भावनिष्ठकार-
णताया अवच्छेदकविधया कार्योत्पादादिकमनिवेद्यतामभावरूपायाः पक्ष-
तायाः कारणतायां तादृशेवे न किञ्चिदपि बाधकमतस्तत्रापि प्रतिबन्दि-
माह स्याद्वेति । तथासतीत्यनुषज्यते, ज्ञानमात्रस्यैव प्रायशो व्यधिकरणानु-
मित्यव्यवहितपूर्ववृत्तिवत्तदन्यस्य प्रलयादेरभावः परामर्शविधुरेप्यात्म-
न्यस्तीति तत्रानुमितेर्वारणाय स्वसमानाधिकरणान्तम् । अनुमितिश्च प-
क्षसाध्यदिविशेषनियन्त्रिता ग्राह्या, तेनैकसाध्यानुमितिदशायां सिद्धा-

श्यायामिति । परामर्शद्वितीयक्षणे इति यावत् । संस्कारादिति । तस्यापि सविषयक-
त्वघटितसंस्कारणतावच्छेदकाकान्तत्वादिति भावः ।

दीधितौ कलानुत्पादकत्वेनापीति । नन्वयं तत्क्षणावच्छिन्नपवनादिपरमाणुसंयोग-
ध्वंसोत्पत्तिमान् तत्क्षणावच्छिन्नानुमित्यनुत्पादवत्त्वादित्यनुमानं न संभवत्येव, तत्क्षणावच्छि-
न्नानुमित्यनुत्पादात् तादृशसाध्याभाववद्दुर्तिर्न वेत्यनुकूलतर्काभावसहकृतेन व्यभिचारसंशयेन
प्रतिबन्धात्, तादृशसाध्यव्याप्तिनिश्चयाभावात् । न च स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यव-
हितपूर्वक्षणशक्तिमिन्नाभावो हेतुरिति निश्चय एवाऽनुकूलतर्कोस्तीति न निरुक्तव्यभिचार-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वसंभव इति वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणवृ-
त्तिमिन्नाभावः स्वसमानाधिकरण्यस्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन अनुमित्यभावाधि-
करणताविशिष्टाधिकरणताको न वेत्यव्यव्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकतया तादृशहेतुतानि-
श्चयाऽसम्भवादित्याशंक्या दीधितिग्रन्थवतारयति मन्विष्यादिना ।

वा स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वम् । तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकर्तृत्वं-

द्विसत्त्वेऽपि नान्यसाध्यकानुमितेरुत्पादः । तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वलक्षणस्य वक्ष्यमाणव्यवहितपूर्वत्वस्यानुमितस्थूलकालेपि सत्त्वात्तदवृत्तिसिद्धिस्तत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेरतः क्षणेति । ननु यत्र सामग्रीवशात् साध्यतद्वाप्ययोरनुमित्यात्मकपरामर्शः ततः साध्यस्यानुमित्यन्तरं जायतामिति क्लृप्ता ततोऽनुमित्यन्तरं तत्रानुमितिसाकालेऽप्यनुमित्यापत्तिः पूर्वोत्पन्नानां सर्वेषामेव तदात्मशुणानां तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वेनाविरोधित्वादत आह स्वसमानेति । तथा चोक्तस्थले प्रथमानुमिति क्षणस्यैव तादृशव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टस्य परामर्शादेरेव विरोधिनः सत्त्वात् दोष इति भावः । अनुमित्युत्पत्तिपर्यंतस्यापि स्थूलकालोपाधेरपि तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टस्य परामर्शमात्रस्य तत्त्वेऽप्यनुमितिर्न स्यादतः क्षणपदम् । ननु तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वरूपमेवात्र वक्ष्यते न तु तादृशानुमित्युत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वरूपं, तथासति सर्वेषामेव क्षणानां तादृशानुमित्युत्पत्त्यधिकरणीभूतस्थूलकालोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगितया निरुक्ताव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणत्वस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । एवं च तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् पेक्ष्य तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगिक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन विरोधित्वं युक्तं क्षणद्वयाप्रवेशेन पूर्वतो लाघवादित्याशये नाह स्वसमानेति । अत्र तादृशसमयाव्यवहितपूर्वत्वं तादृशसमयोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वमात्रं न तु तादृशसमयोत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वमाद्योत्पत्तेर्वैयर्थ्यान्निष्फलत्वाच्च । समयपदं त्वव्यवहितपूर्वत्वघटकोत्पत्तेः कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वलाभार्थमन्यथाऽनुमितिपूर्वक्षणस्यापि तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणबुद्ध्यादौ विषयित्वादिसम्बन्धेन वर्तमानोत्पत्तिको यो कर्तृत्वस्तत्प्रतियोगित्वेन तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य परामर्शादेः प्रतिबन्धकतया स्वकालेऽप्यनुमित्यनापत्तेरिति ध्येयम् ।

नन्वनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं तदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वं, तथा चातिपूर्वक्षणस्यापि अनुमित्युत्पत्त्यधिकरणस्थूलकालोत्पत्तिकर्तृत्वसंप्रतियोगित्वात्तद्वृत्तित्वविशिष्टस्यापि सिद्धादेरप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत आह तदव्यवहितेति । तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं चेत्यर्थः । शेषकल्पे निरुक्ताव्यवहितपूर्वत्वस्याप्रविष्टतया सामान्यतोऽव्यवहितपूर्वत्वस्य निरूपणा

सप्रतियोगित्वम् । न चात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया
उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः
तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्तित्वे-

नौचित्यादिति ध्येयम् । न च जन्माभावत्वलक्षणध्वंसत्वस्य प्रवेशे वैय-
र्थ्यमभावान्तराणामुत्पत्तिविरहेणैव निरासादिति वाच्यम् । ध्वंसत्वानिरूप-
कप्रतियोगित्वलाभार्थं तदुपादानात्, अन्यथा सर्वेषामेव क्षणानामनुमि-
त्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकस्वभेदात्मकध्वंसान्तरप्रतियोगितयातिप्र-
सङ्गापत्तेः, ध्वंसत्वस्यालण्डत्वमते वैयर्थ्याशङ्कानुत्पादाच्चेति भावः ।
न चेति वाच्यमित्यन्वयः । अत्र-उक्तेषु मध्ये । प्रथम इति । अन्ययोस्तु कल्प-
योस्तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टेन स्वसमाना-
धिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेन च
परामर्शेणैव प्रतिबन्धादनुमित्सोत्पादकालेऽनुमितेर्न सम्भव इति भावः ।
सिद्धेरसत्त्वेऽनुमित्सामवधूयानुमितिरेवोत्पद्यते परामर्शपूर्वं सिद्धिसत्त्वे
च सैव तादृशाव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्ना विरोधिनी भविता इत्यतः सिद्ध्यात्म-
केत्युक्तम् । प्रतिक्षणमवश्यं कस्यचिद्विनाशोपगमात् तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम् ।
तदुत्पादसमयेऽनुमित्सोत्पादसमये । सा-अनुमितिः, तादृशपूर्ववर्त्तित्वेन—स्वस-
मानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तित्वेन । यद्यप्यनुमित्स्याया अप्यु-
पायेच्छात्वात्तत्कारणीभूतफलेच्छाया एवानुमितिप्राग्वृत्तिभिन्नायास्स-
त्वादनुमित्सोत्पत्तिकालेऽनुमितेरसम्भवः । तथापि सुखात्मिकानुमितिर्जा-
यतामित्याकारिकैवान्न सिषाधयिषा बाध्या, सा च फलेच्छात्वादेव न फ-
लेच्छान्तरमपेक्षते इत्यदोषः । परामर्शोप्यत्र स्मरणात्मको ग्राह्या, अन्य-
था विशिष्टानुभवत्वे तदर्थमपेक्षणीयस्य विशेषणज्ञानादेस्तादृशपूर्ववर्त्ति-
भिन्नत्वेन विरोधित्वसम्भवात् । न च स्मरणात्मकपरामर्शहेतोः संस्कार-
स्यैव फलनाशस्य तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वसम्भवः, समूहालम्बनसंस्कार-
जन्यपरामर्शस्य चरमफलत्वाभावेन संस्कारानाशकत्वादिति वदन्ति ।
यत्तु सिद्ध्यात्मकपरामर्शोऽत्रानुमितिरूप एव ग्राह्यस्तथा च फलेच्छादेरपि
स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वादेव प्रतिबन्धकत्वासम्भ-
वात् । अत एव च पुनरनुमितिरित्यत्र पुनःपदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्यानुमितित्वं ग्रंथकृतैव व्यञ्जितम् । न च सिद्ध्यात्मकानुमितिसत्त्वेऽनु-
मित्सैव दुर्घटा, अनुमित्यन्तरत्वप्रकारेण तत्सम्भवादिति मतम् । तत्तु-
च्छम् । अनवरतस्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः, क्षणिकपदार्थानभ्युपगमेन संयोगा-
दीनामपि तादृशपूर्ववृत्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वायोगादिति । यद्यपि स्वाव-
च्छिन्नसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकधर्मविशिष्ट-

नाविरोधित्वादिति वाच्यम् । अनवरतपरिस्पन्दमानापशिमितपवनादिपरमाणु-
चेतनसंयोगसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात् फलानुत्पादबलेनापि
तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तरकल्पने गौरवाच्च । अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य
च कारणत्वग्रहाविरोधित्वात् । उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा
एव तादृशपूर्ववर्तिभिन्नाः, भवेद्वा तत्तत्पुरुषाणामनुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्य-

त्वेन प्रतिबन्धकत्वविवक्षयाप्युक्तस्त्रिधाधविषोत्पत्तिकालेनुमितेर्वारणं स
म्भवतीति स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नतत्त्वज्ञेय्यक्तित्वस्यैव तादृशपूर्ववर्तिता-
नवच्छेदकतया तद्विशिष्टायाः सिद्धेः अनुमित्सापूर्वं सत्त्वात्, तथापि
यथाश्रुतमेव समाधिसौकर्यादाह अनवरतेति । अनवरतम्—अनुक्षणम् । प-
रिस्पन्दमाना येऽपशिमिताः पवनादिपरमाणवस्तैः सार्द्धं यश्चेतनसंयो-
गसन्तानस्तदन्तर्गतसंयोगव्यक्तीनामनुक्षणमेव नाशादित्यर्थः । तथाच
परामर्शपर्यन्तस्थायिन्यः परमाणुतत्त्वसंयोगव्यक्तय एव तत्रानुमितिप्रति-
बन्धिका इति भावः । ननु तत्र कारणाभावप्रयुक्तः फलानुत्पादः कारणा-
न्तरमेवाक्षिपेदित्यत आह कारणान्तरेति । ननुक्तक्रमेण कारणतानिश्चये सति
तादृशसंयोगोपरमः कल्पनीयः कारणतानिश्चय एव तत्प्राक् न सम्भवत्य-
न्वयव्यभिचारसन्देहेन प्रतिबन्धादत आह अन्वयेति । सन्देहस्येति प्रकृताभि-
प्रायेण । अविरोधित्वादिति । ग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः । ननु यत्र
पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यानुमित्यन्तरं चैष्टसाधनमित्याका-
रकानुमितेः पश्चात्साध्यानुमित्सा ततः साध्यानुमित्यन्तरं तत्रानुमि-
त्साकालेऽनुमित्यनुत्पादेनान्वयव्यभिचारनिश्चयात्कारणान्तरमवश्यं कल्प-
नीयं क्षणिकपदार्थानभ्युपगमादनुमित्सापूर्ववर्तिनां सर्वेषामेव स्वस-
मानाधिकरणप्रथमानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वेन तद्विज्ञत्वाभावा-
दित्यस्वरसादाह उपादीयन्तामेति । प्रतिबन्धकतयेति शेषः । तथा च प्रथ-
मानुमित्युत्पत्तिक्षणसम्बन्धा एव अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवर्तिभिन्नत्वेना-
नुमितिप्रतिबन्धका इति भावः । तत्तदात्मसमयसम्बन्धानामतिरिक्तत्वम-
तेनेदम् । ननु स्याद्वेत्याद्युक्तप्रकारत्रयमपि स्वत्वगर्भत्वादननुगतमतस्ता-
दृष्येण प्रतिबन्धकतायां नैककारणपरिशेषापत्तिरत आह भवेद्वेति । अत्र च
तत्पुरुषाणामनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वं स्वप्रागभाववज्जिह्वाकालिकसम्बन्धेन
तादृशानुमित्याश्रयशब्दत्वं वाच्यमतो नाननुगमाद्यवकाशः । न च ताद-

स्वरचगर्भत्वादननुगतमिति । ननु प्रतिबन्धकानामननुगमेऽपि न क्षतिः, प्रतिबन्ध-
काभावकूटस्यैव हेतुत्वसंभवादत आह तादृष्येण प्रतिबन्धकतायामिति । न चाऽत्रापि
तत्पुरुषाणामनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणत्वं तत्पुरुषाणामनुमित्युत्पत्तिकस्त्ववृत्तिवद्व्यवधिनिष्ठसम-

व्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवार्त्तत्वाविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वं तथा
चोपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत सर्वत्रानुमितिसामग्रीसम्भवात्, विली-
येत च परामर्शत्वादिना कारणत्वं बाधकत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् । अन-

शब्दस्यानुमितिक्षणेऽपि सत्त्वात् पुनरनुमित्यापत्तिः, कार्यसहभावेनैव
तस्य हेतुत्वात्तादृशशब्दविशिष्टत्वं वा वक्तव्यम् । वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्व-
स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । शब्दस्य चतुःक्षणस्थामि-
त्यत्वमते तमपहाय सुखदुःखादीनां द्विक्षणस्थायिशुणानामव्ययतममेव निवे-
शनीयमित्यभिनवः पन्थाः । पूर्वक्षणत्वादिनेत्यादिना तादृशपूर्वत्वानाधिकरणक्ष-
णाभावत्वादेरुपग्रहः । परामर्शादेः कारणत्वरक्षामनुसृत्याह तादृशेति । अत्र
तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टत्वेन हेतुतायां कालिकमेव व्यापकत्वं प्रविष्टमतः पुरुषान्तरे तत्पुरुषी-
यानुमितिर्नापादनीया । विशिष्टत्वादिनेत्यादिपदेन तादृशपूर्वत्वानाधिकर-
णवृत्तित्वविशिष्टाभावत्वादेः परिग्रहः । ननूकरूपेण कारणतायामिष्टापत्तौ
को दोषः इत्यत आह तथा चेति । उपमानादिरित्यादिना शब्दस्य पारग्रहः ।
सर्वत्रेति । उक्तक्रमेणेत्यादिः । व्याख्याद्यप्रतिसम्बन्धानदशायामुत्पन्नयोरुपमि-
तिशब्दयोः कारणबाधेनानुमितित्वासम्भवादेव तत्कारणयोरुपमानश-
ब्दयोः प्रमाणान्तरत्वमिष्यते प्रागुक्तकूपैरनुमितिहेतुत्वे कारणबाधासम्भ-
वात्तयोरप्यनुमान प्रवान्तर्भावः । ननु यत्रोपमित्यादिस्थले नानुमितिनोमि-
किन्तूपमिनोमीत्यादिरेवानुव्यवसायस्तत्रैवोपमित्यव्यवहितपूर्वक्षणस्यानु-
मित्यव्यवहितपूर्वत्वाभावात्कथं सर्वत्रोक्तानुमितिसामग्री, अन्यथापमित्या

मयत्वरूपं वाच्यम्, तथाचाऽननुगमतादवस्थ्यमत आह अत्र चेत्यादि । न च तत्तत्पु-
रुषीयानुमितिं प्रति कालिकसम्बन्धेन तत्तत्पुरुषीयानुमित्याश्रयशब्दत्वेन हेतुतायां पुनरनुमि-
त्यपित्तिवारणं कार्यसहभावेन हेतुत्वात्तावपि न सम्भवतीति अनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नशब्दस्य
द्वितीयक्षणेऽपि सत्त्वात् । न च स्वप्रागभाववत्त्वकालिकोभयसम्बन्धेनाश्रयत्वोक्त्या न दोष-
इति वाच्यम् । तादृशोभयसम्बन्धेन तत्पुरुषीयानुमितिर्विशिष्टत्वस्य कदाप्यसम्भवेनाश्रयत्वा-
ऽसम्भवात्, अतः स्वप्रागभाववत्त्वकालिकसम्बन्धेनेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमात्रोक्तौ
च याव्यनुमात्वाश्रयशब्दमादाय सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तिः तादृशसम्बन्धेन विभि-
न्नकालीनयोरधाराधेयभावसत्त्वादुभयमुपात्तमिति ।

तयोरपि—शब्दोपमानयोरपि । तथाचोपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादिघटितानुमि-
तिसामग्र्यनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेयते अत उपमानादेः प्रमाणान्तरता, अनुमित्युत्पत्ति-
मात्रनिर्वाहस्योक्तकारणस्याऽनुमितिसामग्रीत्वे तु तस्याः सर्वत्रैवासम्भवेनोपमित्यादिरुपवि-
लक्षणप्रमितेरेवाऽसिद्ध्यापत्तेरिति भावः ।

यैव रीत्या कार्यान्तरेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकत्वाच्चातयात्वम-
 क्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत । अत एव न द्वितीयोऽपि प्रकारः, वैयर्थ्याच्च

दिकं प्रत्युपमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना हेतुत्वकल्पनात्स्ववैवोपमिति-
 सामग्रीसम्भवाद्नुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं भग्नमित्येव किं न राञ्चयेदित्यत
 आह विलीयेत चेति । परामर्शादिनेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्च-
 यत्वेन व्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वेन वाऽनुमितौ हेतुत्वं न स्यादित्यर्थः । प्रागु-
 क्तसविषयकत्वादिनैव परामर्शस्य तथात्वानिर्वाहादिति भावः । बाधत्वादि-
 नेत्यादिपदेन सत्प्रतिपक्षोपसङ्ग्रहः । प्रागुक्तव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धत्वेनैव
 बाधादेः प्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति भावः । न च बाधादे-
 र्विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव विरोधित्वाद्नुमितित्वावच्छिन्नं प्रति बाध-
 त्वादिना प्रतिबन्धकत्वं प्रसक्तमेव नेति वाच्यम् । सति बाधे विशिष्ट-
 बाधेच्छायां साक्षात्कारिण्या इवानुमित्यादिरूपाया अपि विशिष्टबुद्धेरुप-
 सिद्धिर्बानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव बाधत्वादिना पृथक् विरोधत्वस्यावश्य-
 कत्वादिति भावः । कार्यान्तरेषु—शाब्दबोधदाहादिषु । अतथात्वमकारणत्व-
 मप्रतिबन्धकत्वं च, प्रसज्य त इत्यन्वयः । एवं तथात्वमस्यैवापि । तथाच शा-
 ब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति स्वसमानाधिकरणशाब्दव्यवहितप्राक्क्षणात्पक्ष-
 सविषयकत्वेन हेतुत्वे विनश्यदवस्थस्य पदार्थापस्थित्यादः शाब्दधीहेतुत्वं
 न स्यात् प्रत्युत शाब्दधीप्राक्क्षणात्पक्षसंस्कारादेरपि तत्र हेतुता स्यात् ।
 एवं स्वसमानाधिकरणदाहाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिसिद्धत्वेनैव मण्यौषधादेर्दा-
 हप्रतिबन्धकत्वे कदाचिदुपहितदाहानां मण्यादीनां दाहप्रतिबन्धकत्वं न
 स्यात् प्रत्युत ताद्रूप्येणोदासीनस्यापि घटादेर्दाहविरोधित्वं स्यादित्यर्थः ।
 अत एव—कार्याव्यवहितपूर्वत्वादेः कारणतानवच्छेदकत्वादेव । द्वितीय इति ।
 तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिमिन्नसिद्धिभावमात्रं पक्षतेति ग्रन्थो-
 क्तकल्प इत्यर्थः । द्वितीयप्रकारे दोषान्तरमप्याह वैयर्थ्याच्चेति । स्वसमाना-
 धिकरणतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वविशिष्टप्रतियोगिकभेदकूटस्य प्रवे-
 शे गौरवात् स्वप्रागभाववन्निष्ठस्वसमानाधिकरण्यसम्बन्धेन प्रकृतसाध्य-
 कानुमितिविशिष्टत्वलक्षणमेव तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वं द्वितीय-
 प्रकारे लाघवाग्निवैयर्थ्यम्, तथा च तदवच्छिन्नमिन्नसिद्धिभावस्यैव सम्यक्-
 त्वेन प्रथमं सिद्धिपदं विफलम्, अखण्डाभावधटकत्वेऽपि ताद्रूप्येण हेतुता-

प्रथमं सिद्धिपदं विफलमिति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिभावः पक्षतेत्यु-
 क्तौ द्वितीयसिद्धिपदस्यापि वैयर्थ्यसम्भवेऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिभावः पक्षतेति
 निवेद्य केवलं प्रथमसिद्धिपदवैयर्थ्यदानमसङ्गतमिति ध्येयम् ।

सिद्धेः । सिषाधयिषाविरहाविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्य

थां गौरवादिति भावः । यज्ञपत्युपाध्यायमतं दर्शयति सिषाधयिषेत्यादि । केवल परामर्शसत्त्वेऽप्यनुमितिर्न स्यात् तस्यैवानुमित्साविरहविशिष्टसाधकमानस्य सत्त्वादतोऽनुमानातिरिक्तपदम् । अत्र प्रत्यक्षमानमेव निवेद्ययितुं युक्तं, न त्वनुमितिभिन्नसिद्धिजनकमानं समानविषये शाब्दादिसामग्रीसम्भवेऽनुमितरेवोत्पादात्, अत एव एकपदार्थस्यापरपदार्थसंसर्गव्याप्यध

यज्ञपत्युपाध्यायमतं दर्शयतीति । तेषामयमाशयः—समानविषये एकदा लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अनुमितिसामग्रीसत्त्वे च लौकिकप्रत्यक्षमेवोत्पद्यते न त्वनुमितिः, तदनन्तरं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात्, एवं समानविषये शाब्दसामग्रीसत्त्वे अनुमितिसामग्रीसत्त्वे च शाब्दबोध एव जायते तदुत्तरं शाब्दयामीत्येवानुव्यवसायात् । अतो यदि पर्वतस्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्निवावच्छिन्नविधेय(१)ताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतस्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितवह्निवावच्छिन्नप्रकारताशालिप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वम् प्रतिबन्धकता च पर्वतचक्षुःसंयोगादिविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगत्वादिना, वै० स्वावच्छेदकतावाच्छिन्नत्वस्याश्रयचक्षुःसंयोगिमनःसंयुक्तत्वघटितसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, अतः पर्वते वह्निसंयोगावच्छेदकानवच्छेदेन पर्वतधनिकर्षकाले वह्नेः सन्निकर्षकाले च न तथा विधानुमित्यनुपपत्तिः, तदानीं संयोगप्रत्यक्षसामग्र्यभावेन पर्वतो वह्निमानितिप्रत्यक्षानुत्पादात्, एकपुरुषीयपर्वतचक्षुःसंयोगपुरुषान्तरीयवह्निचक्षुःसंयोगोभयस्य प्रतिबन्धकत्ववारणाय द्वितीयसम्बन्धनिवेशः । अत्रोक्तोभयसम्बन्धेन पर्वतालोकसंयोगविशिष्टवह्न्यालोकसंयोगवैशिष्ट्यमपि विशेषणम्, द्वितीयवै० स्वसामानाधिकरण्यमात्रम्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धश्चाऽऽत्मनिष्ठः स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःसंयोगवत्त्वम्, अत एकपुरुषीयप्रत्यक्षसामग्रीकाले नान्यदायानुमित्यनुपपत्तिः । एवं शाब्दसामग्र्यामपि आकाङ्क्षाज्ञानविशिष्टयोग्यताज्ञानत्वादिना प्रतिबन्धकत्वम्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धश्च समवाय इत्युच्यते, तदा गौरवम्, अतोलाघवावुमित्यन्यासिद्धिसामग्रीत्वेन सामग्रीद्वयं प्रतिबन्धकम्, तादृशसामग्रीद्वयस्य च पक्षतान्तर्भाव एव समुचितः । इत्थं च सिद्धिः सिद्धिजनकसामग्री नैतद्द्वयं साधकमानपदेन विवक्षणीयमिति ।

दाधितौ सिषाधयिषाविरहाविशिष्टस्येति । अत्राऽसमासकरणन्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं अन्यतरस्वावच्छिन्नं विशेषणमिति द्योतनाय, अन्यथा सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उतेजकत्वेन प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवं स्यात् । अनुमितरेवोत्पादादिति । एवं चोपाध्यायैरङ्गीकृतः शाब्दयामीत्यनुव्यवसायोऽनङ्गीकरणीय एवेति ध्येयम् ।

अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानभावस्याक्षतरत्वात्—दीक्षितौ विनानुमित्सा-मिति । अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति कालिकप्रत्यासत्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण, समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्वदैव चक्षुरादिप्रमाणभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः । न च स्वजन-

तस्याभावः कारणमिति तु केचित् । तन्न, साधकमानं हि सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा । नाद्यः, चक्षुरादिसत्त्वे विनानुमितच्छामनुमित्य-
भावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीस-

र्भवत्त्वस्य योग्यतात्वे संसर्गस्यानुमितिरेव स्यात् न तु शाब्दधीरिति यो-
ग्यताग्रन्थे माणिकारैरप्युक्तमिति वदन्ति । अन्यतरस्येति । इत्थं च साधकं
सिद्धिमानं च सिद्ध्यात्मकमिति जनकं प्रमाणमित्युभयमेव मूलस्थसाधक-
मानशब्दस्यार्थ इति भावः । उपहितमिति । तथा सिद्ध्या उपहितं विशिष्टं
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सत्तादृशसिद्धिजनक
मिति यावत् । तत्सामग्री-अनुमित्यन्यसिद्धेः सामग्री । चक्षुरादीत्यादिना पद-
ज्ञानादेरुपग्रहः । ननु सिद्ध्यनुपधानव्यायां सिद्धिजनकस्य प्रत्यक्षसाम-
ग्र्यादेः पृथगेवानुमितिर्विरोधित्वं वाक्यं स्वजन्यैकसिद्ध्युपहितप्रत्य-
क्षसामग्र्या सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितेर्वारणार्थमेव निरुक्तसाधकमा-
कादृष्टवत्तासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वोपगमाच्चातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ईदृशपरम्परायाः उपा-
ध्यायसम्मतत्वाभावात् ।

संसर्गस्यानुमितिरेव स्यान्नतु शाब्दधीरिति । न च बहुधादिसंसर्गव्याप्यव्या-
प्यवत्त्वज्ञानजन्यसंसर्गानुमितेः समानविषयकत्वः आवादृष्टान्तासम्भव इति वाच्यम् । संसर्गव्या-
प्यवत्ताज्ञानात्संसर्गिणोऽनुमितिरिति प्राचीनमतमभिप्रायकत्वात् । न च संसर्गस्यानुमितिरित्य-
नेन संसर्गविधेयकानुमितेरेव प्रतीयते न तु संसर्गिणोऽनुमितिरिति वाच्यम् । संसर्गस्यानुमि-
तिरित्यत्र तृतीयार्थे षष्ठीकरणत्वात्, समानविषये आवादसामग्र्याः बलवत्त्वादिति भट्टाचार्येणा-
ऽनुमितिग्रन्थे मूलतात्पर्यं खण्डितम्, तथाहि संसर्गव्याप्यवत्त्वस्य योग्यतात्वेन सर्वत्रैवोक्तरी-
त्याऽनुमितिसामग्रीसम्भवादुक्तज्ञानोत्तरमनुमितेरसम्भवेन शाब्दातिरिक्तप्रमितिकल्पनया संसर्ग-
व्याप्यवत्ताग्रहस्य संसर्गिणोऽनुमितेर्हेतुत्वे संसर्गस्याऽनुमित्यापत्तेः, अतः विभिन्नविषयकानुमि-
तिसामग्र्याः बलवत्त्वादिति यथाश्रुतमूलं सङ्गमयन्ति ।

तत्र प्रथमकल्पेऽवधातव्यम् । यत्र संसर्गव्याप्यवत्तास्थले प्रत्यक्षसिद्धिसम्बन्धानं
तत्रानुमितिसामग्रीविरहाच्छाब्दबोधकारणसम्भवेन प्रमितिसिद्ध्यन्तायोगादिति मूलतात्पर्यात्,
एवं पक्षताग्रन्थे समानविषयकशाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाद्वानुमितिवारणसम्भवा-
दिति भट्टाचार्येणोक्तम्, तथा च जगदीशेन तदग्रन्थमवलम्ब्योक्तस्थले संसर्गपदस्य संसर्गिण-
रत्वमुक्तमिति ध्येयम् ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टं सदिति । अवच्छे-
दावच्छेदेन सिद्धिविशिष्टस्य तादृशसिद्धिजनकप्रमाणस्य प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमो निरर्थकः
स्यात् अतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् । संयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गताकवाहिकावच्छिन्न-
प्रकारताकपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेनैकरूपेण सिद्धिर्वाशिष्यनिवेशे तु तत्रैव ता-
त्पर्यमवधेयम्, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकामार्थमेव तदुपादानात् ।

त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः अनुमानातिरिक्तस्य वैयर्थ्याच्च । न तृतीयः, अनु-

नस्य पक्षतायां प्रवेश्यत्वाद्वा आह अनुमानेति । वैयर्थ्येति । साधकमानस्य परामर्शादेरनुमितेः पूर्वं तद्वैशिष्ट्याभावादेव विरोधित्वासम्भवादिति भा-

अनुमितेः पूर्वं तद्वैशिष्ट्याभावादेव—अनुमितेः पूर्वं सिद्धिविशिष्टासिद्धिजनक-
मानसत्वादेवानुमानातिरिक्तपदं व्यर्थमिति भावार्थः । अथ सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्ट-
सिद्धिजनकत्वनिवेशे यत्र परामर्शसहकृतप्रत्यक्षसामग्रीजन्याऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितावच्छेदा-
वच्छेदेन प्रात्यक्षिकी सिद्धिः ततः प्रात्यक्षिकसिद्ध्यन्तरं तत्र द्वितीयसिद्ध्युत्पत्तिकालेऽनुमितिः
स्यात् उक्तसिद्धेः सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्येऽपि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितात्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वात्,
प्रत्यक्षसामग्र्या अपि सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टभिन्नतयाऽप्रतिबन्धकत्वाच्च । न च
तदानीमनुमित्यनुत्पादेनाऽप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेर्नोत्तेजकत्वमिति वाच्यम् । यत्र प्रत्यक्षसामग्रीपराम-
र्शसहकृताऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितावच्छेदावच्छेदेन प्रात्यक्षिकी सिद्धिः ततोऽप्रामाण्यज्ञानास्क-
न्दितासिद्ध्यन्तरं प्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतचक्षुरासंयोगनाशः तत्र प्रत्यक्षसामग्रीविरहेण तदन-
न्तरमनुमितिर्भवत्येव, तथाच तदनुमितिस्मरत्यर्थं अप्रामाण्यज्ञानद्वयोरपि उत्तेजकत्वस्य
वाच्यतया द्वितीयसिद्ध्युत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

भैषम् । सामानाधिकरण्येन सिद्धिविशिष्टाभेत्यत्र संयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गतायां मात्र-
पदस्वानिवेशेनैव सिद्धिद्वयोरिवोक्तत्वेन पूर्वोक्तद्वितीयप्रत्यक्षकाले नानुमित्यापत्तिरेति ध्येयम् ।

दीर्घतौ अनुमानातिरिक्तस्य वैयर्थ्याच्चेति । अथ यत्रादौ सामानाधि-
रण्येन बाधनिश्चयः ततः सामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदावच्छेदेन च परामर्शः ततः सामानाधि-
करण्येनाऽनुमितिः ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितेर्न स्यान्निरुक्तासिद्ध्युत्पादितसाधकमानस्य सत्त्वा-
दतस्तदुपपत्तयेऽनुमानातिरिक्तत्वविशेषणस्य सार्थक्यसम्भवे वैयर्थ्याभिधानमवज्ञातमिति चेन्न ।

यत्रावच्छेदावच्छेदेन परामर्शः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिसा-
मग्री च वर्तते ततः सामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षसामग्रीषट्कयत्किञ्चित्कारणनाशश्च
ततोऽवच्छेदावच्छेदेनानुमितिः तत्रानुमानातिरिक्तत्वनिवेशेऽपि अनुपपत्तिर्दुर्वारा, सामानाधि-
करण्यकालिकोभयसम्बन्धेनाऽनुमितिर्विशिष्टान्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया तत एवोक्तापत्तिवार-
णसम्भवात्तद्वैयर्थ्याभिधानमिति ।

केचित्तु यादृशस्थलविशेषे निरुक्तीत्या सामानाधिकरण्येनाऽनुमित्युत्तरमवच्छेदाव-
च्छेदेनानुमितिः कस्यापि न जाता तत्स्थलीयपक्षतायामेव वैयर्थ्यात् । न च तथापि यत्र
प्रत्यक्षसामग्री ततः सामानाधिकरण्येन धर्तिप्रत्यक्षं ततोऽवच्छेदावच्छेदेन परामर्शः प्रत्यक्ष-
सामग्रीषट्कयत्किञ्चित्कारणनाशश्च तत्रावच्छेदावच्छेदेनानुमित्यनुपपत्तिः तादृशोभयसम्बन्धेन
अनुमितिमदन्यसिद्धिजनकचक्षुरादेः सत्त्वादिति वाच्यम् । निरुक्तोभयसम्बन्धेनानुमितिमद-
न्यसिद्धिवैशिष्ट्यस्य स्वेत्पत्तिक्षणवाच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन सम्भवात् । न च तथापि
यत्र प्रत्यक्षसामग्री ततः सामानाधिकरण्येन बहिःप्रत्यक्षं प्रत्यक्षसामग्रीषट्कयत्किञ्चित्कारणना-
शश्च ततः परामर्शः प्रत्यक्षसामग्रीसंबन्धनं च ततो बहिःप्रत्यक्षमेव भवति तदानीमनुमित्यापत्तिः

तादृशसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टस्य प्रमाणस्य परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽसत्त्वादिति वाच्यम् । सिद्ध्यनुप-
धानकालीनप्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण वैरोधित्ववत् अत्राप्यनायत्या प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वात-
न्त्र्येण विरोधित्वस्य वक्तव्यत्वादिति प्राहुः ।

अपरे तु यज्ञपर्युपाध्यायमतेन यत्कार्यकारणभावः कृतः तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानु-
मितिस्थलमिवापेक्षया, तथाच सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितौ सिद्धिमात्रस्यैव विरोधित्वादुक्त-
स्थले सामानाधिकरण्येनानुमित्यनुपादेनैव व्यभिचारसम्भवात्सुतरामनुमानातिरिक्तपदवैय-
र्थ्यम् । नचैवं यदि सामानाधिकरण्येनानुमितिस्थलमिवापेक्षयाऽयं ग्रन्थः तदा “ननु सिद्ध्यनुप-
धानदशायां प्रत्यक्षसामग्र्याः पृथगेवानुमितौ प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं स्वजन्यैकसिद्ध्युपहितत्वा-
प्रत्यक्षसामग्र्या सिद्ध्यन्तरजननदशायामनुमितेर्वारणार्थमेव पक्षतायां निरुक्तसाधकमानस्य
प्रवेक्ष्यत्वादिति”त्यादिग्रन्थः कथं सङ्गच्छते ? सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितौ सिद्धिमात्रस्य
विरोधित्वात् तादृशसिद्ध्यभावविरहेणैवोक्तपत्तिवारणसम्भवादिति वाच्यम् । प्रागुक्तदशवा-
ऽत्रापि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्वजन्यैकसिद्धत्वेनाऽप्रतिबन्धकत्वात्, द्वितीयसिद्धिकालऽनुमि-
तेर्वारणायैव सिद्ध्युपहितप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षतायामन्तर्भावसार्थक्यात् । द्वितीयसिद्ध्यन्त-
रमनुमित्यर्थं तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरुक्तजकान्तर्गतत्वादित्याहुः ।

तत्र, यत्र सामानाधिकरण्येन बहिःपरामर्शः ततः सामानाधिकरण्येनाऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि-
तानुमितिः ततोऽपि अनुमित्यन्तरं तत्र, अथवा यत्र सामानाधिकरण्येन परामर्शः ततो बह्व्य-
शेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितसामानाधिकरण्येनानुमित्यात्मकसिद्ध्यन्तमपरामर्शः ततानुमित्यन्तरं
तत्रापि च द्वितीयानुमितिर्न स्यात् । तादृशसिद्धिविशिष्टस्य परामर्शस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, त-
थाचात्रैवाऽनुमानातिरिक्तपदस्य पुनः सार्थक्यसम्भवनं सामानाधिकरण्येनानुमितिस्थलमि-
प्रायकतया अनुमानातिरिक्तपदवैयर्थ्यकथनस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् ।

अथात्र सिद्ध्यनुपहितप्रत्यक्षसामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वे लाघवेन प्रत्यक्षसामग्र्यै-
नैव प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमुचितत्वेन पक्षतायामनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तभागस्यैव वैय-
र्थ्यसम्भवेऽनुमानातिरिक्तविवेक्षणमात्रस्य वैयर्थ्यदानमनुचितमिति चेन्न ।

उक्तस्थले एव सिद्ध्यनुपहितप्रत्यक्षसामग्र्यदशायां परामर्शोद्भवानुमित्युत्पादसम्भवे प्रत्य-
क्षसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । तत्र प्रत्यक्षकालीनतत्तत्सामग्र्यदशायां परामर्श-
सत्त्वेऽनुमितिवारणार्थमेव पक्षतायां तद्विवेक्षणस्यावश्यकत्वात् । न चात्र सिद्धिमात्रस्य पक्ष-
तात्वेनैवोक्तदोषवारणसम्भवे कृतमन्यतरामावस्य पक्षतात्वेनिर्वचनेनेति वाच्यम् । प्रत्यक्ष-
सामग्र्यकालीनप्रत्यक्षसिद्धिदशायां तद्व्यक्तिभिन्नमशब्दज्ञानं ज्ञयतामितिच्छा तत्रानुमित्युत्प-
त्तये तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वस्यावश्यकतया तथाविवेच्छाबलात्प्रत्यक्षसामग्र्या ततोऽनुमिति-
वारणार्थमेव साधकमानान्तभागस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च तत्र सिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादि-
सत्त्वेनाऽऽलोकस्य सत्त्वे तादृशेच्छाबलादनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेज-
कत्वस्यावश्यकतया साधकमानान्तभागस्याऽनिवेशोऽपि उक्तपत्तिवारणमिति वाच्यम् । यत्र
प्रत्यक्षानुपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्वे एव तादृशेच्छा न तु इतरकार-
णभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिकपयस्किंचित्कारणसत्त्वे तादृशेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुः-

मितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसाम-
ग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यद-
र्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणु-
त्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापेक्षित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्य-

वः । अनुमितिभिन्नसिद्धिप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वमेव तादृशसिद्धयुपहितत्व-
मित्युक्तौ नातिप्रसङ्गः न वा वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अनुमितिसामग्र्यभावत्वेनेति ।
अन्यथा वन्हादेः सन्निकर्षदशायामनुमित्यप्यनुमितिर्न स्यादिति भावः ।
प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेनेति । अन्यथा समानविषये सत्यामपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावनु-
मित्युत्पादप्रसङ्गादिति भावः । अन्योन्याश्रयादिति । अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन
प्रत्यक्षहेतुताग्रहोत्तरमेव प्रत्यक्षसामग्रीप्रवणतय तदभावत्वेनानुमितिहेतुत्वं
ग्राह्यमनुमितिसामग्रीज्ञानं चानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन हेतुता-
ग्रहं विना नेत्यन्योन्याश्रयादुक्तरूपेण कार्यकारणभावग्रहासम्भवादित्यर्थः ।
अथानुमितिसामग्र्यभावातिरिक्तं प्रत्यक्षहेतुस्तोममेव प्रत्यक्षसामग्रीपदे-
नोपादाय सिद्धितदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षताविधयाऽनुमितिहेतु-
त्वमतो नान्योन्याश्रय इत्यत आह स्थाणुत्वेति । आरोपक्षणेति । अनुमितिमात्र-
स्यैवानुत्पत्तौ भिन्ना सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन
हेतुत्वासम्भवादिति भावः । प्रतियोग्यारोपातिरिक्तस्य प्रत्यक्षकारणस्तोम-
स्यैव प्रत्यक्षसामग्रीपदेनाभिधानात्प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षं प्रति हेतु-
त्वे मानाभावाच्चेदं न युक्तमित्यस्वरसेन कश्चिदित्युक्तम् । स्वयं दूषणमाह
वस्तुतस्त्विति । ननु स्वातन्त्र्यमतन्यथासिद्धत्वं तच्च प्रत्येकाभावस्यान्वय-

संयोगादिरूपसाधकमानविशेषणत्वोपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तत्राविधसाध-
मानान्तभागस्य सार्थक्यादिति ध्येयम् ।

अन्यथा-अनुमितिसामग्र्यभावत्वेनाऽकारणत्वं । न स्यादिति प्रत्यक्षापत्तेरुपलक्षणम् ।
दीधितौ स्थाणुःवारोपक्षणे—यत्रादौ विशेषदर्शनं ततः प्रतियोग्यारोपः ततः स्थाणु-
त्वाऽभावप्रत्यक्षं तत्र स्थाणुत्वारोपक्षणे इत्यर्थः । तदभावानुमित्यापत्तेः—स्थाणु-
त्वाभावानुमित्यापत्तेः । सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वोक्तावा-
पत्तेर्वारणीयत्वे त्वाह अनुमितिमात्रस्यैवेति । तथाचोक्तापात्तेवारणाय अनुमित्यन्यसिद्धि-
सामग्र्यभावस्य पक्षताबहिर्भावेणैव कार्यकालवृत्तितया कारणत्वं वाच्यम्, पक्षतायाः प्रवेशे
तु तस्याः कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वापत्तिः ।

प्रत्येकप्रतियोगिज्ञानध्रौव्येणेति । तथाचाऽन्यतराभावप्रतियोगिसिद्ध्यायात्म-
कविशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाऽसम्भवात् उपस्थित्यन्तराऽकल्पनलाघवानुरोधेन सिद्धित्वाव-
च्छिन्ने एव प्रतिबन्धकताकल्पनादिति भावः । प्रथममुपस्थितत्वादिति । प्रत्येकरूपाव-
च्छिन्नस्य तदवच्छिन्नान्तरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वादित्यर्थः ।

तिरेकशालित्वावियमेन प्रथममुपस्थितत्वाच्छाधवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा
बाधादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् । न चानुमित्साविरहस्य प्रत्येकं विशेषणत्वे

व्यतिरेकयोर्विवादग्रस्तमत आह नियमेनेति । अन्यतरत्वेन प्रतियोगिज्ञाना-
त्पूर्वं प्रकल्पप्रतियोगिज्ञानध्रौव्येण प्रत्येकाभावस्यैव प्रथमोपस्थितत्वादित्य-
र्थः । ननु प्रत्येकाभावाग्रहेऽपि शाब्दादिनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य ग्रहस-
म्भवात्तदं युक्तमत आह लाघवादिति । प्रत्येकाभावत्वेन हेतुतायामवच्छेदक-
लाघवादित्यर्थः । प्रत्येकमनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिभावत्वेन तथावि-
धप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन च । तथात्वम्—अनुमितिहेतुत्वमित्यर्थः । ननु
प्रत्येकाभावत्वेन हेतुताद्वयमपेक्ष्यान्यतराभावत्वेन गुरुणाप्येकमेव हेतुत्वं
कल्पनार्हमत आह अन्यथेति । अत्र—प्रश्नतायाम् । बाधादेरित्यादिना सत्प्रतिपक्ष-
संग्रहः । तथा चानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेस्तथाविधप्रत्यक्षसामग्र्या बा-
धसत्प्रतिपक्षादेश्चान्यतमत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवानुमितिहेतुता स्याद् बाधा-
द्यभावस्य पृथक्कारणत्वे गौरवादित्यर्थः । नच विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्र-
त्येव बाधसत्प्रतिपक्षयोर्विरोधित्वात् पक्षताकुतौ तन्निवेशानौचित्यमिति
वाच्यम् । सति बाधादिनिर्णये बुभुत्सादशायां विशिष्टप्रत्यक्षवत्तादृशानु-
मित्यादिप्रसङ्गेन विशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यपि बाधादेर्विरोधित्वस्याव-
श्यकत्वात् । वस्तुतोऽत्रान्तर्भावप्रसङ्गादिति ग्रन्थस्यान्यतरत्वेन प्रतिष-
न्धकतायामन्तर्भावप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच विशिष्टबुद्धिसामान्ये विशिष्टा-
नुमितित्वाद्यवच्छिन्ने वा बाधसत्प्रतिपक्षान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतु-
ताप्रसङ्ग एव ग्रन्थतात्पर्यमन्यथा तद्विधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव
सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योस्तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव बाधसत्प्र-
तिपक्षयोर्विरोधित्वात्तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावत्वेन पक्षतायामनुगतानु-
मितिहेतुत्वासम्भवादिति ध्येयम् । यद्वा बाधस्य विशिष्टधीसामान्यविरो-
धितया साध्यविधेयकानुमितिं प्रति पक्षताया हेतुतायां तदन्तर्भावेण गौ-
रवमाशङ्कयैव दीधितिकृता बाधादेरित्यत्रादिपदमुपात्तम् । तेन तत्तल्लिङ्गक

अन्यथा—कारणवैक्यानुरोधेनाऽन्यतराभावत्वेन कारणत्वे । विशिष्टानुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रत्यपि बाधादेर्विरोधित्वस्यावश्यकत्वादिति । आहार्यप्रत्यक्षानुरोधेन इच्छाविरहवि-
शिष्टबाधनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तत्र च प्रत्यक्षसममेव प्रतिषेधतावच्छेदकं न
विशिष्टबुद्धित्वम्, तथासति बाधकाले इच्छासत्त्वे अनुमित्यापत्तेरिति भावः । छिन्निवेशादि-
ति । सिद्धौ सामग्रीविशेषे चोभयत्रैवानुमितीया उत्तेजकतयेति पूरणीयम् । लाघवमिति ।
एवं च तयोरनुगतत्वेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्साविरहस्याऽन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणत-
या लाघवमित्यर्थः । अन्यतरत्वापेक्षया सिषाघयिषाविरहस्य गुरुत्वं स्फुटमेवेति तत्त्वम् ।

गौरवम् । शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायाभनुमितेरुत्पादात्, सिद्धावनुमितिविशेष्येच्छाविरहस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृशच्छायाभनुत्पादात् । साधकमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य

परामर्शभावकालीनतत्तल्लिङ्गकानुमितिसाध्यकीनां परामर्शधर्मिकतत्तदप्राप्त्यर्थज्ञानव्यक्तीनां चोपग्रहः । पक्षधर्मिकसाध्याविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सिद्धिप्रत्यक्षसामग्रौनिरुक्ततत्तल्लिङ्गकपरामर्शधर्मिकतत्तदप्राप्त्यर्थज्ञानव्यक्तीनां चान्यतमाभावत्वेन पक्षतायाः कारणत्वे बाधकाभावादिति भावः । अथवा ननु सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याखण्डस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव साध्यविधेयकानुमितिहेतुत्वं वाच्यमतः प्रत्येकाभावत्वेन हेतुतायां न लाघवावकाश इत्यतस्तत्प्रतिबन्दिन्नाह अन्येति । यद्यखण्डाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं तदा बाधादेरपि पक्षतायामन्तर्भावः स्यात्, सिद्धिप्रत्यक्षसामग्रीबाधादीनामन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्याऽखण्डस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं बाधकाभावात्प्रतियोग्यविशेषितरूपेणाभावस्य हेतुतायामन्यथासिद्ध्या तत्परित्यागस्तु सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याखण्डस्यापि हेतुतायां समान इत्यपि माहशास्त्रपरः पन्थाः ।

अथाभावद्वयस्य हेतुत्वेऽनुमित्साविरहस्य द्विर्निवेशाद्गौरवमन्यतराभावस्य हेतुतायां तु सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतरत्वेनानुमित्साविरहस्य सकृदेव तस्य विशेषणत्वात्लाघवामित्याशङ्क्य निषेधति नचेति । अन्यतराभावस्य हेतुत्वपक्षेऽप्यनुमित्साविरहो द्विर्निवेश्य इत्याह शाब्दसिद्धावित्यादिना । शाब्दान्यसिद्धिदशायामशाब्दज्ञानत्वप्रकारिकेच्छैव नोत्पद्यत इत्यतः शाब्दसिद्धित्युक्तम् । विरहस्येति । पृथग्विशेषणताया इत्यग्रेऽन्वयः । अनुत्पादादिति । अनुषङ्गवशादनुमितेरनुत्पादादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणासम्भवत्स्वविषयसिद्धिकाया एव सिषाधयिषाया अनुमितेर्निर्वाहकत्वादिति भावः । अनुमित्या-

अत एव बाधायन्तर्भावशङ्काया अनवकाशः । बाधसिद्धितत्सामग्रीविशेषान्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽन्यतमत्वरूपानुगतधर्मावच्छिन्ने सिषाधयिषाविरहस्य विशेषणत्वे सिद्धिदिकाल इव बाधकालेऽपि अनुमित्सावलादनुमित्यापत्तिरतः सिद्धित्वावच्छिन्ने एव पृथक् तद्विशेषणतया सकृद्विशेषणप्रयुक्तलाघवानवकाशात् । दीधितौ नचेति गौरवमित्यनेनाऽन्वयः । दीधितौ अनुमितेरुत्पादादिति । प्रत्यक्षादिसामग्र्यसत्त्वे अनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धिरिति भावः । अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य-अनुमितित्वप्रकारकतादृशेच्छासाधारणानुगतत्वावच्छिन्नाविरहस्य । अनुमित्यनुत्पादादिति । प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशेच्छाविषयसिद्धिरिति भावः । अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य-अनुमितित्वप्रत्यक्षान्य-

पृथगेव विशेषणतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् । स्वनिवर्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमव-
 वहितान्यत्वादिना च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम् । अन्यतरत्वघटकयोर-
 दीत्यादिपदं प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छासंग्रहार्थम् । पृथगिति । न
 च यद्यदिच्छासत्त्वे सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरदशायामनुमितिः तत्त-
 दिच्छाव्यक्त्यभावकूटाविशिष्टस्य सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः
 पक्षता, तथा च प्रत्यक्षसामग्रीकालीनायाः अशाब्दज्ञानं जायतामि-
 तीच्छाव्यक्तेरुत्तेजककूटाप्रवेशादेव तदानीमनुमित्युत्पादासम्भवादनुमि-
 त्सायाः सङ्गदेव विशेषणत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्य-
 न्यतरस्थलीयतत्तदिच्छाव्यक्तीनामभावसमुदायस्यैकत्र निवेश तेषां विशे-
 षणविशेष्यभावो विनिगमनाविरहेण महागौरवात्तदपेक्षया सिद्धिस्थलीय
 तत्तदिच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेनैव लाघवेन हेतुत्वस्यौचित्यादिति
 भावः । स्वनिवर्तकेति । स्वनिवर्तकं यत्प्रत्यक्षादि तत्सामग्रीसमवहिता येच्छा
 तदन्यत्वेनेत्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षसामग्रीकालीनाया अशाब्दज्ञानं जायता-
 मितिच्छायाः स्वनिवर्तकप्रत्यक्षसामग्रीसमवहितत्वाग्नोत्तेजकत्वमिति स्व-
 निवर्तकानुमितिसामग्रीसमवहिताया अनुमित्साया उत्तेजकत्वरश्चार्थं प्रत्यक्षा-
 दात्युक्तम् । आदिना च शाब्देऽपमित्यादेः सङ्ग्रहः । अन्यत्वादिनेत्यादिपदेन
 सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतरदशायामयद्यदिच्छाव्यक्तिसत्त्वे चानुमितिस्ता-
 वदन्यतमत्वरूपस्येच्छानुगमकधर्मस्योपग्रहः । ननु प्रत्येकामावयोः कारण-
 ताद्वयमपेक्ष्यातिगुरुणाप्युक्तान्यतराभावत्वेनैकमेव कारणत्वं युक्तं थायस-
 त्प्रतिपक्षान्यतराभावत्वेन हेतुतास्वीकारेऽपि क्षतिविरहादत आह अन्यतरत्व
 घटकयोरिति । सिद्धिभेदविशिष्टं यत्प्रत्यक्षसामग्रीभिन्नं तदन्यत्वं प्रत्यक्षसा-
 ज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य । पृथगेव-यथाकर्म सिद्धिप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्ने एव ।
 ननु अनुमितिष्वयकेच्छायाः अनुमितित्वप्रकारकेच्छायाश्चाऽनुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवान्यतर
 त्वावच्छिन्ने निवेदयः, प्रत्यक्षसामग्रीदशायामशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनुमितीवर्णाय
 स्वनिवर्तकप्रत्यक्षसामग्रीसमवहितेच्छान्यत्वमिच्छायां विशेषणीयम्, एवं च न पृथग्विशेष-
 णत्वमित्यत आह दीधितौ स्वनिवर्तकेति । एवं-इच्छा । अतीव गौरवमिति । अतिगु-
 षरीरतादृशविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः । अन्योन्याभावयोः सिद्धिभेदसामग्री-
 भेदयोः । विनिगमकाभावश्चेति । एकरूपक्षपातिनी युक्तिः विनिगमना तद्वोधकं वाच्यं
 विनिगमकम् ! तथाच-गुणभूतावच्छेदकभेदेन प्रातिवन्धकताद्वयस्य स्वीकरणीयत्वे च ।

न च सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदसामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभे-
 दयोः समनियतत्वेनाऽभेदान्नावच्छेदकभेद इति वाच्यम् । तादृशभेदयोरभेदेऽपि तद्विच्छेद-
 दकतयोः सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्न-
 भेदत्वेन च प्रत्येकमवच्छिन्नतया विशिष्टस्याऽवच्छेदकस्यावश्यं भेदात् । कारणताद्वयं

न्योन्याभावयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावश्च ॥

आत्मनिष्ठश्च समवायेन सिद्धेरभावः । भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्त-
दसाधारणकारणरूपायास्तत्सामग्र्याः मणिविशिष्टस्य बह्वेरिवेतरतरविशिष्टस्य

मग्रीभेदविशिष्टं यत्सिद्धिभिन्नं तदन्यत्वं वा सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतर-
त्वमित्यत्र विनिगमकाभावस्तथाचानुमित्साविरहेविशिष्टतादृशप्रत्येकाव-
च्छिन्नाभावत्वेन हेतुतायामवच्छेदकभेदेन कारणताद्वयं युक्तमिति भावः ।
ननु प्रतियोगिबिनाकृतैव सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतरत्वरूपाखण्डभेदव्याक्तिः
पक्षतायां निविष्टा, तत्र च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासशङ्कापि नास्ति ।
न च प्रतियोगिबिनाकृताखण्डभेदव्यक्तिमुपादाय पक्षतानिर्वचने प्रतियो-
ग्यविशेषितेनापि सिद्धिप्रत्यक्षसामग्रीगगनाद्यन्यतमत्वेन सिद्धिप्रत्यक्षसा-
मग्र्यनुमितिपूर्ववर्तिभिन्नतत्तज्ज्ञानादिघटितान्यतमत्वेन वाऽवच्छिन्ना अ-
भावा अप्यनुमितौ हेतवः स्युः, तथाच परामर्शत्वादिनाऽनुमितौ हेतुत्वं न
स्यादित्युक्तप्रायमिति वाच्यम् । सिद्धिमात्राभावस्य पक्षतात्वेऽपि तादृशा
भावानां हेतुताप्रसङ्गस्यान्यथासिद्ध्या निरसनीयत्वात् त्वन्मते गुसुधर्मा
वच्छिन्नाभावत्वेनेव मन्मतेऽपि गुसुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्यख-
ण्डाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धिसम्भवादत्त आह आत्म-
निष्ठ इति । भिन्नभिन्नेनेति । स्वजनकादृष्टवत्त्वादिना कालिकादिस्वरूपेण वेत्य-
र्थः । कालादिघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे गौरवादाह तत्तदसाधारणेति । चक्षुः
संयोगाद्यात्मिकायाः प्रत्यक्षसामग्र्या इत्यर्थः । अभावः कारणमिति प्राक्-
नेनान्वयः । ननु प्रत्यक्षासाधारणकारणसमवहितमनोयोगसिद्ध्यन्यतरयोः
समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव हेतुर्वाच्य इत्यत आह मणिविशिष्टस्येति ।

युक्तमिति । कारणताद्वयस्य तुन्यत्वेऽपि मन्मतेऽवच्छेदकलाघवादिति भावः ।

आत्मनिष्ठ इतीति । समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सिद्धिभावः समवाये-
नानुमितौ आत्मनिष्ठप्रत्यासत्या कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणचक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यास्तु
स्वजनकादृष्टवत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः कारणं वाच्यमित्यर्थः । विषयचक्षुः
संयोगादेः समवायेनाऽभावस्य सर्वदैवाऽऽत्मनि सत्त्वादतिप्रसंगः स्यात्, एवं चाऽन्यतरत्वेन
वमथोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धानुगमान्न तयोरेकाभावस्य कारणत्वमिति
भावः । प्रत्यक्षाऽसाधारणकारणसमवहितेति । तथा च चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य
मनोयोगस्य समवायेनेव प्रतिबन्धकत्वम्, समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भावस्य
कारणत्वे न संबन्धानुगम इति भावः । दीधितौ बह्वेरित्यनन्तरं दाहं प्रतीति, मनो-
योगादेरित्यनन्तरं प्रकृते पूरणीयम् । एकत्र-मनोयोगे विरोधादिति । मनोयोगस्य अनु-
मितौ हेतुतया कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति । कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्ष-

मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात् । तथाच कथमनुगतरूपेण तयोरभावः
कारणम् । एवं सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्म-

मनोयोगादेरित्यादिना ज्ञानाद्युपग्रहः । अयोगादिति । एकत्र जनकत्वप्रति-
बन्धकत्वयोर्विरोधादिति भावः । यद्यप्यात्ममनोयोगत्वेनानुमितिजनक-
स्यापि निरुक्तान्यतरत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः एकरूपेणैव तयोर्वि-
रोधात् मणित्वापेक्षया गुरुत्वेनैव मणिविशिष्टवह्नित्वेन दाहप्रतिबन्धकत्वा-
कल्पनात्, तथापि विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावानतिरेकत्वादखण्ड-
तत्त्वव्यक्तित्वेन हेतुत्वासम्भवात्, उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेन च हेतु-
त्वेऽन्यतरत्वाच्च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन गुरुतरकार्यकारणभाव-
द्वयापत्तेः सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योः प्रत्येकाभावत्वेनैव हेतुत्वमित्येव मूलं यु-
क्तमिति ध्येयम् । तथा वेति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धाननुगमे चेत्य-
र्थः । तयोः-सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदादि-
वत्तदवच्छेदकताघटकसम्बन्धभेदादप्यनुगतरूपेण हेतुत्वासम्भवं दर्शयि-
तुमाह एवमिति । एकप्रहराद्यवच्छेदेनैकात्मनि सिषाधयिषाविरहविशिष्टसि-
द्धेरसत्त्वेऽप्यनुमित्सादशायां पक्षतासम्प्रत्यर्थमेककालेति कालपदं क्षणप-
रमिति । यद्यपि पूर्वक्षणाद्यवच्छेदेनैवानुमित्साविरहविशिष्टायाः सिद्धेर-
नुमित्सादशायांमपि सत्त्वात्तदानीं पक्षता न स्यात् । न चानुमित्साविर-
हेणोपलक्षितायाः सिद्धेः सिषाधयिषादशायां सत्त्वेऽपि न तादिरहवैशि-
ष्ट्यावच्छिन्नसिद्धेः सत्त्वं तदानीं विशेषणाऽभावादिति वाच्यम् । तथा-
सत्येकक्षणावच्छिदेनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, तथापि सामयिकात्यन्ताभा-
वानां तत्तत्समयावच्छिन्नमेवाधिकरणत्वं स्वरूपाख्यसम्बन्धो न त्वधिकर-
णत्वमात्रं, तथासति प्रतियोगिसत्त्वदशायामपि तदधिकरणे तदभावापत्तेः
तदीयसम्बन्धप्रयुक्तत्वात्तद्वत्त्वस्येत्याशयेनैकक्षणावच्छेदेनेत्युक्तम् । अत-
एव रूपवत्तानियामकसम्बन्धो न शुद्धसमवायः वाय्वादेरपि रूपवत्तापत्तेः
किन्तु तत्तद्व्यक्तिनिरूपितसमवाय एवेति सिद्धान्तः । यदि चाभावस्य स्व-
यमेव स्वरूपसम्बन्धः स च प्रतियोगिसत्त्वदशायामधिकरणे न वर्तते प्रति-
योगिन एव विरोधित्वात् वृत्तिमत इव वृत्तेरप्यव्याप्यवृत्तित्वात् । सामयि-
कत्वमभावस्य न समयघटितस्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं, परन्तु समयवि-
शेषावच्छेदेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं गोत्वाद्यभावानां तु वृत्तिर्न सम-
यावच्छिन्ना मानाभावात्, भावाभावयोरेकधर्मिणि सत्तायामेव विरोधमज्ञ-

तिविरहः दाहप्रतिबन्धकतायां वहेः प्रयोजनाविरहदेवाऽनिवेशः प्रकृते तु संबन्धक्यानुरोधा-
देव मनोयोगादेरनुपवेश इत्याह यद्यपीति ।

वृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणवक्षुःसंयोगादेस्त्वन्यादृशमिति सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्धिभाव एव पक्षव्यवहारानामेतेषाम् । एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति । फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्धिभावापेक्षया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारविरहेण तादृशसिद्धिभावस्य आवश्यकत्वे बाधाभावो न विनिश्चिते गौरवाद् विशि-

नार्थमवच्छेदकस्वीकारात्, इदानीमप्ये गोत्वं जास्तीत्यादिप्रतीतौ चाधि-
करणत्वेनैव समयस्य भानादिति विभाव्यते, तदैकात्मवृत्तित्वलक्षणस्य वै-
शिष्ट्यस्य सामयिकत्वप्रदर्शनार्थमेवैकक्षणावच्छेदेनेत्युक्तं ननु वैशिष्ट्ये
ऽपि तदन्तर्भाव इत्यस्मद्गुरुचरणाः । अन्यदृशं-स्वाश्रयानिष्ठादृष्टजन्यत्वा-
दिकम् । न चानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेरनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्ष-
सामान्याभ्यामन्यतरत्वावच्छिन्नाभावात्वेन हेतुत्वाद्विविधस्य वैशिष्ट्यस्य प्र-
वेशेऽपि नानुगम इति वाच्यम् । प्राकृष्टणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहवि-
विशिष्टा या सिद्धिः प्रत्यक्षसामग्री वा तस्याः सिषाधयिषाविशिष्टतादृ-
शायामपि निरुक्तान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादुत्तरक्षणेऽनुमित्यनापत्तेः । न
च सिषाधयिषाविशिष्टतादृशायां सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टान्यत्व-
मेव भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, तथाच तदानीं निरुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नं
जास्त्येवेति वाच्यम् । तथास्त्युक्तान्यतराभावत्वेन हेतुत्वे गुरुतरकार्य-
कारणभावद्वयापत्तिताद्वरूप्यात् विशिष्टाभावस्याखण्डस्य प्रमाणाभावेन
निरस्तत्वादिति भावः । ननु यद्यनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामान्य-
भावोपि पृथगनुमितिहेतुस्तदा मूलस्थसाधकमानपदेनापि सामग्रीविशेष-
एवाभिधीयतां यथाश्रुतानुरोधाच्च तु साध्यवत्तानिश्चय इत्यत आह सामग्री-
विशेषेति । लाघवादिति । अनुमानातिरिक्तसिद्धिसामग्रीमपेक्ष्य सिद्धेः प्रवेशे ला-
घवादित्यर्थः । तथा च पक्षपदवृत्तिनिमित्तनिर्वचनानुरोधादेव साधकमान-
पदेन साध्यनिश्चयो व्याख्यात इति भावः । प्रवृत्तिनिमित्तनिर्वचने मूलस्वर-
समाह एतदेवेति । अन्यथाऽनुमितिकरणमिदमित्येव ब्रूयात्तावतापि यद्यपी-
त्याद्युक्तशङ्काव्युदाससम्भवादिति भावः । नन्वेवमुत्तेजकाप्रवेशेनातिलाघ-
वाद् बाधनिश्चयाभाव एव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमस्तिवत्यत आह फलानुपहि-
तेति । स्वविषयसिद्धानुपहिततत्तदनुमित्साविरहविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टबुद्धि-
सामान्यं प्रत्येव बुभुत्साविरहविशिष्टबाधनिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वमतेऽपि
लाघवमाविष्कर्तुमनुपहितान्तानुसरणम् । न निविशत इत्यस्य पक्षपदशक्य-

उत्तेजकीभूतसिषाधयिषे कारणमस्तु किं सिध्यभावस्य कारणत्वेनेत्याशङ्कते दीर्घितौ

ष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मानिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धा-
देव पर्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् । एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि
अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्पुरुषीयानु-

तायामित्यादिः । ननु सिद्धभावस्य पक्षतात्वेऽपि सिद्धिदशायां पर्वतादौ
पक्षव्यवहारो दुर्वारः समवायावच्छिन्नसिद्धभावस्य विशेषणतायाः पर्वते
सत्त्वात् । न च तदीयसिद्धिविशेष्यत्वाभाव एव तं प्रति पक्षव्यवहारनि-
मित्तम् , तस्याऽनुमित्यहेतुत्वात् अनुमितिहेतोरेव पक्षतायाः प्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वात् पक्षतानुमितिहेतुरित्यादिव्यवहारादित्यत आह विशिष्टेति । अनुमि-
त्साविरहविशिष्टेत्यर्थः । परम्परासम्बन्धादिति । तथाच यदा यत्र पुंसि नि-
रुक्तसिद्धभावस्तत्कालावच्छेदेन . तत्पुरुषीयस्वप्रतियोगिविशेष्यत्वाभाव-
रूपपरम्परासम्बन्धेन निरुक्तसिद्धभाववत्त्वं तत्कालावच्छेदेन तत्पुरुषं प्रति
पक्षव्यवहारनिमित्तमिति भावः । ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टप्रत्यक्षा-
दिसामान्यभावस्य पृथगपि हेतुत्वं दुर्घटं पुमन्तरावच्छेदेनानुमित्सा-
विरहविशिष्टायाः प्रत्यक्षसामान्याः सत्त्वदशायामनुमित्सासत्त्वेऽनुमित्य-
पलापपक्षेः । न चानुमित्साकालीनान्यत्वमेव सामग्रीविशेषणम् । तथा
सति पुमन्तरेऽनुमित्सादशायां तद्विधुरस्यापि पुंसः प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे-
प्यनुमित्यापक्षेः अतः पुरुषविशेषणान्तर्भावेण सामान्यभावहेतुत्वं निर्वक्ति
एकस्येत्यादिना । तद्विरहिणः—अनुमित्साविरहिणः । तत्पुरुषीयेत्यादि । अत्र तत्पु-
रुषीयत्वं तत्पुरुषावच्छिन्नत्वं तदप्यनुमित्साविरहस्यैव विशेषणं तेन त-
त्पुरुषावच्छेदेनानुमित्साविरहकालीनो यस्तत्पुरुषीयप्रत्यक्षसामग्रीविशे-
षस्तद्विरहः पर्थवस्यति । यथाश्रुते तत्पुरुषीयत्वस्यानुमित्साविशेषण-
त्वे तत्पुरुषीयानुमित्सादशायामपि घटावच्छेदेन तदभावसत्त्वात्तदानीन्त-
नप्रत्यक्षसामान्या अपि तदीयानुमितिप्रतिबन्धकत्वापक्षेः । पक्षतायामि-
वाऽत्राप्यनुमित्साव्यक्तयो विशिष्य निवेद्याः । तेन वस्त्वन्तरस्यापि परा-
मर्शदशायामनुमित्त्वादिप्रकारकेच्छासत्त्वेऽपि सन्निकृष्टस्य बहुधादेनानु-
मितिर्न वा बहुरेनुमित्साप्रत्यक्षेच्छयोः सत्त्वदशायामुभयसामग्रीसमवधा-
नेऽनुमितिस्तत्रानुमित्साव्यक्तेरुत्तेजकोटावप्रवेशात् । प्रत्यक्षबुभुत्साविर-
हविशिष्टाया एवानुमित्साया उत्तेजकत्वाद्दोष इत्यपि वदन्ति । सिद्धिसा-
मग्रीमात्रस्याप्रतिबन्धकत्वादुक्तं विशेषेति , तेन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिसाम-
ग्रीलाभः । यद्यपि सिद्ध्यात्मकप्रत्यक्षस्यापि सामग्रीमात्रं न प्रतिबन्धकं
प्रसिद्धसाध्यकस्थले सर्वत्रैव साध्यवस्त्वोपनीतमानसामग्रीसम्भवात् ।
नापि लौकिकप्रत्यक्षसामग्री तथा, वंशे सर्पत्वव्याप्यवसानिश्रयदशायां
मण्डूकवसाञ्जनादिबलात् सर्पत्वाद्यलौकिकप्रत्यक्षानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । त-

मिति प्रति तत्तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेष
विरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति ।

अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषा हेतुरस्तु । न चैवं मण्यादिस्थली
यदाहं प्रत्यक्षेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्तेजकानामननुगतत्वात् । तावदभाव
विशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत् । इहापि दर्शितोऽननुगमः ।

थापि साक्षात्कारत्वानिरूपितसाध्यनिष्ठप्रकारताकप्रत्यक्षसामग्री प्रवेद्या ।
तादृशी च प्रकारता लौकिक इव दोषविशेषजन्येऽपि साध्यस्य प्रत्यक्षे वर्तत
एव उभयत्रैव सर्प साक्षात्कारोमीत्यनुमत्वादित्यन्यत्र विस्तृतम् । नचैवं
साध्यस्य निर्विकल्पकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, इष्टत्वात् तस्याः
पृथक् प्रतिबन्धकत्वोपगमेऽपि क्षत्यभावाच्च । अनन्यगतिकत्वेनति । नचैवं त-
त्पक्षसाध्यकानुमितिं प्रत्यनुमित्साविरहविशेषितेन तद्वर्त्मिकसाक्षात्कार-
त्वानिरूपिततत्प्रकारताकत्वेनैव विरोधित्वं, तथाच तदभावस्य कार्यसह
भावेन हेतुत्वादेव न तद्वत्ताप्रत्यक्षोत्पात्तिकाले तादृशानुमितिरित्यन्यथा
गतिरस्त्येवेति वाच्यम् । यत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन बहिर्मत्ताप्रत्य
क्षोत्पादः तत्रोत्तरकालं पर्वतत्वावच्छेदेनापि बहुयनुमितेरनुत्पादप्रसङ्गात् ।
न च पर्वतत्वावच्छेदेन बह्याविसाक्षात्कारत्वेनैव विरोधित्वमिति वाच्यम् ।
तथासति पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन साध्यवत्ताप्रत्यक्षसामग्रीस्त्वेत्यनु-
मित्यापत्तेः । वस्तुतो यत्रानुमित्सानन्तरं साध्यतद्वाप्यवस्वयोः प्रात्यक्षि-
कपक्षधर्मिकानश्चयादनुमितिस्तत्र कार्योत्पात्तिकाले अनुमित्साविरहविशि-
ष्टसाध्यवत्ताप्रत्यक्षाभावस्थालसत्कार्यसहभावेन न तदभावस्य हेतुत्वं
दुर्घटमेवेति ध्येयम् । अननुगतत्वादिति । मणिमन्त्रौषधीनामुत्तेजकत्वस्यैक
स्याभावादिति भावः । इहापि—अनुमितिस्थलेपि । दर्शित इति । अनुमि-
त्यां प्रत्यक्षादिभिन्नं ज्ञानं जायतामित्यादिनानाविधेच्छाया उत्तेजकत्वस्य
प्रदर्शितत्वादिति भावः । ननु यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितिस्थले सिद्धिद-
शायामेकविधैवानुमित्सा तत्र तस्यास्ताद्रूप्येण हेतुतायामनुगम एव सि-
द्धिदशायां यद्यदनुमित्सास्त्वेऽनुमितिस्तत्तदनुमित्साविरहकूटत्वावच्छि

अथेत्यादिना चेदित्यन्तेन । उत्तेजकत्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्व
म् । प्रतिबन्धमाशङ्कते नचैवमिति । उद्धरति उत्तेजकानामिति । मण्यादिस्थली-
योत्तेजकमणिमन्त्रौषधिविशेषादीनामित्यर्थः । एकस्याभावाऽदिति । तथाचाऽनुगतकार्य
प्रति व्यभिचारेण कारणत्वाऽसंभवादिति भावः । दीधितौ सिषाघायिषायाः
उत्तेजकीभूतायाः इत्यादिः । अनुगताऽनतिप्रसक्तमिति । अनुगतस्य
सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्य सिद्धिसमानकालनिप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्य, अनतिप्रसक्तस्य

सिषाधयिषायाः सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्चानुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचम्, सिद्धि-
स्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वाऽनुमितिं प्रति हेतुत्वकरणे च विनापि
सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः । एकस्य च पुंसः सिद्धिस-
त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयतादृशानु-
मितिं प्रति सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गः । अपि
च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्यो-

न्नाभावत्वेनैवानुगतत्वरूपेण वा सिद्ध्युत्तरानुमितिसामान्ये हेतुत्वं वाच्य-
मत आह सिद्ध्युत्तरेति । सिद्धिसामान्याव्यवहितोत्तरत्वमप्रसिद्धं तत्त-
त्सिद्ध्युत्तरानुमितित्वमननुगतं सिद्ध्युत्तरत्वमात्रं चातिप्रसक्तमिति
भावः । सिद्धिस्थितिकालानामिति । स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वकालिकोभय-
सम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टामित्यर्थः । प्रागभावाऽसम्बन्धतेऽप्याह स्वेतरेति । स्व-
वृत्तिभेदप्रतियोगित्वकालिकोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टामित्यर्थः, तेन
स्वश्चाननुगमेऽप्यदोषः । विनापीति । सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितीनां सिद्धि-
स्थितिकालीनत्वाभावेनानुमितिसाक्षात्तत्राप्रयोजकत्वादिति भावः ननु तदा-
नीमपि कस्यचित्सिद्धिसत्त्वेन सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितेरपि स्वेतरसि-
द्धिकालोत्पत्तिकत्वमेवेत्यनुमित्यां विना तस्याः कथमुत्पादः स्यादत आह
एकस्येति । अनुत्पादेति । तदनुमितेरप्यन्यदीयसिद्ध्युत्तरोत्पत्तिकत्वेनानुमि-
त्साप्रयोज्यत्वादिति भावः । अनन्तेति । तत्पुरुषीयस्वेतरसिद्धिकालीनतत्पु-
रुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमितिसाया इव तत्पुरुषीयानुमितिसामा-
न्यं प्रत्यपि विनश्यदवस्थिततदीयतत्तत्सिद्धभाष्यत्वरूपेण हेतुत्वस्यावश्य-
कतया पृथक्पुरुषीयानुमितिस्थल एवानन्तहेतुहेतुमद्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । तेन
सिद्धिनाशदशायामपि तस्यानुमित्युत्पादस्यानुद्धारान्न्यूनत्वामित्यपास्तम् ।
ननु सिद्ध्यव्यवहितोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सिषाधयिषायाः कारणत्वं
न वाच्यं तदव्यवहितोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वसामानाधि-
करण्योभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टायाः कृतेः सामानाधिकरण्यरूपं ग्राह्य-
मतो नोक्तदोषावकाश इत्यत आह अपि चेति । सामान्यसामग्रीत इति । सिद्ध

च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाऽप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्राग-
भावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव संभवादनुगतानतिप्रसक्त्युभयमुपात्तम्, तथाच प्रथमधर्मस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे विना सिषाधयिषां सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमानायामनुमितौ सिषाधयि-
षाव्यभिचारा, उत्तरस्य तथात्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इत्याह सिद्धिसामान्याव्यव-
हितोत्तरत्वमिति । अनुमितेः कालिकेन स्वविशिष्टत्वादायसंबन्धोपादानम् । अतीत-

त्पत्तिप्रसङ्गात् । न हीदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजन-
कत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि तद्विशेषसामग्र्यन्तरमस्तीति । तत्कल्पने चाति-
गौरवम् । इह जायमानासा सिद्ध्युत्तरैव स्यात् सा च न जायते तत्कारणा-
भावादिति चेत् । समाजनिष्ठाऽनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्योत्पादविर-

भावस्थलानुमितौ क्लृप्तहेतुताकपरामर्शाद्यात्मककारणस्तोमादित्यर्थः ।
ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वात् प्रकृ-
ते चानुमितिसात्मकविशेषसामग्रीविरहात्कुतोऽनुमित्यापत्तिरत आह नहीति ।
इदृशेति । अनुमितिसाधितेत्यर्थः । नास्तीति । विनानुमित्यां परामर्शमात्रादप्य-
नुमित्युदयात्, तथा चोक्तनियमाभावात् सिद्धभावस्येव सिद्धिस्थलेऽपि
विशेषसामग्रीं विनैव सामान्यसामग्र्यमात्रादनुमितिः स्यादेवेति भावः । अ-
न्यत्र-सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ । ननु सिद्ध्युत्तरानुमितावनुमितिसाया इव तदनुत्त-
रानुमितावपि सिद्धिसामान्याभावस्य हेतुत्वं वाच्यं तथाच परामर्शादिसा-
मान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि सिद्धिदशायां निरुक्तविशेषसामग्रीविरहादेव नानु-
मितिरत आह तदिति । सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्धभावरूपसामग्र्यन्तरक-
ल्पने चेत्यर्थः । अतिगौरवमिति । विशेषसामग्रीद्वयकल्पनामपेक्ष्यानुमितिसा-
मान्ये एकस्यैव विशिष्टसिद्धभावस्य हेतुत्वं लाघवादिति भावः । न च
सिद्ध्यनुत्तरवर्तिततदनुमितिव्यक्तिष्वप्यवश्यं तत्तत्परामर्शादिव्यक्तेर्विशि-
ष्य हेतुत्वमुपेयम्, अन्यथा परामर्शादेः सामान्यकारणस्याविशिष्टत्वात्-
त्रैकानुमित्युत्पत्तिदशायां भाव्यनुमित्यन्तरापत्तेः । तथाच तत्तत्परामर्शा-
द्यात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव सिद्धिदशायामनुमित्यापत्त्यसम्भव इति
वाच्यम् । यत्र क्रमेण सिद्धिपरामर्शसिद्धिनाशानुमितयस्तत्रत्याया एवा-
नुमितिव्यक्तेः सिद्धिनाशोत्पाददशायामपादनीयत्वात्, तत्तद्व्यक्तिहेतोः
परामर्शस्य प्रागपि सत्त्वात् । न च तथाविधानुमितिव्यक्तिषु तत्तत्सिद्धि-
नाशक्षणस्य तत्क्षणोत्पन्नज्ञानादेर्वा विशिष्य हेतुत्वकल्पनात्तदभावादेव न
तादृशानुमितिरिति वाच्यम् । क्षणादीनां विशिष्य हेतुतायामन्यथासिद्ध-
त्वात्, अन्यथा सर्वत्रैव तत्तत्क्षणसम्बन्धानां विशिष्य हेतुतयैव साम-
ग्र्यस्य विशेषतः कारणान्तरस्य कापि कल्पनं न स्यात् अनन्ततत्तत्क्षणव्य-
क्तीनां तत्रोत्पन्नज्ञानीदानां वा विशेषतो हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य विशिष्टसि-
द्धभावस्यैकस्यैवानुमितिसामान्यहेतुत्वकल्पनाया एव लाघवेनोचित्या-
दिति भावः ।

सिद्धिमादायऽतिप्रसंगवारणाय कालिकेति । दोषितौ जनकत्वम्—उपघायकत्वम् ।
नास्तीति नह्यतिन्वयः । अनुमितिः स्यादेवेति । सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयो-

इस्य विना कारणाभावमसम्भवात् करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात्, अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

नव्यास्तु तत्तदनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुतायां तत्तदनुमित्साविरहाणां विशेष्यविशेषणभावेन गुरुत्वादनन्तत्वाच्च तदपेक्षया यादृशयादृशोच्छासत्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिस्तादृशतादृशोच्छासत्वेन, सिद्ध्यनुत्तरानुमितिं प्रति च सिद्धिसामान्याभावत्वेन कारणत्वकल्पनैव लघीयसीति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् । शङ्कते इहेति । सिद्धिस्थल इत्यर्थः । सा—अनुमितिः, तत्कारणस्येत्यस्यानुमित्सात्मकेत्यादिः । सा—सिद्ध्युत्तरत्वावच्छिन्नानुमितिः प्रगल्भमतं निरस्यति कारणेत्यादिना । ननु पक्षताविशिष्टपरामर्शत्वेन परामर्शविशिष्टपक्षतात्वेनापि विनिगमकाभावेन हेतुत्वापत्त्या द्वयोरेव लाघवात्स्यातन्मयेण हेतुत्वमत उक्तं कारणेति । तथाचानुमितिकारणस्य व्याप्तिविधेयः सव्यापारत्वनियमाद्यापारविधयैव परामर्शस्य हेतुत्वमावश्यकं पक्षतायास्तु व्यापारत्वासम्भवात्तदनुशोधेनापि न हेतुत्वमित्येव स्फुटं विनिगमकमिति भावः । न च स्वमते मनस एवानुमितिकरणत्वात्तत्संयोग एव जन्यमात्रे व्यापार इत्यनुमितौ पक्षताविशिष्टपरामर्शस्येव परामर्शविशिष्टनिरुक्तसिद्ध्यभावत्वेन पक्षताया अपि हेतुतायां विनिगमकाभाव एवेति वाच्यम् । परामर्शविशिष्टपक्षताया हेतुत्वस्य दुर्वचत्वात् । तत्र हि परामर्शो न सिद्धिविशेषणं, तथासति परामर्शविशिष्टाया निरुक्तसिद्धेरभावत्वेन हेतुत्वे परामर्शशून्यस्यापि पुंसोऽनुमित्यापत्तेः, तस्यापि परामर्शविशिष्टसिद्धेरभाववत्त्वात् । न च परामर्शविशिष्टो यो निरुक्तसिद्ध्यभावस्तत्त्वेन हेतुत्वं मिथो वैशिष्ट्यापन्नयोः सिद्धिपरामर्शयोरभावांशे विशेषणीभूयावच्छेदकत्वाभावाद्वा तथासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वानङ्गीकारात्, अन्यथा निरुक्तसिद्ध्यभावत्वपरामर्शयोरेव व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वेन सामञ्जस्ये तयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहोद्भावनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । पक्षताविशिष्टपरामर्शस्य तु वैशिष्ट्यापन्नस्य वाऽवच्छेदकतया तादृग्येण हेतुतायां बाधकाभावादिति ध्येयम् । प्रतिबन्धकान्तरं बाधनिश्चयादि । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वात् तत्रैवान्वयस्यतिरेकानुपपत्तिर्क्षणावत आह अन्यथेति । अन्वयादिसत्त्वेऽप्यहेतुत्वे इत्यर्थः । ध्वंसा-

जको भवेदिति । दीधितौ परामर्शस्येति । षष्ठ्यर्थे आधेयत्वम् तस्य कारणतायामन्वयः ।

(१) अधेयणीया इत्यपि पाठः ।

अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत्प्र-
तिबन्धकाभावत्वेन कार्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात्, अनुमितिकाले च तदसम्भ-
वात्, सा नोत्पद्येतेति चेन्न ।

यस्य मण्याद्यभावादेः कार्यसमकालतयान्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथा-
त्वेन हेतुत्वं न तु सर्वस्य गौरवात् । अन्यथा समवायिकारणस्य कार्यसह-
दिकार्यस्य समवायिकारणत्वाप्रसिद्ध्या तन्निमित्तकारणस्य तदवच्छेदक-
त्वासम्भवादाह यथासम्भवमिति । समवायिकारणादीत्यादिनाऽसमवायिकार-
णत्वस्योपग्रहः । तथाच घटादिकार्यस्य प्रतिनियतदेशादवरक्षायै तत्तत्कपा-
लद्वयसंयोगादेर्घटहेतुत्वमावश्यकमिति तन्नैव दण्डत्वादिकमवच्छेदकं स्या-
दित्यर्थः । कारणत्वे बाधकसत्वात्कारणतावच्छेदिकैव पक्षतेत्यभिप्रायेण
साध्यसन्देहः लिषाधयिषैव वा पक्षतेत्याशयेनाशङ्कते अथेति । कार्यकालवृत्ते-
रेवेति । अन्यथा पूर्वकाले मण्याद्यभावसत्त्वान्मण्युत्पत्तिकालेऽपि दाहापत्ति-
रिति भावः । प्राचां मतेन इदम्, स्वमते तु मण्याद्युत्पत्तिदशायां मणिसा-
मग्न्याः प्रतिबन्धकत्वादेव न दाहः । अन्यथा संयोगेन मण्यभावस्य मण्यु-
त्पत्तिदशायामपि सत्त्वात्तस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वोपगमेऽप्यप्रतीकारादिति
ध्येयम् । न च कार्यसहवर्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नस्य-
चेत्प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वसत्त्वमपेक्षितं तदा सत्यपि मण्यभावे दाहादि-
कार्यं न स्यात् पूर्वकाले दाहाद्युपहितस्य तस्याभावात्, कार्यसहवर्तित्वो-
पलक्षितस्य पूर्वसत्त्वापेक्षणे मण्याद्युत्पत्तिदशायामपि दाहादिकार्यप्रसङ्गः
कदाचिद्दाहादिसहवर्तित्व एव मण्याद्यभावस्य मण्याद्युत्पत्तेः पूर्वं सत्त्वा-
दिति वाच्यम् । कार्यसहवर्तित्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वात् । मण्याद्य-
भावत्वेनैव हेतुत्वात् प्रतिबन्धकाद्यभावविशेषितेन स्वाव्यवहितोत्तरक्षण-
त्वादिसम्बन्धेनैव सामग्न्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वान्न प्रतिबन्धकोत्पत्ति-
काले कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । समवायिकारणस्यापीत्यमेव कार्यसहभावेन हेतुत्वं
विवेचनीयमिति दिक् । तत्तद्देशीयतत्तद्दाहिकं प्रति तत्तद्दाहाद्युत्पत्तिकाला-
वच्छेदेन तत्तद्देशवर्त्तिमण्याद्यभावत्वेन हेतुत्वं कारणतावच्छेदकस्य पूर्व-
सत्त्वानपेक्षणाच्च तत्तद्दाहोत्पत्तेरसत्त्वेपि न क्षतिरित्यनयैव दिशा समवाय्या-
दिकारणस्यापि हेतुत्वं निरूपणीयमित्यपि वदन्ति । तदसम्भवादिति । निरुक्तसि-
द्ध्यभावस्यासम्भवादित्यर्थः । सा-अनुमितिः । तथात्वेन-कार्यकालवृत्तित्वेन ।
सर्वस्थेति, तथात्वेन हेतुत्वमित्यन्वयः । ननु प्रतिबन्धकाभावस्य ताद्रूप्येण
हेतुताव्याप्यत्वाद्गौरवं प्रामाणिकमत आह अन्यथेति । सहभूतस्येवेति । अन्यथा
घटादेर्नाशोत्पत्तिदशायामप्यन्यदीयकर्मणा तत्र संयोगाद्युत्पत्तौ क्षणिक-
कार्यस्वीकारापत्तिरिति भावः । तथात्वप्रसक्तौ-कार्यसहभावेन हेतुत्वप्र-

भूतस्यैव हेतुत्वात् कारणमात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति । प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्तां क्वचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्न-
स्यानुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायाश्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता ना-
नुमितिहेतुः परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणमित्याहुः ।

इति पक्षतादीधितिः ।

सक्तौ । विजयेरन्निति । प्राभाकरैः कारणमात्रस्यैव कार्यसहभावेन हेतुत्वस्वी-
कारात्, अन्यथा कार्यकाले सतोऽपि प्रतियोगिनः पूर्ववर्त्तित्वमात्रेणैव हेतु-
त्वसम्भवान्नेषामप्यतिरिक्तवृत्तकल्पनापक्षेरेति भावः । एकपरामर्शा-
दनुमितिद्वयोत्पादेऽपि प्रवाहासम्भवादाह—क्वचिदिति । तथाच यत्र पूर्वपूर्वा-
नुमितिदशायां परामर्शान्तरस्य सामग्रीसम्भवस्तत्रैव परामर्शानुमित्योः
प्रवाहसम्भव इति भावः । आनुभविकत्वादिति, पक्षता नानुमितिहेतुरित्यग्रे-
ऽन्वयः । ननु कस्थले क्रमिको नानुमितिप्रवाहः किन्वेकानुमितिनाशोत्तरम-
परानुमित्युत्पत्त्यैव स इत्यत आह कालभेदति । ननु यत्र विषये क्रमेणानुमि-
तिप्रवाहो नानुभवसिद्धस्तत्साध्यकानुमिताद्येव पक्षताहेतुरस्त्वित्यत आह
मानाभावाच्चेति । ननु सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वे परार्थानुमानस्थले तदुद्भावनं
न स्यात् प्रमाणादोषत्वाद्त आह परार्थेति । अर्थान्तरेति । तथाच निश्चिते
वस्तुनि जिज्ञासाविरहादनाकाङ्क्षिताभिधानेन पुरुषदोषतयैव तदुद्भावनं
न तु प्रमाणदोषतयेति भावः । अत्रेदमालोचनीयम्—समानविषयकप्रत्यक्ष-
सामग्रीदशायामनुमित्यनुत्पादाद्वन्त्यादिप्रत्यक्षजनकतत्तदसाधारणकारण-
व्यक्तीनामेव वन्त्याद्यनुमितिविरोधित्वं वाच्यं कालादिसाधारणसामग्र्या-
स्तथात्वे गौरवात्, तथा च वह्निचक्षुःसंयोगादेव्यक्तीनामिव वन्त्या-
द्यात्मकविशेषणाद्यवगाहितया वह्निमत्ताप्रत्यक्षहेतूनां पर्वतो वह्निमानित्या-
दिसिद्धिव्यक्तीनामपि तादृशानुमितिविरोधित्वमावश्यकं विनिगमकामा-

पक्षताया अनुमितिहेतुतामनङ्गीकुर्वतां गुरुणा मतमाह दीधितौ प्राभाकरादित्वमिति । अनुमि-
त्यायोग्यताया उत्तेजकत्वेऽनुमितिद्वयं जायतामित्याकारकेच्छाबलादनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्न-
परामर्शानुमितिद्वयोत्पादेऽपि प्रवाहासम्भवादाह—क्वचिदिति । तथाच यत्र पूर्वपूर्वा-
नुमितिदशायां परामर्शान्तरस्य सामग्रीसम्भवस्तत्रैव परामर्शानुमित्योः
प्रवाहसम्भव इति भावः । आनुभविकत्वादिति, पक्षता नानुमितिहेतुरित्यग्रे-
ऽन्वयः । ननु कस्थले क्रमिको नानुमितिप्रवाहः किन्वेकानुमितिनाशोत्तरम-
परानुमित्युत्पत्त्यैव स इत्यत आह कालभेदति । ननु यत्र विषये क्रमेणानुमि-
तिप्रवाहो नानुभवसिद्धस्तत्साध्यकानुमिताद्येव पक्षताहेतुरस्त्वित्यत आह
मानाभावाच्चेति । ननु सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वे परार्थानुमानस्थले तदुद्भावनं
न स्यात् प्रमाणादोषत्वाद्त आह परार्थेति । अर्थान्तरेति । तथाच निश्चिते
वस्तुनि जिज्ञासाविरहादनाकाङ्क्षिताभिधानेन पुरुषदोषतयैव तदुद्भावनं
न तु प्रमाणदोषतयेति भावः । अत्रेदमालोचनीयम्—समानविषयकप्रत्यक्ष-
सामग्रीदशायामनुमित्यनुत्पादाद्वन्त्यादिप्रत्यक्षजनकतत्तदसाधारणकारण-
व्यक्तीनामेव वन्त्याद्यनुमितिविरोधित्वं वाच्यं कालादिसाधारणसामग्र्या-
स्तथात्वे गौरवात्, तथा च वह्निचक्षुःसंयोगादेव्यक्तीनामिव वन्त्या-
द्यात्मकविशेषणाद्यवगाहितया वह्निमत्ताप्रत्यक्षहेतूनां पर्वतो वह्निमानित्या-
दिसिद्धिव्यक्तीनामपि तादृशानुमितिविरोधित्वमावश्यकं विनिगमकामा-

अवश्यं पक्षतानुमितिहेतुरिति । ननु सर्वत्रैव परामर्शदशायां साध्यज्ञानवत्त्वाद्

वात्, एवं च तत्रैव पर्वतो वद्धिमानित्याकारकनिश्चयत्वेनैवानुगतरूपेण त-
त्तत्सिद्धिव्यक्तीनां तादृशानुमितिविरोधित्वं कल्प्यते लाघवात्, न तु त-
त्तत्सिद्धिव्यक्तिरत्वेन गौरवादित्यवश्यं पक्षताऽनुमितिहेतुः । नचैवमप्रतिलाघ-
वेन साध्यनिश्चयत्वमपेक्ष्य साध्यवत्ताज्ञानत्वेन विरोधित्वमस्तु पक्षे साध्य-
सन्देहानन्तरं तत्र साध्यवत्तानुमितेरानुभविकतया निश्चयत्वप्रवेशस्य प्रामा-
णिकत्वे तु सिद्धिसत्त्वे प्रत्यक्षसामग्रीदशायामनुमित्यनुत्पत्तेरनुभवसिद्ध-
तया प्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गततत्तत्सिद्धिव्यक्तिरत्वेनैव गुर्वपि प्रतिबन्धकत्वं प्रा-
माणिकमिति वाच्यम् । साध्यवत्तया पक्षज्ञानत्वेन संशयसाधारणधर्मेण प्र-
तिबन्धकत्वे भ्रमत्वनिश्चयत्वस्योत्तजकत्वापत्तिगौरवाच्चदपेक्ष्य भ्रमत्वज्ञा-
नानास्कन्दितसाध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायामेव विपरीतलाघ-
वात् । किञ्च सिद्धिकालीनेषु साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शसहस्रेषु व्याप्य-
त्वाद्यंशे भ्रमत्वादिज्ञानदशायां न साध्यानुमितिस्तत्र तादृशानुमितिं प्रति-
विशेषतस्तत्तद्भ्रमत्वज्ञानत्वेनानन्तप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् पक्षध-
र्मेकसाध्यवत्तानिश्चयत्वेनैवानुगतरूपेण तत्तत्सिद्धिव्यक्तीनां विरोधित्वं
कल्प्यते लाघवात्, भ्रमत्वज्ञानानामनुगतरूपेण विरोधित्वासम्भवस्य बहु-
शोऽन्यत्र प्रतिपादितत्वात् । एवं च सत्यामनुमित्सायां सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमि-
त्युत्पादस्य परेषामप्यानुभविकत्वादनुमित्सायास्तत्रोत्तेजकत्वमपत्यव-
श्यं पक्षताऽनुमितिहेतुः । न च बहोः सिद्ध्यात्मकपरामर्शसहस्रमेव यत्र
दण्डो रक्त इत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकं रक्तत्वांशे भ्रमत्वज्ञाना-
स्कन्दितं वृत्तं तत्रोत्तरकालं रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षादेवार्णाय
तत्तद्भ्रमत्वज्ञानव्यक्तीनां तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यवगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
कल्पनायां तवापि गौरवमस्माकं तु सिद्धेरविरोधित्वात्तत्र बन्धानुमितेरेवो-
त्पादेनान्यत्र क्लृप्तेन भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनैव तत्र

विशेषणज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकम्, तत्र चक्षुःसंयोगादिघटितविषयप्रत्यासन्न-
सामग्रिमात्रस्यैवाऽतिलाघवेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, तथाच प्रत्यक्षसामग्रीदशायामनुमि-
त्यापत्तिवारणसंभवात्कथं ग्रन्थसंगतिरिति चेन्न ।

परमते साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव अनुमितिहेतुतया तत्र च स्वावच्छिन्नसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावशिष्टाभाववदवृत्ति-
त्वज्ञानस्यैव लाघवेन हेतुतया तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानकाले साध्यज्ञानविरहात् प्रत्यक्षसा-
मग्रीविरहेणचक्षुःसंयोगादिरूपविषयप्रत्यासन्नइतरतावत्कारणसत्त्वदशायां उक्तपरामर्शादनुमि-
त्यनुपपत्तिवारणाय तादृशचक्षुःसंयोगादिरूपसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ विशेषणज्ञानानन्त-
तथाच एकक्षणवृत्तिरूपसम्बन्धेन तादृशज्ञानव्याप्तिविशिष्टचक्षुःसंयोगादेः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं
वाच्यतया न तादृशजगदीशप्रःथाभ्रतिः । एवं विनिगमकभावात् चक्षुःसंयोगादिव्यक्तिवि-

रक्तत्वाविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमिति वाच्यम् । यत्साध्यकसिद्धिपरामर्श-
 शयां न वस्त्वन्तरेऽपि कदापि भ्रमत्वाद्यासंजनं तत्रैवोक्तक्रमेण पक्षतायाः
 हेतुत्वव्यवस्थापनादित्याहुः । यत्तु पक्षतायाः अनुमित्यहेतुत्वे सिद्ध्यात्मक-
 परामर्शदशयां भिन्नविषयकप्रत्यक्षबुभुत्सासत्त्वेऽनुमितेर्वारणाय तत्तद्वु-
 भुत्सायामनुमितिविरोधित्वकल्पने गौरवं स्यादतः पक्षता हेतुरिति । तत्तु
 च्छम्, पक्षतायाः कारणत्वे तत्तदनुमित्साविरहकूटविशिष्टसिद्धित्वेन प्रति-
 बन्धकतायामेव तत्तदनुमित्साविरहव्यक्तीनां विशेष्यविशेषणभावव्यत्या-
 सेनानन्तविरोधित्वकल्पनया विपरातगौरवात् । अत एव पक्षतायाः अनु-
 मित्यहेतुत्वे कथितस्थल एव भिन्नविषयकप्रत्यक्षादेरुपपत्तये तत्तद्वुभुत्सा
 विरहविशिष्टानुमितिसामग्रीत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकत्वं कल्प्य-
 मिति तत्र बुभुत्साव्यक्तीनामुत्प्रेजककत्वकल्पने गौरवं स्यादित्यपि प्राप्नु-
 म् । भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति तत्तद्वुभुत्साविरहविशिष्टपरामर्शत्व-
 न विरोधित्वमपेक्ष्य निरुक्तपक्षताविशिष्टपरामर्शत्वपर्यवसितेनानुमितिसा-
 मग्रीत्वेन विरोधित्वकल्पनायामेव गौरवात् । यदापि सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वे
 पर्वतो बन्धिह्याप्यवानित्यनुमितेः साक्षात्कारो न स्यात् तस्या एव भिन्न-
 विषयकानुमितिसामग्रीत्वेन प्रत्यक्षविरोधित्वादिति । तदपि तुच्छम् । पर्व-

शिष्टविशेषणज्ञानस्य तथ्याकित्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् यत्रादौ बहिरित्याकारकं विशेषणज्ञानं
 ततः परामर्शोत्पाददशयां चक्षुस्संयोगादिरूपइतरतावत्कारणसमवधानम् तत्र लाघवेन उक्त-
 विशेषणज्ञानव्यक्तेस्तथ्याकित्वेन प्रतिबन्धकत्वम् न तु इतरतावत्कारणविशिष्टतथ्याकित्वेन, गौर-
 वात्, एवं तत्रैव परामर्शद्वितीयक्षणे आलोकादिचक्षुस्संयोगादिरूपइतरतावत्कारणसत्त्वात्
 परामर्शतृतीयक्षणे अनुमित्यनुपपत्तिभयेन तत्तत्संयोगादेः प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमशक्य-
 त्वाच्च । एवं यत्रादौ साध्यनिश्चयः ततः परामर्शदशयां विशेषणज्ञानातिरिक्तावत्सामग्रीस-
 मवधानम्, परमते सिद्धेरनुमित्यविरोधितया तत्र परामर्शद्वितीयक्षणे अनुमित्यापत्तिवारणाय
 तत्रत्यसिद्धेस्तथ्याकित्वेनैव लाघवात्प्रतिबन्धकत्वम्, न तु साध्यनिश्चयत्वेन, एवं सहस्रसिद्धे-
 स्तथ्याकित्वेन प्रतिबन्धकत्वम् तत्र सिद्धिनाशक्षणे विशेषणज्ञानातिरिक्तावत्सामग्रीसत्त्वात्तदु-
 त्तरक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तिभयेनापि विशेषणज्ञानातिरिक्तावत्साध्यादिज्ञानसामग्रीमात्रस्य प्रतिबन्धक-
 ताया वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवं यत्रादौ प्रत्यक्षस्य विशेषणज्ञानातिरिक्तसामग्री ततः सिद्ध्या-
 त्मकपरामर्शः ततश्चक्षुःसंयोगनाशप्रत्यक्षात्मकसिद्धौ ततोऽनुमितिः प्रभाकरमतसिद्धा तत्रा-
 नुमित्यनुपपत्तिभयेन न केवलविशेषणज्ञानव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, किन्तु
 विशेषणज्ञानव्यक्तिविशिष्टचक्षुःसंयोगादेरिव विनिगमकामावाच्चक्षुःसंयोगादिविशिष्टसिद्ध्यात्म-
 कपरामर्शव्यक्तेस्तथ्याकित्वादेना प्रतिबन्धकत्वं प्रभाकरसम्मतम्, अत एव विनिगमकामावा-
 दित्युक्तम्, तथाऽनन्तसिद्धिव्यक्तेरनन्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्यनिश्चयत्वेन प्रति-

१९२

सटिप्पणटीकासमेता ।

तो वन्दिमान् वन्दिष्याप्यवांश्चेत्याद्यनुमितेरिवीकानुमितेरप्यसाक्षात्कारे
पीष्टापत्तौ क्षतिविरहादित्यास्तां विस्तरः ।

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता पक्षतासिद्धान्तटीका समाप्ता ।

समाप्तं पक्षताप्रकरणम् ॥

बन्धकतायां लाघवादिति तात्पर्यं जगदीशतर्कालङ्काराणिमीत ध्येयम् ।

इति महामहोपाध्याय पं० श्री प्रमुदत्तशालिसुतश्रीशिबदत्तमिश्रविरचिता
जागदीशीपक्षतायाः गंगानालीव्याख्या समाप्ता ।

शुभं भूयात् ।

